
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01594322 8

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

II. JÓZSEF KORÁBAN.

IRTA

Dr MARCZALI HENRIK.

ELSŐ KÖTET.

MÁSODIK JAVÍTOTT KIADÁS.

BUDAPEST

PFEIFER FERDINÁND KIADÁSA.

1885.

Abolissez dans une Monarchie les prérogatives des Seigneurs, du Clergé, de la Noblesse et des Villes, vous aurez bientôt un état populaire, ou bien un état despotique.

Montesquieu.

Budapest 1884. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

ELŐSZÓ

az első kiadáshoz.

Magyarország történeti fejlődésének egy jelentős szakát kivánja e munka bemutatni a magyar olvasóközönségnek. Azon korszakot, midőn a magyar rendi alkotmány s a még annak fönnállásához kötött nemzet a legveszedelmesebb megtámadást állotta ki; mert nemcsak amaz erők küzdöttek ellene, melyek évszázadok óta fenyegették létét: II. József hatalmas személyiségében, az egész XVIII. századbeli európai világnézet látszott síkra kelni a még középkori magyar szervezkedés ellen.

E kor, melyben nemzetünk inkább szenvedő tárgya volt az uralkodó eszmék átalakitásának, mint önálló tényező, eddig nem igen részesült figyelemben historikusaink által. Mig a XVIII. század eszméinek életbeléptetéseért kellett küzdeni, fájó emlék lett volna épen ama kornak visszaidézése, melyben leginkább kitünt azoknak ellentéte a régi magyar alkotmányhoz. Másrészt a kor hőse: II. József a külföldön is mindig egy legenda hőse maradt. Történeti egyénisége egy életírója müvében sem domborodik ki. Az adatok tömkelegében igy még keresni kellett az igazsághoz vezető utat.

Az anyag óriási bőségben kinálkozott. Egyedül a m. kir. országos levéltárban eddig körülbelől h e t-

venezer akta fordult meg kezeim között. E szám némi fogalmat adhat vállalatom nehézségéről.

Hogy ez anyagot feldolgozhattam, első sorban a M. T. Akadémia történeti bizottságának köszönhetem, mely az 1878. év elején megbizott e mű megirásával. Nagyságos Pauler Gyula úrnak, a m. kir. országos levéltár igazgatójának és a levéltár többi tisztjének előzékeny támogatása mellett, oly terjedelemben használhattam fel ujabb hazai történetünk e leggazdagabb tárházát, mint tán előbb soha magános kutató. Arneth Alfred lovag ő excellentiája, a bécsi állami levéltár igazgatója, szintén legszivesebben gyámolította kutatásomat. Köszönettel tartozom gróf Beust Ferdinánd ő excellentiájának, monarchiánk volt londoni nagykövetének, kinek közbenjárása nyitotta meg előttem a londoni kir. levéltárt.

Nemcsak a levéltári anyag feldolgozása volt feladatom, mely művemnek túlnyomóan hivatalos szinezetet adott volna, hanem a kiadott és kiadatlan irodalmat is át kellett tanulmányoznom. A nemzet múzeum kézirati gyűjteménye volt e tekintetben a leggazdagabb bánya, melynek kiaknázását különösen Csontosi János ur, igen tisztelt barátom szivessége könnyitette meg. Fogadják mindannyian szivesen őszinte hálám kifejezését.

Minthogy hazai történetünknek II. József előtti fejlődését illetőleg mindeddig nem birt általánosan elfogadott nézet érvényre vergődni, szükségesnek tartottam a két megelőző király uralkodása rövid átnézetét adni. Saját felfogásom alakításában, a hazai

események, változások s mozgalmak szemmel tartása mellett, különösen az általános európai politikai viszonyokra voltam tekintettel.

A mű jobb beosztásának szempontjából tárgyaltam egyfolyamban Magyarország állapotát 1780-ban annak lehető jellemző képét igyekezvén adni. Hol a változás nem oly gyökeres, mint a milyen II. József reformtörekvése volt, véleményem szerint is jobb együtt tárgyalni az állapotot és a felforgatást. Jelen esetben azonban, midőn úgy szólva két külön világ áll egymással szemben, helyesebbnek tartottam azokat lehetőleg külön választani.

Tudom, művem eredményei sokban ellenmondanak az eddig elfogadott nézeteknek Az enyim mellett az anyag sokkal terjedelmesebb felhasználását hozhatom fel, mint a minőre elődjeim támaszkodhattak. Ez nem az én érdemem, hanem korunké mely a levéltárakat a tudomány előtt megnyitotta Azt pedig, mint természeteset, alig szükséges kiemelnem, hogy kutatásomban mi sem vezérlett, mint az igazság szeretete.

A második kiadás helyre igazitja az elsőnek némely tévedését, és magában foglalja a szerző e tárgyra vonatkozó kutatásainak ujabb eredményeit.

BEVEZETÉS.

Magyarország 1711—40.

Főszempontok.

Magyarország története a honfoglalástól a szatmári békéig kiválóan hadi történelem. A XVIII. század politikai nyugalma annyira elüt az előbbi századok dicsőségétől és szenvedélyes küzdelmeitől, hogy már ez ellentétnél fogva is, külön, minden előbbitől elütő jellemű e korszak.

Két nagy esemény áll kapuján, ez vezet korunkhoz, ez magyarázza meg a fejlődés nyugodt menetét, egy század csendes munkájának eredményeit, de a nyugalom veszélyeit is. Magában rejti e két esemény mindazon tényezőket, melyek nemzetünk történetét 1848-ig vitték. A mint a zivataros évek után megjegeczesedtek és szilárd alakot nyertek, oly viszonyban maradtak egymáshoz a nagy politikai és társadalmi erők egész száz éven keresztűl, az új rázkódások és alakulások koráig.

A török kiüzése és a szabadságharczok.

Az első ez események közt, időrendben s szerintünk fontosságra nézve is, a török kiüzése hazánkból.

Egész történeti irodalmunk mintegy csak másodrendű ténynek tekinti, nem látja benne újabb történetünk fordulópontját. Kiválóan a jelen kérdéseknek befolyása alatt állva, az eszmék és érzelmek rokonsága inkább azon nagyszerű kisérletek felé vonta, melyekben a nemzet idegen elnyomás ellen

védelmére kelt régi szabadságainak és új hitének. Ezekben nyilvánúl és fogyasztja magát a magyar uralkodó osztály egész ereje. És ez erőfeszítés nem engedi, hogy megfeleljen régi hivatásának, hogy Európa előharczosa, úttörője legyen kelet felé. Végzetszerű tragikum, hogy a haza területének felszabadítását idegen erők végezték és nem a kereszt, hanem a félhold győzelméhez fűzte reményét a Hunyadiak és a Zrinyiek népének túlnyomó része.

Így, bármily óriási volt is politikai és társadalmi hatása, hidegen hagyta az ország felszabadulása és területi épségének helyreállítása a nép lelkét, melyet csak az indít meg és hat át, a miben része volt. Az egykorúak is vagy közönyösen vagy épen a fájdalom hangján emlékeznek meg a karloviczi békéről, mely megalkotta, mit Bethlen Gábor, Pázmány Péter és Zrinyi Miklós csak álmodtak. Inkább a törökre, mint Magyarországra nézve látják fontosnak és korszakot alkotónak. Alig emlékeznek meg arról, hogy általa az Alföld keresztyén uralom alá került. Babocsai Izsák, a tarczali jegyző, főleg azt veszi észre, hogy a szegény hazára nézve sérelmes. Még a labancz Cserei Mihály is arra helyezi a fősúlyt, hogy a török most mond le először elfoglalt tartományokról és városokról, hol mecsetjei vannak, és siránkozik Erdély sorsán, melyre nézve nem lehet ártalmasabb változás, mint egyesítése Magyarországgal. Oly annyira nem a tény maga dönti el az egykorúak itéletét, hanem az, mily auspiciumok alatt ment végbe.

Más élet-halálra szóló küzdelem foglalta le a magyar nemzet erejét, érzelmét, gondolkodását. »Megujultak a dicső haza régi sebei. Soha semmi dolog a magyarokat úgy el nem idegeníté a római császártól és az egész ausztriai directiótól — úgy annyira, hogy e mai napig, a jelen való 1710. esztendeig nem szünik, sőt napról-napra lobog a magyarok motusa a császár ellen.«[1])

A török fölött kivívott győzelem csak okúl és alkalmúl szolgált idegen vallásos és politikai rendszernek, hogy a magára maradt Magyarországot, melyet hódításának tekinthetett, körébe vonja, önállóságától megfoszsza. Nyolcz éves háborúban vér-

[1]) Cserei Mihály »Nemzeti könyvtár«. 50. l.

zett és pusztult újra az ország. Ennek csak a nemzeti felkelés katonai és diplomatiai leverése, mely egy időbe esik a Habsburgház nagy győzelmeivel Európaszerte, vetett véget. Így jött létre ama kiegyezés király és ország közt 1711-ben, mely tartósabbnak bizonyult, mint az előzőknek hosszú sora. Mint a karloviczi, passzarováczi és belgrádi szerződéseken az ország birtokállapota és nyugalma, úgy alapult a szatmári békekötésen az ország belső berendezése és alkotmánya.

A szatmári béke állandóságának főoka.

Természetes, hogy első kérdés gyanánt az tűnik fel, miért maradt ez oly soká érvényben, míg a megelőző bécsi, nikolsburgi, linczi szerődések rövid életre voltak kárhoztatva, bár a Bethlenek és Rákócziak és még inkább a hatalmas szultán voltak létesitőik és biztosítóik. A király és a nemzet közötti viszályba mindig elegyedtek idegenek, mindig ott volt utolsó, nyilvános vagy hátsó gondolat gyanánt a teljes elszakadás eszméje a magyarok, és természetes ellenhatás gyanánt a lehető legszorosabb összeolvasztásra törekvés a császár és az örökös tartományok részéről. A két ellentét közt alig volt közvetítő, mert minden politikai és históriai tapasztalás és elv szerint idegen beavatkozás csak élesítheti azokat. Így azután mindkét részről az elért eredmény csak hágcsóul szolgált a további végleges győzelemhez, vagy legalább olyannak tekintette a gyanus ellenfél. A szatmári békekötés főmomentuma az, hogy oly *magyarok* szerezték, kikben a *király* is bizott.

Nem volt új párt az, mely 1700 körűl, Esterházi Pál, Pálfi János és Széchenyi Pál vezérlete alatt oly határozottan és eredményesen lépett fel, mint a királyhoz hű, de nemzeti érzésü elem. A XVI. században ez vitte a főszerepet mindaddig, míg remélni lehetett, hogy a király segítségével ki lehet űzni a törököt és nem kellett tartani attól, hogy a török hódítást a német elnyomás fogja felváltani. De a XVII. században mind élesebbé vált a politikai pártok küzdelme, mert vallásos indokok is szövődtek belé. A király hatalma nem volt elég arra, hogy a törököt legyőzze, de azért az ország szabadságát és különösen vallását soha sem szünt meg nyugtalanítani. Ennek folytán Bocskai és Bethlen felkeléseiben majdnem min egy

ember vesz részt a nemzet. Lehetetlen volt a török és a császár ellen egyszerre küzdeni: az égetőbb, közeli veszély ellen fordult minden fegyver, mert a török alattvalóinak legalább vallását nem sértette.

A két főáramlás.

A magyar contrareformatiónak az a nagy politikai következése, hogy közös alapot hozott létre az udvar és Magyarország között. Eltérhettek és el is tértek a meggyőződések és érdekek mindazon kérdésekben, melyek Európaszerte felmerültek a király és a rendek közt. Épen katholikus főurak estek áldozatául XIV. Lajos politikai terveinek és maga Rákóczi Ferencz sem szűnt meg soha a római egyház buzgó híve lenni. Mégis kétségtelen, hogy a bécsi államférfiaknak mindig figyelemmel kellett lenniök azokra, kik velök egy vallásos czélra törekedtek, még ha összeolvasztó rendszerök épen bennök találta is határozott ellenzőit. Ez ama párt, mely 1681-ben és 1687-ben az országgyűléseken az előre törekvő királyi mindenhatósággal szemben megmenti, a mi menthető a régi alkotmányból. Ezé az érdem, hogy Buda ostrománál magyar hadsereg is működik közre és magyar vitéz jut először a bástyára. Ez tartja vissza Leopoldot attól, hogy Magyarországot ne tekintse hódított tartománynak Nem csak a török, hanem a franczia ellen is tündöklik a magyar vitézség. Végre, midőn újra kitör a felkelés, a magyar csapatok is küzdenek, magyar vezérek alatt Rákóczi Ferencz ellen, döntő részök van a győzelemben és a mi fő, a kibékülés az ő elveiket és embereiket emeli uralomra. A politikai, gyakran a családi érdekeknek egysége fűzi őket a felkelőkhöz, vallásos és részben dynasztikus meggyőződés a Habsburg-házhoz. Meg van bennök a békítés és a megegyezés alapján uralkodásnak minden kelléke. Az ő politikai iskolájok uralkodik a XVIII. századon át és szervezi Magyarországot. A nemzeti függetlenség és a birodalmi centralisatió, a rendi szabadság és a királyi hatalom szélsőségei közt nekik kellett állandót és tovább fejlődésre képeset alkotni.

Hanem azért a Tökölyiek és Rákócziak fáradozása sem maradt állandó eredmény nélkül. Ébren tartották a nemzeti függetlenség, a nemesi és vallásos szabadság eszméit, vigasz-

taló és buzdító példákúl szolgáltak az elnyomatás perczeiben. Azóta mindig egyik fontos, gyakran uralkodó, minden mást elhomályosító lételemét képezték a magyar nép gondolatai és vágyai körének. Azonban a XVII. századon át ez csak úgyszólva az alsó áramlat, mely csak néha-néha, ellenhatás gyanánt kerül felszínre. Hogy mikép voltak megosztva a hatalmak, milyen volt a rendek, a vallások, a nemzetiségek viszonya, a birtok-állapot is, le az utolsó faluig, mind ez a török alól felszabadulásnak és a szatmári békének és következményeinek volt műve. A mi régibb állapot átment a későbbi korszakra, e két tény által nyerte mind új megerősítését.

Érezték azt Magyarországon, hogy új korszaknak állanak küszöbén. Mint nagy átalakulások alkalmával az ó- és középkor minden népe, még az élettelen természet jelenségeit is kapcsolatba hozták a történeti eseményekkel. Az 1711. év annyira bővelkedik természeti csapásokban és csodákban, hogy lehetetlen a hivőnek észre nem venni Isten újját. Rémes pestis dühöng, mely csak Magyarországon 310,000 embert ragad magával, a lakosságnak tán 10-edrészét. Egymást éri az árvíz, jégeső, marhavész, földindulás. Majd a Tisza elhagyja medrét és szárazon maradnak a halak. Mindezt bámuló hittel jegyzi fel munkája végén az öreg Cserei[1]) és aggódva néz a jövő elé: »Bizony elhiszem, hogy most sem jóra, hanem még ennél is rosszabra változik dolgunk.« A közromlás és bukás közepett annál nagyobb elkeseredéssel néz a magyar az idegen katonaságra, mely mind nagyobb számban vonul az országba és még a nemzet romlását is hasznára fordítja. A bécsi udvar lábai előtt vérben feküdt nem csak Magyarország, hanem a fényes porta is. Ily körülmények közt fogott a labancznak csúfolt párt a hozzá csatlakozó régi kuruczokkal, az ország ujjá alkotásának művéhez.

A XVI. század óta Magyarország nem részesült ama szerencsében, hogy külső és belső politikáját egységes nemzeti szempontok és érdekek szerint intézze. Mindig meg kellett

[1]) I. h. 475. l. A földindulásról így ír: A földindulás felől a tudós embereknek sokféle opinioik vadnak, de Erdélyben bizonyos experientiákból már kitanulták, hogy a földindulás Erdélyben mindenkor a jelen való állapotnak megváltozását jelenti.

elégedni a lehetővel, gyakran kevéssel. A török és német közt a pillanat szükségei szerint kellett az állást módosítani. Hatalmas, következetes és így az érzelmet és képzelődést megragadó eszközökhöz nem nyúlhattak azok, kik élet-halálharczban nem akarták a nemzetnek létét is koczkára tenni. Ennélfogva a XVII. század egész államalkotó munkája szükségkép compromissum. Mutatja ezt a szervezet darabossága, hogy úgy mondjuk következetlensége. Ama állapotokért, mik létrejöttek, alig lelkesülhetett valaki; soha sem birta megszüntetni és újakkal pótolni a magyarságban Rákóczi és Bethlen, Bécsben és a hadseregnél Kollonics és Heister traditióit. De a nemzet élt és fejlődött alattuk. Bizonyították, hogy az eddig összeférhetetlent is meg lehet egyeztetni. Nem a szenvedélyeknek, a számításnak s a fontoló értelemnek jelölték diadalát.

I.

Minden erőnek a természetes tendentiája mind szélesebb kört vonni hatása alá. Az az igazi győzelem, midőn ez sikerül midőn a vele szemben álló erőket nem csak leveri, hanem helyöket is elfoglalja.

Magyarországon 1711-ben az udvar és a katholikus nemzeti párt a győztesek; a létrejövő intézmények az ő érdekeiknek és szenvedélyeiknek lesznek kifolyásai.

Uj intézmények.

Az udvar nem vonja ki magát az általános európai irány hatása alól, mely XIV. Lajos óta és példája után a királyi hatalomban látja az államok jólétét és uj meg uj eszközöket teremt meg, melyek által a király országainak erejét kifejleszthesse és használhassa. Nem a hódítás, a foglalás ténye volt már a fő, hanem a szervezés, uj eleven erő létrehozása. A középkori országoknak csupa esetlegességen alapuló hadi és pénzügyi rendszere nem felelt már meg Marlborough és Eugén kora igényeinek. A lehető legkalandosabb módokon is igyekeztek VI. Károly korában szert tenni arra, a mihez egyedül látták a hatalmat: pénzre és katonára. Állandó maradt a hadsereg, állandó ennélfogva az adó is. A »perpetuus miles«-sel együtt 1715-ben megszületik az állandó »contributió.«

Magyarország sem képez kivételt azon általános fejlődési szabály alól, hogy az uj állami szükségletnek a népek előbb érzik terhét, mint jótéteményét. De ha vesznek, ha szedik az adót, az adó-alap gyarapításáról is kell gondoskodni. Út nyilik délnyugat felé a tengerhez. Uj meg uj telepítések szállják meg a néptelen, ujonnan hódított területeket, melyeket a passarováczi béke még hatalmasan kiterjeszt. Baromtenyésztés, majd földmívelés is kezd felvirágzani az Alföld s Dunántúl déli részein. Azt lehet mondani, hogy szűz ölének egész gazdagságát tárja fel az eke alá vont föld. Az ország 1717. óta nem lát külellenséget.

Az uj részek fölött még őrt áll, a ki megszerezte: az idegen katona. Igaz, az 1715. VIII. törvényczik törvénybe iktatja, hogy a sereg a külföldiekből és magyarokból áll, de vezetésében, összetételében, szellemében az egészen idegen, mint általában a császári hadseregek V. Károly kora óta. Igazán képét nyujtja hirneves vezére, ki három nyelven irta nevét: Eugenio von Savoye. A magyarság régi bástyáiban a bécsi hadi tanács és a cs. kir. kamara uralkodik a fegyver és szervezés hatalmánál fogva. Még a birtok is csak lassankint és nagy áldozatok árán száll vissza a régi földesurak kezébe. A legtöbb a kamara kezén maradt, mint uravesztett jószág. Ugyanaz igazgatja a bányákat, az utakat, a vámok legnagyobb részét. Egy szóval a modern állam minden eszköze Magyarországban idegen befolyás alatt alakulva meg, idegen kéz alatt maradt. Kivül állott a nemzet hatáskörén, csak terhét éreztette vele.

A szatmári békekötés s az 1715-i czikkek értelmében magyarnak kellett lenni a belső közigazgatásnak, ott, hol nem a katona uralkodik. Megalakúl a helytartótanács, mint a királyi befolyás eszköze és állandó hatásu kormányszék. Uj szervezetet nyer mint közvetítő a királyi személy és az ország közt a kanczellária. A hétszemélyes táblából kúria válik, mely az ország központjából lát törvényt és kerületi táblák által öszszefüzi az egész országot. Mindezek a collegiális hatóságok a fejedelem eszközei, az ő kinevezése által jutnak magas méltóságra a tagok. Egyúttal azonban magyarok is, a törvény köteles őrei és fentartói. Nekik kell közvetíteni az udvar, hadi tanács, kamara stb. idegen befolyások és a nemzet között, mely mindezekben elnyomatását és vesztének okait gyülöli.

A régi Magyarország, a megye és az országgyűlés.

Külföldi eszmék és érdekek teremtették meg ez uj hivatalos aristokratiát, de alapjában meg nem renditve, inkább mellette mint alatta, fennáll még a nemzeti igazgatás módja, dicső múlt öröke, szebb jövő záloga. A katonai és a magasabb közigazgatási polczok, a mennyiben magyar férhetett hozzájok, a dynastia és a nemzet körül egyaránt érdemes néhány nagy családnak képezték örökét. De a hatalom élvezete nem járt keserüség nélkül. A ki a hatalomhoz szegődött, elvesztette az összeköttetést a nemesség azon részével, mely gondolkodásában és tevékenységében nem birt lemondani a régiről.

E köznemesség hozzáférhetetlen hatalmas vára a megye. Innen, patriarchalis módon intézi még mindig politikai tekintetben is azok sorsát, kik jószágain tanyáznak. Végre is hozzá kellett folyamodni a büszkén feltörekvő hivatalos államnak, ha pénzt és fegyverest akart. Kezében még a földbirtok nagy része. Jobbágyai fölött ő lát törvényt, a nép alsó rétegei, középkori mód szerint, még földesuraikban látják az állam tekintélyét. Ott van az állandó katonaság, de azért a nemes a nemzet fegyverese; ott van a contributió, de azért a megye szedi a házi adót; ott vannak a királyi és kerületi táblák, de azért az ő itéletén csüng a köznép. Semmi sem jellemzi jobban a XVIII. század első felében hazánkat, mint az, hogy két különböző fejlődési korszak intézményei mint állanak fenn egymás mellett.

Valamint a megye képezi a területén lakozó nemesek egyetemét, úgy az országgyűlés viszont a megyék egyetemét. A generális congregatiónak megfelel a generalis diéta. A megyét csak főispánja, ki még egészen feudális helyzetű, köti a királyhoz; az országgyűlésnek ily főispánja a király vagy biztosai. Itt találkoznak az ország mindazon elemei, melyek csak kénytelenségből fogadták el a jelen állapotot, azokkal, kik azt előidézték és kik azok folytán uralkodnak. Ott van a felső tábla, a városok és káptalanok idegen elemei, hatalmas ágakat bocsát be a nemesség közé is a hivatalos ország mind terebélyesebbé növő fája, de a diéta szelleme, traditiója egy marad. Hosszú

éveken át várva várja a megyei nemesség, hogy már egyszer ő is latba vesse befolyását országos ügyekben, orvosolva lássa saját magának, osztályának, alattvalóinak vagy az egész országnak sérelmeit. Rendi gyűlés volt, nem is lehetett, hogy itt más felfogás és érdek uralkodjék, mint a rendi. Az a küzdelem, mely a megyékben napról-napra a politikai és társadalmi élet minden nyilvánulásánál ujra meg ujra folytatódik: királyi hatalom és rendi kiváltság, idegen szervezés és nemzeti passiv ellenállás közt, nagyobb mértéket öltve, ismétlődik hosszabb időközökben az országgyűléseken.

Mindamellett az országgyűlés nem csak küzd és tagad, hanem alkot is. Az adóért és katonaságért cserében egyenkint visszaszerzi a katonai hatalom alól a régi megyei területeket és fentartja a magyar szent korona egységének eszméjét. A pragmatica sanctió és a Habsburg-ház örökösödésének leányágra kiterjesztése fejében megnyeri az uralkodótól az alkotmányos élet folytonosságának biztosítását. Részt vesz a helytartótanács felállításában, a biróságok ujjászervezésében. Sok ideig nem sikerül ugyan a föld adómentességének elvét elismertetni, de a nemesi birtok mentessége és ez által az alföld gyors betelepítésének lehetősége fentartatik. Egyáltalában a két itt szemben álló ellentét nem semmisíti meg egymás hatását, csak mérsékli egymást. Itt sem a szélsőségek győznek, hanem a transactio szüksége.

A magyar főpapság.

A békés fejlődésnek magyarázatát itt is azon tényezőben fogjuk meglelni, mely a szatmári békét korszakot alkotóvá tette. Az országgyűléseken jelen van, nem túlnyomó számával, hanem szavával és tekintélyével győz azon hazafias és egyuttal dynasztikus párt, melyet Magyarországon a contrareformatio teremtett meg. Hozzá tartoztak ugyan a zászlós urak, nádor, országbiró, a főispánoknak is legnagyobb része, de ezeket hivatalos állásuknál, az udvarnál élvezett kegyöknél fogva félig-meddig idegeneknek tekintették. Az udvarnál, hol a Zrinyiek és Nádasdyak esetét nem feledték, könnyen juthattak hűtlenek, az országnál még könnyebben árulók hirébe. Biztos

állása egyedül a főpapságnak volt. Bátran kimondhatjuk, hogy 1711 és 1740 közt ez volt országunknak nem csak nevelője, hanem vezetője is.

A III. Károly korabeli főpapok, ritka kivétellel, mind a magyar főnemesség előkelő tagjai, kevés köztük az idegen, aránylag még kevesebb a plebejus elem. Tudományra és műveltségre nézve messze fölülmúlták világi atyafiaikat, kik közül a legtöbb még mindig csak a fegyver embere volt. A legtöbbet személyisége kiválóan alkalmassá teszi a nép egyházi és világi kormányzására. Ritka a katholikus egyház történetében az oly főpapi kar, mely jövedelmét és munkáját egyaránt oly kizárólagosan az egyház és a műveltség szolgálatának szentelte volna, mint a magyar főpapság. Frater Eszterházi Imre (így nevezte magát az esztergomi főegyház igazán apostoli lelkű pásztora), a Patacsicsok, a Csákyak korában. Némelynek működése egészen azon férfiakra emlékeztet, kik, mint térítők és egyúttal mint műveltség alapvetői hatoltak be a régi Európa vadonjaiba. De a működés talajában sem volt sokszor nagy külömbség. A soká árván maradt kalacsai, pécsi, váradi, csanádi székesegyházak első uj főpapjainak egyházakat, iskolákat, papilakokat kellett építtetni, másrészt a katholicismust, mely a déli országrészekben majdnem megszűnt, terjeszteni és végre egyházok javait és jövedelmeit a sovár kamara kezeiből kicsikarni. Valóban, megérdemelték a főpapok, hogy a hálás utókor a 'sz. Gellértek és Bánffy Lukácsok utódját tisztelje bennök.[1])

Így a római egyház mintegy másodszor lép föl mint Magyarország művelője. De ama főpapok, bármennyire áthatották őket az általános keresztyén eszmék, első sorban magyarok voltak. Az első térítők idegenek; a contrareformatió férfiai a magyarságban is Pázmány Péter iskolájából valók. A műveltség mellett a magyarságnak is ők voltak zászlóvivői. Ebbeli hatalmas működésökről lesz még alkalmunk

[1]) A m. főpapok ekkori működését bőven és szépen tárgyalja Fessler története X. k. 290—320 lapokon. De különösen tanulságos és gazdag a nagy Katona István Hist. Archiep. Coloc. II. kötete. Továbbá Koller. Episc. Quinque ecl. VII. k.

bővebben szólani. Mostani czélunkra nézve elég, ha kiemeljük, hogy Esterházi Imre esztergomi primás († 1747.) leveles-könyvében ott van a Rákóczi Ferencz szenvedélyes felhivása magyarul.[1]) Az 1728-ki országgyűlésen a klerus mint közvetitő lép fel a király és a nemesség közt, a föld adómentességének kérdésében.[2]) Az 1741-ki országgyülésen Patacsics Gábor kalocsai érsek, úgy szólva, mint az ellenzék feje szerepel. Függetlenségök és egyházi méltóságuk teljes érzetében ők inkább szállhatnak szembe az udvarral is, mint a világi főurak. Hűségökben és ragaszkodásukban nem kételkedhetett a királyi ház: annyi időn át együtt közdöttek a protestánsok és felkelők ellen.

Még azon szerzetes rendek is, melyek a XVII. és XVIII. században kiválóan a kath. egyház általános érdekeinek előharczosai, nálunk a nemzetiség és művelődés szolgálatában állanak. A jezsuiták, kegyes-rendiek klastromai és iskolái ellepik az országot, az elsők inkább téríteni, az utóbbiak inkább tanítani akarnak. De működésük nálunk, hol a világi kar még nem törődik az iskolázással, egészen más szempontból tűnik fel, mint Európa egyéb országaiban, hol az Ecclesia militansnak állanak egyedül szolgálatában. Kétségtelenül az ő érdemök, hogy a XVIII. század magyar államférfiai, egész kath. nemessége nagyjában annyival magasabban áll, nemcsak általános műveltségére, hanem életmódjának finomodására nézve is, mint a XVI. és XVII. századnak magyar főemberei. Nemcsak az uralkodó osztályt nevelték, a népre is volt gondjok. Az ország déli vidékein úgy lépnek fel, mint a XI. és a XII. század benczései és czisztercziták, térítők, tanitók, orvosok, cultiválók egyaránt.

Katholikus irány.

Ily körülmények közt természetes, hogy az uj Magyarországnak nagyon erősen és határozottan katholikus az iránya. Nemcsak a törököt, hanem a vele szövetséges protestántismust is legyőzték a Tisza és Duna mellékein. A diadalt, miután Isten azt megadta, egyaránt kellett a római egyház mindkét ellené-

[1]) A nemzeti múzeum kéziratai közt.

[2]) A főpapság e szereplését illetőleg nagyon érdekes egy kiadatlan magyar költemény azon o. gy.-ről a m. n. múz. fol. 129.

vel szemben felhasználni és kizsákmányolni. És miután a török kitakarodott, nem a protestantismus tartotta-e fenn emlékét uralmának? Még politikai tekintetben is azonosnak látszott a királyság és a katholikus egyház érdeke. Az eddig kivívott győzelmeket csak mint ujabbakra való isteni buzdítást tekintette a buzgó hivő. Esterházi Pál nádor külön nagy munkában ünnepli a szeplőtelen szűzet, Magyarország védőjét. Az 1715-ki országgyűlés már megcsipdesi a protestánsoknak 1687-ben biztositott szabadságait. Azon commissiókban, melyek ez országgyűlés művét folytatták, a főpapság már oly követelőleg lép fel, hogy még az udvar is megsokalja. Ennek ugyanis számolni kell a protestáns udvarok érdekével is, mit a püspökök nem tartanak szem előtt.[1]) A klerus követeléseinek jegyzékét 1721-ben a kormány megsemmisítteti.[2]) Az 1728-ki országgyűlés folyamában a magyar katholiczismus egy a Testact-hoz hasonló tény által egészen magához akarja rántani a hivatalképességet, úgy szólva a teljes polgári jogot, kizárva abból a protestánsokat. Ily szigorúan soha sem vált ténynyé az elv. De a felső, királyi kormány tisztán katholikus marad, mint a térítés eszköze működik közre és csak »connivendo« tűri meg egyes megyékben és városokban a kálvinista alispánokat, táblabirákat, a lutheránus polgármestereket és tanácsosokat. A protestantismus, mely előbb uralomért, majd egyenlő jogért küzdött, most létében is meg volt támadva.

Az akatholikusok.

A protestánsok, vagy mint ama kor hivatalos stilusa nevezi őket, az akatholikusok, így a legyőzött, alávetett és csak propter bonum pacis tűrt felekezetnek állapotjára voltak szorítva. Az uralkodó párt nemcsak vallási, hanem atyáik politikai magatartását is büntette. Mint az uralkodó pártnak katholikus, úgy az oppositiónak épen ennélfogva határozott protestáns lőn szinezete. Legerősebbé ott vált, hol mind a két elem találkozott: a Tisza mellékének kálvinista, számos köznemes által lakott nagy vármegyéiben. E tiszai vármegyék

[1]) Ezt illetőleg a bécsi porosz követ levelezése 1720—21-ből nagyon tanulságos. A berlini kir. levéltárban, kiadatlan.

[2]) Egy példánya ugyancsak a berlini levéltárban.

a politikai és vallásos ellentétnél fogva, az országgyűléseken mint egy egység állottak szemben a dunai vármegyéknek katholikus és dynastikusabb követeivel. Kitünt, hogy a kálvinizmus a negatióban, a fennálló állapotok ostromlásában ép oly hatalmas, mint a mily gyenge volt az alkotásra, midőn nála volt a túlsúly. Még legyőzetésében is mint szilárd egység áll szemben a kormánynyal és a klérussal, mely a helvét vallású vidékeken soha sem járt és nem is járhatott el oly kérlelhetlenűl, mint a felaprózott, egy vármegyében sem uralkodó luthéránusok ellen. Mint kiválóan városi népesség, ezek fontos elemét képezhették volna a nemzeti fejlődésnek, ha magyarok. Így az a tény, hogy egyrészt nem bírnak a vármegyék nagy, majdnem korlátlan önkormányzási jogával, másrészt, hogy legnagyobbrészt németek és tótok voltak, önállóságukat úgy a kormánynyal mint az oppositióval, úgy az új intézményekkel, mint a régi traditiókkal szemben megsemmisítette. Lehet szó a XVIII. században egy magyar katholikus és egy magyar kálvinista irányról. Mindegyik szükséges elemét képezi a tovafejlődésnek. Az egyik az alkotást, a másik az ellenállást, az egyik az újat, a másik a régit képviseli. A lutheránizmusnak soha se jutott ily előkelő, külön vált hely Magyarország szellemi történetében.

A ráczok.

Mint a katonai uralom élő emlékei fészkelték be magokat az ország déli széleiről felterjeszkedve a félig nomád ráczok. Minden kisérlet őket letelepíteni és állandó munkára szoktatni felkeléssel és kivándorlással végződött.[1]) A Rákócziféle mozgalmak alatt kifejlik a köztök és a magyarok közt fenforgó vallásos és politikai ellenszenv. De már az 1735-ben Péró Péter alatt kitörő zendülés alkalmával kitünik, hogy ellenszenvök tulajdonképen minden rendes és szervezett kormány ellen irányzott, nemcsak a magyar ellen. Nehéz dolog is, idegen hatalomnak, egyszerre földmívelővé és állandó lakóhelyüvé tenni egy rabló és pásztorkodó népet. A mennyire felhasznál-

---

[1]) A szabadkai ráczok nagy része kivándorolt, midőn a város polgári kormány alá jutott. Korabinsky. Geogr. Hist. Lexikon von Ungarn 400, lap.

ható volt nemzetiségi indulatuk a magyarság ellen, annyira veszedelmes fegyverré tette őket, hogy e gyülöletök a kath. vallás és az egész polgárosult élet ellen is fordult.

Nemzetiségek.

Kik nemzetiség dolgában oly közel állottak hozzájok, a horvátok, vallásuknál fogva a politikai mérlegnek épen ellenkező oldalán foglaltak helyet. Amaz elvek jutottak uralkodásra egyházban és államban, melyekért a horvát nemesség I. Ferdinánd kora óta, folytonosan és következetesen küzdött. A folytonos változások közt ők nem szüntek meg katholikusok és dynastikusok lenni. Ennyire összeköttetésbe állva a magyar uralkodó párttal, természetes, hogy köztök a nemzetiség nem okoz visszavonást. Egy a nemesi szabadság, családi összeköttetés, hivatalos nyelv; a magyarosítást pedig a kath. főpapság úgy szólva csak mint a térítés egy nemét gyakorolja. Horvát eredetű főpapnak, gr. Patacsics Gábor kalocsai érseknek, legkiválóbb a munkássága e tekintetben.

Nemzetiségi ellentét tehát különösen csak egy szökik szemünkbe: a magyar és rácz közötti. Itt a fajkülönbséget a vallás és műveltségbeli különbség fokozza. A magyarok, németek és tótok közt, különböző vallás mellett is, a közös történeti emlékek és közös műveltség alkotnak bizonyos közös alapot. A horvát és magyar nemesség közt alig merülnek fel, akármily érdek folytán, eltérések. Az oláh pedig, félig nomád, félig rabszolga létére, politikai tekintetben nem tesz számot és még vallás dolgában is csak későn fordúl felé az uralkodó körök figyelme. Az oláh és orosz vidékek leginkább a magára zárkózó, térítő erejét elvesztett kálvinizmussal határosak, nem a közlékenyebb, hódító katholiczizmussal. Ez magyarázza meg nagyobb ellenálló képességöket, nemcsak a vallásos térítéssel, hanem a magyarosítással szemben is. Feléjök fordúl azonban a bécsi kormány szeme, és minthogy a Rákóczi felkelésben csak csekély részt vettek, 1720. aug. 13-án Károly király megerősíti Leopold 1692. aug. 23-ki diplomáját, mely által a görög-egyesült papságot és népet védelmébe fogadja.[1])

[1]) Friedler Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen. Bécsi akad. 1862. 514. l.

A mi az egyes nemzetiségek elterjedését és határait illeti, bővebben és lehetőleg kimerítően fogunk azokról szólani. Itt csak elég legyen megemlíteni előlegesen, hogy e határok, már a népesség kisebb mértékü letelepedésénél és nagyobb mozgékonyságánál fogva, még oly elzártak és elkülönzöttek sem voltak, mint a minők mostanában. Az egész ország ethnographiai térképe e korban, kivéve az észak-nyugati tót, a Tisza-melléki és Balaton körüli magyar, és a horvát vidékeket, csupa enclaveból és exclaveból áll. Mind szám- mind elterjedési és hatalmi arány dolgában, már e korban is rendkivűl gyarapodnak a magyar nyelvű vidékek.

Az akatholikusok és a kormány.

Ama mértékben, mint az előre törekvő kath. vallás és az egyház egészen hatalmába kivánja ejteni az országot, közeledik az akatholikusok álláspontja a bécsi kormányéhoz. Ebben áll a XVIII. századnak egy következéseiben rendkivűl fontos eltérése az előbbiektől. Mindeddig, az ellenreformatió egész korán keresztűl, a bécsi kormányrendszer lép fel, II. Rudolftól Leopoldig, mint a protestantismus elleni harcz igazi mozgató ereje. Az ellentétek ép oly élesek politikai, mint vallásos téren; a fegyverek is ép úgy a vallásnak, mint a politikának fegyverei. Most, a török bukása folytán, a protestantismus megszünt politikailag veszedelmes lenni. Másrészt a katholikus párt, különösen a püspökség, korántsem bizonyúlt oly kész eszköznek, minőnek a közösen vívott harcz folytán remélni lehetett. Így a bécsi udvar térítő szenvedélye, mely Leopold alatt oly fanatikus volt, lassankint lelohadt. Nem múlt ez a fejedelmek személyes érzésein. VI. Károly, ki előbb viselte a spanyol »katholikus« koronát, mint a császárit és a magyart, az egyháznak csak oly buzgó fia volt, mint bármely elődje. Bécs, építészeti tekintetben, rendkivül sokat köszönt vallásosságának. Midőn a török ellen szerencsétlenül folyt a harcz, az oltári szentségnek kitélelétől remélte a hadi szerencse fordulását.[1] De a császár két részen volt lekötve. Egy részt politikai rendszerének alapkövét a protestáns tengeri hatalmakkal és Poroszországgal való

[1]) Ezt N. Fridrik beszéli el.

szövetség képezte, és bármennyire iparkodott is magát azoktól emancipálni. orosz és spanyol szövetség által, az nem sikerült. Másrészt, seregében, mely, mint eléggé kiemelni nem lehet, nem volt nemzeti, de még birodalmabeli sem, nem nélkülözhette a protestáns elemeket. Mindig a seregben látta a szigorúan katholikus irány legveszedelmesebb ellenfelét. Az ellentét a fejedelem és protestáns alattvalói közt csekélyebbé válik, mint az ezek és a papság közt fenforgó. Emez indulhatott tisztán vallásos szenvedélyei után; a kormánynak politikai tényezőkkel is kellett számolnia. Már 1721-ben, mint láttuk, kénytelen a klérus föllépését az akatholikusok ellen határokba szorítani. Az 1728-29-ki országgyűlésen a kormány akadályozza meg, 1729. aug. 11. rendelete által, a protestáns követek kizárasát a commissióból. Végre 1731. márcz. 21. a nagy Eugén a többi hadi és birodalmi tanácsosai megkérdezése után, a király külön, nagy fontosságú rendeletben szabályozza protestáns alattvalóinak helyzetét. Bár e rendelet egyáltalában nem felelt meg az akatholikusok óhajainak, de még világos jogaiknak sem, még kevesbbé elégítette ki a túlbuzgó főpapokat. És bekövetkezett az, mi lehetetlen lett volna előbb: Althán gróf. Vácz püspöke nyilvánosan felszólalt ellene és ez által büntetést vont magára. Mily magasra kellett járni e főpap indulatának, ha Leopold fiának, M. Terézia atyjának uralkodása alatt üldözöttnek kellett magát vallania? »Domine, vim patior, responde pro me«, voltak szavai. Nehéz is az oly államhatalomnak, mely nem egészen egyházi célokat követ, hanem hatalmának eszközeit sem felejti szem elől, együtt működni az oly férfiakkal mint Erdődy Gábor egri püspök volt, ki inkább akarta az országot szegénynek és katholikusnak. mint gazdagnak és balhit által fertőztetettnek. »Mi haszna az embernek, ha meg is nyerné az egész világot és kárt szenvedne lelkében.[1])

De ezek mégis mindig szélsőségek maradnak és teljesen soha sem jutnak uralomra. Azok között, kiket a vallás elválasztott, legalább bizonyos fokig érdekközösséget hozott létre a nemzetiség és az alkotmány biztosításának szüksége. Így a katholikus terjesztés, ha erőszakos eszközökhöz nyúlt is a köz-

[1]) Grellmann. Statistische Aufklärungen. 2. k. 37. l.

néppel szemben, inkább előnyök megvonása, mint egyenes üldözés által hatott csak a nemesekre. Mind gyakrabban történnek az áttérések, melyek az illetőknek rendesen gyors és nagy carriéret biztosítanak. Nincs is kényelmetlenebb dolog, mint martyrnak lenni hit nélkül. A kik pedig megmaradtak meggyőződésök mellett, abban nem igen háboríttattak, a vallásos szenvedélyt nem tüzelte egyenes elnyomás.

II.

A magyar uralkodó osztály. A főnemesség.

A mint a viszonyok megszilárdulnak, mindinkább kitűnik, hogy az ország alkotmányát és belső berendezését nem fenyegeti komoly veszély, még kevesbbé nemzetiségét. A Leopold korának viszonyai és emberei eltűntek. A magyar főpapság és nemesség közös munkája folytán nemcsak az országban magában, hanem az újonnan visszaszerzett területeken is helyét állja a nemzeti kormányforma a külső absolustikus és germanizáló államformával szemben. Megszüntek a rendi szabadságnak oly hatalmas bástyái, mint a királyválasztás és a felkelés joga (1687). A contributió és állandó katonaság, a pragmatica sanctió, a helytartótanács és a nádori széknek be nem töltése, mind megannyi a királyi hatalom korlátlanná válására látszottak czélozni. És mindebből nem következett be semmi. A magyar organismus nem csak, hogy nem enged a birodalminak új tért, hanem még területet is foglal tőle. El kell ismernünk, hogy része volt ebben Károly király religiosus hűségének hitlevele megtartásában. Kétségtelen, hogy külső politikája, mely kivánatossá tette a belső nyugalmat, szintén volt nagy hatással. De mindez meg volt már többé-kevésbbé a XVII. században is. Az, hogy most állandóbbak a viszonyok, kiválóan az új elemnek, a magyar dynastikus pártnak köszönhető. A szatmári békekötés után a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek, Károlyiak, Batthyányiak családjai lépnek mindinkább előtérbe. Kezökben a legtöbb világi és egyházi méltóság. Birtokuk folyton gyarapodik. A megyékben vagy mint örökös főispánok, vagy mint püspökök uralkodnak. Az udvarnál

pompájok és gazdagságuk által elhomályosítanak mindent.[1]) Érzik a külföld szellemének fuvallatát, hat reájok az udvari kegy, de magyarok maradnak. Levelezéseik, végrendeleteik, egész életök bizonyítja.

A magyar nemesség fejlődésében igen fontos fordulóponthoz jutott. A XVII. században még nálunk a lovagkor uralkodik, jó és rossz értelmében. Symptomái: a gyakori pártváltozások, a legdurvább érzéki élvezeteknek vadászata, a törvény megvetése. A főúr mindenek fölött kiváltságos vitéz. Várában csatlósaitól körülvéve majdnem mint független fejedelem székel. Birtokának, legfölebb megyéjének ügyei foglalják el. Bármily paradoxnak lássék is, soha sem volt az ország oly szegény előkelő államférfiakban, mint akkor, és csak egy Zrinyi Miklós kiváló személyisége emelkedhetett magasabb, országos álláspontra. Az Esterházyak képezik aztán az átmenetet. Határozott politikai és vallásos irányukon meglátszik a nagy Pázmány Péter befolyása.

A szatmári béke után egy törvény, egy hadsereg áll csak fenn az országban. Nem annyira idegen, hogy a legszélesebb köröket is magával rántaná az ellenállás eszméje, nem annyira magyar oligarchiai, hogy bűntelennek vélhesse magát az ellenszegülő. A főnemesség a várakból leköltözik a síkra. Lassankint elporlanak a sötét sasfészkek, alattok a völgyekben széles franczia vagy hollandus ízlésű kertek közt kastélyok emelkednek, a fényüzésnek és az élet élvezésének lakai. Már 1683-ban épül az Esterházy nádor kismartoni kastélya, mely mintegy átmenetet képez a vár és a palota közt. A szatmári béke után, mindjárt 1714-ben, kezdik a pompás cseklészi palotát építeni. Az edelényi 1720—27 közt épűl, a nagy-gurabi és királyfalvai Pálffy-félék 1725-ben, az erdődi Károlyi-féle 1730-ban. A magyar aristokratia tehát nemcsak a törvényben, hanem tényleg is lemond az ellenállásról. A védelmet királyára és annak hadseregére bízza és legfölebb abban igyekszik főhelyet foglalni el. Mindenki tudja, mily nagyok voltak Pálffy János

---

[1]) Ld. Cserei M. eml. krónikáját 1694—1699. Különösen Czobor gr. személye körül fűződött egész mondakör.

érdemei.[1]) A Festetics család nagyságát egy akkori generális őse alapította meg. Az aristokratia tevékenysége azonban inkább a politikai ügyekben nyilvánult. Középen állanak az akkori nagy urak a középkor feudális urai közt, kiknek már születésök biztositotta az uralkodásnak részét és a modern aristokratia közt, mely inkább csak vagyona és társadalmi jogainál fogva szerepelhet. Születésök megnyitotta előttök a pályát, de nevelésök tette őket alkalmassá az uralkodásra. Méltán hasonlíthatók az egykorú angol aristokratiához, mely hosszas polgári zavarok után szintén csak nagynehezen 'símul idegen uralkodó házhoz. A különbség főkép abban áll, hogy ott az idegen ház a protestantismus, nálunk a katholiczismus győzelmét jelentette és így Angliában a világi lordoknak, nálunk inkább az egyháziaknak jelölte uralomra jutását. Csatlakoztak az udvarhoz, de az által ki is békítették a dynastiát a magyar nemzet és alkotmány érdekeivel.

A főnemességnek, ama kevés, nagybirtokú családnak legfeltünőbb a hatása, de nem csekélyebb a magyar köznemességnek működési köre. Ez is leteszi a fegyvert, vagy a császár seregében szolgál. Birtokai kezelése mellett a megye foglalja el. Ez, mint a nemesség és nemzetiség érdekeinek védbástyája, megtartja jelentőségét, még miután megszüntek is az okok, melyek a török háborúk korában oly fontos intézménynyé tették. E jelentőségét elismerte az egész történeti és közjogi traditió. A XVIII. században még más nevezetes hatásköre is van szerintem a megyének. Ez akadályozza meg, hogy az egyes köznemes, úgy szólva mint parány álljon szemben nemcsak az udvarral, hanem a dúsgazdag és hatalmas mágnások-

[1]) Makovicza — a hajdani Rákóczi birtok — felől szóló kir. adománylevél így fejezi ki: »Augustae domui — statim ab ineunte aetate sua pro locorum et temporum varietate atque occasionum exigentia, tum Pacis, quam difficillimi Belli Gallici et Turcici, novissimeque consopitorum intestinorum Rakocziano-Bercsenianorum motuum et disturbiorum temporibus, summa virtute — tanquam Fortis Miles conspicuusque Heros pro Deo, Rege et Patria, adeoque pro aris et focis, domi forisque strenue dimicando, cum raro fidelitatis exemplo immortalique nominis sui laude et memoria gloriose exhibuit et impendit.« 1720. jun. 3. Az országos levéltárban. Szóról szóra ilyen gr. Esterházy József részére kiállított oklevél.

kal is. Ez az oka, hogy Magyarországon soha sem oszlott a nemesség kis királyokhoz hasonló »pán«-okra és azok kegyéből élő »slahcic«-okra, mint Lengyelországban, bár nálunk is meg voltak e fejlődés alapelemei. Erdélyben, hol a megye nincs kifejlődve, a viszonyok sokkal hasonlóbbak is a lengyelekéihez. A megye, mint a köznemesség egysége, nemcsak az idegen török és német befolyással, hanem a hazai mágnásokkal és bocskorosokkal szemben is elzárkózik és a szélsőségek közt fentartja a mérsékelő elemeket. Élén főúr vagy főpap áll mint főispán, keblében számos a csekély birtokú, mozgalmas bocskorosság, de az irányadó benne mégis mindig azon középbirtokú, országos és megyei érdekeket egyaránt felölelő rend, melyből táblabirái és alispánjai kerülnek ki.

A megyei élet okozza, hogy a középnemesség főfoglalkozása e kortól fogva a törvénytudomány. Ebben, a Verbőczi könyvében és a későbbi azt kiegészítő törvényczikkekben találja meg közjogi és magánbirtoki állásának egyaránt szilárd alapját. A birói hivatal és működés nyujt aztán leggyakrabban alkalmat arra, hogy a köznemes magas országos hivatalokra emelkedjék. Egyáltalában nagyon kevéssé szilárd még a határ fő- és köznemes közt és a régiek mellé királyi kegy és érdem által folyton emelkednek új családok.

Napjainkban egy nagy író a franczia nemességet a revolutió előtt, hosszú béke által elfajult, letelepedett hadsereghez hasonlítja. Bukása elkerülhetetlen, mert nem felel meg már hivatásának és mégis terheket ró másokra. Ez az összehasonlítás is mutatja a magyar nemesség uralkodásra képességét és uralkodásának szükségét. Ha volt nemesség, mely a hadseregnek nevét megérdemelte, az a magyar volt. Első megalapítása óta nem szünt meg hazáját vérével terjeszteni, védeni. Most az országban hosszabb béke áll be, de azért a magyar nemes Európa minden csataterén szolgálja fejedelmét. Már egy évtizeddel a szatmári béke után panaszkodnak, hogy nem vesznek be a hadseregbe köznemest és leszállítják a magyar ezredek számát[1]) A polgári igazgatás, a birtok, az egyház és műveltség,

[1]) Szluha Fer. itélőmester levele Pálffy Miklós nádorhoz 1722. febr. 23. Salamon Fer. A m. kir. szék betöltése és a pragm. sanctió tört. 135. lap.

egy szóval a hatalomnak és befolyásnak minden eszköze kezében van. Díjat húz érte, övé az ország, de meg is felel feladatának. A »perpetuus miles« nem pótolja az insurrectiót, a »contributio« mellett ott van az önkéntes adomány. Francziaországban polgári hivatalnoksereg viszi a közigazgatást, nálunk a nemes birtokos. Francziaországban a laikusok és roturierk kezében van az irodalom, nálunk az egyháznál, mely a nemességnek része. Ott a király intéz mindent. nálunk az országgyűlésnek is van határozó befolyása. Egy szóval: ott a kiváltságos osztály egy szükségtelenné vált gót diszítés: nálunk azon oszlop, mely az egészet tartja. Amott egyrészt a királyi hatalomnak. másrészt a polgári elemnek párhuzamos fejlése egészen szükségtelenné tette. Nálunk pótolja mindkettőt és uralkodik, mert szolgál.

Áttekintésünk végén, mely az egyes eseményeket csak annyiban érinthette, a mennyiben a jövő építő anyagául szolgáltak, az eddigiek folytán szükséges következéskép azon kérdés merül fel, mi az oka, hogy a magyar nemesség e társadalmi politikai és értelmi felsőséget megtartotta azon korban, melyben Európaszerte a fejedelmi absolutismus erőt vesz a rendi szervezeten? Nálunk is csak úgy érezteti ez általános európai irányeszme befolyását, mint egyebütt. I. Leopold és fiai tudatosan vagy öntudatlanul ellenfelöknek XIV. Lajosnak nyomdokiban járnak. Mária Teréziára és fiaira ép oly hatalmas befolyással van nagy ellenfelöknek, a porosz királynak állami szervezése. És mégis, míg körös-körűl a szárazföldön az aristokratia romjain a fejedelem trónol és a forradalom készül, nálunk, minden kisérlet daczára, a nemesség megtöretlenűl áll, és csak 1848-ban resignál, az egész világ történetében példátlan önfeláldozással.

Maga Ranke egy helyütt úgy nyilatkozik, mintha a rendi alkotmány a protestáns államokban maradt volna meg, ellentétben az absolutista kath. államokkal. Ez áll Angliára és Francziaországra nézve, de nem a többi országra nézve. A kiválóan protestáns porosz, dán és svéd királyságok csakhamar absolutismus alá jutnak. Magyarországon meg a katholikus többség épen nem bizonyult veszélynek. A fejlődésnek magasabb vagy alacsonyabb foka sem határoz. A Magyarországnál

csak jóval alacsonyabban álló Oroszországban, igaz, hogy idegenek segélyével, a többihez hasonló korlátlan fejedelmi hatalom emelkedik.

Az a kissé chauvinistikus felfogás sem fogadható el, mely szerint a magyar nemességet azért nem sikerült legyőzni, mert erélyesebben védte szabadságát mint a többi, és a nemzet szelleme maga ellenezte az elnyomatást. Erre megfelel a történet. Valamint a XVIII. és XIX. században a feudalis rakonczátlanságot, úgy vetik az Árpádok korabeli német irók az uralkodó iránti vak engedelmességet a magyarok szemére. Freizingi Ottó, a nagy középkori történetiró szerint, ki 1147-ben bejárta hazánkat, a magyarok »annyira engedelmeskednek uruknak, hogy nem mondom nyilvános ellenmondással haragitani, de még titkos susogással sértegetni is bünnek tartják«.[1]) Természetesen ez hiba és a magyar barbar — mert akkor a németek feudalisok. De az kitünik ezekből, hogy a nemesség fennmaradásának más okát kell keresnünk.

Francziaország nagy historikusainak kiválóan kedves foglalkozása, kimutatni: mint emelkedett a királyság mind nagyobb hatalomra az által, hogy úgy lépett fel, mint a nemzeti egység képviselője. A polgárság és a közrend, mintegy kezébe adják a dictaturát, hogy az ország érdekében használja fel. Hasonló alapon nő fel csekély kezdetekből a porosz királyság is. Nagy Péter szintén olyan dictator, még népe ellen is dühöng, de nagy nemzeti hatalmi eszmének szolgálatában. Még Magyarországon sem hiányzanak a példák. Mátyás király majdnem korlátlanul uralkodik, minden rendi forma daczára, ép úgy Bethlen Gábor is, bármennyire daczosak országgyülései nemcsak mert hatalmas emberek, hanem mert a nemzet tőlök várja eszméinek megtestülését. Ezek szerint tehát a királyi korlátlan hatalom egyik főgyökere az, hogy a nemzet egyesítése és külső állása érdekeinek feláldozza önrendelkezési jogait.

A királyság e küzdelmében Európaszerte nem áll egyedül. Biztos és döntő támaszt talál a polgári elemben, mely birtokánál, intelligentiájánál és hajthatóságánál fogva nagy

---

[1]) Otto Fris. Ep. Gesta. Fridr. Imp. I. 31.

súlyt vet a latba. A franczia királyok a noblesse de robeot, a hivatalnokokat és birákat oda emelték a noblesse d'epée, a feudalis nemesség mellé. A porosz királyokat polgári bureaukratia támogatja. A svéd és dán királyokat egyenesen a polgárság és parasztság ragaszkodása emeli a birodalmi senatus fölé.

A városi elem nálunk sem hiányzik. Részt vesz az ország gyűléseiben, nagy részt jó módú és gyarapodó. A városoknak, mint birodalmi rendnek, száma növekedik. Az 1715-ki országgyülés egész sorát czikkelyezi be a sz. kir. városoknak, kiterjesztve reájok is a rendi jogokat.[1]) Az eddigi alkotmányos küzdelmekben többnyire erősen királypártiak voltak, még Debreczen is inkább csak pénzzel váltja meg magát Rákóczitól és kimenti e lépését a királyi kormánynál.[2]) »Circumspectus«-nak kellett lenni a városnak mindenekelőtt. De a városok, mindaddig, míg a nemzet közérzülete Budapestet nem növesztette nagyra, a magyar szellemmel majdnem idegenül állanak szemben. Elzárkózvák, bár kereskedők és iparosok, csak anyagi tekintetben adnak irányt. Bár főiskolák székhelyei, az ifjuság szellemére csak oly kevéssé hatnak, mintha még a klastromi nevelés rendszere divnék. Ha műveltsége és képességei által ki is emelkedik egy polgári születésű ember, vagy külföldön érvényesíti magát, vagy papi hivatalban. Egységről, vagy csak közös érdekről is, nem lehet szó.

Ennek megfejtése abban áll, hogy a városok idegen nyelvüek. A Szepesség városait kivéve idegen szelleműek is. Debreczen és Szatmár-Németi kivételével csaknem mind németek és tótok. Mint az ellenállás passiv tényezői állanak az őket körülviharzó magyar megyei és politikai élet közepett. Azon ügy, melyhez csatlakoztak, már annálfogva is gyanussá vált. Magyar korlátlan királyság nem fejlődhetett; hiányzott a magyar polgári osztály.

---

[1]) Debreczen, Szeged, Szatmár és Németi.

[2]) »E zivataros időkben nem felejtkezett Debreczen egy perczn yi időre is meg a felől, hogy ő szabad királyi város és mint ilyen, a koronás magyar király iránti hűség alól egyáltalában nincsen feloldva. « Szücs István : sz. kir. Debreczen város történelme. III. 726. l. Vajha több volna ily kimerítő monographiánk !

Még egy észrevétel tűnik szemünkbe, ha Európaszerte vizsgáljuk a fejedelmi absolutismus elterjedését.

Akárhol látjuk kifejlődni a kezdődő ujkor e sajátszerű államformáját, mindenütt oly dynastiát találunk, melynek sorsa évszázadok óta van összekötve a nemzetével. Francziaországban, classikus honában majdnem összeesik a nemzet megalakulása a Capet dynastia uralmával. A castiliai 'királyok, kiknek hatalmát fejtette ki II. Fülöp, Pelayo véréből származtak. Ruriktól veszik eredetöket az orosz nagy fejedelmek, Péter ősei, és a Hohenzollereknek, a legifjabb háznak uralkodása is egyidejü Brandenburgnak művelődésével. Lehetett-e a nemzetnek oly politikai érdeke, különösen más nemzetekkel szemben, mely nem volt egyúttal a királyé is?

Angliában ellenben azt látjuk, hogy 1803-ban idegen család emelkedik a trónra és azóta mindig idegen vér uralkodik ott. Lengyelországban kihal a Jagellók nemzeti dynastiája a XVI. században, hazai új dynastia nem bír létrejönni: választási capitulatiók által kell magokat biztositani az idegen ellen.

Úgy látszik tehát, lényeges előföltétele a fejedelmi absolutismusnak, hogy azt régi dynastia állítsa fel, mely külső ellenségeivel szemben egységet és győzelmet bír nyujtani. Nem az udvari ármánynak és elnyomásnak műve az tisztán: létrejött mindenhol, midőn a királyság teljesitette egészen nemzeti hivatását.

Mélyen elrejtvék az emberi államok és társadalmak végső alapjai. És ha az értelem kipuhatolná az igét, ki merné kiejteni? mint a költő mondja.

III.

Cserei Mihálynak és kortársainak balsejtelmei nem valósultak. Az ország 1740-ben kétségtelenül népesebb és gazdagabb, műveltebb és szabadabb volt, mint 1711-ben. Állapota nem felelt meg a politikai és vallásos szabadság-, nem a nemzeti függetlenség ideáljának. De ne feledjük, hogy a kor nem az Anjouk és Mátyás dicsősége után következik, még csak

nem is Bethlen Gábor és Esterházy Miklós napjai után, hanem a török hódításnak és a pusztító vallásos és nemzetiségi harczoknak vet véget. A magyar nemzetiség a kiirtásnak, az alkotmány a megsemmisítésnek szélén állott, most mindkettő számot tett ismét Európában. Még Tacitus is megmagyarázhatónak tartja a császárságot Rómában, mert »mily kevesen vannak, a kik még látták a köztársaságot.«[1]) Nálunk mily hálával és elégedettséggel nézhették az országgyűléseket, a magyar seregek dicsőségét, és a magyar alföld benépesitését azok, kik látták Heister és Caraffa működését, résztvettek a trencséni és zsibói ütközetekben, az ónodi gyűlés után a majtényi fegyverletételben és emlékeztek még azon időre, midőn Budán török basa székelt.

A nagyobb biztosságnak és elégedettségnek érzése kezd is mindinkább szétterjedni az országon. Érzik, hogy a török kiűzése és a polgárháborúk lecsillapítása megadta a lehetőséget az ország békés tovafejlésére. Kuruczok és labanczok egyaránt ki akarják azt aknázni. Az 1722. országgyűlés egy főszónoka, az előbb Rákóczi párti Szluha Ferencz szerint Magyarország III. Károly alatt révbe jutott. Egy más főpapi szónok szerint pedig Károly nagyobb N.-Sándornál, mert nemcsak hódít, hanem hódításai boldogságát is szivén viseli. A hála és biztosság érzésének politikai következése volt a pragmatica sanctio elfogadása.[2])

Nemcsak az u. n. irányadó körökben uralkodott, a nemzet minden rétegét áthatotta e meggyőződés. Még 1717-ben és 1718-ban félnek a török háború alkalmával belső mozgalmaktól. Rákóczi és Bercsényi az emigransok egész jellemző sanguinismusával várják az alkalmat hazatérni. Károly uralkodása végén újra háború folyik a törökkel. Egész lefolyásában szerencsétlen, Eugén minden hódítását koczkáztató. Előre látható volt, hogy a császár halála Európaszerte nagy zavarokra fog okot adni. Rákóczi Ferencz fia fel is lép, mint atyja igényeinek és hagyományainak örököse. De már ott is, az emigránsok táborában, szinte bűnnek tartották a haza nyugalmát zavarni. Nem hivatalos vagy hatalmas körökből értesülünk

[1]) Quotus quisque reliquus qui rem publicam vidisset? Ann. I. 3.
[2]) Ld. Salamon i. m. 130—160 l.

erről. A fennálló állapotok *ellensége*, de nemes ellensége tanúskodik mellette.[1]) A mit a magyar király a főnemességgel megállapított Szatmáron és az országgyűléseken, megállott és tova fejlett, mert, ha nem is tudta kielégíteni az ellenkező érdekeket, legalább kibékítette őket.

Tudjuk, hogy Magyarország e békés állapota és csatlakozása e dynastiához, mily döntőn folyt be egész Európa ügyeibe, Mária Terézia uralkodása alatt. De már Károly korában is érezhető volt világrészünk nagy egyensúly-politikájában, hogy a magyar nemzet, általános összeütközések eseténél mintegy helyet cserélt. A XVI. és XVII. században a Bourbon és Habsburg-házak közötti vetélkedés képezi Európa legfőbb politikai motorát. A császárral és Spanyolországgal szemben, egy táborban van a franczia, a török és a kisebb protestans államok. Minden nevezetesebb fordulópont alkalmával egyszerre e két nagy rendszerre bomlik földrészünk. Magyarország ily alkalmakkor, mint kiválóan török és protestáns befolyás alatt álló, a mi rendelkezhető ereje volt, a Habsburgház ellenében szokta felhasználni. A Bethlen, Rákóczy György, Tökölyi-féle fölkelések, mind összeköttetésben állottak az általános európai oppositióval és természetesen a törökkel. És miután a karloviczi béke megbénítja a portát, Rákóczi Ferencz mint a francziák szövetségese és eszköze tesz diversiót Ausztria ellen a spanyol örökösödési háborúban. »Azóta Ausztria egészen más alapon nyugodott mint addig. Hajdan a magyar háborúkat német katonaság vitte, azt mondták, hogy az ottani folyókat német vér festette, most a német háborúkban a magyarok jelennek meg, mint a császári seregek magva. Ugyanazon tartomány, mely addig folytonos veszély volt reá nézve, képezte most a császár hatalmának alapját.« Igy ítél a legnagyobb német történetiró a beállott változásokról.[2])

[1]) »Most, hogy hozzánk jőjjön valaki, Isten ne adja.« És később: »Hála Istennek, egy valamire való nem jött. A kik jöttek, azok a fára való felmagasztaltatást kerülték el.« Ezt teljes hitelü forrás közli, *Mikes Kelemen*, ki hűsége és irásai által örök emléket emelt II. Rákóczi Ferencz bujdosásának.

[2]) Ranke Leop. v. Abhandlungen und Versuche. I. Die grossen Mächte. 16. lap.

Ez a hivatalos Magyarországnak szereplése. A mellett természetesen, mint ily nagy átalakulásnál nem lehetett másként, fel-feltűnik még a számüzött is, de mindig elhalaványuló fénynyel és hatással. Láttuk, hogy egy főembere maga mily keserüen itél pártja reményei felől. Egyes előkelő urak emelkedhettek magas tisztségre a francia seregben, egy ideig folyhatott az elégedetlen protestáns elemeknek valóságos kivándorlása Poroszországba, de mint politikai elemet már nem igen kellett számbavenni. [1])

Különben is el van ismerve a magyar mint külön nemzet. Idegen népek keleten példaképül veszik, módositják szerinte életök módját. A nagy Péter czár, midőn oroszait közelebb akarta hozni nyugathoz, ruházatjokat magyarrá akarta változtatni, és magyar ruha-mintákat függesztetett ki Moszkvában.[2]) Először az udvarnak és a hivatalnokoknak irta elő, majd a parasztoknak is. Nagy Fridrik emlékirataiban elismeri, mily korszakot alkotó volt a magyar könnyü lovasság fellépése Európa háboruiban. Ziethen, korának legnagyobb lovassági tábornoka elismerte, hogy magyartól, Baranyi Gábortól tanulta mesterségét. [3])

Ily átalakulásokkal jutott el Magyarország az utolsó Habsburgnak, Mária Teréziának uralkodásaig, uj érdekek és küzdelmek feltünésének koráig. Eddig dynastia állott vele szemben. Most a pragmatica sanctio folytán vele egy fő alatt álló tartományok.

---

[1]) Az első porosz huszárezredek majdnem kizárólag magyar protestánsokból állottak. Még a hétéves háborúban is igen számos a magyar tiszt és katona a porosz seregben, és egyesek még mindig szöknek át.

[2]) Alex. Brückner. Peter der Grosse 224. l.

[3]) Carlyle. II. Friedrik története. III. k.

Mária Terézia uralkodásának fővonásai.

Azon nagy tényezők, melyeken a török kiűzése és a belső béke helyreállása után Magyarország politikai állapota és nemzeti élete nyugodott. Mária Terézia uralkodása alatt sem vesztették el hatásukat. De az európai szellem általános fejlődése nem engedte annyira a királyi és rendi hatalom együtt működését, mint azelőtt. Másrészt az uralkodónak magának, a »domina et rex«-nek hatalmas és megnyerő egyénisége oly súlyt képezett Magyarország belső viszonyainak fejlődésében, minőt Mátyás király óta egy fejedelme sem vethetett latba. Alkalmunk lesz tán később kimeritően tárgyalnunk nemzetünk történetének e dicső és eredményekben gazdag korszakát. Most, kitüzött czélunknál fogva, mint az előző évekkel, csak annyiban foglalkozhatunk vele, a mennyiben építőköveket szolgáltatott a II. József korabeli Magyarország épületéhez.

I.

Mária Teréziának hosszu és fontos eseményekben gazdag uralkodása választja ketté a Habsburgok nagy monarchiájának fejlődését, nemcsak a belső, hanem a külső viszonyok terén is. Előtte a római császárságnak mindent átölelő, mindenütt általános érdekeket képviselő, középkori ideálja irta elő a bécsi udvar politikáját. Bár majdnem elérhetetlen távolban, de mégis mindig ujra meg ujra feltűnik azon birodalom megujitásának gondolata, mely a keresztyénség feje és melyben »nem nyugszik le a nap.« Még VI. Károly császár is mintegy megtestesitője volt e gondolatnak: római császár volt, Spanyol-, Magyar- és Csehországok királya, az Indiák ura. Igaz, V. Károly birodalmát nem egyesíthette, de a spanyol világhatalom felbomlásával neki jutottak az olasz és németalföldi birtokok, melyek külön nagy politikai hagyományoknak feleltek meg. A Habsburgok még mindig uralkodtak Német- és Olaszország felett. Belgium birtoka a nyugati és tengeri hatalmak minden bonyodalmába bevonta őket is, a mellett pedig a zentai

és belgrádi csaták, a karloviczi és passarováczi szerződések által előirt út, őket tette keleten a nagy török hatalom természetes örököseivé. Nem volt Európában, lehet mondani az egész világon politikai esemény, mely Ausztriára és hatalmi állására befolyást ne gyakorolt volna.

Csakhamar kitűnt azonban, hogy a császárnak hódoló, de különböző történeti fejlődésen alapuló, mindenfelé elszórt tartományoknak laza közössége nem képes a mindenfelől támadó ellenségeskedéseknek ellentállani, melyeket az ily világra szóló hatalmi állás, természet szerint, maga ellen felidéz. A lengyel királyválasztásba avatkozás a nápolyi és siciliai királyságokba került ; a kisérlet a »beteg ember« költségén szerezni kárpótlást, a passarováczi béke legfőbb eredményei elveszésével végződött. Végre, a császár halálakor kitörő általános háború magát a monarchia fennállását veszélyezteti.

A franczia miniszternek, Fleury bibornoknak az a terve, hogy a Habsburgok öröke négy külön részre osztassék, hajótörést szenvedett. Az egész akkori Európa bámulva nézte, mint menti meg a magyar »zsarnokának ostora, de törvényes uralkodójának leghívebb gyámola« királynőjét. Az 1741-ki nagy insurrectio után ötven év folyt el, mig megint szóba jöhetett a monarchia felbomlása.

De mig a magyar királynő megmaradt Európa egyik leghatalmasabb fejedelmének, a lángeszü porosz király megszünteti Németországban a Habsburgok hegemoniáját és a monarchiával egyenlő jogu és hatalmu államot alapít. A Poroszország ellen való elkeseredett, de czélhoz nem vivő küzdelem tölti be Mária Terézia egész uralkodását.

Kimutatta az eddigi rendszer tarthatatlanságát, melyben a tényleges erő csak egyes ritka időpontokban felelt meg az ideális igényeknek. Csökkentette a monarchia hirét és területét egyaránt. De kimondhatatlan következménye volt a monarchia minden részének belső fejlődésére is. A Caesarok büszke örökösének versenyre kellett szállani azzal, kit szerettett volna tisztán csak brandenburgi őrgrófnak tekinteni. Ha a birodalom fenn akart maradni, le kellett mondania a középkori sallangról; a középkori *birodalom*ból modern *állam*má kellett változnia. Hogy ezt belátta, és hogy nagy eszét és még

nagyobb szivét teljesen e munkának szentelte, az képezi Mária Terézia történeti jelentőségét. Épen, mivel ő annyi század óta első uralkodójok volt, ki nem viselte a császári koronát, közelebbi viszonyba jöhettek a népek királynőjökhöz. A Habsburg dynastia egyenes ágának utolsó uralkodója, mint egy természetszerüen vezeti át a népeket történetök egy ujabb fokára.

II.

A császárság, mint politikai intézmény, nem volt nemzethez, nyelvhez kötött. A keresztyén népek politikai egységét jelképezte az egyes nemzetek sajátos érdekeivel szemben. Ennélfogva polyglott volt a régi Habsburgok udvara, kormányrendszere. Seregeik, főhivatalnokaik, minisztereik soraiba majdnem minden európai nép küldi képviselőit. Ha volt összetartó és megkülönböztető elem, az a katholikus vallás volt csak, II. Ferdinánd kora óta. Bécsben találkozott a katholikus vallású magyar, lengyel és cseh, nemcsak a németosztrák tartományoknak a régi hithez hű nemességével, hanem a tulajdonképeni »birodalmi« kath. lovagokkal és fejedelmekkel, vallonokkal, francziákkal, olaszokkal és spanyolokkal. A valláson kivül, csak épen maga az udvar, annak traditiói és a dynastia saját érdekei képezték az összekötő kapcsot. Ezek annyira általánosak és mindent felölelők voltak, hogy a monarchiának alig volt valaha egy népe is, melynek érdekei a császári politikának teljesen megfeleltek volna. Mint a történeti fejlődés ily különös productuma, államiság és nemzet nélkül, melyben gyökerezett volna, tisztán mint kormány és rendszer folyt be Európa ügyeibe, gyakran határozóan, több mint száz éven át. Mindenesetre az emberi számításnak és uralkodó képességnek egyik legnagyobb remeke.

A N. Fridrik által teremtett Poroszországról, mielőtt még összeköttetésbe lépett a német nemzeti és műveltségi eszmékkel, azt mondották, hogy hadsereg és kincstár még nem képez államot. De Fridrik hadserege és kincstára hatalmasabbnak bizonyult, mint a bécsi udvar, melynek nagy volt a traditiója, de csekély e két tényleges hatalmi tényezője. A mint Európában mind erősebben fejlődnek az egyes nemzetek külön műveltségök szerint, oly mértékben gyengültek ama általános

érdekek, melyek a Habsburgok monarchiáját eddig fentartották. Közelebb fekvő, biztosabb támasz után kellett nézni. Mióta burgundi dynastia a habsburgiba olvadott, a birodalom eszméje, melyet az uralkodó és udvara képvisel, uralkodik. Szembeszáll a nemzeti államokkal és gyakran diadalmasan, mert azok még úgy sincsenek kifejlődve. Sz. István elve uralkodik itt is; gyönge és törékeny az egynyelvű és műveltségű ország. De mióta XIV. Lajos korában oly nagyszerüen fejlődik az első nemzeti állam, kitűnnek ennek nagy előnyei. Európának többi nagyhatalma, Francziarország, Anglia, Oroszország is, már mind szervezkedett nemzeti alapon. Épen most nő fel északon a tiszta német porosz hatalom. Délen máris a savoyai dynastia felé fordúl az olasz nemzet reménye. A régi monarchiának, melyet ennyi újalkotás környez és veszélyeztet, új alapok után kellett nézni.

III.

Bizonyos, hogy a német hegemonia elveszésével, csak Magyarország nyujthatta ez alapot. Rangra, tekintélyre, történeti traditiókra nézve első volt a monarchia örökös tartományai közt. Kétségtelenül az egyedüli, melyben még alkotó és összetartó erővel birt a nemzeti állam eszméje. Magyarország ez elsőségét elismerte már Miksa királyunk, midőn 1563-ban Ferdinánd császárnak azt irta: »bizonyos, hogy Magyarország kiválik Felséged többi országa között.«[1]) A régi archiregnum rangra nézve Európa első hatalmasságai közt foglal helyet.[2]) A magyar insurrectio 1741-ben nyomatékot is adott a rangnak. Mária Terézia 1740—45-ig tisztán *magyar* királynő: seregei, tanácsosai, követei a magyar királynő nevében működnek, vele mint magyar királynővel lép szövetségre Anglia királya és Oroszország czárnője. Mint magyar királynő állja meg helyét a legnagyobb veszélyek közt és tartja meg atyái örökét diplomatiával és háborúban. Midőn saját szavai szerint, alig tudta hová hajtani

[1]) Fraknói: Magyar országgyülési emlékek IV. 494. Constat enim regnum Hungariae prae caeteris Maiestatis vestrae Caesareae regnis quadam praeeminentia gaudere.

[2])) Gr. Niczky Kristóf Staatskentnnisse szerint a magyar király rangra nézve *harmadik* a császár után.

fejét, midőn Fleury bibornok terve szerint csakis Magyarországnak maradt volna meg birtokában, természetesen javasolta az érdek: megnyerni, magához kötni az egyedül szilárd támaszt, midőn minden megingott. És a mit csak a hideg számitás parancsolt, változhatatlan érzelemmé tette a »Moriamur«-nak hő lelkesedése.

Magyarországra nézve olyan kor látszott bekövetkezni, midőn királya megint első sorban az övé, midőn fejedelmét nem idegenek, ellenségek veszik körül, hanem a haza fiai, midőn a király és az ország érdeke egy. Nem lettek volna magyarok azon kor főemberei, ha már csak ennek gondolata is nem birja őket legnagyobb áldozatkészségre. Itt igazán bekövetkezhetett az, miről a francziák csak beszéltek, hogy a nép elfoglalhatja királyát. És ha így a józan politikai érzék kimutatta az érdekek azonosságát, Mária Terézia elragadó személyisége a gondolkodást lelkesedéssé, a törvényes loyalitást szenvedélylyé varázsolta.[1])

Mondhatjuk, hogy a nemzet gondolkodásmódja egyszerre megváltozik. Az előtt még a Habsburgház leghívebb emberei sem mutathatták e ragaszkodásukat; most még az oppositio, az alsó áramlat is egészen loyalis lett. Van sok baj és szerencsétlenség, mit a német tanácsosok okoznak; még a királynő férjébe és francziáiba sem biznak; de a királynő maga egészen tisztán, mint az ország jótékony anyja tűnik fel.[2])

---

[1]) A szellemes Prince de Ligne, nemzetünk nagy barátja, megjegyzi, hogy a magyarok soha sem tették volna azt férfiért, a mit Mária Teréziáért tettek. Ezt Renier Paolo, a velenczei követ is kiemeli: Perché li popoli sopportano piu facilmente la perduta dei soi diritti, quando il colpo gli è dato da un sesso diverso di loro.«

[2]) E gondolkodást érdekesen tükrözi vissza az 1741. diéta alatt készült vers, mely igy kezdődik:

Jaj nekem siralmas elhagyott árvának,
Régen boldogságos szép magyar hazának.

azután folytatja:

Még eddig csak német parancsolt hazádban,
Franczia is lakik ezentul házadban,
Ezek lesznek urak minden javaidban.

de mindjárt hozzá teszi:

Nem oka, jól tudom, ennek Ő Felsége,
Legyen hát szivednek hozzá reménysége. —

Csakis e két tényező együtt működése világosítja fel azon boldog, reményteljes kor történetét. Sem a nemzeti érzés sem a dynasztikus lelkesedés, még ha Mária Terézia személye kelti is, egyedül nem is elegendő az 1741-iki napok megmagyarázásához. A »Moriamur prog rege nostro« jelenet e két találkozó érzelem megtestesítése legmagasabb fokukon. Ebben áll, nemcsak magyar-, hanem általános világtörténeti jelentősége.

Azon szerencsés helyzetben vagyunk, hogy e kor legalább egyik legkiválóbb emberének, gr. Esterházy József bánnak, később országbirónak pontosabban ismerjük nézeteit és meggyőződéseit, mint a hogy a hivatalos nyilatkozatok után lehetne [1])

A koronázás után megújul a magyar nemzet azon folytonos, három század országgyülései által kifejezett óhaja: hogy királya körében, közepében lakjék. Állami önállósága folytonosságának ebben látja legfőbb biztositását. És midőn felszólalnak (július 19-én), hogy a királynőtől nem lehet követelni a *folytonos* (continua) itt tartózkodást, mert azt már II. Mátyás is megigérte, de nem tarthatta meg, az orsszágbiró kifejti, mi a különbség a jelenlegi és a régi viszonyok közt. »Mátyás idejében az első rangu császári bibor okozta tartózkodását Németországban, most ellenben Magyarország az első az osztrák birtokok közt, királysága s koronája kiváltságánál fogva, tehát követelheti, hogy állandó lakóhelye legyen királynőjének.« [2])

Kiben királynémat én nem is keverem,
Inkább buzgó szívvel halálig dicsérem.
Mig élek, mellette nem szánom fegyverem,
Utolsó cseppig is kiontani vérem.

Lehet-e ennél jobb kifejezése a magyar loyális oppositionak?

[1]) Kolinovics, Nova Ungariae Periodus czimű műve az 1741. országgyűlésről, leginkább csak Esterházyval, az iró patronusával foglalkozik. Azonfelül még néhány vonást külön is fentartott ugyanannak már említett életrajza.

[2]) Nova Periodus 309. l. Aliam nunc longe apparere status rationem ac Mathiae tempestate, qui Imperiali simul praefulgens purpura habebat, cur praesentiam suam indulgeat Germaniae. Nunc Ungariam ditionum Austriacarum primariam e Regni Coronaeque praerogativa, merito continuam sibi Regni praesentiam deposcere.

Az önálló, független, nemzetével egy és azonos királyság perspectivája tűnik fel. Pozsonyban, Győrött, Budán számítanak a királyi székhelyre.

Ennélfogva nő a nemzet részvéte királynője ügyeiben, melyek most övéi is. A bajor választó előhaladása már Bécset is veszélyezteti. Lincz és Felső-Ausztria hódol. A német örökös tartományok ily módon mintegy magoktól látszanak elválni Magyarországtól. Magyarország most fejedelme birtokait látja bennök. A »Vitam et sanguinem« után egy nappal hire jár, hogy Bécs, a német miniszterek hanyagsága miatt, nehezen fog ellenállhatni a támadásnak. »Ha mulasztásból vagy árulásból megadják magokat, mielőtt a magyarok megérkeznek, bizonyára tudják, hogy a magzat sem lesz biztos az anyaméhben és előbb fognak dühöngeni ellenök, mint a többi ellenség ellen.[1])«

Nem akarjuk itt az 1741. insurrectio tetteit dicsőiteni. Annak idején bizonyos enthusiasmus befolyása alatt, az összes európai közvélemény tán túlozta eredményeit, másrészt most bizonyos tendentia nyilatkozik azokat reducálni.[2]) Bizonyos, hogy Khevenhillernek és egyéb osztrák főembereknek is volt ebben érdeme. Elismerhetjük, hogy N. Fridrik ellen sem ez, sem a következő nemesi felkelés nem ment sokra. De vajjon Európa melyik akkori hadserege vivott ki babért a porosz király ellen? Másrészt oly bizonyos, hogy a *magyar* hadsereg tisztította meg az örökös tartományokat a bajoroktól és franeziáktól és folytatta győzelmeit a Rajnán túlig, miután Lincz és Prága kardcsapás nélkül megadta magát és VII. Károly Felső-Ausztria herczegének és Csehország királyának mondhatta magát. Az az eredménye kétségbe nem vonható: hogy Magyarország képes volt a lazán összefüggő és még csak nem is dynastikus német-cseh tartományokat, kardja által királyának újra alávetni.

Az, hogy Magyarország most már nem idegent lát királyában, leginkább kitűnik abból, hogy egész kormányrendszerét központosítani, a királyi hatalommal közelebb érintkezésbe jutni hajlandó.

---

[1]) U. o. 501. l. szeptember 12. Kolinovics megjegyzi, hogy észrevehető lett egyszerre, mint kezdte süvegelni a német a magyart. (502. l.

[2]) Különösen Carlyle és Arneth.

Már Salamon Ferencz utalt arra, hogy 1741-ben mint a kerületi táblák egyik követelése, fellép a külön magyar minisztérium.[1]) Az országgyűlést nagyon soká foglalkoztatta azon postulatum, hogy a királynő legmagasabb tanácsosai közt magyarok is legyenek. Az ellentétet 1741 és Mária Terézia utóbbi évei közt leginkább azt mutatja, hogy most a magyarok kivánják, hogy részt vegyenek a kormánytanácsban, 1760-ban pedig már a magyarok iránti tekintetből nem vesznek be magyart az államtanácsba.[2]) E látszólagos ellenmondásnak könnyű a megfejtése. Az államtanács 1741-ben nem lehetett más, mint kiválóan magyar; 1760-ban már a birodalmi centralisatiónak vált eszközévé. És 1741-ben nemcsak az állandóan nemzeti, hanem az udvari párt is kivánja a magyarok részvétét a királynő tanácsában. Ez irányban szólalt fel az aulikus Jeszenák Pál a július 4-iki gyűlésen. Fekete, a mindig ellenzéki Somogy követe, még köznemes felvételét is sürgette. Felmerül az a kivánság is, hogy a haditanács nyiljék meg a magyar nemesség előtt.[3])

Magyarországot mindeddig úgy nézte a bécsi kormány, mint félig-meddig ellenséges tartományt, melyet hadak által kell megszállani és hűségben tartani. Még 1722-ben is, midőn a női örökösödés elfogadásáról volt szó, gondoltak arra, hogy végső esetben felhasználják a Magyarországban fekvő fegyveres erőt.[4]) A velenczei követ szerint, még a pragmatica sanctio elfogadása után sem csökkentették a 20,000 gyalogból és 16,000 lovasból álló őrséget. Még 1739-ben lehetőnek tartja Bonneval, a lángeszű franczia renegatus, hogy a porta megalázza végkép a császárt, az által, hogy Magyarországot és Erdélyt függetlenné teszi. — Most mind ennek vége. Esterházy József azt ajánlja a királynőnek, hogy vonja ki a magyar erős-

---

[1]) Salamon Fer. kisebb tör. munkái 102—106. l.

[2]) Az utóbbira nézve lásd: Der oesterreichische Staatsrath von Dr. Carl Freiherr von Hock. Wien, 1879. 11. l.

[3]) Kolinovics 263—264. l.

[4]) Graeve porosz követ jelentése Bécsből 1722. Apr. 11. »Und endlich, wänn alles aufs äusserste käme, so würden Ihro Kays. Mt. Successoren, Sich derjenigen Macht, welche sie in denen hungarischen Vestungen und sonst hätten, selbst prävaliren wissen.« Kiadatlan.

ségekből a német katonákat. és rakja meg azokat magyar harczosokkal.[1]) »Nem tanácsolhat jobbat, mint azt, hogy a várakban legalább az őrség fele legyen nemzeti katona, az könnyen elél és csekély zsolddal is meg van elégedve. Tüzhelyét és családját fogja védni. A magyar történet nem nyujt példát vér elárulására magyarok által, ellenben folyton megemlékezik a Szondyakról, Zrinyiekről, Légrádiakról, Dobókról és Nádasdyakról.« Már az országgyülés elején kifejtette ugyancsak a bán, hogy itt az idő külön magyar haditanácsot felállitani és hogy akkor a $2^1/_2$ milliónyi adó, melyen most alig tarthatnak fenn 10,000 embert. 20—30,000 katona fentartására is elég lesz.

Valamint had, úgy pénz dolgában is önállóan. és mint a monarchia főtámasza lép fel az ország. Egyike azon tárgyaknak. melyek az országgyülest leginkább foglalkoztatták. a külön magyar kincstár felállítása volt. Ezt magyarok kezeljék, ne idegenek.[2]) Gróf Berényi Tamás egy lelkes és nagyhatásu beszédben kifejti, hogy Magyarország azért nem haladhat úgy, mint a többi ország, mert főemberei az országos ügyek kezelésétől s megismerésétől el vannak zárva. Az országbiró gyermekkora óta hallotta, hogy Magyarország azért is boldogtalan. mert nincs pénztára.[3]) Már arról is tanakodnak, hogy az örökös tartományok ép úgy vállaljanak nagyobb adót. mint Magyarország.[4])

Minden téren meg van az igyekvés és a remény az önálló dynastia alatt, nemzeti alapon szilárditani meg Magyarország sorsát. — Bizonyára az egyház volt az, mely legtovább állott érintkezésben az idegen kormánynyal s melyre az legnagyobb hatással volt. Mégis az egri püspök is — ki pedig mindig az udvari párthoz szított[5]) — panaszkodik, hogy

[1]) Kolinovics i. m. 344. l. jál. 30.

[2]) U. ott 314. l.

[3]) U. o. 422 l. Ungariam vel ex eo, quod illo careat, dicendam infelicem.

[4]) U. o. 509. l.

[5]) Van is ezért ellene több haragos pasquill. Egyikben többek között ez áll:

Azért ha püspök vagy, még pokolba mehetsz.

ismert olyan kanonokot, ki még az *Isten* szót sem értette magyarúl. Már azelőtt követelte, hogy a ki Magyarországon birtokos akar lenni, tudjon magyarúl. [1])

Mindezen törekvések és kilátások daczára, az 1741. országgyülés után nagyjában csak úgy maradt a politikai viszony Magyarország és uralkodója közt, minő azelőtt volt, ha bár a személyes viszony át is alakult. A magyar nemesség felhasználta a fejedelem szorultságát arra, hogy telkeinek adószabadságát végkép törvénybe iktassa és rendi uralmát így végkép biztosítsa. A királynő oly számban veszi magát körül magyar hadvezérekkel és tanácsosokkal, minőben három század óta nem övezte a magyar aristokratia a magyar királyt. A trónörökösnek udvarmestere magyar: Gr. Batthányi Károly; a történetre, e kiválóan magyar tárgyra, szintén magyar ember Baytay Antal, később erdélyi püspök, oktatja; a királyi család tanul és tud magyarul, még a magyar ruha is kapóssá lesz Bécsben. Mindamellett a főtényezők nem változnak, úgy hogy már ebből is láthatjuk, hogy az alap tulajdonképen a régi maradott és egy-két év viszontagságai után ismét idegen, nem magyar mederbe tér az udvari politika. Lássuk e tényezőket egyenkint.

IV.

A magyar országgyűlésen s az egész országban túlsúlyban van a loyális áramlás, ez magával ragad mindent és a magyar fegyverek büszke előnyomulása és egyes zászlóvivők gyarapodása rangban és gazdagságban, egyaránt kedveltté teszik a királynőt, kiért ez áldozatokat hozták. De sokkal mélyebb gyökeret vert a gyanu és az elégedetlenség a magyar nemesség nagy részének keblében, semhogy a szerencsének, vagy a királyi méltóságnak sugarai azt egyhamar eloszlathatták volna. Már az országgyülés alatt is feltünik s hatalmasan érezteti befolyását. A királynő és az ország első emberei személyesen szállnak síkra a lotharingiai herczegnek kormány-

[1]) U. o. p. 144. p. 313.

társsa fogadása érdekében; de az alsó tábla legnagyobb része idegenkedik tőle, és midőn enged is, érezteti, hogy kénytelenségnek enged. Ez eljárásnak egyáltalában nem találhatjuk más politikai okát, mint a bizalmatlanságot, de épen ezért kellett, hogy mélyen sértse Mária Teréziát. Magánál az insurrectio szervezésénél is inkább egyes főuraknak, mint az egész országgyűlésnek buzgósága volt a működő elem. Az alsó tábla még az insurrectio elhatározása után is folyvást a postulatumokat sürgeti és elintézésökig nem akar egyébről tudni. Már október 1-én kikel az oppositio ellen id. gr. Berényi Tamás, hogy most, midőn Európa szeme a magyarokon függ és Bécs tán a végveszélylyel küzd, formalitásokkal vesződnek.[1]) Közel voltak még Heister és Kollonics napjai. Annyi véres és szomorú eset tanított bizalmatlanságra. Maga az egri püspök gr. Erdődi Gábor is kijelenti, hogy a magyar bízhatik ugyan osztrák vérű királyaiban, de sok baj tanította meg arra, hogy soha se higyjen azoknak, kik rosz tanácsaik által a legjobb királynak lelkét is roszra fordítják.[2])

A bécsi, német miniszterek! Ez ezen országgyűlésnek is, mint annyi megelőzőnek és következőnek panasza. A gyűlölet és gyanú, személyek, egyesek ellen fordult, kik pedig csak eszközei, gyakran gyönge, gyarló eszközei voltak egy hatalmas, de alapjaiban megingatott rendszernek.

Mert, ha a Habsburgház nem is birta már a császári méltóságot, igényei arra nem szüntek meg soha. A Bartensteinok és Sinzendorfok egy pillanatig sem birtak kibékülni azon gondolattal, hogy más viselje a kereszténység első koronáját, nem úrnőjök férje. Maga a királynő is, hogy feledkezhetett volna meg nehány nap alatt, bármily hatalmas volt is ama napok jelentősége és mozgalma, arról, mi egész eddigi életének czélját és feladatát képezte: a Habsburgok, római császári hatalmát, tekintélyét fentartani s követelni. E hatalom pedig általános, nem nemzethez kötött, legke-

[1]) Kolinovics 551. l.

[2]) Kolinovics 436. l. A püspök ezeket mint néhai b. Szluha Ferencz szavait idézi.

vesbbé a magyarhoz, melyet fegyverrel vetett alá, daczos, vétkes, vészes felkelések után, és melyet eddig is fegyverrel tartottak engedelmességben.

Ha egyenesen nem tudnók is, elgondolhatnók, hogy a régi császári tanács emberei egész rendszeröknek, s természetesen a Habsburg-monarchiának is végét várták, midőn a királynő belátva, a többi eszköz tehetetlenségét, a magyarok nemzeti lelkesedésére bízta ügyét, életét, koronáját, gyermekét.[1]) Azok a bécsi miniszterek még mind emlékeztek az 1703. és 4. évekre, midőn Bercsényi csapatai Bécs körül portyáztak és várták az egyesülést a franczia sereggel és a bajor választóval, ki akkor épen úgy indult Bécsnek, mint most harminczhét évvel később fia. Nem volt-e eddig a dynastia minden veszedelme Magyarország részére a felkelés jelszava? E csoportosulás a politikai számitásnak kétszáz év óta képezte állandó tényezőjét.[2]) Hogy a viszonyok megváltoztak, hogy időközben hű, katholikus, magyar főnemesség fejlődött s jutott túlsúlyra, azt ők még nem vették észre. Szerintök: »inkább bízta volna magát a királynő az ördögre, mint a magyarokra.«[3]) Az országgyűlésen általánosan beszélték, hogy a királynő a maga belátásából, miniszterei tanácsa ellenére határozta el szeptember 10-én, a magyarokat fegyverre szólítani. Később is mindig egyik főrugója volt a dynastikus magyar főembereknek, az insurrectiót már csak azért is sürgetni, mert a németek ellene vannak. A magyar hadsereg hathatós és döntő fellépésének kellett, hogy Magyarország emancipatiója vagy épen hegemoniája legyen az eredménye. E felől a bécsi

[1]) A német miniszterek rosszakaratát a magyarok ellen, ellentetben a királynővel, nagyon kiemeli Capello P. A. velenczei követ 1744. relatiója. Arneth, die Relationen der venezianischen Botschafter czimű műve 232. l., különösen pedig 257. l. »Se fosse lecito giustificare gli ammutinamenti de sudditi, sarebbero amplissimi gli argomenti a favore de quelle del Ungaria.«

[2]) Priuli velenczei követ még 1722-ben a magyarok felkelését helyezi kilátásba, ha az osztrák dynastiát baj éri. Arnethnél i. 45. l.

[3]) Kolinovics 493. l. A velenczei követ szerint, u. o. 258. l. gli Austriaci si opponevano apertamente.

urak régen tisztában voltak. De nem lehetne-e e kitünő anyagot egyesiteni a tarka birodalmi hadsereg többi alkotó elemével, úgy hogy hasznát lehetne venni, a nélkül, hogy politikai veszedelemtől kellene tartani? A vezérek, a had nyelve és szelleme idegen, nem olvadhatna-e a magyar úgy belé, mint a cseh vagy stájer, mely országok annak idején csak oly önállók és rendi alkotmánynyal bírók voltak, mint Sz. István birodalma?[1]) Mindenesetre erre nézve az első kellék, a magyar elemet isolálni, különösen pedig nem engedni magyar fővezért. Egyes magyarok kitünhettek, emelkedhettek, de csak mint császári katonák. Dicsőségök és babérjok első sorban nem magyar vezér homlokát övezte.

Ez iránt már régi s jogosult a magyar nemzet panasza. Ki lett volna méltóbb az 1737-ben ujra kitört török háborút vezetni, mint az ősz Pálfy János, Eugén hadi társa?[2]) Nemcsak az oppositio gondolkodott így, hanem az uralkodó párt is. A csapásokat, melyeknek folytonos sora vitt a szerencsétlen belgrádi békéig, még a legmegátalkodottabb aulikusok is e mellőzésnek rótták fel bűnül.

A királynő akarata döntött. A methodikus, modern birodalmi hadsereg mellé, mely azonban Sziléziát elvesztette és Molvicznál vereségett szenvedett, a feudalis nemzeti hadsereg lépett, mely azonban kiüzte a monarchiából a francziákat és bajorokat és elfoglalta az uj császár örökös birtokait.[3])

Egymást érte 1741 óta a magyar tábornokok kinevezése és kitüntetése. De még idegenek is emlitésre méltónak találták, hogy önálló hadsereget csak egyetlen egy izben vezérelt magyar ember (Gr. Batthyáni Károly), az is rövid ideig. Különben német vezér alatt állott a magyar sereg, ki, mint ugyanazon forrás állitja, e páratlan könnyű fegyvereseket rit-

[1]) Donado Ferencz velenczei követ szerint (1725-ben), a cseh most a legjobb katonaságot adja és megszűnt lázongani. I. h. 53. l.

[2]) Erizzo velenczei követ 1738. relatiója. Arneth i. h. 197. l. Pálfy lev.

[3]) Pálfy l.

kán tudta kellően felhasználni.?[1]) Mindenki tudta, hogy a porosz huszárság tulajdonkép csak utánzása a magyarnak, és mégis majdnem minden esetben győzött, példányképe fölött. Okát is adják az idegen irók: a magyar huszárság isolálva működött, csak pusztíthatott és nyugtalanított, de gyalogság és tüzérség segitsége nélkül sohasem mérhetett a poroszokra döntő csapást.[3]) A sziléziai háborúban már nemcsak a lovasság, hanem a magyar gyalogság is kitünő szerepet játszik. A chotusitzi csata leirásánál 1744. máj. 17. maga nagy Fridrik emeli ki, hogy két magyar ezred úgy viselte magát a csatatéren, mint hadi gyakorlatnál. Rendben, sorban fedték hulláik a földet.

Azon kor magyar tábornokai közt legalább egy van, ki az ellenségnél is nagy hirnevet vívott ki. Nagy Fridrik irataiban és személyes beszélgetésében gr. Nádasdyt nagy lovasvezérnek nevezi.[2]) Más részről neki tulajdonították a főszerepet a kolini győzedelemben, az elsőben, melyet Mária Terézia fegyverei a poroszok fölött kivívtak.[4]) Kiemelik, hogy nemcsak a magyar, hanem az egész lovasság, sőt a gyalogság is lelkesült érte, úgy, hogy nagy dolgokat vihetett volna véghez, ha hadsereg élére állítják. De egyrészt hajthatatlansága és

---

[1]) Ld. Geständnisse eines österreichischen Veteranen im Hinsicht auf die Verhältnisse zwischen Oesterreich und Preussen. II. k. 210. »Es sey nun altes Vorurtheil, Nationalstimmung der Oestreicher, oder Kabalengeist gewesen, genug Männern dieser Nation, wenn sie auch im kleinen Kriege die grössten Talente marquirten, wurde fast nie, oder im Nothfalle auf eine sehr kurze Zeit (Batthyáni) die Oberbefehlshaberstelle über deutsche Kriegsheere überlassen.« E porosz és osztrák szakavatott részről kitünőnek elismert munka szerzője Cogniazzo, volt osztrák főtiszt.

[2]) I. helyen. II. k. 77. és 78. ll. Es scheint fast als ob man von dieser Seite die wahre Stärke der oesterreichischen Armee zu wenig gekannt habe, welche zu der Zeit grösstentheils in dem Gebrauche ihrer zahlreichen leichten Völker bestand. Továbbá, Briefe eines Franzosen über Deutschland. I. 32. lev. 470. l. In diesem Fall war die Kopie wirklich besser als das Original.

[3]) Beszélgetése Ligne hggel. Mémoires I. 27.

[4]) Geständnisse 361. l. Nádasdy — war — in der That die conditio sine qua non dieses Sieges.

igazságszeretete fordította el tőle az irányadó köröket, másrészt »azon eredendő bűnben sínylett, hogy *magyar* volt.«[1]) Ez pedig útját szegte pályájának. Bécsben a kolini győzelem után leginkább *Daun* tiszteletére alapították a Mária Terézia rendet, de a leutheni vereség után *Nádasdy*nak kellett nyugalomba lépni. Pedig a hétéves háborút is leginkább a hű Magyar- és Horvátország seregei tették lehetővé a monarchiára nézve. Mint Cogniazzo megjegyzi, hasonló eljárás bizonyára nyilt lázadásra vitte volna Nádasdy bármely ősét. Pedig szerinte, a vitéz tábornok szava és fellépése döntő volt Magyar- és Horvátországon.[2]) Kifejezi az ellentétet Mária Terézia kora és az előbbi generátiók közt, hogy ilyesmi ellenséges fellépés már nem fordulhatott elő. Ha sértést szenvedett is egyesek jogos érdeke vagy becsületvágya, hatalmasabbak voltak az általános viszonyok, melyek az arisztokratiát a királyhoz kötötték.

V.

Az 1744—45. évi insurrectio, melyet országgyülés nélkül állított síkra az ország közvéleménye és a főurak buzgósága, tetteire nézve méltán sorakozik az 1741. mellé. De már azon mentő szerepe nem volt, mint az előbbinek, mely a monarchia fennállását már biztosította volt. Már nem is emlegetik Budát, a király székhelyének, és ha a királynő 1744. júl. 13. híres levelében az öreg érdemes Pálfynak ki is fejezi a nemzet iránti örök háláját, az úgy szólva inkább személyes, mint általános politikai jelentőségű.

Az úgynevezett cseh-német örökös tartományok túlsúlya ezt semmikép sem magyarázná meg. Mit nyujthattak azok, minthogy egy-két évvel azelőtt nagy részök majdnem ellenállás nélkül meghódolt a bajornak, olyat a fejedelemnek, mit az Magyarországtól sokkal nagyobb mértékben ne várhatott volna? Csehországnak, mely közülök históriára és tényleges erőre nézve első, mint állítják, soha sem tudta megbocsátani

[1]) U. o. 209—210. Er trug die erbsünde ein *Ungar* zu sein.«
[2]) II. 447. u. o.

Mária Terézia, milyen könnyen hagyta őt cserbe a veszély pillanatában.[1]) De oda köti a Habsburgok udvarát a traditio. A magyar király, mint olyan, lehet hatalmas, döntő szavú is Európa ügyeiben. Csak Nagy Lajos és Mátyás korára kellett emlékezni. A Habsburgok monarchiáját azonban, a tényleges hatalom mellett, mindig a történeti jogukhoz s auktoritásukhoz való szilárd ragaszkodás tüntette ki. És abban nem lehetett kétség: a súlypontnak keletre való áttétele tán növeli a monarchia belső erejét, de mindenesetre egyértelmű lett volna a lemondással a római császári méltóságról és Szilézia örökös elvesztésével.

Pedig mindkettő visszanyerésére nyujtott reményt a hadi szerencse. Midőn a magyarok 1745-ben Sziléziában táboroznak, vezérök, gr. Esterházy József országbiró panaszkodva irja gr. Batthyányi Lajos kanczellárnak, hogy Ferencz főherczegnek, a királynő férjének császárrá koronáztatását a fővezér, Károly lotharingiai herczeg nem hirdette nekik. Pedig mennyire emelte volna a sereg önérzetét.[2]) Ha ez áll, el kell ismernünk, hogy a magyar hadsereg, loyalitásában és ragaszkodásában nagy úrnőjéhez, nem ismerte és nem méltányolta e tény jelentőségét. A frankfurti koronázással hosszú időre megszűnt a lehetőség és remény: Magyarországot tenni a Habsburgház súlypontjává.

Igy Bécs maradt ismét a központ. Négy és fél század óta e városhoz volt kötve a Habsburgok sorsa. Kedvező helyzetének gyümölcseihez az uralkodóház ambitiója járult, mely székhelyét magához méltóan óhajtja feltüntetni. Már Aeneas Sylvius megjegyzi róla, hogy palotái királyokhoz, templomai Itáliához volnának méltók: a lehető legnagyobb dicséret egy olasz humanista részéről. Mátyás király alatt magyar kézre kerül egy időre; e hódítás a német-római birodalom legnagyobb tehetetlenségének és megaláztatásának jelöli korszakát. Azóta két izben a polgárok hűsége és a város ereje bizonyult a mon-

[1]) Ez valónak látszik, de azért nem áll a »Briefe eines Franzosen« véleménye (I. 570. l.), hogy Mária Terézia ezért soha sem látogatta meg Csehországot. Koronázás után még 1754-ben is járt ott.

[2]) A levél 1745. szept. 10. kelt Jägerndorfban. Múzeum.m. 136. fol.

arelna utolsó bástyája gyanánt a török ellenében. Történeti igazság van abban, hogy az 1683. utolsó nagy török támadás hőse, Bécs, élvezze a békének és visszahódításnak is főeredményeit.

Ezen korba esik tulajdonkép Bécsnek európai nagy várossá fejlése. Azelőtt mégis inkább csak provincialis főváros volt, mert I. Ferdinánd és utódjai a császári trónon mintegy csak secundogenituráját képezték a Habsburgi dynastiának. Egy sorban állott Nürnberggel, Ágostával, Frankfurttal. Prága nagyobb és dicsőbb volt nála. I. Leopold és savoyai Eugén napjai óta lett tulajdonkép állandóan nagy udvar, főkormányszékek, és az ezek által életbe hivott iparnak főhelyévé. Kellett, hogy a Habsburgok Versaillesének is legyen Párisa, csak úgy, mint a Bourbonokénak. A Belvedere, a nagy császári könyvtár, Borrom. Károly nagy temploma képezik e kor főemlékeit.

A régi igény ellenében új érdem lépett fel. A mi Bécs 1683-ban, az és még több volt Magyarország a dynastiára nézve 1741-ben. Szóba jő a dynastia áthelyezése Budára. Már Károly király kezdett ott palotát építtetni, mintegy egyenes következése volt ez Eugén nagy győzelmeinek és hódításainak. Láttuk az 1741. országgyűlés mennyire foglalkozott ezen kérdéssel.

De már akkor a lelkesedés és új közös érdekek szülő pillanatában kitűnt, hogy ezzel a lépéssel a dynastia mennyire elzárná magát a többi Európától. Magyarország, ha erélyesen érezteti is hatalmát a nagy politikai ügyekben, mégis magán hordja még a százados török járom szennyét. Mindjárt ama szeptember 11-én határozni akarnak a rendek a király székhelye felől. Nem lehetett másról szó, mint Budáról. Ide vezetett minden nemzeti, minden hatalmi traditio. Még a legnagyobb nyomor és megpróbáltatás idejében sem birt a magyar lemondani Budáról, Mátyás királyi váráról, az ország egységének, hatalmának, műveltségének látható jeléről. Még a kurucz nóták közt is van olyan, mely Budáról hirdeti, hogy lát még királyi Felséget.[1]) Most mindez közel van a valósításhoz.

[1]) Muz. Jank. gyűjt. 4° VII. 101. sz.

És ime maga a nádor tartja rossznak ezen átköltözést, roszszabb állapotban van a vár, mint azelőtt, és az oda gyűjtött rácz népsalak szégyenére válnék a királyi Felségnek.[1]) Könynyebb volt a magyar arisztokratiának visszaszerezni állását hadban és politikában, mint a török hódoltság okozta rombolás után a culturát előbbi fokára emelni. Midőn a kérdés, Bécs elfoglalásának veszélye folytán ujra szőnyegre kerül, Budán a karmeliták klastroma látszott legalkalmasabb ideiglenes szállásnak.[2]) Azt hiszem, mindenki elismerheti, hogy ily körülmények közt csak szükség és megalázás száműzhette volna ide a dynastiát. A királyi felség és hatalom felől még azon fogalmak voltak az uralkodók, melyeket a spanyol, franczia fényes udvari élet állapított meg. Méltó, pompás fellépést nem lehetett még elválasztani a dynastia fényétől és hatalmától.

Még később, midőn a békének és munkának ujabb évei hozták közelebb a magyar fővárosokat Európához, két izben ide látogatott az udvar. Midőn 1751-ben az országgyűlés folyamában lerándult Budára és Pestre, a királyi vár ujjáépítése örkítette meg e tartózkodást. Még egyszer megjárták ez utat 1764-ben, midőn a királyi palota építése már befejezéséhez közelgett. Egyike a bécsi udvar főembereinek, herczeg Khevenhiller József, különösnek tartotta, hogy ily hatalmas, uj stilusu palotát építenek ily elhagyott, távoli helyen, hol bizonyára soha sem fog tartózkodni az udvar.[3]) Hiába, nem mindenben döntő a pillanat politikai szüksége. A múltnak és traditiónak megmarad hatalma a tényleges erőknek befolyása mellett és ellenében is. Boldog az a nép és az a kor, mely mindkettőt tudja egyesíteni.

VI.

Mária Terézia uralkodása alatt fejlődik ki különösen az örökös tartományok anyagi jóléte és gazdagodása, mely újabb

[1]) Kolinovics i. m. 499. l.

[2]) U. o. 516. l.

[3]) Khevenhiller jegyzetei a nemz. múzeum kéziratai közt vannak. Felhasználta őket már Wolf Ad. Aus dem Hofleben M. Theresias. Bécs, 1859. 246. 47. l.

kapcsot képezett köztök és a dynastia között. A traditióhoz és a régi érdemekhez most egy újabb nagy tényező járult, mely Bécshez kötötte a Habsburgokat.

A modern állami rendszer első kezdeteihez fűződik mindig a pénznek előtérbe lépése. Az állandó katonaság, az udvartartás, a hivatalnokság költsége, az egyes országoknak egymással való versengése mind szükségessé teszik az uralkodóra nézve, állandó és bő pénzforrások találását. Eleinte, az ujkor első századában, Spanyolország birja a hegemoniát az uj világ bányái által, majd Francziaország, Anglia és Hollandia szabnak a világrésznek törvényt iparuk és tengeri kereskedésök nyeresége folytán. Egyes kereskedő társaságoknak rohamos emelkedése a szédelgéseknek és nagy speculatióknak vetette meg alapját.[1] Az állam Francziaországban és Angliában siet a maga hasznára kiaknázni a pénzpiacz bőségét és a közvélemény hiszékenységét. John Law Francziaországban és a csendes-tengeri speculatio Angliában, minden korra nevezetes emlékei maradnak a 18. század első évtizedei hiányos pénzügyi ismereteinek. Még oly csodaszerűen vonzó minden, mi idegen távol földekkel áll összeköttetésben. Mintha a nagy föld csak most nyitná meg kincses ölét. VI. Károly császár is befolyása alatt áll ez áramlatnak. Ismeretes az ostendei és keleti kereskedő társaság, az általa terjesztett lotto, mely a terv szerint 120 millió forinttal játszanék. A társaság birtokában volt a linczi nagy posztógyár és a schwechati gyapotfonó, és terv szerint még a magyar szarvasmarhával való kereskedés is összeköttetésben állott volna vele. És miután kitünt, hogy a versenyt a kezdődő osztrák flotta nem győzheti le és hogy a pénzügyi tervek csak légvárak, bár csekélyebb mértékben, mint a többi nyugat-európai állam, Ausztria is belevonatott az általános bukásba. Az utolsó török háború sikeres folytatásának irtózatos pénzhiány vetett gátat. Egy különben jól értesült historikus szerint, Mária Terézia, trónra léptekor csak 100,000 forinttal rendelkezett.[2] Pozsonyban

[1]) Max. Wirth. Geschichte der Handels-Krisen.

[2]) Coxe History of the House of Austria és Ranke Hof u. Staat. 689. l. Dohm csak 20,000 frtra teszi.

tartózkodása alkalmával, már a főrendek áldozatkészsége tartja leginkább fenn a hadat; gr. Esterházy József egész asztali készletét, 480 márka ezüstöt, küldi a pénzverőbe. [1]) A kincstár szegénysége annyira ismeretes, hogy egy akkor megjelent »jóakaró tanács«, egyenesen a legerélyesebb pénzügyi rendszabályoktól teszi függővé a dynastia fennmaradását. [2])

A magyar insurrectio, mely saját költségén tartotta fenn magát, azután a magyar bányák emelkedése és az angol subsidiumok kisegítették akkor a monarchiát. De oly ellenséggel szemben, mint II. Fridrik, ki korlátlanul rendelkezett birodalmában nemcsak az emberekkel, hanem vagyonukkal is, kinek nem volt adóssága, hanem telt kincstára, állandóbb és biztosabb segédforrások után kellett nézni. Európa bámulata volt ez az uj nagyhatalom, mely csekély népessége és kiterjedése daczára legyőzte a régi nagy ármádiákat és csekély jövedelmi forrásai daczára »zsebében birta tartani az utolsó tallért«, midőn sokkal gazdagabb szomszédjai már kimerültek. — Károly király uralkodása alatt még a franczia példa és traditio a döntő: fényes udvar, lehető legregényesebb és legtöbbet igérő kereskedelmi és iparos vállalatok. Mária Terézia alatt küzd még a régi az ujjal, de mindinkább érvényre jut a porosz királyok által követett irány, az egyszerűség, a nagy vállalatok elhagyása, a legközelebbinek és elérhetőnek vasmarokkal megragadása és az állam czéljaira felhasználása. Egy közös vonása azonban megvan mind a két korszaknak: az állam ragadja magához az initiativát közgazdasági tekintetben. Ez a dolog természetében feküdt; hisz az ipar és kereskedés, a közjólét minden hullámzása, kezdett az állam sorsára, belső segédforrásaira, külső tekintélyére visszahatni.

Ha az osztrák örökös tartományok a 30 éves háború kora óta alkotmányos tekintetben nem is vethettek korlátokat a Felségnek, pénz dolgában mégis fentartották rendelkezési jogukat. [3]) Ezt kellett megnyirbálni és porosz minta szerint

---

[1]) Kolinovics i. h. 517. l.

[2]) N. Múzeum Jank. gyüjt. III. k. fol.

[3]) Ezt különösen Ranke emeli ki. Hof u. Staat Maria Theresias 1755. Historisch politische Zeitschrift. II. k. 694. l.

rendezni be a pénzügyet. Az egésznek élén egy porosz ember állott, Haugwitz gróf.

E nehéz munka még a hétéves háború kitörése előtt ment végbe. A contributio igen erős mértékben emeltetett. Alsó-Ausztria 1754-ben több mint kétszer annyi adót fizetett, mint 1731-ben, Stajerország adója ugyanannyi idő alatt a régi összeg háromszorosára emeltetett. Tudjuk, hogy Magyarországon az 1751. országgyűlésen hatalmas és sikeres ellenállásra talált a kormány terve, a contributiót emelni, és az aránylag csak kevéssel szaporodott. Hazánkban a rendek pénzügyi kérdésekben fentartották befolyásukat; az osztrák rendeknek ellenben le kellett arról mondani. Első pillanatra tehát úgy hinnők, hogy most az örökös tartományok terhe folyton gyarapodni fog, Magyarországé pedig nem. Csakhogy az osztrák tartományok nagyobb kizsákmányolásával lépést tart azoknak gazdasági kifejlése a kormány vezetése és segítése alatt. Magyarország pedig, igaz, hogy a királynőnek nem fizet sokat, de nem is számíthat a kormány gyámolítására és adófizetőjévé válik az osztrák provinciáknak.

Nézzük meg pontosabban: mi okozta ezen nagyfontosságú és hosszan tartó változást.

Az osztrák örökösédési háború következtében alapjában megrendült az egész osztrák állami financialis rendszer. Már 1741-ben liquidálni kellett a VI. Károly által megállapított lottót. Utoljára a sok háború miatt kénytelenek voltak a hitelezők 1754-ben követelésök 30%-ával megelégedni.[1]) Már ez is mutatja, mily szorult volt a pénzügyi helyzet. A bécsi banknál 1754-ben 49 millióra ment az állam adóssága. Ez a béke éveiben csökkent ugyan, de a hétéves háború által újra óriási módon növekedett. Még 1767-ben is, a béke négy éve után és miután József császár atyai örökségéből 8 milliót fordított a kamatok leszállítására, az összes adósság 259.597,000 frtra rúgott. Ennek kamatjai, a folytonosan szaporodó állandó hadsereg, a fejlődő közigazgatás nem találtak fedezetet a contributio és a terménygazdaság régi, kényelmes módjában.

[1]) Ranke i. m. 713. l.

Ne feledjük, hogy a kormányzás régi módja, az udvar minden pompája daczára, minden hibája mellett, aránylag olcsó volt. A hadsereg 1720-ban alig volt fél akkora, mint 1760-ban vagy 1770-ben. A mellett tudjuk, hogy még Savoyai Eugén korában is minduntalan el szokták bocsátani a csapatokat mihelyt egy időre nem volt reájok szükség. A közigazgatás, a biróság, a policia, mindez még a földesurak joga és dolga, kik e részben az állam helyét töltik be. Ez nemcsak Austriának hanem egyáltalában minden európai monarchikus államnak pénzügyi képe mindaddig, mig az állandó, páratlanul begyakorolt nagy porosz hadsereg nem kényszerítette a többi nagyhatalmat is, a sereget folyton együtt tartani és vasszorgalommal s kitartással begyakorolni. Ezen nagy gond és költség csökkentette ugyan az udvar fényét, de a közigazgatási költségeket rendkivül emelte. [1]) Circulus vitiosusban volt az állam. Jobb karba kellett maga-magát hoznia, hogy a katonaságot eltarthassa. De az investitio: a jobb közigazgatás és a művelési tényezők felállítása szintén állandó teherré lett.

Az uj pénzügyi rendszer, mely kérlelhetlenül igyekszik felhasználni az ország financiális erejét, Ausztriába az első porosz háború következtében tartotta bevonulását. Minthogy az állam hatáskörét kiterjesztette, nem maradhattak meg az örökös tartományokban a rendek régi kiváltságai. Egyébiránt vitatkozni lehet az ugynevezett liberalis államigazgatási rendszernek haszna fölött. De az bizonyos, hogy az állam segédeszközeit financiális tekintetben csakis általa fejtette ki teljesen. Világtörténeti tény, hogy a nagy állandó seregek fentartása, nemcsak egyenes csatában, hanem közvetve is, közgazdasági következményei által, megbuktatója volt a középkori rendszernek.

A monarchiának tehát folyton és állandóan van szüksége pénzre. E korig, midőn a nagyobb szükséglet háború idejére szorítkozott, fontos segédeszközt képeztek az idegen hatalmaknak, különösen a tengerieknek, subsidiumai. Ama politikai rendszerváltozás, melyet gróf Kaunitz inaugurált az

[1]) Az örökösödési háborúban panaszkodtak az angolok, hogy Bécsben udvari ünnepélyekre fordítják a subsisidiumok nagy részét.

által, hogy elállva a régi szövetségesektől, a monarchiát Francziaországgal hozta összeköttetésbe, különben is véget vetett a nagy subsisidiumoknak. A monarchiának, ha mint nagyhajalom fenn akar maradni, saját belső erejét kellett kifejtenie. A rideg, számitó porosz példa véget vetett a Law-féle pénzügyi álmoknak. A legszigorúbb fiscalitás elve válik uralkodóvá. Mindennek az államban csak annyiban van értéke, a mennyiben képes az állam szükségleteihez járulni. Ipart és kereskedést minden módon elő kell segíteni; pénzt hoz. A földmivelők már nemcsak pénzt, hanem alkalmas katonákat is szolgáltatnak. Iskola is kell, mert a tanult ember többet és jobban dolgozik, mint a tudatlan. A fő pedig a népesség gyarapodása, mert a nélkül nincs se katona, se pénz. Szinte fáj kimondanunk: ebben áll a XVIII. század felvilágosodottságának államtana!

Mily végletekbe ment eme felfogás, elég legyen egy példát felhozni.

Kämpfer báró 1759-ben Mária Terézia felszólítására terjedelmes munkálatot dolgozott ki a Bánság állapotáról.[1]) Ebben az oláh-szerb népesség pásztori életmódjáról, csekély szükségletéről, a kényelemnek és műveltségnek teljes hiányáról szólva, kifejti, hogy tulajdonkép az ilyen, egy darab kukoriczakenyérrel megelégedő népesség a leghasznosabb az államra és a fejedelemre nézve, mert mindennel beéri és igy minden munkájának ura veheti hasznát. Mily szép theoriája — a háziállatok tartásának! Csodálhatjuk-e, ha a mult század annyira diesőitette a boldog Khinát?

De valljuk meg, ezen elvek szerint az akkori Magyarország a minta-államnak épen ellenkezője volt. Igaz, hogy a köznépnek itt is ugyancsak kevés a szüksége, de a mit termel, az nem az államnak, hanem első sorban a nemességnek és papságnak válik javára. Ezek azután, mintegy bér gyanánt szavazzák meg a contributiót, melyet úgy tekintenek, mintha magok fizetnék, mert jobbágyukat éri. A kiváltságos rendek adómentesek; adnak önkéntes adományokat és biztosítják a kölcsönöket,

[1]) Az adatai miatt nagyobb fontosságú munka orsz. levéltár kam. oszt. egy vaskos folio kötet 98. sz. a.

de rendes adó alá nem hajtják nyakukat, és az 1741. VIII. tvcz. nagyon szigorú. Igaz, hogy ott vannak a bányák, a harminczad és a sójövedelem, melyek egészen a bécsi pénzügyi kormány alatt állanak, de a két első nem fokozható kény és kedv szerint, az utóbbinak pedig önkényes emelése a hasznos háziállatoknak és embereknek fogyasztaná számát. Es valahányszor országgyűlésen előfordul a contributio emelése, — csak 1751. és 1764-ben »mert dietát nem mindig lát az ember, mikor akar« [1]) — a rendek szaporítják ugyan, de nagy nehezen, mert a szegény adózó nép nem birja. Ők pedig felmentvék és semmi kedvük az insurrectiót pénzzel megváltani, akármennyire sürgetik is a Kollárok és Kollerek. [2]) Az államtanács oly gazdagnak tartja Magyarországot, mint a többi örökös tartományt együtt. [3]) József, mint trónörökös, egyik legelső emlékiratában az állítja, hogy Magyarország belevonása a többi tartományok adórendszerébe, minek előbb-utóbb meg kell történni, valóságos kincses bánya volna. [4]) Mégis 1767-ben az összes kamarai bevétel 40.737,000 frtra [5]) megy és csak 3.900,000 Magyarország contributiója. Az 1749-ben 422,000 frtot tevő harminczad, a bánya és só, mely évenkint 3—4 milliót ad, sem állítják helyre az egyensúlyt. Azután meg, elismerik Bécsben is, szegény a paraszt, nem bír több adót.

Ily módon két út nyílt a kormány előtt. Vagy felhasználja Magyarország nyers anyagát, fejleszti eszközeit, szaporítja népességét és így képesebbé teszi nagyobb tehernek is elviselésére. Vagy pedig, látva, hogy e terv sikerülése esetén is inkább a magyar nemességnek, mint az államnak válnék hasznára, arra igyekszik, hogy ezen, reá nézve egyenesen hozzá nem férhető daczos területet az osztrák tartományoknak tegye adózójává, melyekre róhat annyi terhet, a mennyit birnak.

---

[1]) Így szól Kazinczy Ferencz nagyatyja 1751-ben: Pályám Emlékezete 9. l.

[2]) E két névre van is azután elég pasquill az 1764-ki országgyűlés alkalmából. Jankovics gyűjt.

[3]) Hock, der öst. Staatsrath 79. l.

[4]) »Ce seroit le Perou tout trouvé.« Egy 1761-ből való »Réveries« czímű emlékiratából, a bécsi kir. levéltárban.

[5]) U. o. 80. l.

A bécsi kormány, tudjuk, az utóbbit választotta. Az udvari tanácsosok folyton dolgozzák ki a commercialis rendszert. Maga az udvar, mint nagy consumáló, rendkivül emelte az osztrák gyártmányok és termények keletjét. A kik benne részt vettek, a mind számosabban Bécsbe siető magyar nemesség első sorban, mind segítették megállapítani s kifejleszteni az osztrák örökös tartományok gazdasági túlsúlyát. Egy tudós geographus egyenesen kimondja, hogy Alsó-Ausztria az udvar nélkül fenn sem tarthatná magát. [1])

De legyünk igazságosak; kényszerhelyzetben volt. Nem vártak az európai nagy események, nem várt Nagy Fridrik, míg Magyarország, a kormány atyai gondjai által fel fog virágozni és képessé teszi a monarchiát a pénzügyi önállóságra. Nagyon sokat igérő investitio volt, de olyan, mely óriási fáradságot, türelmet és mindenek fölött sok időt kivánt ahhoz, hogy gyümölcsöt hozzon. És ha e gyümölcs, az osztrák örökös tartományok áldozatkészsége által meg is érik, nem fogja-e a király kizárásával a magyar nemesség szedni? Ily dilemmába vitte a magyar nemesség és a rendi alkotmány Magyarországot fejedelmével és a kormánynyal szemben. Vagy le kellett mondani alkotmányos önállóságáról, vagy pedig el kellett viselnie, minthogy egyedül még sem állhat meg, hogy az osztrák tartományoknak, gazdasági tekintetben, gyarmata legyen. Az állam terhét leginkább az osztrák tartományok viselik, ennélfogva kell, hogy azok élvezzék hasznát is az állam uj mindenhatóságának, közgazdasági tekintetben.

Az osztrák tartományok, bár földjükre és terményeikre nézve sokkal szegényebbek, gazdaságilag már fejlettebb fokon állottak, könnyebb szerrel lehetett itt az állami támogatás mellett czélt érni, mint Magyarországon, hol még a marhatenyésztés volt a jövedelem legfőbb forrása. Nagyon természetes és következetes volt a tartományok igyekvése gyártmányaiknak Magyarországon biztos vásárt szerezni és viszont hazánk nyers terményeinek árát érdekük szerint megszabni.

E viszony Magyarország és Ausztria közt nem volt új. Először már az 1625. országgyűlés panaszkodott, hogy a

[1]) Hermann. Reisen in Österreich. II. 23.

magyar termények harminczadát Ausztriában, Stiriában, Morvában és Sziléziában felemelték.[1]) Azóta soha se szünt meg a panasz, mint nagyobb gátat vontak az örökös tartományok Magyarország gazdasági fejlődésének. Már 1744-ben írja a velenczei követ az 1741 előtti Magyarországról: »A magyarok kereskedése nagyon meg van terhelve. Ez eljárás főoka az osztrákok érdeke volt, kik maguknak akarván tartani a minisztérium méltóságát és befolyását, és egyúttal a kereskedelemnek, gyáraiknak és terményeiknek nyereségét, mindent megtettek a magyarok hasznának gátlására és hogy őket távol tartsák az udvartól. És ha általában szabad volna az alattvalók lázadását igazolni, sehol sem lehetne annyi okot felhozni, mint a magyarok mellett.«[2])

Az 1741. események daczára sem szünt meg e viszony, bár egy ideig megenyhült.[3]) Az állam szükséglete hatalmasabb volt, mint a fejedelem jó akarata. Minden újabb vámszabályzat függőbbé tette Magyarországot az örökös tartományoktól. A magyar kivitelt megakadályozták, ha az csak legkevésbbé sérthette is az osztrák termelést. A fejlődő, nagyrészt állami segélyben részesülő osztrák gyári ipar ellenben elözönölhette az országot. Ez azután óriási lendületet is vett, különösen Mária Terézia országlásának második felében. Az örökös tartományok mind annak daczára nem birtak kellően felvirágozni. Egy fő állami tisztviselőnek 1772-ben kelt emlékirata a császárnéhoz nagyon találóan fejezi ki a viszonyt a nem sokat adózó Magyarország és a sokat adózó Ausztria közt. Szerzője az államegységnek előharczosa.[4]) Mégis a magyar adómentességről szólva és kijelentve, hogy nem tudja, Ő Felsége miért tartotta azt fenn, így végzi: »Azt hiszem,

[1]) De Commercio et industria Hungariae. Gregorius Berzeviczy. Lőcse, 1797. 44 l.

[2]) Arneth i. h. Capello jelentése. 257. l.

[3]) U. o. 259. l.

[4]) Az emlékirat Regierungs-System czím alatt múzeúm 4° 466. c.-ban és a mennyire Arneth és Hock munkáival összehasonlítottam, még ismeretlen. Az idézett hely: »Da die strengste Billigkeit und die Erhaltung der Monarchie fordert, dass diese als ein Ganzes angesehen werde — so ist die Exemption des Königreichs Ungarn eine wirkliche Verletzung des Staatsrechts.«

hogy a magyar rendek hajthatatlanságát eddig különösen a többi provincia elrémítő példája okozta, és hogy a két baj közt: sokat fizetni és nem boldogulni, vagy nem fizetni és még sem veszni el, inkább az utóbbit választják.«[1])

Az újabb osztrák históriai traditió nem oly igazságos hazánk akkori államférfiai irányában. Abban, hogy a magyar nemesség nem akar fizetni, hűtlenséget, az állam érdekeivel szemben idegenséget, Mária Terézia irányában igazolatlan oppositiót lát. Szerinte csak saját érdeküket követték, még az ország, vagy a monarchia kárára is. Sajnos, hogy oly férfiak, mint *Arneth* és *Krones*, szintén a magyar országgyűlések e vádlói közt foglalnak helyet.[2]) Lesz még alkalmunk e kérdést bővebben tárgyalni és e vádakra, miket épen József hangoztatott leginkább, visszatérni. De itt is szükséges néhány megjegyzés. Olyan nehéz még tudós osztrák embernek is elismerni, hogy Magyarországra nézve, mely az 1723. II. tvcz. értelmében másképp kormányzandó, mint az örökös tartományok: »Centralregierung der Gesammtmonarchie« nem existál. A magyar nemességet a többi hasonló privilegiált osztálytól Európában az különbözteti meg, hogy nemcsak rendi jogainak, hanem az egész nemzetiségnek, ő volt fentartója. És elég Széchenyi korára utalnunk, hogy belássuk, hogy a magyar nemesség

[1]) U. o. »Das dieselben zwischen den zwei Uebeln, viel zahlen und doch nicht glücklicher werden, und nichts zahlen und nicht unglücklicher werden, das Letztere zu wählen sich vorzüglich geneigt finden.«

[2]) Az előbbi Geschichte Maria Theresias 7. köt. 133. ily keményen nyilatkozik: »Die privilegirten Classen in Ungarn, und sie allein konnten bis auf die neueste Zeit politische Geltung für sich in Anspruch nehmen, sie verstanden unter der Freiheit nur die möglichst weitgehende Emancipirung von der Centralregierung der Gesammtmonarchie, die schroffe Zurückweisung, jeglichen Versuches öffentliche Zustände in Ungarn herbei zu führen, welche dieses Land allmälig auf die gleiche Stufe der Entwickelung heben sollten, auf der die Staaten des mittlern und westlichen Europa sich schon lang befanden, endlich Aufrechterhaltung ihrer eigenen Vorrechte und blinde Unterwerfung des steuerzahlenden Volks unter die Willkür der Geistlichkeit und des Adels.« Krones pedig, Ungarn unter Maria Theresia und Josef II. czímű füzetében 17. l. így szól: »Die Stände eiferten gegen die Steuer, aber weniger aus reinem Mitleid für den Stand der Grundholden, als aus Rücksicht auf deren Leistungsfähigkeit den Grundherrn gegenüber.«

kényszerítés nélkül tudott lemondani előjogairól, mihelyt hazáját máskép is biztosítva látta.

Az a vád pedig, hogy a magyarok ily eljárása, midőn a királynénak csak szép szavakat adtak, tettetés és hűtlenség, a constitutionális állam nem ismeréséből ered. Ki kételkedhetnék azok hűségében, kik mint Arneth is oly szépen előadja, a dynastiát 1741-ben megmentették? Hazájához híven, szolgálni királyát, ez volt a magyar nemesség ideálja. Meglehet, hogy néha eltért az egyik vagy másik véglet felé. De még akkor is, mily különbség közte és az osztrák aristokratia közt, melynek a kötelességek összeütközésével soha sem volt baja.

Különben megelégedhetünk azzal, hogy Mária Terézia maga, az 1751. és 1764. országgyűlések oppositiója daczára, Magyarországról mindig legnagyobb előszeretettel szól. Egyesek elveszthették kegyét, tartózkodott is azután országgyűlést összehívni, de a nemzet iránti vonzalma soha sem csökkent. Magas és egyenes szelleme az állami életnek tényezőit nemcsak a »Staatsraison« szempontjából látta. Valamint 1741-ben tanácsosai ellenére mentette meg, a magyarok által, dynastiáját, úgy élete végeig, bécsi hideg tudós tanácsosok által körülvéve, mindig lelkesedéssel emlékezik meg magyarjairól. Értjük is e vonzalmát. Az örökös tartományokban a komoly munkás, dynastikus emberek, saját fiával élükön, új, veszedelmes rendszerek követői. Az udvarnál a magyarok az egyedüliek, kik munkásak és dynastikusok ugyan, de egész szívvel-lélekkel ellenállanak az új nivelláló törekvéseknek. A személyes vonzalomhoz a történeti és vallásos szempontok hasonlósága járult, mint támasz. Legifjabb fiának, kiről remélte, hogy Magyarország helytartója lesz, azt írja, hogy »e nemzetnél mindent el lehet érni, ha jól bánnak vele és előszeretetet mutatnak irányában. Ez az elv, melyre boldogult magasztos urunk (I. Ferencz császár) tanított, mentette meg a monarchiát és a családot és most is hasznomra válik.«[1]) Az 1741-ki napok

[1]) »On peut tout avec cette nation en la traitant bien et lui marquant de l'affection, Cette maxime que feu notre adorable maitre ni a fait suivre, a sauvé la monarchie et la Famille et je m'en trouve encore très bien.« Arneth u. o. VII. 514. l.

emléke megtanította, hogy e nemzetben a lelkesedés és áldozatkészség oly kincse rejlik, melyet a legtudósabb politikai rendszer sem képes forintokban vagy katonákban kifejezni, vagy instructiószerű tabellákba foglalni. Életírója mintegy szemére veti, hogy haláláig a magyarok rovására elhanyagolta az örökös tartományokat[1]) Maga a nagy fejedelemnő pedig, ama nagy napon, melyen az országot visszahelyezi a rég elszakított Bánság birtokába, így ir legkedvesebb vejének, Magyar ország helytartójának: »Én jó magyar vagyok és szivem tele van hálával e nemzet iránt.«[2])

A bécsi tanácsosok nyilt vagy rejtett rossz akarata, az osztrák tartományok nagyra tartott rendszere ellenében is élvezte a magyar nemzet a nagy királynő hálájának és rokonszenvének gyümölcsét. Nem hiszünk Lykurgusokban és Numa Pompiliusokban, kik isteni befolyás altal egyszerre alakítanak át államokat. Ha egyszer bizonyos alapja van egy nemzet életének, fejlődik az tovább saját törvényei szerint. De Mária Teréziáé ama halhatatlan érdem, hogy e fejlődésre az örökös tartományok nem gyakorolhattak még sem oly hátráltató befolyást, minőt addigi és későbbi rendszerekben kifejtettek. A török kiüzése, a belső nyugalom helyreállítása után, bizonyos, hogy az ország minden körülmény közt felvirágzik és siet helyét Európa államai közt visszafoglalni. Szerencsés csillagzatnak tekinthető, hogy ez átalakulás Mária Terézia magasztos alakjához füződik, a nagy királynő személye idealizálja az utókor emlékében is a nemzeti újjászületés zsengéit.

Annyira biztos kézben tudja a nemzet érdekeit, hogy majdnem panasz nélkül engedi azoknak eddig legkipróbáltabb őrét, az országgyűlést feledésbe merülni. Akkor is a nemzetiség inkább volt palladium, mint a nemesi előjog. De ama kormány, mely a magyar közoktatásügyet szervezte, Fiumét, a Bánságot és a 13 szepesi várost az országhoz csatolta, mely utakat nyitott és mocsárokat szárított, megkisérthette azt is.

---

[1]) Arneth u. o. 123. l.

[2]) Je suis bonne Hongroise et mon coeur est plein de reconnaissance pour cette nation. Wolf aus dem Hofleben. 353. l.

hogy az urbért rendezze az országgyűlésen kivül. És még azok is, kik Mária Terézia halála évében követelnek országgyűlést, alig veszik rossz néven annak 15 éven át elmulasztását.

Egy idevonatkozó érdekes emlékiratot, mely, mint tartalma mutatja az udvari magyar körökből származott, megőrzött gr. Széchenyi Ferencz gyűjteménye.[1]) Tartalma mutatja, hogyan fogta fel a magyar, udvari. művelt aristokratia Mária Terézia országlását és minőnek látta a jövőt, mely a királynő még amaz évben történt halála miatt, egész más irányban fejlődött.

Az emlékirat abból indul ki. hogy Albrecht herczegnek, a kir. helytartónak Brüsselbe való áthelyezése következtében szükség lesz országgyűlést tartani, mert a kir. családból most nincs senki, ki helytartónak alkalmas volna, és így a törvény nádorválasztást követel.[2])

Az országgyűlés a mostani boldog korban csak szorosabbá fűzheti a viszonyt a Felség és a hű nemzet közt. A nádorválasztáson kivül még beczikkelyezné a kormány provisorius intézkedéseit. A mostani országgyűlésnél nem kellene az 1751. és 64-ki példájára oppositiótól tartani, mert a Felség azóta annyi jótéteménynyel halmozta el a nemzetet, minővel még egy királya sem. Nemcsak kiegészítette az országot, eleget téve a nemzet évszázados óhajainak. de boldogítására is elkövet mindent. A folyók szabályozása által alapját tette le a magyar kereskedésnek. Károlyváros felé utat nyitott. Országutak épitése, mocsárok szárítása, gyárak alapítása a közgazdaságot emelték. A királyi egyetem a királyi várban székel és az új tanrendszer külföldieknek is kivívta elismerését. Új püspökségek és káptalanok gyarapítják az egyházat, hazánkfiai a legmagasabb polczokig emelkedhetnek és a nemesi gárda alkalmat nyújt ifjúságunk kiképzésére. A rendek, mindezek tudtában úgy állanának az országgyűlésen a királylyal szemben, mint hálás gyermekek kegyes szülőjükkel.

---

[1]) Nemzeti Múzeum lat. 4°. 466. Ily czím alatt: Vorläufige Gedanken über den etwa zu haltenden ungarischen Landtag.

[2]) Albrecht hg. elődje. mint Belgium helytartója, Károly lotharingia herczeg 1780. júl. 4-én halt meg. Mária Terézia 1780. aug. 20-án rendelte Albrechtet utódjául. Ebből meghatározhatjuk a dátum nélküli emlékirat idejét 1780. julius és november hónapok közt kelt.

Azonban az országyűlésen számosan szoknak megjelenni. sok érdek találkozik. sok panasz merül fel. Elő kell tehát készíteni mindent, hogy ne adjon semmi okot elégedetlenségre és hogy kedvező legyen a gyűlés lefolyása.

Már a regalesektől, a meghivóktól is sok függ. Előnyös volna már ezekben összefoglalni a királynő érdemeit. Szerencse, hogy a primás, a Judex Curiae és a personális, sőt a viczekanczellár is népszerűek. Fontos az is, hogy a nádori és országbirói protonotariusok, kik fogalmaznak, népszerűek legyenek. A kerületi ülések vezetésére egy kedvelt főurat lehetne rendelni és ez ülésekben most már a városok is részt vehetnének.

Az országgyűlést lehetőleg a törvényes határidőben kell bezárni. E czélból szükséges a caeremoniákat korlátozni. az utasításokra a főispánok által hatni, és a resolutiókban mindent elhagyni. mi a rendeket bánthatná.

A szavazás módjának bonyodalmas ügyét nem kellene előhozni. Karzat fölállítása jobban elkülöníteni a zajos ifjuságot a rendektől.

Az országgyűléseket nagyon hosszabbítja és a nemzet jelleméről nem ad jó véleményt, hogy a tehetségesebb követek oppositió által akarnak szerepet játszani és csak nehezen engednek. Ezen csak meggyőzés által lehet segítenünk.

Az országgyűlés tárgya lesz a temesi gróf, a fiumei kormányzó. az uj püspökök és káptalanok ülésének és rangjának kérdése is. Horvátország most még mint ország és nem megyénkint hivandó meg. A főispánokat csak mint mágnásokat kell meghivni, a szepesi 16 várost épan nem. Ezeket a közkivánság szerint és mint ő Felsége első resolutiója határozta, a megyébe kell keblezni.

Temes bekeblezése lelkesedéssel fog fogadtatni. Bajt a dicatió (adó) fog okozni, mely minden jó oldalai mellett törvényellenes. A kamarai kerületet és a javak eladását ugyanott, a magyar kamarára kellene bízni. nem a császárira. Az idegen vevők pedig egyúttal tegyék le az indigenatusi taksát is.

Épen oly örvendetes lesz a tengerpart bekeblezése. Ott csak Zeng okozhat nehézséget, mely sz. kir. város létére katonai hatóság alatt áll.

A magyar kereskedés emelésére történt Fiuménak az országhoz csatolása. De ennek semmi haszna, míg a német vámrendszer annyira elnyomja a magyar kereskedést. A teljes igazság azt követelné, hogy a kormány a német tartományokban a gyáraknak, Magyarországon a nyers terményeknek kedvezzen. Ha ez az ügy nem intéztetnék el kegyesen és igazságosan, annyira leverné a rendeket, hogy a többi jótéteményt alig éreznék. Ha pedig előnyös változás áll be, törvényesen lehet szervezni a kereskedést, és a kereskedelmi törvényszéket is fel lehet állítani. Pesten volna a főtörvényszék, érintkezésben a bécsivel, Károlyvároson és Zimonyban az alárendeltek.

A feudalis systema, melyen minden európai királyság alapúl, ellentétben áll a városi élettel. Magyarországban mégis már némi megállapodás jött létre megyék és városok közt. Most a tengeri városokat kell befogadni, szükséges jogaik és kiváltságaik fentartásával, mert a magyar királyok is azért vesztették el Dalmátiát, mert nem tudtak vele bánni. A jó eljárás Dalmátia visszaszerzésére vezetne. Porto-Ré vízvezetéssel látandó el, hogy népessége felszaporodhassék. A rendek e várost szeretik, Fiumét pedig idegennek nézik.

Szabályozásra várnak Horvátország ügyei. Ez egyesített, nem bekebelezett ország. Reménye volt, hogy a határőrvidék ki fogja egészíteni. Most azonban különállása tényleg megszünt. Tán meg lehetne igérni a kiegészítést a határőrvidék által, ha Bosznia el lesz foglalva.

Nagy nehézségre adhat okot a püspökök által fizetett tized, és a kanonokok által fizetett ötöd. Törvény szerint a rendek egyenlő jogúak. Jó volna ezt még országgyűlés előtt tisztába hozni. Épen úgy mindent, ami az urbér-szabályozásban nem törvényszerű. Ezzel természetesen igen bőven foglalkozik az emlékirat.

A tanítási rendszert is be kell czikkelyezni. Ez a magyar és horvát nemzet tehetségeit ki fogja fejleszteni. A nemzetet bántotta az egyetemnek a királyi palotában való elhelyezése, mely megfosztja azon reménytől, hogy körében lássa uralkodóját. A babonát és tudatlanságot könnyű lesz legyőzni és a rendszert s a fundust törvénybe iktatni.

Szükséges még a rectificatio portarum. Úgy látszik, a

három új temesi megye nem soká fogja elbirhatni terhét, sem a négy felső horvát megye.

Mária Terézia kormányának örök díszére szolgálna a curiai döntvényeknek, vagy legalább egy részöknek törvénybe foglalása.

Contributio emelése nem fordulhat elő. Ily föltételek alatt hasznos eredmény volna várható. Ha pedig a miniszterek ezt nem remélik, tovább is nádor és országgyűlés nélkül kell meglenni.

Ily szemmel nézi egy beavatott kortárs Magyarország állapotát 1780-ban. Érintve van e munkálatban a nemzeti élet minden oldala, többnyire eszes, a czélhoz vivő észrevételek fűszerezik, néhány igazán életre való gondolat is van benne. De egészben véve, loyalis hangjával, kisszerű czéljaival és eszközeivel mintegy idyllt fest, összehasonlítva az eszmék és érdekek keserű élet-halálharczával, mely II. József trónra lépése által, még ugyanazon évben kezdetét vette.

Úgy tekinthetjük ez irományt, mint a régi, biztosan álló és tova fejlődő magyar aristokratiai uralomnak hattyúdalát. Miután a szatmári béke megerősítette fennállását, tovább fejlődött és erősödött az országgal együtt Károly és Mária Terézia korában. Érintette már az új eszmék fuvallata, de belsejében még nem okozott változást. Még a tekintélyt nem ismerő, minden középkorit gyűlölő új franczia philosophia is meghajolt ezen aristokratikus nemzet előtt, »mely ostora zsarnokának, de leghivebb gyámola törvényes fejedelmének.« Csak nehézségeket lát maga előtt, nem veszélyt.

Pedig már húsz év óta él és működik felséges anyja mellett azon lángszellemű férfiú, ki élete egyik főfeladatát, óriási erőfeszítéseinek egyik főczélját abban látta, hogy ez ős épületet, melynek minden része ellenmondott elveinek, a XVIII. század politikai meggyőződésének és az uralomra jutó józan észnek, teljesen felforgassa.

II. József trónralépésével egykorú ez a küzdelem. Hogy megérthessük, látnunk kell, közvetlen előtte, azon halkyonikus napokban, melyek betetőzése és lerombolása közt lefolytak, milyen volt Magyarország állapota.

MAGYARORSZÁG 1780-BAN.

ELSŐ FEJEZET.

Gazdasági állapotok.

A száz év előtti Magyarországnak hű képét adni, megkönnyíti a kutatónak a fenmaradt anyag óriási tömege, de oly tényezőkben sincs hiány, melyek az objektiv látást megnehezítik. Alig van egy mozzanata is az akkori nyilvános életnek, mely tisztán csak történeti érdekű volna, a legtöbb eszme és érdek, melyért száz év előtt küzdött a magyar nemzet, él most is, bár átalakulva. Minden lépten-nyomon érezzük, hogy ha nem is azon fokról szólunk, melyen nemzetünk ma napság, egy század munkája után áll, bizonyára azon tényezőkkel foglalkozunk, melyek nemzetünk mai életét és állapotát szülték.

Tudjuk, hogy a modern Magyarország gróf Szécheny István initiativája folytán először is gazdasági tekintetben alakult át. És ha nem is fogadjuk el azon nézetet, hogy minden szellemi műveltség és tevékenység tisztán csak az elért anyagi műveltségnek kifolyása, bizonyos az, hogy egy nemzet gazdasági állapota mindig egész életének s fejlődésének leghűbb viszszatükrözője és magyarázója.

Az átalakulás a gazdasági téren mindig a legtörvényszerűbb, nincs annyira alávetve egyes nagy férfiak föllépésének és a külső politika véletleneinek, mint az állam alkotmányos, katonai, sőt irodalmi viszonyai is. Ennélfogva könnyű előadni, számra vihető vissza minden; a régi mondás szerint nemcsak uralkodnak a számok a világon, azt is mutatják, hogyan kormányozzák.

De czélunk nem statisztikai, hanem történeti. Gazdasági állapotok rajzánál könnyen származhatik azon tévedés, hogy

nemzeti tulajdonságnak tekintsük azt, a mi egy bizonyos gazdasági állapot általános jellemvonása. Tudjuk, hogy épen hazánkban nagyon sok ily általános vonást tekintettek specifice magyarnak. Hogy történelmi tisztünknek megfeleljük, igyekezünk nemcsak azt adni, a mi volt, hanem azt is, hogyan fejlődött. Legvégső czélunk pedig csak az lehet, hogy a fejlődés egyes tényezőinek, úgy a gazdasági, mint a politikai, mint a tisztán úgynevezett szellemi életben rajzát adván, kimutassuk közöttük a szerves összefüggést. A nemzetgazda a törvényhozó vagy az író előtt birhat jelentőséggel az egyes adat. A historikus szemében csak akkor jő számba, ha a nemzet egész pezsgő, eleven életének képezi részét.

Azt fogjuk látni, hogy az ország, mint egész, aránylag keveset változott is, észrevehetőleg változott az országrészek viszonya egymáshoz.

I. Adórendszer.

Kezdjük azon, mi a mult századbeli Magyarország mechanismusában a legegyszerűbb volt: azon pénzben lerovandó terhen, mit az állam polgáraira hárít. A magyar alkotmány rendi, ennélfogva a világi és egyházi nemesség fel van oldva az egyenes pénzadó alól, mert az insurrectió által rójja le tartozását az államnak. Egyenes adót épen nem fizet, az indirektek közűl legfölebb a só ára érdekli. A királyi kormány az általános európai áramlás hatása alatt törekedett ugyan e kiváltságot megnyirbálni, de a rendek ez esetben tőlük kitelhetőleg állottak ellen. Az 1728—29 országgyűlésen nagy küzdelmek után kivivták azon elv elismerését »ne onus inhaereat fundo.« Ez elvet az 1741. országgyűlés VIII. czikke törvényerőre emelte és mind örökre kötelezővé tette. Ez volt úgy szólva ára az azon évi hatalmas insurrectiónak. Midőn a nemesség háborúban az utolsó nagy szolgálatot tette a hazának, egyúttal örökre akarta biztosítani kiváltságait. A nemesi adószabadság az lett Magyarországra nézve, a mi a theorikon kérdése a régi Athénében. Amott az uralkodó demokratiának, nálunk az aristokratiának képezte zárkövét. Mindkettő lerombolására Demosthenesre volt szükség.

Az 1715. országgyűlés szavazott meg először állandó con-

butiót az uralkodó hadseregének fentartására. [1]) E contributió kizárólag a sz. kir. városok és a misera contribuens plebs vállaira nehezült. 1724-ben 2.138,000 frt ban állapították meg 1728-ban mint a katonaság húskrajczárjának megváltása 118,652 frt jött hozzá. Az 1728—29. országgyűlés 2,500.000 frtra emelte.

Mária Terézia uralkodása alatt 1751-ben 3.200,000-re alkudtak meg az ország rendjei, 1765-ben a hét éves háború nagy kiadásai folytán 3.900,000-re emelték, mibe a m. kir. testőrség tartása is be volt számítva. A mint az ország területéhez mind több részt csatoltak vissza, ezen reincorporalt területekre is róttak adót. Az 1750—51-ben az országhoz csatolt Szlavonia 89,337 frtot fizetett, az 1772-ben visszanyert 13 szepesi város 25 porta után 17,220 frt 50 denárt, azonfölül még Lubló, Podolin és Gnezda 1776-ban külön 1,377 frt 40-et, azaz két portáról. Az 1780-ban magyar pénzügyi igazgatás alá kerülő Horvátország és Felső-Szlavonia az összes adót 109,707 frttal, az 1782-ben teljesen egyesített 3 temesi megye kerek 372,000 frttal növelte. Az úgynevezett contributio így 4.404,079 frt $46^2/_4$ kr.-ra ment volna, ha 1767-ben Szerém- és 1783-ban Krassómegyéből nem excorporálnak nagyobb területeket, mi által az összeg 4.392.911 frt $53^9/_{16}$ kr.-ra csökkent.

Mai szemmel nézve, elenyészőleg csekély azon összeg. Akkor is annak nézték a bécsi államférfiak és ha vám és kereskedés dolgában a német örökös tartományok érdekeinek kérlelhetlenül alárendelték mindig hazánk érdekeit, okul azt adhatták, hogy Magyarországnak sokkal könnyebb a terhe mint amazoké. [2]) Maga II. József is, mint sokszor kifejtette, osztozott azon meggyőződésben. De magokra a terhelt rendekre nézve egyáltalában nem volt az megvetendő. Az 1751. és 65-ki országgyűlések az ország állapotát híven rajzolták, midőn kifejtették, hogy az nagyobb terhet nem viselhet. Nem maga az érték volt oly őrlási, hanem az, hogy készpénzben

[1]) Mindezen adatok a m. kir. kancz. 1785. jún. 30. 8323. sz. felterjesztéséből valók.

[2]) Ezt bőven kifejti gróf Zinzendorf Károly, később a cs. főszámvevőszék elnöke, 1770—72. javaslataiban. Nemz. Múz. ném. fol. 266. Továbbá a velenczei követ dispacci (bécsi cs. levéltárban).

kellett azt fizetni a pórnak. Annak pedig oly nagy szüke volt az országban, hogy Sárosmegye 1783-ban attól fél, hogy megint a cserekereskedés korszaka fog kezdődni. [1]) Ugyanazon évben pedig az ország több megyéje azt javasolja, hogy termést fogadjon el a katonaság pénz fejében. [2])

Az országgyűlés maga csak a főadóösszeget szabta meg, mely aztán jövő országgyűlésig érvényben maradott, az egyes megyék mennyiben terheltessenek, azt külön commissiók határozták meg. A régi palatinális portának megmaradt a neve, mint ideális egység, 688 frt 50 denárt érő. [3]) Az egyes megyék közötti új felosztás volt a rectificatio portarum. Volt is baj elég, míg egyezség jött létre, a megyék lehetőleg igyekeztek szomszédjaikra juttatni a terhet, magok szegénységével védekezve. Gróf Károlyi Sándor már 1737-ben panaszkodik, mennyi baja van a portákkal. [4]) Különösen az képezte a nehézséget, hogy nem volt biztos adóalap és így mesterséges adóegységeket, ú. n. dikákat kellett találni az egyes megyékre aztán községekre és egyesekre kirovás czéljából. El kell azonban ismerni, hogy az adókulcs minden mesterkéltsége mellett is meglehetős észszerű, és még az angol Townson is annak tekinti. [5]) Maga a pór, családja, mindenféle barma, tavaszi és őszi termése, szénája, mind ily egységeket vagy részeket képeznek. [6])

Minthogy azonban a munka, vagy a termés pénzértéke nem volt egyenlő az ország minden részében, természetes, hogy egy dika megterheltetése megyénkint különbözött. A főszem-

---

[1]) Orsz. levélt. kancz. o. acclusa 305. 1785.

[2]) Orsz. levélt. kancz. 1783. 11,453. sz. okt. 30.

[3]) A porta eredetileg a jobbágykapu, mely után Zsigmond 1405. 4. Decr. 2. pont szerint 30 denár járt. A Mátyás korabeli 1474. IV. tvcz. már megkülönbözteti a fumus vagyis háztól, mert teleknek, nem családnak felelt meg. Később 1609-ben egy portára 4 telkes jobbágyot vagy 12 zsellért számítanak. 1609-ben 4 frtot, 1659-ben már 10 frtot fizetnek egy portáról. Végre az 1723-ki országgyűlés határozza el az összeirást, a mely szerint aztán igazságosan oszszák fel a portákat.

[4]) Nemz. Múz. 1737. nov. 14. levél Gr. Batthyányi Lajos kanczellárhoz.

[5]) Townson Travels in Hungary 1797-London 4_0. 135—136. l.

[6]) Lásd a függeléket.

pont a pénzhez jutás könnyűsége, a termés értékesítése. Ennélfogva ama megyék és helységek adója lesz aránylag legnagyobb, a hol legközelebb a fogyasztó. Városokban ismét az ipar és kereskedés terjedelme és jövedelme dönt. Itt azonban van már biztos és állandó alap is: a házadó. Általában véve a sz. kir. városok, mint kiválóan ipart és kereskedést űző községek az összesen $6384^3/_4$ portából $548^7/_8$-ot, azaz valamivel több mint 11-edrészét fizették.

Horvátországnak megvolt azon kiváltsága, melyet II. Ulászló ideje óta élvezett és 1847-ig is megtartott, hogy aránylag a contributiónak mindig csak felét fizette, a többi országhoz képest. [1])

Ama korban, midőn az állam igényei megelőzik azon szolgálatokat, melyeket polgárainak tesz, midőn növekedő hadserege és hivatalnoksága, az udvarnak gyarapodó költsége követeli ugyan fedezetét, de még a hűbériségnek és hierarchiának terheit nem szüntette meg, egy nép sem viselte valami könnyen az adót. Ez úgy volt még a financziák classicus honában is, Francziaországban. Macchiavelli szerint csekély ott az adó (1520 körül), de teher a parasztra nézve, mert készpénzben kell fizetnie. Körülbelül ugyanaz, mit Magyarország felől tudunk, 250 évvel később. Colbertnek a nagy fináncz-miniszternek levelezése tele van panaszszal a rossz adófizetők ellen. Elrendeli ugyan, hogy a földmíves legszükségesebb eszközeit és barmait ne foglalja le az adóvégrehajtó, de egyúttal meghagyja, hogy ezt semmikép se tudják meg az illetők, mert különben egyáltalában nem fognak fizetni. [2]) Ez is egyike ama vonásoknak, melyek mindig együtt járnak a gazdasági fejlődés bizonyos fokával és nem tekinthetők kizárólag magyaroknak. Magyarországban is ép oly folytonos a kormány panasza a restancziák fölött, mint a népé az adó súlya ellen. Nálunk azonfelül még bizonyos nemzetiségi szine is volt az adó nem fizetésnek: idegen, elnyomó sereget fizettek rajta, idegen, nem magyar főváros udvarát tartotta. Ugyanakkor, midőn úri költők irigylendő sorsát zengik, panaszkodik a pór

[1]) Ulad. Decr. I. 1491. Szlavoniáról 2. pont.

[2]) Ranke. Franz. Geschichte III. 227. I. kiadás.

hogy sora csak sóska, kökény, vadkörte, hogy nem ihatik bort, mert adós:

Sok a portióm és feles birságom
Kvártélyosnak is sok pénzt kell adnom
Árenda rajtam, igy fogy jószágom,
A forspont Péter és Porczió Pál,
Rajtunk vár kalapál. [1])

Mindig előtör a parasztlázadás lehetősége: fordulhat még a koczka. A magyar paraszt

Lelkével sem szabad, azzal is adós már,
Napot más nap után félelem között vár,
Mert éri minden nap ártatlant több-több kár,
Az executió oly rajta mint Tatár.

Egész falu restál, sokszor egy garassal,
A birót ijesztik pálczázással, vassal.
Tömlöczre is hányják egész szekér kassal,
De még sem fizethet, bár kifeszítsd hassal

Ennek oka pedig az, hogy:

Sok nem is ismeri a Pénznek formáját.

Pedig nemcsak egy-két esetről szól az ének:

Egy helység vagy falu nincs egész hazában,
A hol ez nem volna teljes divatjában.[2])

Általában véve azonban már itt megjegyezhetjük, hogy kivéve egyes rossz éveket, az executió és a nagy hátralék az ország nagy részében ismeretlen dolog volt. E bajt leginkább csak az északnyugati vármegyék ismerték, 1780 körűl. A többiben a teher egyáltalában nem lehetett oly nyomasztó. Egyes vidékeknek mindig kellett szenvedni a forgalom és a kereskedelmi viszonyok változása alatt. Az adón ugyanis nem igen lehetett segíteni. Az 1765. országgyűlés tételei nagyjában megmaradtak József uralkodása végeig, és ha egyes helység terhén könnyítettek is, az illető összeget az egész vármegyére repartiálták. Pedig, a gazdasági viszonyok, melyek az egész

[1]) Lásd népdalok, Jankovics gyűjtemény Nemz. Múz. kézir. 4⁰. VIII. 9 db. Lásd továbbá Arany László, m. politikai népköltészet »Budapesti szemle« 1873. évf.

[2]) Jankovics gyűjtem. ugyanott fol. 127.

adórendszernek alapul szolgáltak. egyáltalában nem voltak állandók.

Ha fővonásaiban tekintjük a mult századbeli porta felosztását 1724—1780-ig, Magyarország fővidékei következő módon tünnek elénk.[1]) Aránylag igen sok a portája az Ausztriával szomszédos vármegyéknek, Pozsony-, Nyitra-, Posony-, Sopron-, Vasnak. Nemcsak azért, mert aránylag, mai napig is az ország legnépesebb vidékei, és akkor még inkább voltak azok; nem is csak termékenységöknél fogva, de azt is súlyba vetették, hogy onnan mily könnyű szerrel lehet vinni a gabonát, marhát, bort, szénát Ausztriába, és mily nagy előny ez a többi megyével szemben, hol a tiszta búzát a disznók hízlalására használják, mert nem birják elszállítani.[2]) Területükön ott volt a hivatalok és mágnások lakóhelye Pozsony, Nagy-Szombat, az ország egyeteme, a boruk által gazdag Sopron, Szent-György és Ruszt és annyi kisebb iparos mezőváros. Miava környéke vetekedik bármily continentális kézmíves vidékkel. Az országban szükséges közönséges szöveteket nagyobbára ott szőtték. Mostani állásukhoz képest aránylag még nagyobb a terhe Trencsén-, Liptó-, Turócz- és Árvának. De itt szorgalmas iparos a népesség, árúinak van keletje az országban, még úri-rend is jár pukovai (Puchó, Trencsénm.) posztóban. Az őserdők, a tutajozás által, a gyógyfüvek, a len és kender, mind nyújtanak módot pénzkeresésre. Még később is erre forog az országban a pórnép közt legtöbb arany és ezüst.[3]) Azt állították, hogy 1786-ban csak olajkáros tót 3000 járta be a világot[4])

Az Érczhegység vidékén a bányák és a bennök elfoglalt számos tisztviselőség nyújtott módot az élelemre. Selmeczet még 1787-ben igen virágzónak festi B. Prónay László kir. biztos.[5]) Bányáinak jövedelmét 1740—1773 közt 70 millióra tették, tehát évenkint átlag majdnem $2^1/_2$ millióra. Beszterce-

---

[1]) A részleteket teljesen a függelékben.

[2]) Orsz. levélt. kancz. osz. 1783. 9955. sz. Somogymegyéről.

[3]) Lásd bőven Manch Hermaeon von den Reformen Kaiser Josephs. 314. l.

[4]) Csaplovics Gemälde von Ungarn. II. 92.

[5]) Helyt. lev. 1787. 13.594. sz.

bár szegény,[1]) mégis kiváló ipart űz, kardpengéket készít és sok benne a festő.[2]) Minthogy pedig ez a vidék oly biztos piacz, Zólyom-, Hont-, Bars-megyének is nagy a portiója.

Nevezetes része van még az adóban Szepesnek és Sárosnak. Itt virágzó a gyolcs- és vászonipar. Késmárk és Eperjes birják a jövedelmező borkereskedésnek Lengyelországba, legnagyobb részét. Egyes családok igen nagy gazdagságra tesznek szert.[3]) Az egész Sáros-megyét urasági kastélyok és mulató kertek borítják. Egy szóval: részint a természet adományai, részint a külső verseny hatását még nem érző ipar által e vidékeknek Magyarország közgazdasági rendszerében igen előkelő, aktiv hely jutott.

Kisebb terjedelmü bányavidék a máramarosi és szatmármegyei, de annak is érezhető a hatása. Ott is aránylag magas a porták száma.

Általában véve: a kis síkságban és a Magyarországot északon környező hegyes-völgyes vidékekben nyugszik akkor az ország főpénzforrása. Nemcsak mint termelők, mint fogyasztók is főjelentőségüek ama megyék és városok. A pozsonyi, beszterczebányai, kassai commissariatusi kerületek és a soproninak idetartozó része. az ország adójának épen felét fizetik.

Érdekes ezzel szembeállítani az Alföld és a Dunántúl déli vidékeinek adóviszonyait. Most e területen találjuk Magyarország gazdagsági súlypontját, akkor azonban még legnagyobb részben néptelen, erdővel borított vagy mocsáros volt. A főjövedelem, a baromtenyésztés, aránylag kevés embernek adott és adhatott foglalkozást. Inkább a nagy urak és birtokosok folytatták pusztáikon, mint a jobbágyság. De folyik a telepítés. a közlekedési vonalak is javulnak. 1740 után megszünik a török félelem. Gyors, Amerikára emlékeztető fejlődést találunk. Pest-megye adója 1723-ban Pozsony megyéjének $^1/_3$-adrészét sem teszi ki, 1780-ban már több mint felét. 1847-ben pedig már jóval felülmúlja emezt. Bács-Bodrog-megye 1733-ban hatodrész adót fizet, mint Nyitra-megye.

[1]) B. Prónay ugyanott.

[2]) Korabinsky i. m. 452. Neusohl czikk.

[3]) Eperjesi Pulszky Sándor 1784-ben 40,000 frtot ad kölcsön Miskolcz városának. Fényes E. M. o. geogr. szótára III. 103. l.

1780-ban már $^2/_5$-ét, 1847-ben már 66-al több a portája. Tolnamegyének 1724-ken, miután már erősen emelték, csak félannyi az adója mint Liptónak, 1780-ban már felülmúlta. [1]) 1847-ben már 4-szer annyit fizet. És így lehet végig folytatni az összehasonlítást.

A hadiadón kivűl még a háziadót is fizeti a föld népe, bár e teher viselésében a nemesi rendet is kötelezték részvétre régi, de nem követett törvények. A háziadó — a megyei önkormányzás fentartására és a municipium költségeinek fedezésére — rendesen $^1/_5$-ét vagy $^1/_4$-ét tette a hadi adónak. Nagy vármegyékben természetesen kevesebb volt, mint kisebbekben és szegényebbekben, hisz a tiszti kar körülbelől egyenlő számú volt és körülbelől egyenlő költséget okozott. Sopron-megyében egy-egy dika (127,571$^3/_8$ volt összesen a hadi pénztárba 1 frt 33 krt, a háziba 37 krt fizetett. [2])

Az év termékenysége vagy mostohasága, a közlekedésnek megnyitása vagy elzárása a fogyasztó vidékek felé, elemi csapások stb., mind csak úgy mint napjainkban, befolytak arra nézve. hogy egyes vidékek megfelelhettek-e kötelezettségöknek vagy nem. Általában véve, mint már kiemeltük, kevés volt az adóhátralék. Az 1778—79. katonai év után (nov. 1-től számították a jövő év okt. 31-ig) csak 132,619 frttal maradtak hátralékban. ellenben 239,483 frttal szedhettek be másútt többet mint a mennyi épen járt, úgy, hogy 106,864 frt felesleg maradt. A következő években azonban a hátralék mindig emelkedik, 1784-ben az év végével félmilliót tesz ki és csak 1787-ben száll ismét alá.

Abban, hogy mely megyék fizetnek rendesen, melyek nem, ismét bizonyos törvényességet mutathatunk ki. Leginkább hátralékban marad mindig Pozsony-, Nyitra- és Trencsén-m., egyáltalában a pozsonyi, kassai és beszterczebányai adókerületek. A városok azonban ott is mindig jobb fizetők,

---

[1]) József császár még azt hitte, hogy Tolna-m. aránytalanul túl van terhelve. 1785-ben így ír: Wird auch in Überlegung zu nehmen sein, ob nicht der Tolnenser Komitat mit Porten zu sehr beschwert und überladen ist, da der Verlauf seiner Feilschaften nach Ofen und Pest sehr gering ist. Verbesserungs-Anstalten. 36. l.

[2]) Nemz. Múz. lat. kéz. qa. 460.

mint a megyék. 1782. végén az összesen 472,034 frtot kitevő restancziából e három kerületre 395,000 frt, azaz az egésznek 92%-a esik. A soproni, pécsi, budai, debreczeni, szerémi kerületek, melyek ugyanannyi adót fizetnek, csak 60,000 frttal maradtak hátralékba. Az épen bekeblezett tartományok közt, *a három temesi megyének egy krajczárnyi restancziája sincs*, a szerémi megyéknek nagyon kevés. Horvátország ellenben mindig a rossz fizetőkhöz tartozott. Természetesen a restáló vármegyéket érték az executiók, minek száma évről-évre szaporodott és évenkint több mint 700-ra ment.

Látjuk tehát, hogy a restantiák ugyanazon megyéket érintik akkor, melyeknek gazdasági jelentősége azóta nem emelkedett vagy épen alászállott. Az alföldön és a Balaton körűli megyékben nem fordúl elő elvétve sem restantia vagy executió. A pesti adókerületben, mely Pest-megyén kivül Nógrád-, Esztergom-, Fehér-, Csongrád-, Csanád-, Békés-, Arad-megyékből, a Jászkúnságból, és az ezek területén levő városokból áll, csak 8474 frt a restantia, miből Nógrádra esik 6900, Esztergomra 1574 frt, Zala, Somogy, Tolna, Baranya, Sopronmegyék egészen tiszták és még Vas és Veszprém-megyék hátraléka is mindössze 10,489 frt. Ellenben Gömör-megye hátraléka [1]) 51,000 frt, Pozsony-megyéé 49,000, Nyitráé 43,000, Mosonyé 46,000 frt.

De nemcsak, hogy a természetes viszonyoknál fogva, mindig emelkedhettek az ujonnan visszaszerzett megyék, az adó behajtásánál is volt bizonyos könnyitésök. Az ország déli határán még mindig nagyszámú katonaság, különösen lovasság táboroz, ennek szükségletei folytán termésben fizetik nagy részt adójokat az általok megszállott megyék. A szállított eledelt és takarmányt az 1757. óta érvényben levő katonai regulamentum szerint beszámították az adóba. Igaz, hogy ez a regulamentum lehető csekély árát szabta a gabonának, szénának és zabnak. Még külföldiek is bámulták a magyarok türelmét, hogy eltartanak oly számos hadsereget. [2]) De a hol más fogyasztó nem volt, az idegen katonaság könnyített. Sok megye

[1]) Ott a perceptor 45,000 frttal adós maradt.

[2]) Gespräche im Reiche der Todten zwischen Ihren Majestäten Franz I. und Maria Theresia. Bécs. 1781. 4°. 82. l.

még kivánta is, hogy vigyenek keblébe lovas katonaságot. A contributió lerovása termésben még a régi terménygazdaságnak képezte örökét és ennélfogva épen a gazdaságilag legkevesbbé kifejlett területen divott leginkább. Az alsó szlavon megyék az évi 120,000-nyi összegből csak 20,000-et fizetnek készpénzben. Somogy vármegye 70,261 frtból csak 15,660-at. A bánya- és iparos vidéken ellenben alig teszi ki a termésben szállítás az egésznek 1—2 százalékát. Ott, az élelem nagyobb áránál fogva, nem is lett volna ésszerű nagyobb számú katonaságot tartani, és a politikai viszonyoknál fogva, nem is volt arra szükség.

A termelő osztálynak érdekét tartotta továbbá szem előtt azon intézkedés, hogy a megyéknek az évi adó $^{3}/_{4}$-ét már a téli félév alatt kellett beszedni. Akkor jutott pénzhez termése és marhája után a jobbágy.

Azon érdeme a régi adórendszernek mindenesetre megvolt, hogy a magyar alföld telepítését és vagyonosodását nem akadályozta nehéz terhek által. Az osztrák vámok leginkább a bort sujtották, nem a gabonát s a szarvas-marhát. A károlyváros-fiumei út megnyilt. Az észak-amerikai szabadságharcz folytán az alföld egy uj terméke a dohány, fontos kiviteli czikké vált. A Száva folyónak, ez első-rendü közlekedési vonalnak. hajózhatóvá tétele 1735 óta, mióta gr. Eszterházy József mint bán megpenditette, folyton foglalkoztatta a kormányt.[1]) Mária Terézia, de még inkább József alatt ezrenkint tódultak be a szorgalmas telepitők, kik minden lehető kedvezésben részesültek. Egy szóval: ha még nem heverte is ki az alföld kétszáz éves pusztulását, működött már és érezhető volt későbbi felvirágzásának minden eleme.

De épen e korban mutatkoznak az északnyugoti vidék hanyatlásának is első symptomái.

Ezeket elősegíti némileg a kormány is. Más tekintetben egész történetünk fejlődésére nézve korszakot alkotó II. József azon intézkedése, hogy az ország főhivatalait Budapesten központosította, hová már Mária Terézia áttette az egyetemet, és hol már ujjá alakításuk óta székeltek az országos főtörvényszé-

---

[1]) (Kolinovics) Posthuma Memoria Com. Jos. Esterházy. 1754. 4°. 99. l.

kek. Itt csak annyiban érdekel, a mennyiben a contributióra hatott. Az áttétel folytán a Pozsony-melléki megyék portája körülbelül 48½-el csökkent, a Buda körülieké ugyanannyival emelkedett. [1])

De mélyebben gyökereztek a baj okai. Midőn 1785-ben II. József 10 kerületre osztotta a királyságot, Ürményi Józsefet, azon kor egyik legkiválóbb államférfiát, a nyitrai kerület kir. biztosát felszólította, kutassa ki okait azon vidék szegényedésének. Ürményi e felszólításra egy gyönyörű emlékiratban felel. [2]) Később, 1787. évi jelentésében ujra visszatér e kérdés fejtegetésére. [3])

A hanyatlás okai szerinte a következők:

1. Megszünt a magyar borkivitel Sziléziába. Inkább olcsó osztrák borokat hoznak Pozsony- és Sopron-megyékbe is.

2. Azelőtt Nyitra-vármegye tartotta a hegyes vidéket gabonával. Galiczia elfoglalása óta onnan látják el magokat.

3. Az igen számos zsidóság a korcsmákban ital által teszi tönkre a népet.

4. Trencsén-vármegye nagyon eladósodott; az egyes községek 70,000 frttal tartoznak.

5. A nép keresete módjánál fogva, mely leginkább csak nyáron jut pénzhez, káros itt az adó ¾-nek télen beszedése és az uzsorát segíti elő.

Más forrásokból tudjuk, hogy a bányavidék sem ment a bajoktól. A bányák áldása kezd csökkenni. A bányavárosokban egymást érte a sok elemi csapás, melyek alatt különösen Körmöcz sínlődött. Korpona már legtöbbnyire bor- és gyümölcstermelésből élt. [4])

Mióta Lengyelország feldaraboltatott és Poroszország súlyos vámokkal elzárta magát, megszünt a hegyaljai boroknak nagy keletje északi Európában. Nemcsak a termelő Zemp-

---

[1]) Kancz. lev. 1784. 12,495.

[2]) Kancz. 15,047/85.

[3]) Helyt. 19,285/87.

[4]) Br. Prónay idézett jelentése. A többire nézve főforrás Kancz. 16,258/85. sz. a. Extractus Causalitatum accumulatarum Contributionalium restantiarum. A megyék informatióiból.

lén-megye sínlette ezt, hanem a kereskedő városok is: Eperjes, Bártfa, Késmárk és Lőcse.

A szepesi és sárosmegyei vászonipar fennállott ugyan, de megszünt jövedelmező lenni. Idegen, különösen görög és rácz kereskedők vásárolták össze potom áron a szegény emberek keservos munkáját és rendkivüli módon meggazdagodtak általa.[1])

Van azonban még egy fontosabb és általánosabb ok is, melynek fejtegetésébe sem Ürményi, sem a többi forrás nem bocsátkozik. Egyedül Schwartner látja be a nélkül, hogy kifejtené.

A XVIII. század első felében Magyarország ez iparüző vidéke, mint nyelvre, úgy a kereslet viszonyaira nézve is keveset különbözött a szomszédos Morvától és Csehországtól. Még Mária Terézia egyenlő pártfogásban részesíti eleinte mindkettőt. Férje, I. Ferencz Holicsban virágzó porczellán- és majolikagyárt alapít. Pozsonyban, Sassinban, M.-Óvárott, Nezsideren, nagyrészt az uralkodóház támogatása mellett, nagy szövő- és bőrgyárak keletkeznek. Az 1766-ban alapított cseklészi kartongyár 60,000 frtnyi tőkével kezdi működését. Megvannak itt nemcsak a kezdődő, hanem a XVIII. század ideál szerint fejledező ipatnak is minden előföltételei.

Már a nagy királynő utolsó éveiben észrevehető, hogy inbább pártolja az örökös tartományok iparát, különösen az 1765-ki országgyűlés óta, midőn be kellett látnia, hogy a magyar nemesség nem vállal adót. II. József alatt már teljes fordulat áll be. Ő tudatosan kijelenti, hogy mig a contributió ügyeben nem áll be gyökeres változás, azaz míg a nemesség adómentes, magyar ipar előmozdítására, különösen ha az örökös tartományokkal versenyezhet, gondolni sem lehet. Ugyancsak az ő rendszabályai, midőn védvámjai által az osztrák gyáripart képessé tette a francziákkal és angolokkal is versenyezni erősítették meg annyira az osztrák ipart, hogy annak a magyar már nem tudott ellenállani. A közlekedés javált. Mind nagyobb lett azok száma, kik külföld ifinom kelmében jártak és a honit megvetették. Az egész magyar és erdélyi nemesség és a polgárságnak is tehetősebb része, Bécsben vásárolta ruháza-

[1]) Schwartner Statist. II. kiad. I. 364—68.

tát.[1]) A pozsony-, nyitra- és trencsén-megyei iparos nép évről-évre csökkeni látta piaczát. Az is fontos, hogy az Alföldön, hol eddig biztos vevője volt, épen II. József idejében nagy számban kezdenek letelepedni idegen mesteremberek, úgy, hogy ott is van a köznépnek módja helzben látni el magát. Az úri rend pedig úgy is idegen szövetben jár.

Mindezen okok folytán — a terméketlen föld már nem birja eltartani rendkivül szapora népességét. Rohamos a kivándorlás az ország déli, termékeny vidékei felé. Valamint a portáknak, úgy a népességnek is hanyatlását vagy csak nagyon csekély szaporodását mutatják az 1787. után 1847. következő népszámlálások. Az Alföldé és általában a régi török hódoltságé szaporodik, néhol rendkivül erős mértékben. Különösen feltünő a változás, ha a két vidék városait tekintjük. Összehasonlítás végett idé teszszük a népesség számát néhány megyében az 1787. és ismét az 1847. népszámlálás szerint.[2])

A felvett tizenkét—tizenkét megyének népessége 1787-ben majdnem egyenlő, sőt az északnyugotiaké még valamivel nagyobb. Már 1847-ben a déli megyék népessége 900,000-el felülmulja az északiakiét. Az alföldi és dunántúli megyék népessége e 60 év alatt körülbelül megkétszereződött, a kis síkságé és hegyes vidéke ellenben alig gyarapodott egy negyednyivel és még e 353,000-et kitevő szaporodásból is 185,000. tehát felénél több jut Pozsony-, Nyitra és Sopron-megyékre, azaz a sík vidékre.

Ez összehasonlítás még más: nemzetiségi tekintetben is nagyon fontos eredményt mutat fel. Az Alföldön és Dunántúl felvett megyék a legtisztábban magyarok. Ellenben az északnyugotiak, épen Sopront, Pozsonyt és Nyitrát kivéve, majdnem tisztán tótok és németek.[3]) Így magok a természeti és gazdasági viszonyok készítették elő a magyar elemnek túlsúlyra jutását.

---

[1]) Ezt nemcsak a költők és irók panaszai bizonyítják, hanem még inkább a vámtáblázatok.

[2]) Rendelkezésünkre állanak ugyan az 1780. és 82. évi hivatalos számítások is, de azok sem nem teljesek, sem nem megbízhatók. Különben is czélunkra nézve elegendő a felvett két conscriptió.

[3]) Ld. Magyarország népességének szaporodása és fogyása (1870—75). Keleti Károlytól. Akad. Értekezés 1879. Tábla 10. és 11. lapon.

	Népszám :		Porták száma :		
Vármegye :[1])	1787.	1847.	1723.	1780.	1847.
Jászkúnság .	95,458	195,233	67½	83	125
Heves	180,856	296,816	95½	123½	148
Csongrád. . .	69,139	137,883	39	58¾	170
Szabolcs. . . .	198,625	220,728	92½[2])	73¾	70
Hajduvárosok	28,476	65,521	35¼	37¾	31½
Somogy	165,932	231,359	90	102	123
Tolna.	133,734	197,381	27¼	62	128
Fejér	110,317	184,393	56	87	111
Csanád	25,792	75,372	15	21	39
Békés	71,638	155,056	20	39	84
Pest.	319,794	590,900	137¼	249	326
Bács-Bodrog	228,208	493,186	66	159	386
Összeg	1.537,969	2.844,833	791¼	1096¾	1741½
Árva	74,515	84,156	71½	63	54
Zólyom	69,663	88,130	106¾	103½	73
Trencsén . . .	223,310	280,324	224¼	203	132
Liptó	67 922	76,548	64¾	51	34
Turócz.	37,606	44,210	46½	46	24
Nyitra	294,685	364,351	350½	313¾	229
Sáros	143,280	197,818	166¼	116	89
Bars	107,671	130,248	160¼	149¼	98
Hont	125,576	110,318	175½	173	68¾
Pozsony	231.216	295,048	441¾	392¾	269½
Mozsony . . .	53,600	61,862	153¼	162	120
Sopron.	159,989	210,016	387¾	349½	225
Összeg	1.589,063	1.942,829	2349	2122¾	1434¼

Korunkban, midőn a politika lép fel minden kérdés eldőntésénél első szempont gyanánt, felvethetik azt a kérdést, nem tudatos és kiszámított volt-e az idegen nyelvű területek megterheltetése a tisztán magyar területek javára? E várható kérdésre akarunk eleve is megfelelni.

[1]) És területén levő sz. kir. városok.

[2]) Polgári mezővárossal.

A múlt század Magyarországa nemzetiségi kérdést — ezt bátran mondhatjuk — mai értelemben véve nem ismert. Az uralkodó osztály a nemesség és a papság, a »sacra corona« tagjaí, solidaris egységet képeztek, tekintet nélkül nyelvökre. És a szent koronának tagja volt a horvát nyelvű nemes csak úgy, mint a tót vagy magyar nyelvű. Ha idegen nyelvűeket, több-kevesebb energiával iparkodtak is magyarokká tenni, ez a vallásos térítésnek volt eszköze és leginkább a katholikus klérus gyakorolta, alig sejtve, hogy szolgálatot tesz az által a nemzetiség ügyének.

A nemesség és a városok, mint a szent korona tagjai, határoztak azok nevében és azok fölött is, a kik csak alávetettek voltak, a misera contribuens plebshez tartoztak. És itt a nemzetíség ismét nem tett különbséget. A somogy- vagy hevesmegyei jobbágy csak úgy kivül állott az alkotmányon, mint a mosony- vagy turóczmegyei. Másrészt voltak egész tót és oláh nyelvű nemes falvak, ép úgy, mint magyar nyelvűek. A földesúrnak pedig nemcsak joga van határozni jobbágya fölött. Érdeke is azt kivánja, hogy jobbágyának minél jobb legyen a dolga és minél csekélyebb a terhe. Minthogy a jobbágy birtoka tulajdonképen a nemes embernek képezi vagyonát, a nép megadóztatása mintegy indirect adó az úrra nézve. Igy tekintették ezt általában és különösen kifejtette ezt az 1764 évi országgyűlés. A megyék iparkodnak ugyan inkább szomszédjok vállára hárítani a terhet, de nem azért, mert az nem magyar nyelvű, hanem hogy jobbágyuk azaz saját birtokuk meg legyen kimélve. Az északnyugoti megyék akkor tényleg sokkal gazdagabbak, mint az Alföld és a Dunántúl majdnem néptelen vidékei. Ott számos parasztság és iparos község növelie a dikák számát; itt a főgazdagság még baromtenyésztesben áll, a ménesek és gulyák pedig az uraké, kik nem adóznak.

De épen az északnyugoti felföldet és a kis síkságot birják azok, kik a magok és alattvalóik érdekét legjobban tudják érvényesíteni. A régi nagy mágnás-családok, az Esterházyak, Pálffyak, Batthyániak, Illésházyak, Koháryak, kik erős kézben tartják az ország kormányát, azon vidéken emelkedtek, ott terülnek uradalmaik. Épen úgy itt vannak a nagy főpapok-

nak, első sorban a primásnak is legszámosabb jószágaii Az Alföldön és a Dunántúl déli részeiben inkább a köznemesek vagy az ujonnan emelkedő családok a birtokosok. A három temesi megye, és az ország északkeleti, oláhok és oroszak áltul lakott része, majűnem egészen kincstári, vagy indigena birtok. [1])

A következő számok fel fogják tüntetni a birtokviszonyokat. [2]) Talán sikerül történetünknek ez annyira elhanyagolt oldalát némileg felvilágosítani. Igaz, csak az egyes birtokok számát hasonlíthatjuk össze, nem külön kiterjedésöket.

E szerint a papság és a főnemesek birják a kis síkságon az összes birtokasok 58%-át, a köznemesek csak 9%-át, 24% compossessoroké, 6 a kamaráé vagy a királyi családé. A kiválóan tót nyelvű vidéken a papságé és a főuraké 41%, a kamaráé 17, a köznemeseké 29, a compossessoroké 2 rész.

Ellenben az alföld északi részén csak 34% a főnemesi és papi birtok, a köznemesi 31%, a többnyire köznemes compossessoroké 28%. Az alföld déli része, mint említve volt, még majdnem egészen aerarialis birtok. Látni való tehát, hogy épen a megadóztatott résznek voltak nagyobbára azon birtokosai, kiknek hathatós lehetett és volt is szavok. Mert a 18. század Magyarországon, kiválóan az egyházi és világi főnemesség uralkodásának korszaka, a köznemesség épen nem mérkőzhetik vele politikai súly és a hazának tett szolgálatok dolgában.

Ha tehát a porták rectificátiója idején túlterhelteknek látszanak e régi megyék, bizonyára nem hiányzik, a ki pártjokat fogja. Hogy pedig a viszony a 18. században körülbelül állandó maradt, abból csak az tünik ki, hogy a gazdasági alap

---

[1]) A bánságról 1759-ben mondja egy hivatalos Emlékirat (Kam. levéltár): Hier ist der Fürst nicht nur Landesherr, sondern auch alleiniger Gutsherr.

[2]) Az egész számitásnak alapjáúl szolgáló adatok a »Catastrum omnium locorum populosorum Inclyti Regni Hungariae«-ban találhatók, mely az 1787. évi hivatalos adatok nyomán készült, úgy látszik Sándor Lipót nádor részére. 11,298 helynév van benne. Mindegyik után a birtokos neve. Kiadatlan. Mus. oct. Lat. 46.

sem igen változott. Még nem volt távol az az idő, midőn 32 megye viselte az egész ország terhét. [1])

És ime, általánosabb, magasabb szemponthoz jutottunk. Az egész történet bebizonyítása azon evangéliomi igénye; hogy csak az uralkodik, a ki a többinek szolgája. A 18. században a főpapság és főnemesség nemcsak tanácscsal és karddal viszi az ország kormányát, hanem birtokai, jobbágyai viselik az ország anyagi terhét is.

Az alföldnek biztosítása és népesítése képezi, mint bizvást mondhatjuk, legnygyobb eseményét nemzetünk mult századbeli történetének. Szükségképi eredménye pedig az volt, hogy mint a főteher, úgy a jutalom; mint a szolgálat, úgy a hatalom is a magyar nyelvű köznemességnek jutott kezére.

Mert a bánság kivételével, magyarrá lett és lesz az ujonnan megszállott terület. A német és tót coloniák, melyek oly tarkává tették még a mult század vége felé is Mágyarország belsejének ethnographiai térképét, szükségkép mindinkább beleolvadtak az uralkodó néptörzsbe.

E coloniák között, számra és jelentőségre nézve előkelő hely jutott azoknak, kik az általános gazdasági viszonyok fejlődésénél fogva hanyatló északnyugoti megyékből vándoroltak be. Mert nem szaporaság hiánya okozta azon vidéken a népesség stagnatióját. Magyarország még azon szerencsés helyzetben volt, hogy nemcsak idegeneknek, hanem a honfiaknak is mintegy Amerika gyanánt szolgált. A tót-német felföld munkabíró és eleven rajai, a mint felvették a magyar nyelvet és szokásokat, rendkivül fontos s még folyvást ható elemét képezik az ország modern fejlődésének.

II. Vám.

A mohácsi csatától a szatmári békeig az ország állandóan fegyverben áll. Nem szűnnek ugyan meg az országgyűlések, mert nemcsak a török ellen kell védni az országot, hanem a német ellen is, de az alkotmány biztosítása mellett a háborúnak és eszközeinek előkészítése képezi, úgy szólva, kizáróla-

[1]) Az 1659. adókivetés szerint, Kollonics Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn 1689. Akad. kézirat.

gos tárgyukat. Ennélfogva az állam semmi egyenes befolyást nem gyakorol arra nézve, hogy azon időben, midőn Európa-szerte a merkantil rendszer alapján kifejlődik és megizmosodik a nemzeti ipar, Magyarországon is versenyképessé tegye a termelést és gyártást. Ha az országgyűlés felszólal gazdasági ügyben, az is majdnem mindig egyenes összeköttetésben áll a háborúval. Igy a törvényczikkek egész sora rendeli a *salétrom* kivitelének tilalmát. Az 1609: 43. t. cz. az ország egy főterményének: a bornak kivitelét tiltja, a nélkűl, hogy csak okát adná. Csak a szabad ökörhajtás Buccari felé fordúl elő gyakrabban. Erélyesebb és általánosabb követelés csak akkor hallható, midőn a harminczadok, vagy az örökös tartományok valamelyike sérti a nemesi kiváltságokat.

A visszatérő békével együtt beáll a szükség az országot rendezni és gazdasági tekintetben is fentartani. Az 1715: 59. t. cz. commissiót rendel in oeconomicis. Megjegyzem, hogy ez alkalommal fordúl először e fogalom hazai törvényben, addig mindig csak egyes tárgyakban rendelkeztek. Már most állandó és folyton erősebben megújuló követeléssé válik a bornak, gabonának, szarvasmarhának szabad kivitele az örökös tartományok felé. Az 1723. országgyűlés, mely a Helytartótanácsot már gazdasági rendszer kidolgozására utasítja, az első, melyről mondani lehet, hogy határozottan gazdasági elvek után indúl. A kivitelt mindenképen elő akarja mozdítani, [1] ellenben a bevitelt csak a szükségesre igyekezik szorítani. [2] Igy p. o. a vas behozatalát eltiltja, mert annak bővében van az ország.[3] Gondoskodik idegen mesteremberekneknek az országba vonásáról és a borhamisítás meggátlásáról. [4] Egyszóval, bár nagyon empirikusan és kezdetlegesen, kezdődik egy határozott czélok után öntudatosan induló magyar kereskedelmi politika.

Csakhogy e kezdeteken nem bírt túlemelkedni. Ugyanezen kéréseket hajtják a következő országgyűlések is mind,

[1]) 1723: 78. és 119. t. cz.

[2]) A 116. t. cz. az elveket tűzi ki, hogy Ő Felsége intézkedik: Ne merces Publico damnosae vel inutiles introducantur. Ac ut naturalia quoque in sortem mercium inducendorum a questoribus acceptentur.

[3]) 121. t. cz.

[4]) 117. és 118. t. cz.

úgy szólva 1848-ig. Láttuk, hogy Mária Terézia alatt a kormány egész hatalmát, gazdasági tekintetben, mily állandóan és határozottan tette mérlegbe az örökös tartományok javára. Elgondolhatjuk az olyan állapotot, méltányosnak is találhatnók, hogy a magyar termény szabadon közlekedik az örökös tartományok felé, mig a fejlettebb osztrák-cseh gyáripar uralkodik a magyar földön is. A mi a viszonyt egészen gyarmativá teszi, az, hogy Magyarország nyers terményei először egészen és kizárólagosan Ausztria használatára rendelvék, másodszor pedig csak annyiban nyílik meg előttük az osztrák piacz, a mennyiben semmiképen sem versenyez velök örökös tartományi productum. A magyar gabonát olcsóbban termelik, mint az osztrákot, ennélfogva védvám által kell amazt kizárni és csak éhség és drágaság esetén szabad bebocsátani. A magyar bor olyan jó és olcsó, hogy a nagy nehezen feleseperedő alsóausztriai borokat senki sem venné. Ezt azután legerélyesebben zárták is ki. Csak a marhakereskedés volt némileg szabadabb, mert abban az örökös tartományok nagy része Magyarországra volt utalva.

Először is azon kérdés támad: hogyan sülyedhetétt Magyarország az osztrák tartományokkal szemben ily alárendelt állásba?

A felelet a következő: Magyarországnak 1776-ig, midőn Fiumét megnyerte, nem volt egyenes összeköttetése a tengerrel még kevesbbé a külfölddel. Nyugat felé Buccari kikötője szabad ugyan, de oda is többnyire Stájeren át hajtják a szarvasmarhát; mert ez majdnem az egyedüli fontos kiviteli czikk. A magyar terményeknek, a bor kivételével, melynek fővására a XVII. században Lengyelország és északi Európa, keletje csak nyugat felé lehet. Az ottani sürűbb lakosság emészti fel a magyar baromtenyésztés és földmivelés fölöslegét, és használja fel az ország gyapját és rezét. Képzeljük el Magyarországot az osztrák örökös tartományok piacza nélkül! Minden más oldalán oly népek veszik körűl, melyek nyers terményeknek mind, még jobban bővében vannak, mint maga hazánk, és hol a népesség még gyérebb és igénytelenebb. Míg Fiume nem tartozott ide, és míg oda egyenesen magyar területen nem vitt út, az örökös tartományok hermetice elzárhatták az

országot nyugati Európától. Magok pedig, geographiai helyzetöknél fogva, nem voltak magyar útra szorítva, hogy tengeren, vagy kelet felé kereskedjenek, úgy, hogy repressaliákat nem igen lehetett volna gyakorolni. A Dunán le a Feketetengerhez, először 1783-ban ment bécsi hajó. Ez magyarázza meg, tisztán kereskedelmi szempontból is, Magyarország kényszerhelyzetét.[1])

Ezt azután a kormány ki is aknázta. Az 1754. óta megújuló vám- és harminczad-tarifák, mind azon tendentiának szolgáltak, hogy Magyarországot versenyre képtelenné tegyék az örökös tartományokkal szemben. Megmaradt ugyan a külön magyar harminczad,[2]) de annak utasítását is Bécsben dolgozták ki, s a fejedelem, kivétel nélkül mindig a császári kamarára hallgatott, a magyar kanczellária s kamara ellenében. Csak azt nem szabad hinnünk, hogy a magyar hatóságok nem látták a bajt, vagy nem akartak segíteni. Felterjesztéseik többnyire találók és mindig hazafiasak. Azt se szabad feledňünk, hogy 1780-ig, az ország egész déli határa, egyenesen a császári kamarától függött s így a pénzügyi német kormány fentartotta még magát, midőn az alkotmányos és hadi tekintetben szűnő félben volt. Erdély, Galiczia, a bánság is, mind megannyi vámterületek. Saját földjök és még inkább más országok tapasztalata folytán pedig a bécsi államférfiak már ismerték a kereskedés törvényeit, ha legnagyobb részt túlságosan szerették is az előnyös »bilanc«-ot.

Az államtanács 1769. jún. 30-iki gyűlése állapította meg végkép a vámrendszert. Az egész birodalomra nézve egy volt a tarifa, csekély a kiviteli, még csekélyebb az átmenő vám, a bevitelnél csekély vám a nyers vagy épen a gyártáshoz szüksé-

[1]) Egy bizonyos nemzetgazdasági rendszer szerint a függés az internationalis kereskedésben a termelő és vevő közt kölcsönös. »De politikai és *államgazdasági* tekintetben, azon résznél lesz a túlsúly, mely a tőkét adja, a forgalmat közvetíti, és kiválóan nyers terményeket hoz be és iparműveket visz ki.« Roscher Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 130. l.

[2]) A harminczadot, azaz az árúk értékétől vett $3^1/_3\%$-nyi vámot Zsigmond király rendelte el az 1405. I. decretum 17. p.-ban, kivitelnél és behozatalnál egyaránt. Azóta ez nagyon kevéssé változott.

ges terményekre, annál nagyobb a kényelemnek és pompának szolgálókra.[1]) Egy szóval a bécsiek büszkén mondhatták, hogy nálok rendszer van a commerciumban, Magyarországon pedig a vámnak csak financialis a jelentősége.[2])

A külfölddel szemben, bizonyos, hogy e rendszer nagyban elősegítette az osztrák ipar fejlődését.[3]) A külföldről jövő czikkekre 10—30%-nyi vám volt vetve, a belföldiekre csak 5%. A külföldieknél a megkülönböztetés a szerint történt, a mint reájok többé vagy kevesbbé volt szükség. A kivitelre a vám csak 1½ egész 3 percent.

Lássuk már most, hogyan működik e gépezet Magyarországon. Az 1764. országgyűlésen nyiltan mondták, hogy Ausztria tulajdonkép Magyarországból él, tehát nagyon kellett éreznie ezt a hatást. Magok a német tanácsosok is jól tudták ezt, nem is tagadták soha. Hisz épen e hatása miatt ajánlották mindig fentartását és tova fejlesztését. Lássuk, hogyan nyilatkoznak felőle 1780-ban, a kiket legjobban illetett: a magyar kereskedők.[4])

Abból indulnak ki, hogy a külföldi árúért többet fizetnek Magyarországon, mint Ausztriában. Egy mázsa czukor bevitele Ausztriában 20 ft —, Magyarországon 21 ft 43½ kr. Egy tonna hering ott 4 ft 24. itt 5 ft 29 kr. Egy mázsa indigo amott 10½. itt 12 ft 5 kr. Külföldi selyem stb. szükséges nyers anyag nem is jöhet egyenesen az országba, csak osztrák szállitó által, oly nagy a teher egyenes behozatalnál.[5]) Ha Bécs felől hoznak be külföldi árúkat, igaz, hogy az örökös tartományi beviteli, azután

[1]) Hock. Staatsrath. 93. l.

[2]) Gedanken über den Finanz-Plan. Mus. 466. k. Es ist das bishero in den deutschen Landen eingeführte Mauthsystem auf Commercialgrundsätzen gebaut, das in dem Königreich Ungarn bestehende aber blos auf Finanz-Principien bestanden.

[3]) Gr. Zinzendorf Károly egy remek emlékirata 1784-ből, melyre még többször lesz alkalmunk visszatérni.

[4]) Ezeknek — Győr, Buda, Pest, Pécs, Károlyváros, Zágráb, Pozsony, N.-Szombat, Ujvidék, Temesvár, Selmecz, Debreczen, Eperjes, Besztercze-Bánya, Kassa és Nagy-Sziget városokból — német folyamodása 1781. 2165. sz. a. kancz. lev. még Mária Teréziához volt intézve.

[5]) P. o egy mázsa indigonál 47 ft 50 kr.

transito vámot, azután a magyar harminczadot kell fizetni, de ezt mind együtt legtöbb esetben kevesebb, mint a Magyarországba való egyenes behozatal vámja. Az örökös tartományokból Erdélybe vagy Galicziába vitt gyarmati árú Magyarországon vámmentes. Ellenben lehetetlen a nagy vám miatt Magyarországon át vinni külföldi árút Ausztriába. A vas egyenes vámja annyira emeltetett, hogy Magyarország most kénytelen magát e fontos tárgygyal Bécsben látni el. A kivitelt nehezíti a gyapjúra, fagygyúra, hamuzsírra vetett nehéz vám. Még a lengyelnek is előnye van a magyar fölött: viaszától csak 2 ftot fizet mázsánkint, a magyar pedig 6 ft 30 krt. Ha magyar kereskedő osztrák gyártmányokat visszaküld, mert nincs velök megelégedve, kénytelen Ausztriában a súlyos behozatali vámot fizetni. Mindebből következik, hogy ők a bécsi kereskedőkkel semmikép sem versenyezhetnek, mindent második kézből vesznek.

A magyar kereskedők nagyon alázatosan kérik a fejedelmet és a helytartótanácsot, hogy legalább a legkiáltóbb elnyomásoknak vessenek véget. Sokkal határozottabban lép fel egy *osztrák* kereskedő, kinek hazafias czélja a magyar kivitelt emelni.

Ez, külön névtelen munkában, mely latin fordításban is megjelent, fejti ki, hogyan lehetne a kivitelt elősegíteni, »és Magyarországban s a többi örökös tartományban az aktiv kereskedést emelni.« [1]) Elsorolja, az osztrák kereskedelmi tanács mit tett a kereskedelem emelésére, és hogy azután 1778 óta a dolog maga menetére hagyatott, mi szerinte tán még hasznosabb volt egyideig. De mivel magánosok nem háríthatnak el minden bajt, az államnak is be kell avatkozni. Mindenek fölött szükséges jobb és szigorúbb kereskedelmi törvénykezés és a vitelbér csökkentése. Közönséges egri bornál, melynek akója 3 ft. 15—20 kr. a portorium csak az örökös tartományokban. Magyar bort nem lehet 3 napnál tovább egy városban tartani, különben akójától 2 ft fogyasztási adó jár. A dohány-

---

[1]) Propositio ex animo patriae studioso profecta, quanam ratione domestica producta in exteras regiones exportari et in Hungaria aliisve ditionibus activum commercium promoveri possint. Posonii et Budae 1782. Szerzője Weinbrenner József előkelő bécsi kereskedő.

kivitel is nagyon nehéz, bár csekély maga a vám, mert minden mázsáért, mely gyakran csak 6 ftot ér, 100 ftot kell deponálni, és az őröknek mindennapra 3 ftot adni. A magyar gabona, melyet csakis Triest felé lehet szállítani, értékének 20%-át fizeti. De legrosszabb mégis a bor kivitele. Mindenkinek, ki magyar bort akar vinni külföldre, ugyanannyi osztrák bort kell vinni magával. [1]) Ebből pedig csak a francziák húzzák a hasznot. Érti, ha a nyúlbőr, gyapjú stb. kivitelét megakadályozzák: azokra szükségök van a belföldi gyáraknak hogy olcsón dolgozzanak. De már a fagygyú kivitelét miért gátolják?

Felhozza ő is, hogy a magyarok nem fizetnek annyi adót a közös kiadásokhoz, mint kellene. De mily ritka, hogy osztráknémet Magyarországról irigység és pártoskodás nélkül szóljon. [2]) A magyarok elősegítik a kereskedést, de lehet-e kivánni, hogy csekély haszonért véget vessenek régi intézményeiknek? Ha szabad lesz a kivitel, a nemesség szívesen fog adózni. »És ha igaz is, hogy a magyarok nem járúlnak arányosan a kis terhekhez, azt sem szabad elhallgatni, hogy rosszul cselekednénk, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha Magyarország java ellenkeznék a többi tartományéval. Inkább mindig hálával kell megemlékezni arról, mennyi vért ontottak a magyarok védelmünkre. [3])« Ez pedig többet ér. És ha Magyarország nyers terményeinek nagy a keletje, az örökös tartományok húzzák belőle a legnagyobb hasznot. Az 1772-iki nagy gabonakivitel után annyi pénz folyt Magyarországból a bécsi piaczra, mint sohasem azelőtt, sem azóta.

Szerző azt reméli, hogy II. József magáévá fogja tenni nézeteit és ez által legnagyobb hatalomra fogja emelni birodalmát. II. József ezt nem tette, de végre is életbe léptek mind ama javaslatok.

---

[1]) A gazdasági elnyomás e classicus példája nagyon gyakran emlittetik az akkori utazásokban és gazdasági könyvekben. Ld. Nicolai és Briefe eines Franzosen. Berzeviczy Gerg. i. m.

[2]) Germano Austriacarum Provinciarum Incolae de strenuis Hungaris raro absque partium studio et rarius adhuc absque invidia loquantur. U. o. 166. l.

[3]) U. o. 177. l.

De vége-hossza nem volna, ha elsorolnók mindazon eszközöket, melyek által a magyar ipart és termelést korlátozták. a kereskedést pedig Bécsben iparkodtak központosítani. — A rendes menet külföldi kereskedelmi szerződések megkötésénél az volt, hogy az osztrákok iparuk védelmével sértették a külföld érdekét és ezek a magyar árúkon állottak bosszút. Ott, hol a magyar kereskedelem érdeke nem ütközött össze valamely csekély osztrák érdekkel, a kormány mégis tett lépéseket, hogy a magyar kivitelt emelje. Midőn 1780-ban új kereskedelmi szerződésre lépnek Oroszországgal, az a beviteli vámot a tokaji bor antalára, 60 rubelről 9-re csökkentette. Kaunitz hg., mint állami kanczellár, gyakran értesíti a magyar kanczelláriát, hogy most Svédország, majd Anglia felé lehet vinni magyar bort. Az amerikai Egyesült-Államok megalakulásakor megbizottat küld át Amerikába a császár, hogy keresk. szerződés végett lépjen alkura és ez alkalommal a magyar kanczelláriát is felszólítja, közölje a megbizottal a magyar főtermények és gyártmányok névsorát.[1]) E rendeletre Győry Ferencz udvari tanácsos felel és felelete bizonyitja, mennyire érzik a magyar tanácsosok ezen állapotok veszélyét hazánkra nézve

A magyar gyártmányok sorát összeállítani — így szól — sem érdemes, sem illő nem volna.[2]) Némely sz. kir. városban vannak ugyan iparosok, kik a köznapi használatra dolgoznak, meg is élnek, de nem készíthetnek előre nagyobb mennyiséget, mert ahhoz sem tőkéjök, sem hitelök. Mindent Bécsből hoznak.

Gyár alig van az országban. Ebben nem a nemzet tétlensége a hibás, hanem a vámrendszer és a nagy kiviteli költség.[3]) Volt számos bőrgyár és posztót is gyártottak, de az mind megszünt az örökös tartományok miatt. Igy legfölebb besózott húst vihetnénk Amerikába.

A helytartótanácsnak és a fiumei kormányzónak is gyakran van alkalma nyilatkozni ez ügyben. Mind belátja, hogy a

[1]) Kancz. lev. 3720. sz. 1782. mart. 20. B. M.

[2]) Nec operae pretium, nec conveniens foret. Kancz. lev. 1783. 3879. sz..

[3]) Ob systema vectigalis et ob majus exituale portorium.

fennálló rendszer lehetetlenné teszi a magyar ipar fejlődését és hogy általa Ausztria szabja meg a magyar nyers termények árát. Csak úgy ki túdják számitani minden egyes czikk tarifájának következését, mint azok a tanácsosok, kik azon tarífákat megszabták, és minden ostromlás daczára fentartották. Látják az ország anyagi romlását, és nem ámítja el őket a kereskedelem biláncziája, mely állandóan aktiv, azaz melyben a kivitel mindig nagyobb összeget mutat, mint a behozatal. Utoljára, úgy látszik, egészen elfásulva fogadják el, mint valami fátumszerűt.

Magyarország azonban, mely elbirt három századon át török-tatár-német pusztítást, átszenvedte e százados, rendszeres kiszivattyúzást is.

III. A földmivelés és baromtenyésztés.

Győry Ferencz gróf fönnebb emlitett felterjésztését azzal végezi, hogyha Ő Felsége gyorsan nem segít, Magyarországban a köznép, a készpénz hiánya miatt, képtelen lesz az adót fizetni. Pedig a természet megadott mindent ott és bővelkedik is a nép mindenben, csak pénzben szenved hiányt. [1])

Ő Felsége II. József nem segített, vámpolitikai tekintetben még jobban kifejlesztette az átvett rendszert, de ez a bukás még sem állott be és Magyarország sokkal gyorsabban és folytonosabban emelkedett, mint a rajta élődő tartományok. Ebben egyetért minden egykorú forrás, hivatalos, nem hivatalos egyaránt. Ha mint gyarmattal bántak Magyarországgal, sok volt benne csakugyan azon kimerithetetlen ifjú életerőből, minőt csak gyarmatokban szoktak észlelni.

A velenczei követ 1769-ben nem birja eléggé kifejezni, mennyire emelkedik az ország, oly szavakat és kifejezéseket használ, minőket mostanában csak a Missisippi völgyére vagy

[1]) Clima regnorum istorum adeo est clemens, ut Jure dici possit, illis non tantum pene nihil deesse, sed abundare omnibus, si sola parati aeris species excipiatur. Istius enim penuria tanta laboratur ac quasi in dies ita augetur, ut nisi Providentia M. V. cras hodie Commercium relevet, jam praevideatur — Plebem quae frugibus etc. partim abundat, sed distrahere non potest, in Abundantia sua pauper. Contributionis Pecuniariae obligationem ferre non potest, plane esse collapsuram.

Californiára szoktak alkalmazni. Hihetetlen, mennyire emelkedett e királyság 25 év óta, népesség és művelődésre nézve, némely egyszerű faluból népes város lett, sok mesterség virágzik, melynek előbb nyoma sem volt. Most kezdetét veszi a selyemtenyésztés, és bizonyos, hogy a népesség még gyorsabb arányban fog emelkedni. [1])

Mindez a török hódoltságra nézve áll leginkább. Több mint 2000□ mfnyi majdnem egészen pusztán hagyott terület jött most mívelés alá. A népesség gyér volt, mindenünnen összeözönlő, igazán nemcsak gazdasági, hanem nemzetiségi tekintetben is a gyarmatok tarkaságára emlékeztető. A lakosok nem mindjárt telepednek meg állandóan, hanem egyideig hullámzanak ide-oda. [2]) Ily körülmények közt, midőn oly könnyű a megélhetés, természetesen a bevándorlók nélkűl is óriási a népesség szaporodása, aminthogy e vidéken a mai napig is legnagyobb a születések aránya. [3])

A foglalás két módón megy végbe. A földesúr pusztákat, tanyákat állit és különösen a baromtenyésztésre helyezi a fősúlyt. Vagy pedig mindenünnen jobbágyokat csődít össze, kik a földeket műveljék és falvakat alapítsanak. Az első mód különösen a Duna és Tisza közén uralkodott, hol a homokos talajon inkább gyümölcsözött a baromtenyésztés, mint a szántásvetés; a másikra különösen a b. Harruckern és örökösei által betelepített Békésmegye a classicus példa. A cs. kamara, melynek birtokában van az egész bánság, különösen buzgósággal telepít, nem mert az jövedelmező, hanem mert előrelátóan gondoskodik arról, hogy művelés és a nép gyarapodása által közvetve emelje az állam gazdagságát.

E vidéken most csakugyan legelső kezdeteiből kezd ujra fejlődni a gazdaság. Minthogy gyér a népesség és óriási a terület, a baromtenyésztés a főjövedelmi forrás. Ennek sok előnye van. Kevés felügyeletet igényel, alig kíván beruházást,

---

[1]) Paolo Renier. Arnethnél. I. h. 320. l.

[2]) Számtalanok a m. k. kancz.-nál az ujonnan telepitett községek folyamodásai áthelyezés végett.

[3]) Ld. Keleti i. h., különösen Békés-, Csanád- és Somogymegyékben évenkint minden 16—19 lakosra esik egy születés

terményei nagyon könnyen értékesíthetők, mert legkönnyebb szállítani a lábas jószágot. Igaz, hogy lehető legesekélyebb gondot fordítanak az állatokra, télen-nyáron kint hagyják a pusztán, a hízlalást híréből sem ismerik, egészségét nem gondozzák, de meg így is bő a jövedelem, mert épen semmi tőke nem szükséges és a földesúr ezernyi gulyától vagy ménestől sem fizet adót. Igaz, hogy folyton pusztít a hanyag tartás folytán a dögvész; igaz, hogy a csikósokat és gulyásokat senki se tudja ellenőrizni, de hiszen mind, a mit a hajdan egész használhatatlan puszta hajt, tiszta nyereség úgy az egyes birtokos, mint a nemzet vagyonának szempontjából.

A múlt század egész folyamában kétségtelen, hogy a baromtenyésztés képezi az ország aktiv kereskedésének legfőbb részét.

A szarvasmarha-kivitel	1780-ban	2.591.000 frt,
	1781-ben	2.230,000 frt,
	1783-ban	3.636,000 frt, [1])
értékű. Juhokat	1780-ban	482.000 frt,
	1781-ben	466,000 frt,
	1783-ban	544.000 frt.
sertéseket	1780-ban	752,000 frt,
	1781-ben	718.000 frt.
	1783-ban	780,000 frt

értéküt hajtanak ki.

A gyapju kivitele ...	1780-ban	1.340.000 frt.
	1781-ben	1.976.000 frt,
	1783-ban	2.820.000 frt.

Megjegyzendő, hogy a hízott disznoknál nagyobb a behozatal, mint a kivitel, és csak a soványak és a malaczok bilancziája előnyös az országra nézve, a mi mutatja, hogy Magyarország körülbelül oly állást foglal e tekintetben az osztrák tartományokkal szemben, minőben most az aldunai tartományok vannak hozzá képest. A lovak kivitele nagyon csekély; csak 40—50.000 frt értékű.

Az említett négy kiviteli czikk az összes kivitelnek felét képezi, különösen ha hozzászámítjuk a többi nyers terményt

[1]) Az illető tabellák kancz. lev. 6035/1783, továbbá 9142/1784.

is, nyers bőröket stb. Azt hiszem, ez az egy adat is meggyőzően bizonyítja, hogy mily szegény az ország. Mert a marhatenyésztés, latifundiumokon, mint Magyarországon akkor, kizárólagosan csak nagybirtokosok kezében lehet; a jövedelem nagyon kevés pénzben fog központosulni. Néhány nagy úr, kevés hivatalnok, nagy számú pásztor, cselédség — ez az akkori alföld népessége. És azon kép, mit a mértföldnyi távolságban elszórt emberi lakóhelyek, az egészen elszigetelt félvad pásztorok, a beláthatatlan gulyák és ménesek nyujtottak az alföldön, uralkodóvá lett hazánkban és a külföldön és nehéz volt tőle megválni, a viszonyok teljes átalakulása után is.

Olaszországról azt mondották a régiek, hogy a latifundiumok tették tönkre. Nálunk ellenben inkább azok készítették elő a magasabb fejlődést. A különbség abban áll, hogy a régi Rómában számos derék parasztság romjain jöttek létre a nagybirtokok, nálunk pedig az alföld nagy részét ők emelik ki a chaosból. Nálok volt meg egyedül a szükséges anyagi erő és politikai tekintély, hogy az első szükséges beruházásokat megtehessék. Még a külföldre való kereskedés is nehezebben lett volna eszközölhető, a közlekedési eszközök hiányánál fogva, ha a vevőnek így nem nyílik alkalom egyszerre nagy mennyiségeket szerezni meg, és ha az eladó neve nem nyújt némi garantiát. A főuri nagybirtokosok, részben pedig a kamara, az »új földre« nézve körülbelül oly jelentőséggel bírnak, mint az első nagykereskedő társaságok a tengerentúli gyarmatoknak a világkereskedésbe vonására nézve. Az sem hagyható tekinteten kivűl, hogy a vámrendszer is mintegy baromtenyésztőnek praedistinálta hazánkat.

Lassu és fokozatos az átmenet a pásztorkodástól a bármilyen kezdetleges, de már sürübb népességet föltételező földmiveléshez. Sőt visszaesésekben sincs hiány. Különösen a Bánságot illetőleg uralkodott soká az a nézet, hogy az csak baromtenyésztésre alkalmas, és a Bánság, mint Európa egyik éléstára, újabb keletű, mint korunk. Még 1785-ben is igen nagy panaszok merülnek fel, hogy ott nagyon kevés helyet hagytak legelőnek. A császár maga jogosnak tartotta e panaszokat.[1])

[1]) Kancz. lev. 6096/1785.

Az ország egyik első államférfia, ki különösen jól ismerte a déli vidékek viszonyait, gróf Jankovics Antal királyi biztos, maga is azon nézetben volt, hogy ott még jövedelmezőbb az állattenyésztés, mint a földművelés. Ő azt ajánlja, hogy az egyes határokban kijelölt harmadik nyomást hagyják meg legelőnek. Ellenben a kir. helytartótanács azt hiszi, hogy azon idő, midőn ott a baromtenyésztés a leghasznosabb foglalkozás, már elmúlt; most ott is van jövője a földművelésnek.[1]) Midőn a császár beutazta a Bánságot, maga figyelmezteti a kanczelláriát, hogy az ottani uj földesurak távozásra akarják kényszeríteni jobbágyaikat, hogy nagyobb földet nyerjenek marhatenyésztésre.[2]) Csak a Ferencz-csatorna, a közlekedés egyéb könnyítései és a kormány nagymértékű betelepítései tették a Maros, Duna, Tisza közét buzatermővé.

Azon ujonnan nyert területen, a földművelésen meglátszott minden nyomon, hogy még csak összegyüjti a föld keblében annyi időn át szunnyadó kincseket, a nélkül, hogy a földnek visszaadna valamit. Egy oly férfiú, ki tanulmányai által ismerte a gazdálkodás módját Európa népesebb országaiban is, ki tőle telhetőleg igyekezett népét azon magasabb fokra emelni, *Thessedik Sámuel*, a nagyhirű szarvasi lelkész hagyta fenn az akkori, alföldi gazdasági állapotoknak kimerítő rajzát.[3]) Bár nem egészen objectiv és mint minden erős ujító, tán kissé sötétebbeknek látja a régi állapotokat a kelletinél, műve még ma is forrásául szolgálhat, úgy mint forrásául szolgált a XVIII. század későbbi szerzőinek.

Azon kor iróinak általános szokása szerint, nem elégszik meg Thessedik sem azzal, hogy a nép anyagi jólétét emelő eszközöket jelölje meg, hanem mindjárt kész csalhatatlanul a nép teljes boldogítására vivő terve, melynek valósítását termé-

[1]) A bánsági legelők szabályozásáról terjedelmes munkálat, kancz. levélt. 8983/1785.

[2]) II. József kézirata gr. Pálffy Károly alkanczellárhoz, Temesvár, 1783. máj. 26. kancz. lev. 5257/1783. sz. Reviczky szerint, Status Regni Hung., egyenesen káros e népesség nagy szaporodása, mert lehetetlenné teszi a baromtenyésztést.

[3]) Der Landmann in Ungarn was er ist und was er sein könnte. Gedruckt auf Kosten des Verfassers 1784. Magyarra is lefordították.

szetesen a mindenható uralkodótól várja. Ma, a mit tanít, állami socialismusnak neveznék. — De épen mivel mindenre kiterjeszkedik, sok oly részletét is tartotta fenn az akkori alföldi életmódnak és gazdaságnak, mely különben az utókorra nézve elvész.

A nép hő keblű és tanult barátja fájdalommal látja, mint hanyatlik folyton, a gazdaság hiánya folytán, az anyaföld termű ereje. A legelőkön mindinkább elnyomja a haszontalan vagy mérges gaz a jó füvet, a baromtenyésztés nagy kárára, folytonos dögvészt idézve elő. Nyolczszáz holdnyi szép sík pusztát egészen benőve látott a kártékony és nehezen irtható katonafűvel. Vége van azon időnek, midőn még, úgy szólva, vadon nőtt a marha a fűvel együtt, most már gondozással kellene a természettől elrabolt kincseket pótolni. A magyar marhát és lovat sem szépségre sem erőre nézve nem lehet a külföldihez hasonlítani. Nagyon is bíztak abban, hogy a föld termő erejét rablással sem meríthetik ki.[1])

Még inkább uralkodik e gondatlanság és rablógazdaság a földmivelésnél. Tiszántúl sok helytt csak egyszer szántanak. A legszebb mezőket ellepi a vad zab és vad repcze. Midőn egy uraság 1781-ben urbéri osztásnál ugarföldeket akart hagyni, 600—700 paraszt közt csak kettő egyezett bele. Az ugarföldeket ugyanis többször kell felszántani. A földmives barma nem bírja a munkát. Trágyára nem is gondolnak.

Thessedik elmondja, hogyan ment végbe a török elüzése után az első telepítés és művelés b. Harruckern által. Hiteles forrás; maga is egy ily telepnek volt lelkésze. Néhány év alatt az egész puszta és elhagyott jószágokon tizenöt majdnem egészen új helység emelkedett oly nagyságra, hogy csak az hiszi, a ki látja. Hol 50—60 év előtt füstös putri, török fürdő, örményszállás vagy major állott, most 500—600, 800, 1000 házból álló 5—6—8000 lakossal bíró községek terjednek.[2]) Félszázad év előtt néhány ezer ember, most 60—70,000 él a Harruckern jószágokon.

A keresztyén és török vér által áztatott, több századon

[1]) I. m. 52. 53. l. és passim.

[2]) Szarvas, Csaba, Tót-Komlós, Orosháza stb.

át parlagon heverő föld, nagyon csekély munka után is szépen gyümölcsözött. Egyszeri szántás után is gyönyörű búzát nyert a földmíves. Marhája oly fűben legelt, melyből az ökörnek csak a szarva hegye látszott ki. Különösen a telepedés elején szánthatott s kaszálhatott a pór, a hol neki tetszett, föld és rét volt bővében. Jólétök rendkivül emelkedett. Magyar Kanaánnak mondták e vidéket.

E nagy jólét most lassankint kezd hanyatlani. A helységek még mindig 1—2—3 mértföldre esnek egymástól, de a paraszt és az örmény (a puszták bérlője), már szorítja egymást. A földmíves, ki előbb a zsíros, kinyugodt talajból, sok éven át, egyszeri szántás után is tiszta búzát nyert, most is csak egyszer szántja a már kimerűlt földet, de búza és árpa helyett vad zabot, repczét, kórót és gazt kap. Nincs kenyere. Ha az év száraz, e hanyagság folytán hiányt szenved ember és barom egyaránt. Azelőtt mélyebb volt a folyók medre, most mindig emelkedik, mind gyakoribb lesz az áradás, a legelők nagy romlására. A nagy falvak lakói keservesen panaszkodnak, mert minél inkább nő a népesség, annál távolabb eső pusztákat és földeket kell kibérelniök.[1])

Azon időpontnak látjuk itt rajzát, midőn az extensiv gazdasági rendszer már nem követhető, de még nem érett meg a népesség oly rendszer követésére, mely a hiányozni kezdő új földet és kiaknázhatlannak vélt termékenységét szorosabb és serényebb munkával pótolja. Más hivatalos források is, legalább nagyjában, ugyanazon képet tüntetik fel, mint Thessedik. Látjuk, mint küzd a puszták bérlőinek érdeke a községek érdeke ellen. A paraszt, legelő hián nem tarthat elég barmot, az örmény még idegennek is hizlalja sovány marháit. Mindenképen oda igyekszik a kormány, hogy egész községek élvezzék a hasznot, ne egyes emberek.[2]) Egyszóval, átmenet van mindenütt. Ez átmenet nem tart nagyon soká. Békésmegye, mert kiválóan mindig az lebeg Thessedik szeme előtt, csakhamar egyik első helyet foglalta el hazánk megyéi közt, népének szorgalma és munkássága által. Ebben azonban bizonyára nagy érdeme van ama honfinak, ki először figyelmeztetett a

[1]) U. o. 95—99. l.

[2]) Ld. épen Békésmegyére vonatkozólag kancz. 12,203/1785.

talaj kimerítésének veszélyére és tanította a módokat annak elkerülésére.

Egyebütt az országban is nagyon kezdetlegesnek látjuk a földművelést. Karczag városának 1764-ig rendkivül tág volt a határa. Azóta annyi volt a telepedő, hogy fel kellett mérni és nyomások szerint beosztani.[1]) Midőn most e város határát 3 nyomásra osztják, zavarok törnek ki a miatt.[2]) Épen úgy észreveszik Szent-Márton-Kátán is, hogy szűk kezd lenni a terület; a földesurak megszorítják a legelőt.[3]) Még Dunántúl is vannak vidékek, hol a föld csak két nyomásra van beosztva; ilyenek a zseliczi apát birtokai Somogyban.[4]) A Bánságban nem ismerik sem a trágyát, sem a boronának használatát.[5]) Az északkeleti megyékben egészen ismeretlen dolog a szántóföldeket három nyomásra osztani és épen úgy nagyon kivételes a trágyának használata.[6])

A föld tökéletlen elfoglálását bizonyítja az is, hogy egy nagyon illetékes biró szerint, még az ország közepe felé is sokkal több földje van a pórnak, különösen az egész telkes gazdának, mint a mennyit jól mívelhetne.[7]) Szerinte még a paraszt sem végezheti mindig aratását idegen aratók nélkül, és szükséges volna a telkeket féltelkekre osztani és általában az elosztást a paraszt fiak közt lehetőleg elősegíteni. A Bánságban szintén nagyon erős a panasz, hogy a gazdák csak arra igyekeznek, hogy minél nagyobb földet szálljanak meg, a nélkül, hogy beruházásra vagy kellő megmunkálásra csak gondolhatnának is.

---

[1]) Kancz. lev. 4761/1784.

[2]) U. o. 10,021/1784. Hirip Szatmár-vármegyében szintúgy panaszkodik, hogy földjét 3 nyomásra osztják. U. o. 9610/1783.

[3]) U. o. 10,705/1784.

[4]) U. o. 11,282/1783.

[5]) Hermann Reisen. 268. l.

[6]) Br. Révay Simon kir. biztos instructiója, melyet kerületében kihirdet, kancz. lev. 9958/85. Multum frumenti accederet, si territoria in Tres dividerentur (cum nunc duae tantum sint) calcaturas. — Tertiam quippe calcaturam Fagopyro seminare possent, accedente simatura, quae hic valde rara. Ugyanazon panaszok a kir. biztos jelentésében a H. T-t-hoz. 1787. febr. 7. 7152/87.

[7]) Almási Pál kir. biztos jelentése a H. T-t-hoz a pesti kerület felől 1787. szept. 8. 33,668. sz. a.

Nem hazánkra egyedül és nemcsak e korra vetnek világot e viszonyok, feltünnek mindenütt, hol a telepitő tabula rasát talál és gyorsan igyekszik munkájának hasznát venni.

Épen oly kevéssé specificus vonások azok, a miket a szántás-vetés hiányos voltáról továbbá a csépléséről, melyet kivétel gyanánt szoktak feljegyezni és a gabonának vermekben elásásáról jegyeznek fel a hivatalos vagy magán tudósítások.

Leginkább az ős állapotokra emlékeztetnek mégis Slavonia némely vidékének viszonyai, hol el kellett tiltani, hogy a falu évenkint ujra feloszsza a határt.[1]) Az orosz »mir«-nek és általában az első telepedéseknek és faluképződéseknek találjuk itt mását.

Nemcsak a művelés módja, hanem a termény is mutatja a termelés kezdetleges voltát. Az őszi vetés, mely a paraszt gazdaság legmagasabb fokát jelöli, ritkán fordúl elő. Az ország egész keleti részének főterménye, a kevés tőkét igénylő török búza. Ennek még az az előnye is megvan, hogy nem fizetnek tőle dézsmát, mert a régi törvények nem sorolják fel a dézsmálandó termények közt.[2]) Egyebütt sem a búza a főtermény, hanem a kétszeres és a rozs. Különösen kitüntetik ezt a kamarai és a papi jószágokról szóló kimutatások, pedig ezeknek csak inkább állott volna módjában a búza vetőmadjának nagyobb és hosszab investitiója, mint a parasztnak.[3]) A császárnak magának kell figyelmeztetnie a kanczelláriát, hogy lehetőleg korlátozza a kétszeresnek, és mozdítsa elő a tiszta buzának termelését. Majnem egészen ismeretlen még a burgonya termelés. Ezt is a kormánynak kellett elrendelni, mely okult az 1772. évi nagy éhségen. II. József különösen meghagyta e növény ültetését a 10 kerület királyi biztosának. A burgonya még uralkodása elején oly kevéssé volt elterjedve, hogy Thessedik és Luca, kik pedig minden lehetőt összeállítanak,

---

[1]) Kancz. lev. 1782. 2055. sz.

[2]) Mátyás V. decr. 1481. 1. pont. II. Ulászló III. decr. 1498 51. pont

[3]) Egy 1783. kimutatás szerint a kamarai javakból körülbelül tizennégyszer annyi kétszerest szállítottak el a katonaság részére, mint búzát. Kancz. lev. 1160/1783. sz.

fel sem sorolják Magyarország terményei közt. Az északi megyékben 1781-ben dühöngött nagy éhség alkalmával, értesülünk ugyan, hogy a nép fakéreggel élt, de a burgonyának híre sincs.[1] Schwartner szerint,[2] Szabolcs-, Bihar-, Arad- és Pozsega-megyékben 1788-ban virágzott először a Solanum tuberosum.

A gabonaneműek termelését lehet magának a parasztnak főjövedelme gyanánt tekinteni; mindig aránylag sokkal több volt az úrbéri szántóföld, mint a majorsági. Az arány ama mértékben változott, a mint az uraságok pusztáikat szántóföldekre kezdték változtatni. A kereskedelmi növények termelése ellenben legnagyobbrészt urasági kertészek és bérlők kezében van. Telkes paraszt-gazdáknál nem igen találjuk a dohánytermelést, mely növénynek hazánk a XVIII. században mintegy új hazájává vált. Ellenben a repeze, a mai Magyarország e fontos kereskedelmi czikke, a múlt században épen nem fordúl elő.

A szántóföld, rét és szőlőhegy kiterjedését, a mennyiben urbéri birtokok, összeiratta a kormány. Még ha tekintetbe is veszszük, hogy az Alföldön aránylag sokkal nagyobb a majorsági birtok, mint észak-nyugat felé, meglepő, hogy mennyivel csekélyebb aránylag a művelés alatt álló terület a töröktől visszanyert részekben, mint a régi birtokokban. Árva-megye szántóföldje akkora, mint a háromszor akkora Heves-megyéé. Mosony-vármegyében háromszor annyi a szántóföld, mint Fejérben, Komárom-megyében majdnem kétszer akkora, mint Szabolcsban.

Az egyenes gabonanemek termelése ugyanazon tabellák szerint következő mennyiségű volt (szintén urbéri birtokon):

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
Pozs. mérő . .	3.906,259,	3.137,822,	2.034,612,	3.503,962.

Itt csak a régi terület van meg a Bánság nélkül. Mégis szembetűnő, aránylag mily csekély a búza termése.[3]

[1]) Árva- és Liptó-m. jelentései a H. T-t-hoz 1782-ben.

[2]) Statistik I. 293.

[3]) Részletesen megyék szerint nézve.

A gabonaneműek és kereskedelmi növények kivitele, mint a tabellák mutatják, elég szűk határok közt mozgott.

A búza kivitele	1780-ban 765.000	frt ért.
	1781-ben 615,000	» »
	1783-ban 999,922	» »
A rozs és kétszeres ...	1780-ban 379,000	» »
	1781-ben 428,000	» »
	1783-ban 649,000	» »
Az árpa	1780-ban 123,000	» »
	1781-ben 208,000	» »
	1783-ban 237,000	» »
A zab	1780-ban 152.000	» »
	1781-ben 221,000	» »
	1783-ban 356,000	» »
A dohány	1780-ban 897.000	» »
	1781-ben 818,000	» »
	1783-ban 940,000	» »

A lisztkivitel 1780 és 1781-ben még nagyon csekély, 1783-ban már 1.054,000 frt értékűnek van feltüntetve. De még ezt hozzászámítva is, mind e növénytermények együtt 1783-ban, midőn legnagyobb a kivitelök, csak nagyon kevéssel haladják meg magának a kivitt szarvasmarhának értékét.

A termények közt a szőlő és a bor az, mely leginkább van a kisbirtokhoz kötve. Ezért ennek nagyobb lendülete mindig a népesség sűrűségének képezi biztos jelét. Bortermelés dolgában a régi Magyarország térképe még legjobban megfelel az újnak: a hires bortermő vidékek ugyanazok, mint akkor voltak. Az Alföld — ez volt a visszafoglalt rész — természeténél fogva nem alkalmas a gazdaság ez ágának művelésére. Arad vidékén, mindjárt a visszafoglalás után, kezdődik a szőlőtermelés nagy elterjedése és virágzása, miben az akkoriak szerint Edelspacher György gyoroki földbirtokosé volt a főérdem. [1])

A XVIII. század vége felé általános a panasz, hogy a magyar bor nagy keletje külföldön megszünt. Különösen sínyli

[1]) Fényes Elek. Magyarország geogr. szótára. Gyorok czikknél.

ezt a Hegyalja és Sopron vidéke. Sziléziának elfoglalását a poroszok által tekintették a magyar borkereskedés megölő betüjének. A másik nagy csapás az alsó-ausztriai bortermelés mesterséges felvirágoztatása volt, mely magában Magyarországban is versenyre kelt a hazai borokkal és a kormány leghathatósabb segélyezésének örvendett. Sok helyütt a szőlőket megint szántóföldekké változtatják. De az aszúbor általában fentartja uraságát. [1]) Legfölebb azon panaszkodnak a külföldiek, hogy a bécsi kereskedők hamisítják. [2])

A borkivitel	1780-ban	1.318,000
	1781-ben	1.153,000
	1783-ban	1.047,000.

E czikknél azonban már a behozatal is jelentékeny és nagyobbodik, míg a kivitel, mint látjuk, fogyófélben van.

A borbehozatal	1780-ban	448,000
	1781-ben	461,000:
	1783-ban	506,000 frt értékű.[3])

E főtermények mellett a jobbágy apró gazdaságot is űzött. A baromtenyésztés mellékjövedelmét, a tejelést, vaj- és sajtkészítést Magyarországon csak ez időszakban kezdik nagyobb figyelemre méltatni; azelőtt ismeretlenek voltak. [4]) Idegeneknek feltünt, hogy semmi olyat nem költ el maga a jobbágy, mit eladhat. Főzelék és gyümölcs élvezete e szerint majdnem ismeretlen volt előtte, akármily bőven termett is. [5])

---

[1]) Csak Nagy Fridrik testamentumát kell nézni. Egy legatumnál sem hiányzik a magyar bor.

[2]) Berzeviczy de Comm. 25. l.

[3]) Volt idegen utazó, ki a magyar bor kivitelét gátló rendszabályoknak nemcsak az ország anyagi hátramaradottságát, hanem a lakosok testi és lelki egészségének tönkretevését is bűnül rójja fel. Szerinte a robot által sújtott nép a rendkivül olcsó borba fojtja keservét és iszákossága az amerikai irokézekre emlékeztet. Ugy látszik, nagyon könnyedén itélt az idegen. Semmi okunk sincs hinni, hogy a magyar parasztság, mely mo t is tán legjózanabb a hasonló légöv alatt lakók között, oly óriási mértékben áldozott volna Bacchusnak. De hiába, oly könnyű az általánosítás idegen, barbár nép rovására. Briefe eines Franzosen. I. 49.

[4]) Reviczky i. m. 162. l.

[5]) Lehmann Reise von Pressburg nach Hermannstadt 73. l. Hasonlóan nyilatkozik Thessedik is.

E kerti növények mívelése, úgy mint a baromfiak ápolása, az asszonyok dolga. Bécsbe és Alsó-Ausztriába nagy mennyiségben szállítják az apró marhát. [1]) A hol a földesúr beavatkozik ez ügyekbe, ott mindjárt kárt vall a háztartás. A tyúkok jövedelméből födözik a háziasszonyok a kisebb czikkeknek, a sónak és gyertyának költségeit. [2])

A foglalkozás régi módjain kivül, Mária Terézia uralkodása óta igen sok rendeletet bocsátott ki a kormány a rizs- és selyemtenyésztés előmozdítására. A rizst az égalji viszonyoknál fogva csak a Bánság egy részében mívelhették, a hol egy földesúr egyenesen kötelezve volt termelésére. Így csak nagyon kevés birtokos részesülhetett hasznában. Más lett volna a selyemtenyésztés eredménye, ha sikerül teljesen meghonosítani. Ennek jövedelme kiválóan a jobbágyé lett volna; munkát és felügyeletet igényel első sorban, nem tőkét és földet. Az ország déli részeiben és különösen Szlavoniában értek is el némi eredményt: az eperfák száma és a nyers selyem termelése nőtt évről-évre, mint a tabellák mutatják. De épen, mivel oly szigorú felügyeletet igényel, nem foglalkozhatott vele a munkája után járó gazda, legfölebb a szegény zsellér. Elterjedésének akadálya volt továbbá, mint több megye kifejti, az, hogy a lakosság a hernyók kedveért nem akar lemondani a dohányzásról, külön szobával pedig csak nagyon kevés rendelkezett.[3]) Minden felső támogatás, instructió és tabellázás daczára, idegen maradt a foglalkozás ez ága és népünk életére egyáltalában nem volt hatással.

A csekély eredménynyel óriási ellentétet képez a kormánynak ez irányban kitünt nagy gondoskodása. [4]) Bátran

[1]) Reviczky Status R. Hung.

[2]) A rhédeiek, Veszprém-megyében, panaszkodnak, hogy az uraság nem bocsát a faluba tikászt, úgy hogy feleségeik most nem vehetnek sót és gyertyát. Kancz. lev. 9688/1785.

[3]) Abauj-megye a H. T-s. felszólítására, hogy mozdítsa elő és küldjön tabellát, így felel : (Kancz. lev. 6856/83.) Novimus genium et indolem populi nostri, qui nulla aut longa et incerte spe utilitatis visa, mavult aliis potius et certioribus quaerendis vitae mediis semet impendere.

[4]) Magyar-, Horvát- és Szlavonországban termeltek nyers selymet (Kancz. lev. 5150/1785.):

mondhatjuk, hogy ez időből gazdasági életünk egy ágára sem vonatkozik annyi hivatalos akta, mint épen a selyemtermelésre. Az egész pedig jellemző a kormány eljárására nézve. A selyemtermelést Magyarországon mindenkép elő kellett mozdítani, mert Bécs és az örökös tartományok innen olcsóbban fogják kaphatni a gyáraikhoz szükséges nyers anyagot, mint Olaszországból vagy a keletről. Továbbá végre is jobb, ha Magyarország nyer e czikk által, mint valami egészen idegen ország, a mely épen semmi contributiót sem fizet ide. De a mellett azután megtörténik minden arra nézve, hogy a nyers termelés határán Magyarország át ne hágjon.

Midőn 1783-ban egy e téren ügyes és tanult iparos Győrött selyemszövőgyárat akar állítani és csak nagyon csekély segélyt is kér, a magyar kormányhatóságok mind támogatják. A császár azonban azt irja a folyamodásra: »a jelen körülmények között nem adhatok semmit a kincstárból a magyar ipar előmozdítására. Ha megszünik az ok, meg fog szünni a következés is.« [1])

A magyar ipar halálos itélete volt ez elv, még megszületése előtt. Az állami segély által nagyra nőtt, arra folyton támaszkodó osztrák ipar mérte reá.

IV. Ipar és kereskedés.

E szomorú észrevétel vezet a legméltóbban a magyar ipar akkori viszonyainak rajzához.

Régi királyaink alatt a betelepedők nagy része iparos volt. Idegenek űzték, de az ország javára és jövedelmére és az idegenekből csakhamar hazafiak lettek. E betelepedések pedig mind számosabbak és általánosabbak lettek ama nagy nemzeti

1764-ben	--	mázsa	80	font
1765-ben	1	»	83	»
1770-ben	18	»	—	»
1775-ben	21	»	83	»
1780-ban	76	»	37	»
1782-ben	77	»	82	»
1784-ben	128	»	29	»

[1]) »Stantibus Circumstantiis nequeo quidquam ex aerario pro promovenda fabricatione in Hungaria conferre, cessante autem causa, cessabit etiam effectus.« II. József marginaleje az 5770/83. sz. a. Kancz. lev

szerencsétlenségek után, melyekbe hazánkat a kelet vad törzseivel szemben exponált helyzete sodorta. A legnagyobb rombolás, a tatárjárás után, következik a legnagyobb bevándorlás kora.

Most még súlyosabb csapást mért az ország anyagi jólétére a kétszázados török háború és pusztítás. Képzeljük el IV. Bélát, Buda visszafoglalása, a karloviczi béke után! Mint fogta volna országába vonni a kivándorló hugenották árját, kik északi és Közép-Európába vitték nemzetök ügyességét és Poroszországnak, Angliának és Hollandiának egyaránt megalapították vagy felvirágoztatták iparát.

Bevándorlókban nincs hiány. Az ország déli széleit barbár, vad, pásztorkodó ráczság foglalja el, mely mind mélyebbre bocsátja rajait; nyugati részére és a közepére hoznak szorgalmas derék népet, de földművelőt. Az ujonnan épülő Buda lakosságát a »rácz salak« és a sváb kapások képezik.

Megfelel e tekintetben a Kollonics-féle kormány eljárása Magyarországgal szemben az angol coloniális politikának, mely az észak-amerikai gyarmatok elveszésére vezetett. Nem mondotta-e maga a nagy Lord Chatham az angol parlamentben, hogy a gyarmatosoknak még »egy patkószeget se legyen szabad gyártani.« [1]) Nem akadályozta-e meg lehetőleg minden gyarmatosító kormány a merkantilis systema uralkodása korában, hogy iparosok telepedjenek meg és működhessenek gyarmataiban?

De nagyon messze vinne most ez analogia tárgyunktól. Magyarország mégis csak egy részében volt colonia. Északnyugati részéről láttuk, hogy megmaradt szorgalmas, százados ipar gyakorlatának örvendő népessége. Ez hajdan a kézműves ügyességnek ugyanazon, vagy még magasabb fokán állott, mint az osztrák szomszéd tartományok népe. A török háborúk korában elszigetelt maradt: a régi mesterség és gyártás, mely megrögzött a középkor czéhjeinek biztosító, de egyúttal korlátozó formáiban, az Európaszerte hatalmasan fejlődő óriási gyári műhelyekkel szemben, a háziipar fokára sülyedt. Egy régi elveszett culturának képezte maradványát. Azelőtt megvédte

[1]) Roscher, Kolonien, 262. l.

izolált helyzete. Most nem állhatott ellen a nagy európai verseny által megizmosodott szomszéd országok előrehaladott tőkéjének és munkájának.

A szövő és ruházási iparnak Magyarországon még fennálló romjaira nem terjedett ki Mária Teréziának sem gondoskodása. Minthogy hatalmas idegen gyárakkal kell versenyre kelni, az állam inkább egyes nagy gyáraknak ad lételt, vagy segíti elő keletkezését, mintsem hogy a már meglevő kisebbszerű ipart venné pártolás alá. Keletkeznek, mint említettük, a nagy királynő korában nagy és nagy szabadalmakkal ellátott gyárak hazánkban: Cseklészen, Nezsideren, Mozsonyban, Sassinban. De a birtokosok idegenek, a munkások legnagyobb része is az, s inkább segítik elnyomni a hazai iparos elemet, mintsem hogy annak magasabb fokra emelését közvetítenék.

Iparral, az 1782-ki conscriptió szerint, az egész országban a sz. kir. városokban 17074 mester, 14.612 legény és 6102 inas foglalkozott. Önálló iparos tehát majdnem annyi van, mint segéd. Ez az egy adat is eléggé bizonyítja, mennyire uralkodik a kisipar és mennyire hiányzanak a nagyobbszerű vállalatok.[1])

A XVIII. században vagyunk: az állam kezdi erőinek inventáriumát felvenni. Figyelmeztetik mindenünnen egyesek és testületek, hol és mikép lehet a nép jólétét és így saját jövedelmeit fokozni és ha a magyar hatóságok nem képesek a magyar ipart megvédeni, legalább kimutatásokat, tabellákat készítenek felőle.

A Helytartótanács már 1783-ban kimondja ama nagy igazságot, hogy a külfölddel űzött kereskedelemben majd minden aktiv czikk, azaz, melyből többet visznek ki, nyers termény, majd minden passiv czikk ellenben gyártmány. Arra is figyelmeztet már, hogy ama czikkeknek, melyekért legtöbb pénz megy ki az országból, nyers anyagát maga szolgáltatja nagy bőségben.[2]) A hatóságokhoz mindenüvé felszólítást intéz, jelentsék: mily ipar honos területükön, és hogyan lehetne véleményök szerint azt nagyobb virágzásra fejleszteni. Ezek beérkezése folytán saját megjegyzéseivel és véleményével terjeszti az eredményt a kanczelária útján a Felség elé.

---

[1]) Lásd a mellékelt Conscriptió adatait 1782-ből 5841/84.

[2]) Kancz. lev. 6035/1783.

Az első panasz az, hogy még Törökországból is hoznak be nagy mennyiségben gyolcsot és közönséges posztót. Bácsmegye népe nem lehet el ama olcsó abaposztó és gyolcs nélkűl. Minthogy azonban hasonló készül most már Eperjes és Kassa körül, reméllhetőleg e behozatal csakhamar véget fog érni.

Kordovánt és szattyánt is sokat hoznak be Törökországból. Ez ellen nem lehet tenni semmit, mert a kordován ipar meghonosítására sok kecskét kellene tartani. Az pedig nagy ártalmára volna az erdőknek.

Festőszerekben bővelkedik az ország. Csak épen indigó nincs.[1]) A nélkül pedig nem igen emelkedhetik a festőipar.

A timárokat illetőleg lehetetlen, hogy az ország veszteséget szenvedjen, hisz egy évben 240.000 darab bőrt dolgoztak fel. De az érdekelt városok e fontos iparágat továbbra is biztosítani akarják, még pedig következőleg:

1. Tiltassék el a görög és zsidó kereskedőknek a nyers bőr eladása, ép úgy a nyers bőrök kivitele az országból. 2. Ép úgy eltiltandó a gubacskivitel is, hogy e fontos segédeszköznek olcsó ára előmozdítsa az ipart. 3. Azt kérik, hogy osztrák be- és kivitelnél egyenlő vám vettessék osztrák árúra mint magyarra.[2]) 4. A katonaság szükségletének egy részét az országban szerezze be. Végre 5. szükséges idegen iparosok behozása, kik tovább fejleszszék az ipart.

Látjuk, mint lépnek itt fel szűkkörü, igazán czéhbeli indokok (1. 2. pont) általánosabb, közérdeküekkel együtt. A Helytartótanács aztán legfelső figyelembe ajánlja is az utolsó három pontot, az első kettőt nem.

A Helytartótanács külön szól az ipar tizenegy főágáról,

[1]) Minduntalan iparkodtak arra, hogy e növényt honunkban meghonositsák vagy pótolhassák. II. József korában, különösen Pfeifer késmárki orvos tett erre nézve sok kisérletet.

[2]) Hogy mily nagy volt a két ország között a különbség, bizonyítja a magyar timárok és irhások 1783. évi folyamodása (kancz. lev. 11688/1783.) Az irhások czikkeinél a *nyers anyag* átlag 50-szer annyi vámot fizet, ha *Ausztriából* hoznák, mint ha oda vinnék. Ellenben a kidolgozott bőr 25-ször annyi vámot fizet, ha Magyarországból viszik Ausztriába, mint ha Ausztriából Magyarországba. A timárok czikkeinél nem oly nagy az eltérés, átlag 25—40%, természetesen Ausztria javára.

melyeknek vagy nyers anyaga van meg az országban, vagy fontosságuknál fogva érdemelnék a honosítást.

Ezek közűl a posztógyártást 1423 csapó űzi, 336 kalló malommal. Csak a legalsó néposztály jár már hazai készítményben, a többi külföldi kelmét hord. Egyedül a mozsonyi gyár szolgáltat az előkelő közönségnek való szöveteket. A katonaság is a hazában szerzi be szükségletének egy részét.[1]) Az 1764/5. XXIV. tvcz. ezt egyenesen elrendeli. Ez ipart nagyon könnyen lehetne privát úton is, állami felügyelettel felvirágoztatni. Nyitra- és Trencsén-megyékben megvan minden előföltétele.[2]) Ellenben a gyapotiparral most nem lehet foglalkozni: annak nyers anyagja hiányzik az országban.

A selyemipar nagyobb lendületet venne, ha a festést tökéletesbítenék. Most Budán és Pesten még csak azt sem használják fel, a mi az ozszágban termett, pedig az a szükségletnek csak csekélyebb részét fedezné.[3])

A papiripar egészen el van nyomva az osztrák által.

Üveggel eddig passiv kereskedést űztünk, az utolsó kimutatás szerint azonban már aktiv. Ennélfogva nem szükséges ezzel bővebben foglalkozni.

A faipar passiv. De minthogy a nyers anyag bőven és kitünő mennyiségben van meg, csak az illetők szorgalmától függ a kivitel nagyobbítása.

A vas gyártását illetőleg az anyagban van a hiány. A mi készül, elkel, de még sokkal többet hoznak be Stajerből. Passiv a pálinkaipar is.

Az egyedüli iparág, mely activ, a rézművek ipara. De mégis százszor annyi rezet visznek ki nyersen, mint feldolgozottan.

Legbővebben tárgyalja azonban e kimutatás a len- és kenderszövést, minduntalan visszatérve reá. Szepes-megyében a nép nagy része ezzel foglalkozik. A vármegye egy e mester-

[1]) Radvány folyamodása, hogy a katonaság részére továbbra is szállítson posztót. Kancz. lev. 1782. 1021.

[2]) Miava és környéke kiterjedt iparáról érdekes anyagot nyújt a kancz. lev. 1781. 10. sz. akta.

[3]) Reviczky szerint már alacsonyabb sorsú nők is viselnek selyemruhát.

ségét tárgyaló könyv terjesztését tartaná szükségesnek, mert ott a nők is tudnak írni és olvasni. Most még mindig sok pénz megy gyolcsért Lengyelországba és a lakosságnak csak alacsony része jár hazai szövetben, a polgári osztály már nem. A többi megye is belátja az ügy fontosságát. Sopron praemiumot óhajt kitüzni a legjobb szövőknek. Kőrös-vm. adómentességgel jutalmazná az e mesterségben kitünőket és kivánná, hogy már a gyermekeket is oktassák benne. A büszke Jászkunság ellenben a vármegyei rabokat akarja vele foglalkoztatni. [1])

A Helytartótanács egy más jelentése szerint [2]) Pozsony- és Nyitra-megyékben terem a legtöbb len és kender és ezek még ki is visznek vásznat. Sopron- és Varasd-megyék Ausztriából látják el magukat. Bács-, Bihar-, Borsod- és Zemplénmegyék panaszkodnak, hogy hiába termelnek, mert úgy sem adhatják el. Általában az országba nemcsak finom, hanem közönséges gyolcsot is hoznak be, sok nyers anyagot pedig kivisznek. A megyék, a fiumei kormányzó és a Helytartótanács egyező véleményök szerint, gyárak felállítása, a mi könnyen volna létesíthető, segíthetne a dolgon. Mihelyt lesz gyár, emelkedik az anyag ára és a termelés. Legalkalmasabb hely volna erre Kassa, hol elég tőke van már együtt, csak adómentesség volna szükséges egy időre.

Az előbbeni, különösen szepesi felterjesztéseket illetőleg az volt a Helytartótanács véleménye, hogy a kormány Sziléziából, mint fő vászongyártó országból, hívjon be a jó fizetés mellett egy szakértőt, ki Szepesben és Sárosban, hol a szövés a nép között általánosan el van terjedve, a finomabb és drágább czikkekre nézve is adjon oktatást.

Látjuk, hogy itt csakugyan meg van egy nagyon fontos iparczikk kifejlésének minden alapfeltétele. Megvan a nyers anyag és a lakosság már általánosan üzi, nemcsak helyenkint. Maga II. József császár, midőn hirét veszi, hogy egy bányaváros nagyon elszegényedik, először is arra gondol, hogy a gyolcs- és csipke-ipar emelése által lendítsenek rajta. [3]) Valóban e magból terebélyes termőfa válhatik, csak senki el ne

[1]) Kancz. lev. 1785. 5236. Helytart. t. márcz. 18.

[2]) 1784. 1628. sz.

[3]) Kancz. lev. 2693/84. Selmecz városáról.

tiporja. Ápolást is nagyon keveset kérnek számára, mert mit tesz ki a sziléziai takács behozásának költsége, vagy néhány évi adómentesség amaz óriási állami segítséghez képest. melyben a német-cseh ipar és épen a szövés, folyton részesült.[1])

Midőn a kanczellária az illető javaslatot a Felség elé terjeszti, a válasz a következő: *Míg Magyarország nem lép arányos, egyenlő viszonyba a többi örökös tartománynyal, addig a kincstár nem segélyczhet oly kézműipart, mely az örökös tartományok élelmét csökkenti.*[2])

Magyarországnak, mely gazdasági tekintetben gyarmat, még lakolni kell azért, hogy politikai tekintetben nem egészen az.

A merkantilis rendszer története ez eljárásra is nyújt analogiát. Midőn az angol parlament panaszkodott III. Vilmos királynál, hogy az *irlandi* gyapjúgyárak emelkednek, a király így felelt: megteszek mindent, mi rajtam áll, hogy elvegyem az irországi gyapjúgyártás bátorságát. [3])

A vámtáblázatok mutatják a magyar ipar és fogyasztás állását a külfölddel szemben. A főczikkek forgalma a következő:

Gyapotkelmék behozatala	1780.	612,370.
	1781.	579,478.
	1783.	478.000.
Apró árúk »	1780.	237.000.
	1781.	246.000.
	1783.	219,000.

[1]) Egyedül 1781-ben 100,000 frtot osztott ki a császár a morva szövők közt. Hermann. Reisen. 236. l.

[2]) 8523/1785. Ad. 10. »In so lange nicht Hungarn in eine proportionirte Gleichheit mit den übrigen Erbländern gesetzet wird, kann daselbst keine manufactur ab aerario unterstüzt werden, welche den übrigen erbländischen Provinzen am Nahrungsstande Abbruch thut, weil in Hungarn die Lebensmitteln viel wolfeiler sind. Jedoch bleibt einer jeden Grundherrschaft unbenommen auf eigene Unkosten derlei Fabriken anzulegen. Joseph.«

[3]) »I will do all that in me is, to discourage the wollen manufacture of Ireland.« Roscher. Kolonien 255. l. Lásd Macaulay Hist. of Engl. VIII. 51. A nagy történetíró szerint azok az ir gyárak úgy is tönkre mentek volna, az angol parliament nélkül is.

Vas és vasszerek[1]) behozatala	1780.	343,000.
	1781.	266.000.
	1783.	386.000.
Faárúk behozatala	1780.	300,000.
	1781.	327.000.
	1783.	322,000.
Selyem behozatala	1780.	783.000.
	1781.	751.000.
	1783.	877.000.
Posztó és egyébb behozatala gyapjúkelmék	1780.	1.883.000.
	1781.	2.061,000.
	1783.	1.688.000.
Gyolcs és vászon behozatala . .	1780.	1.334.000.
	1781.	1.646.000.
	1783.	1.323.000.

A feldolgozott réz kivitele 13.000 ft körül járt. a behozatal alig ért el 4000 forintnyit. Ez. mint láttuk. az egyedüli aktiv iparczikk. A nyers réz kivitele ellenben 633.000 egész 1.140.000 frt között ingadozik.

A külső forgalomnál tán még nagyobb jelentőségű az ipar történetére nézve. hogy mennyiben felelt az meg itthon feladatának, s mennyiben emelte a jólétet és az élet kellemességét.

Bizonyos. hogy Mária Terézia alatt rendkivüli mértékben nőtt az iparosok száma. a lakosok műveltségével és növekedő szükségleteivel együtt. Bármily csekély is még az ipar 1780-ban. a növekedést 1740 óta. különösen a déli részeken és északkeleten óriásinak kell mondanunk. Egy nagyon jól értesült hazafi fentartotta a Mária Terézia előtti Magyarország némely ide vonatkozó vonását. Falun ritka az oly nemesi ház is. mely nem fából épült. Üvegablak a városban is ritkaság.[2])

[1]) A fegyver és a kasza ki- és bevitele külön rubrikák alatt szerepelnek.

[2]) Habitacula Nobilium in pagis vilissima vix aliqua murata domus. sed ligneae. Fenestrae vitreae in pagis nullae. in oppidis rarissimae. sed ex vesicis animalium adornatae. Szirmay Ant. Fragmenta Hist. Secr. sui temp. Mus. qu. lat. 374. A függelékben. 224. l.

Elgondolhatjuk e szerint, mily egyszerű és igénytelen volt a mindennapi ruházat és étkezés. Ennek természetesen nem mond ellen, sőt kiegészíti a gazdasági képet, hogy óriási a cselédség, meg nem szünő a vendégeskedés, aranytól és drágakövektől fénylő a ruházat. [1]) Egy bizonyára túlzott számítás szerint csak mentekötőben 3 millió érték hevert az országban. [2]) Egy más, egykorú költemény szerint a régi családoknál a gombok átszállottak atyáról fiúra. [3]) Gr. Pálffy Miklós egy nagyfontosságú állami okiratban, melyet 1757-ben terjesztett Mária Terézia elé, egyenesen a magyar nemesség életmódjának átalakulását veszi kiinduló pontul. [4]) Igaz, hogy a növekedő luxus a külföldnek tette adózóvá az országot, de az életnek jobb módja mindenütt életbe hozta az iparnak legalább legkezdetlegesebb nemeit. Egyenesen óriásinak mondható a Mária Terézia korában megalakúlt czéhek száma. Legtöbb természetesen az új visszakapcsolt részekben jött létre és a földmívelés szükségleteinek felel meg majdnem mind. Oly jelentéktelen helyen, mint Kis-Komáromban, takács, csizmadia, szűcs, váltómives és vásáros szabók, magyar és német vargák, bognárok, kötélgyártók és kádármesterek czéhei jönnek létre. [5])

Mégis általános még a panasz és érzi azt minden honfi, hogy nincs az országban ipar és hogy ezen segíteni kell. Az 1723. országgyűlés már elrendelte idegen kézmívesek meghonosítását. Most a kanczellária felszólítására a Helytartótanács az egyes hatóságoktól beszedi az adatokat, hogy hol, mily mesteremberek bevándorlása volna még kivánatos és hol volna még hely és alkalom, hogy a betelepülők megélhessenek. Az adatok beérkeznek és a Helytartótanács végleges jelentése, ha nem is a magyar ipar állásának, de meglehetős hű képét nyújtja annak, mennyiben feleltek meg a honi iparosok a szükségletnek, és hol látták még szükségét újak betelepedésének.

[1]) Ürményi József beiktatásakor a bihari főispáni hivatalban gr. Károlyi Antal kir. biztos 100,000 frt értékü ruhában jelent meg. »M. Hirmondó« 1782. 406. l.

[2]) Kancz. lev. 1783. 7781.

[3]) Lásd »Speculum« a függelékben.

[4]) A Pálffy hgi. család malaczkai levéltárában.

[5]) Kancz. lev. 4400/1781.

A legtöbb város posztószövőknek kivánna helyet adni keblében és így is kifejezést nyer az általános hiány.[1]) Némelyik város a már előrehaladottabb életmód kényelméhez szükséges iparczikkeket kivánja meghonosítani, más még a legprimitivebb mesterségekre nézve is háladatos talajul kinálkozik. Így Buda városa kőműves és finom stukkmunkásokat, kárpitosokat, selyemharisnya-készítőket stb. kér, Sopron egy vizvezetőt (aquilex), Károlyváros és Korpona több más mellett órást is és az utóbbi zsemlyepéket. Zombor városa ellenben minden lehető mesterembert kész befogadni.[2]) Itt a sz. kir. városok fordulnak csak elő: a művészetek és mesterségek kiváltságos tanyái. Ha már ezekben is oly nagy a hiány, elgondolhatjuk, mily Eldorádót igértek a kisebb helységek és mezővárosok. Mégsem emelkedik a közjóléttel és a vagyonosodással együtt a kényelem oly rohamosan, hogy a vidéken gyümölcsözővé válhatott volna az ipar. Általános az észrevétel, hogy a mezővárosok iparosai iparukat csak mellékfoglalkozás gyanánt üzik és a fő előttök a mezőgazdaság. A szegényebbek pedig nyáron elmennek aratóknak és csak télen üzik mesterségöket.[3])

Még 1785-ben is panaszkodik a kanczellária, hogy az ujonnan telepedő kézmívesek nagy része csak mellékfoglalkozásnak tekinti az ipart, a fő még a földművelés.[4]) A szabadkai német iparosokat szintén vádolják, hogy inkább vadásznak mintsem dolgoznának.[5])

De ez az országnak csak egyik, a gyarmatosított része. A másikban a népesség állandó volta és a gazdasági viszonyok hanyatlása, máris érezhető. Az északnyugati felföld és a bánya-

[1]) Székes-Fehérvár, Bártfa, Breznóbánya, Debreczen, Kőszeg, Győr, Ujvidék, Pécs, Sz.-György, Temesvár, Zólyom, Kaproncza, Varasd, Zágráb, Szatmár-Némethi.

[2]) A névsor ez: Esztergályos, keztyűs, molnár, kerekes, bádogos, órás, czipész, pék, harisnyaszövő, gyertyás, kolompáros, nyerges, véső, üveges, késes, irhás, kosaras, fésűs, kertész, zenész, aranysarkantyús, szitás, fazekas, süveges, német gombkötő, selyemfestő, német szabó, ötvös, dohányos, kárpitos, takács, festő, keményítőkészítő, csapó, rézverő, harangöntő. Nem sokkal kevesebbet kér Posega városa és Varasd városa.

[3]) Almási Pál jelentése H. T-s. 33668/1787.

[4]) Kancz. lev. 1785. 6514. sz.

[5]) Korabinsky, Marientheresienstadt czím alatt.

vidék több régi városa, valósággal rotten-borough-vá lett. Sok, több-kevesebb panaszszal és siránkozással megjegyzi, hogy saját iparosai sem élhetnek meg és leginkább föld- vagy szőlőmívelésre szorulnak.[1] Legnagyobb ámulatunkra azok közt, melyek veszedelmesebbnek tartják az új concurrensek befészkelését, ott találjuk Pestet és Szegedet is, az új emporiumokat. Azt hiszszük azonban, hogy a circumspectus gondoskodásnak, mely nagyobb contributiótól féltében kötelességének tartja a dolgokat sötéteknek tüntetni fel, legalább is annyi része van e két jelentésben, mint a tényleges állapotoknak. Örvendetes ellentétet képez a kis Bélabánya, mely képesnek tartja magát táplálékot nyujtani egy irhásnak, nyergesnek, magyar kalaposnak, kerekesnek, téglásnak, üvegesnek, gyertyásnak, sőt — egy rácz kereskedőnek is.

Nem hiányoztak már akkor sem az országban az olyanok, kik az ipar hátramaradásának okát első sorban a czéhrendszerben látták. Itt elég megjegyeznünk, hogy a magyar ipar történetében ezek oly szerepet játszanak, mint a mezőgazdagságában a jobbágyság. Nem engedik meg a lehető legteljesebb kifejlést, a melyre azonban az ország tőke hiányában nem is lett volna képes, de másrészt megakadályozták a még önmagát védni nem képes közönséget a kiméletlen és korlátlan kizsákmányolás ellen. Az egyes terményeknek és a legszükségesebb iparczikkeknek ára, minőség szerint, meg volt szabva, és az egyes törvényhatóságok szigorúan tartották fenn területökön a hivatalos árszabást, a *limitatiót*.

A megszorítás rendszere nemcsak az iparra nézve uralkodott, még inkább éreztette hatását a kereskedéssel. Ennek felszabadítását és emelkedését nem csekély mértékben hátráltotta az, hogy a kereskedők legnagyobb részt idegenek voltak. Igaz, hogy az Árpádok kora óta idegen volt az iparosok legnagyobb része is. De ezek szorosan elkülönítve éltek czéhjeikben és testületeikben, és ha nem is magyarosodtak el könnyen, legalább munkájokat és annak hasznát nem igen

---

[1]) Felsőbánya, Bazin, Modor, Új-Bánya, Nagy-Szombat, Pozsony, Eperjes, Trencsén, Nagy-Bánya, Kis-Szeben, Kassa, Komárom.

lehetett kétségbe vonni. A kereskedők ellenben sokkal folytonosabb összeköttetésben állottak mindig a föld birtokosaival, könnyebben is váltak meg nyelvöktől és nemzeti szokásaiktól, inkább voltak elszórva országszerte. De legnagyobb részt nemcsak nyelvre, hanem vallásra is idegenek voltak. Aztán meg a kereskedést űző görögök, örmények és zsidók ellen a magyarság és különösen a nemesség, azon gyűlöletből, irígységből és megvetésből összeszőtt ellenszenvvel viseltetett, melylyel a születési és földbirtokos aristokratia, mióta csak a világ történetei folytak, mindig megbélyegezte a pénznek hatalmát. Az ipar alárendelt viszonya a földesúrhoz képest nagyon is világos volt: egyedül a kereskedő elem lehetett veszedelmes versenytárssá, annál veszedelmesebbé, minél inkább kimerítette az új költséges életmód a nemesség pénzforrásait.

Különösen a görög kereskedők terjedtek el és gyarapodtak, és ellenök irányúlt is leginkább a közgyülölet.[1]) Nagy részök eredetileg török alattvaló volt, kiknek az 1739-iki szerződés megengedte az országban a kereskedést.[2]) Nemzetiségre nézve maczedoniai görögök és oláhok, kevesebb köztök a rácz A hol csak némi kereskedelmi kilátás nyilik, megtelepedik egy-kettő. Minden megyei székhelyen találjuk őket. Jómóduak és összetartók; midőn József császár kiadja a tolerantia rendeletét, ott, a hol csak 10 vagy 20 család él is, engedelmet kérnek egyházat épiteni, mert képesek azt fentartani. Mint g. n. e. vallásúaknak, elnyomást kell szenvedniök. Pesten a magistratus sok ideig nem akarta engedni, hogy házat vehessenek, ép úgy Kecskeméten, de minden akadályt legyőz iparkodásuk. Nemcsak az alföld városaiban van kezökben a kereskedés. Megvetik lábukat Komáromban, Győrött, sőt Sopronban is. Láttuk, hogy Bélabánya város kivánságai közt egy rácz kereskedő is szerepel. Még e század elején is ritka mezőváros volt Dunántúl, melyben görög kereskedő ne tartott volna boltot.[3]) Dicsérik igénytelenségöket, egyszerűségöket, mely gyak-

[1]) A miskolczi görögök ellen nagyon éles gúnyköltemény. Muzeum k. i. m. 4° 152.

[2]) Kancz. lev. 1782. 4427.

[3]) Hiteles szóhagyomány után.

ran a fukarsággal határos, józan eszöket és aránylagos műveltségöket.[1])

Természetes, hogy kereskedésök kiváltképen nyers termények összevásárlásában és az osztrák iparczikkek és a gyarmatárúk elárúsításában áll. Az is érdemel megjegyzést, hogy a legtöbb carta biancanál és adóslevélnél, melyet láttam, görög szerepel, mint kölcsönző. Minthogy a hitel eléggé megszilárdítva nincs, életök még többnyire vándorló, némileg a karavánok korára emlékeztető.

Épen a hitel és közlekedés hiánya okozza, hogy az ország kereskedését legnagyobb részt a *vásárok* közvetítik. Mária Terézia uralkodása alatt annyi új vásárprivilegium adatik ki, hogy most már e miatt panaszok is merülnek fel. Szepesmegyében azt hiszik, hogy a vásárjogot meg kell szorítani, mert most sok kézmíves nem dolgozik, minthogy egész éven át vásárról vásárra jár. A kanczellária azonban azon állásponton áll, hogy a vásárok szükségesek és előnyösek a forgalom kifejlődésére nézve. Az 1780—86-iki akták nem is mutatnak példát arra, hogy visszautasították volna vásárjogért folyamodót.

E vásárok közt, melyek a nemzetgazdák egyező véleménye szerint annál nagyobbak és látogatottabbak, minél csekélyebb még a gazdasági fejlettség, sok ideig a debreczeni volt első jelentőségre nézve, mint közvetitő egyrészt Magyarország és Erdély, másrészt az alföld és a hegyes vidék (különösen Szepesség) között. A mint azonban évről-évre nő az osztrák árúk behozatala az alföldre, másrészt pedig mindjobban kifejlik ennek productiója, lassankint az előbb aránylag jelentéktelen *Pest* válik e csereforgalom központjává.

Bél Mátyás még csak a marhavásárt emeli ki.[2]) A gyakran idézett német utazó már igen fontosnak mondja a három nagy vásárt és a lipcsei és frankfurti »Messe«khez hasonlítja őket.[3]) Pest városa kereskedéséről eleven képet nyujt Almási

[1]) Lehmann, Reise 67. l. Utazási módjokat egyenesen karavánnak nevezi. Különösen pesti és bécsi vásarok alkalmával . . . Die griechischen Handelsleute sind bekanntlich angenehme und bescheidene Menschen.

[2]) Notitia Hung. N. III. 110. l.

[3]) Lehmann 1785. 115. Szerinte ide svájcziak, szászok, francziák és törökök is eljárnak.

Pál: azon magyar férfiú, ki e korban tán legbehatóbban foglalkozott az ország kereskedelmi viszonyaival. [1]) Most már a gabonakereskedés áll előtérben. Pozsony és Bécs felé. Azonkivűl főkiviteli czikkek: a hamuzsir és a dohány. Az utóbbit nagyobbrészt a cs. k. Abaldo (az örökös tartományok monopoliummal bíró bérlői), kisebb részben külföldiek vásárolják össze. Azonfölül sok viaszt, gyapjút és Törökországba némi ruhát is visznek innen. A pesti főharminczad-hivatal kimutatása szerint az 1786-ik évi kivitel értéke 385,833 frt,
a behozatalé 775,578 frt.
A behozatalnak kétharmada, 475,623 frt az örökös tartományokból jő. A főczikkek: pamutkészítmények, kávé, apróárúk, vas, ruha, prém, bors, posztó, gyapjuszövetek, czukor, vászon, selyem és szalagárúk.

A pesti forgalom központja: *Bécs*. Onnan egyedűl 718,451 frtot tesz ki a behozatal: *az egésznek több mint 90⁰/₀*-a, Gácsból 8,927 frt, Törökországból 25,125 frt, a tengerpartról 25,209 frt értékű árút hoznak.

Már e kimutatások szerint is igen jelentékeny a kereskedés; de még nem szerepel ezekben az átmeneti és a marha kereskedés. Mindössze az egész forgalom, szakértők szerint, *körülbelül* 3.766.592 frt értékű. [2]) »Mindent együtt véve tehát Pest már most is nagyon jelentékeny kereskedő város és a Duna melletti fekvése miatt, a természettől hivatva látszik Magyarország kereskedését az örökös tartományokkal, a tengerparttal és a belföldi Törökországgal közvetíteni.« [3])

A pesti kereskedés hű képét mutatja az egész ország kereskedésének. Mindenütt a nyers termékek és az idegen gyártmányok kicserélése a vásárokon, képezi a főmomentumot. Debreczen vására megtartja még régi jelentőségét, a dunántúli vidéknek pedig főemporiumai Sopron és Győr. Épen II. József intézkedései folytán emelkedik délnyugaton Károly-

[1]) Htt. 33,668/1787.

[2]) A tabellák aranykorában ne csodálkozzunk ily szerfölött pontos meghatározáson.

[3]) Townson, ki 1793-ban járt Pesten, már a lóvásárt tartja legfontosabbnak. Szerinte nagy forgalom van még gubacsban és nyers bőrökben.

város is. A Bánságban pedig Temesvár vásárai a legfontosabbak, hol a szarvasmarha a főczikk [1]) és csak később. a mint a Bánság gabonatermővé kezd lenni és megnyílik a Ferencz-csatorna, válnak Török-Becse vásárjai országos hírüekké.

A külfölddel való kereskedés előmozdítására rendkivül fontos volt Fiume egyesítése. Maga az egyesitésnek ténye bizonyítja, hogy Mária Terézia mennyire szívén viselte hű Magyarországnak anyagi felvirágzását. [2]) De, bár Fiume felvirágzása iránt maga az uralkodó nagyon érdeklődött, és bár a tengerpart első kormányzói oly művelt és munkás férfiak voltak, mint gr. Majláth József és Almási Pál, a fiumei kereskedés még sem felelt meg a belé helyezett reményeknek.

A szabad kikötő birtokának főhaszna mindenesetre abban állott volna, a mint a Vám czimű fejezetnél láttuk, hogy Magyarországot egyenesen érintkezésbe hozza a külfölddel, az osztrák zsibbasztó vámrendszer közvetítése nélkűl. A kifejlés főakadálya abban állott, hogy az ország legnagyobb részének, könnyebb, biztosabb és olcsóbb volt összeköttetése Triesttel, melynek kikötője természetesen a bécsi kormány különös kegyének örvendett, [3]) A tőke nagy bősége az osztrák és hiánya a magyar partvidéken, szintén nem hagyható számon kivűl.

Különös szerencsének mondható mégis, hogy a politikai viszonyok magok, nagyon elősegítették Fiume lendületét, mindjárt az egyesités után. Épen 1776. óta folyt az angol-amerikai háború, mely az amerikai dohány elől elzárta az európai piaczot. Ennek helyét most, Fiume közvetítésével a magyar dohány sietett elfoglalni. De e lendület aránylag csekély ideig tartó : már 1782-ben panaszkodnak, hogy nem veszik a magyar dohányt; s akkor ujra Amerika lép fel, mint Francziaország

[1]) Lehmann, Reise 151. l.

[2]) József császár, az akkori trónörökös is ajánlotta 1775-ben az egyesitést. Fiume és Buccari szerinte Magyarországgal egyesítendő, oly föltétellel, hogy előbbi helyen keresk. társaság jőjjön létre. Arneth M. Theresia IX. 466.

[3]) Ld. Weinbrenner i. m. több helyen és a fiumei kormányzók sok panasza és felirata.

dohányszállítója.[1]) Úgy tudom, ez az első feltűnése azon amerikai concurrentiának, mely azóta annyi téren szállott szembe nyugati Európa piaczain, hazánk terményeivel.

A dohány-kereskedés mellett, ugyancsak azon háború bizonyos lendületet adott a sós hús kivitelének is.[2]) A hús besózásával és elszállításával szabadalmas társaság foglalkozott, mely egyideig szép fogalmat birt felmutatni. II. József maga fejezte ki megelégedését a társaság eredményével.[3]) Oly nyersárú elszállítása külföldre, melyre az örökös tartományoknak nem volt szüksége, nem ütközött »elveibe.« Még a vámot is felére szállítja érdekében.[4]) De a gyapjú, a nyúlbőrök stb. Ausztriában szükséges czikkek kivitelét itt is csak úgy korlátozta, mint egyebütt.

Almási Pál — e névvel találkozunk mindenütt első sorban, hol a magyar kereskedés forog szóban — mint kormányzó, körülményes jelentést dolgozott ki a fiumei kereskedés állapotáról és a szükséges reformokról.[5]) Az uralkodó külön kéziratban jelentette ki megelégedését e jelentéssel, valamint a kormányzóval.

Abból indúl ki, hogy az egyesítés mind Fiuménak, mind az osszágnak nagy hasznára volt.[6]) Főczikkek a gabona, a

---

[1]) M. Hirmondó 1782. 274. l.

[2]) A besózott hús kiviteli társaságának ügyeit feltüntetik az 1783. 11.698, és 12,653. sz. a. akták.

1781-ben besóztak 259 ökröt,
1782-ben » 2075 » és 469 sertést.

A társaság addig minden expeditión (Marseillebe) vesztett. Mégis tán háboru idején képes lesz concurrálni az ir sós hússal. Csakhogy annak kivitelét az angol kormány praemiálja, itt ellenben 45 kr. harminczadot kell tőle fizetni. A kanczellária ajánlja, hogy Fiuméban is legyen praemiuma, mire a császár ez ügyben közös tanácskozást rendel el a cseh-osztrák kanczelláriával. Itt a cs. kanczellária azon javaslattal lép fel, hogy legyen praemium, de minden mázsa után Fiuméből 15 kr., Triestből ellenben 30 kr. Igy most a triesti keresk. előmozdítása volt megint a főczél.

[3]) Kancz. lev. 1783. 3492. sz.

[4]) Kancz. lev. 1782. 6472. sz.

[5]) Allgemeine Übersicht was seit meinem Vorsitze im Litorali geschehen, und was annoch geschehen könnte. Kancz, lev. 9160/1784.

[6]) Igen nagy ünnepélylyel és örömmel fogadták is a fiumeiek gr. Majláth Józsefet, az első magyar kormányzót. Mus. lat. 4°466.

dohány. A forgalmat a helybeli dohány- és rosoliogyárak, továbbá a hús besózása, mozdítják elő.

Kétségtelen azonban, hogy nem mérkőzhetik Triesttel, és valószinűleg nem is fog soha. Könnyü volt Triestbe egy pillanatban áttenni Velencze kereskedését, de ezt Fiume Triest ellenében a monarchiától nem kivánhatja. A két kikötő különben megfér egymás mellett. Ausztria és a vele szomszéd megyék Triestben, Szlavónia és a Bánság, Fiuméban fogják látni természetes emporiumukat.

Azon czélból, hogy Fiumét emelje, a fuvart a károlyvárosi uton, a triestinek mintájára szabályozta. Hajósczéh megalapítása körűl fáradozik a folyókon. A kivitel emelésére szükségesnek tartotta külföldi dohány és lenmag hozatását és elültetését. Ő volt az első, ki a borkivitel eszméjét meg akarta valósítani.[1])

A város és a kereskedés további és nagyobb fejlesztésére azon fölül mi már történt, még a következőket tartja szükségesnek:

1. Nagyobb összeköttetés kell a belfölddel, tőkék beszerzése miatt. Triestnek nagy volt a tőkéje, mégis mindenben elősegitette a kormány. Kár, hogy most a kormány maga, az alapítványos pénzek beszedése által, alkalmat nyujt a magyar pénzes embereknek, hogy máshova fektessék tőkéjöket, nagy kamat kilátásával.[2]) De ha volna is tőke, szükséges a kormány vezetése, oly kevéssé van kifejlődve a speculatio szelleme. Ennélfogva, ha egy alkalmas részvénytársulat megalakúl, küldjön a kormány maga, hivatalos utasítással, egy megbizottat a királyságba, hogy a főkereskedési czikkek legjobb forrásait megismerje.[3])

2. Szükséges még legalább egy új, a tengerparthoz vezető út. A mostaniak, a fuvar nehézsége miatt, nem felelhetnek meg nagyobb forgalomnak.

Látjuk, hogy itt is aránylag csekély követelésekkel lép fel a magyar kereskedés, inkább pártolást keres az államnál,

[1]) Ennek nagy akadálya volt az alkalmas pinczék hiánya.

[2]) Erről lásd alább.

[3]) Ez utasítást Almási kidolgozta. Mus. lat. k. i.

mint nagyobb tényleges segélyt, melyben Triest oly bőven részesült.

Azonban József császárra nézve e tárgynál is a politikai — alkotmányos kérdés a döntő. Midőn a fiumei keresk. pénztár rendezéséről és önállósitásáról van szó, elrendeli, hogy minden maradjon a régi állapotban, mig az egész magyar kereskedelmi rendszer nem alakúl át.[1])

Jellemző még a császár álláspontjára nézve, eljárása a hajózási iskola tárgyában.

A császári kanczellária 1783. szept. 12-én tudatja a magyar kanczelláriával, hogy Ő Felsége, tekintve, hogy még mily csekély az osztrák hajózás, és hogy mily közel van egymáshoz Trieszt és Fiume, elrendelte, hogy ezentúl csak egy hajós iskola álljon fenn, még pedig Triestben.[2])

A magyar kanczellária válaszát gr. Zichy Károly dolgozta ki. Kifejti, hogy a fiumei hajós iskolához járúlt ugyan a triesti alap 4000 frttal, de hogy azt már visszafizették. A magyar és horvát fundusból 6000 frtot kapott az iskola, és ezek viselték minden költségét. A fundus literarius eddigi kiadásai az intézetre 13,700 frtra mennek. Ez elvész, ha az iskola megszűnik. Magyar alattvalók, tavolság és költség miatt nem mehetnek Triestbe. Triestben latin iskola és philosophiai studium sincs, hogy kellően elkészülhetnének. Fiume városnak magának nagy szüksége van az intézetre, a magyar kereskedés pedig sohasem virágozhatik fel nélküle. Mindez okból, de különösen, hogy a haza fiai ne veszítsék el az egyedüli alkalmat, hogy magokat a hajózásban kiképezhessék, kérik az iskola további megmaradását.

Méltányolhatjuk és eléggé méltányoljuk is II. József fáradozásait az örökös tartományok felvirágzása érdekében. Rendszerétől még azt sem vehetjük rosz néven, hogy inkább kedvez azoknak, mint hazánknak. Jelen esetben azonban minden részrehajlatlan elismeri, hogy Magyarország részén nemcsak az irott jog és a birtok áll, hanem, hogy reá nézve első fontosságú érdek forog szóban. Triesztre is fontos lehet az

---

[1]) Marginale 1783. jul. 5. kancz. lev. 6088. sz.

[2]) 9492/1783.

ügy, de másrészt nemcsak Fiuménak, hanem az egész magyar tengeri kereskedésnek életkérdése.

A császár megjegyzése a kanczellária feliratára, egyszerűen ez: megmaradok elhatározásom mellett.[1])

A magyar tengerpart kereskedelmi lendületének nagy akadályát képezte, hogy az majdnem tisztán kiviteli volt, és hogy a magyar nyers terményeket elszállitó hajók, már az osztrák vámrendszernél fogva, nem igen találtak idegen országban alkalmas rakodó czikkeket.[2]) Fiume így leginkább csak Triesttel és nehány szomszéd olasz kikötővel állott forgalomban.

Az anyagi fejlődés és a föld minden lehető előnye kiaknázásának oly classicus korában, mint XVIII. század, nem lehetett hiány a legkülönfélébb tervekben Fiume kereskedését roppant magasra emelni. A józan ész százada előtt leomlanak a természet alkotta nagy víz- és népválasztó hegységek csak úgy, mint a történet alkotta különbségek és eltérések a nemzetek szokásában és felődésében. Ismeretesek a hírneves Benyovszky Móricz gróf tervei és kisérletei, melyek különben elég józan czélok után indultak.[3]) Maire Fr. franczia mérnök 1780-ban, »egy nagy magyar szellem útmutatása« szerint tervet nyújtott be Fiumét Károlyvárossal, azután természetesen a Duna völgyét a Visztulával és a Balti tengerrel összekötni.[4]) Mindig megújulnak a tervek és felajánlások nemcsak a Száva völgyével kötni össze a magyar tengerpartot, hanem közvetve Galicziával és az északi és keleti tenger vidékeivel is. Különösen a Poprád felhasználása játszik mindig nagy szerepet és egymást éri a külföldi projectans, ki ezt meg akarja valósítani.[5])

---

[1]) Kancz. lev. 10/1783. Datae resolutioni meae inhereo. Indokolás nélkül.

[2]) Kancz lev. 2849/1783.

[3]) Kancz. lev. 6512/1780. Szerinte: L'administration est plus propre a décourager que d'étendre le Commerce.

[4]) Kancz. lev. 5726/1781.

[5]) Nemcsak a m. kanczelláriában, hanem a cs. állami kanczelláriában is több van ilyen terv.

Mindezek természetesen nem vittek czélhoz, de egy főbajt mindig érintettek: azt, hogy a közlekedés Fiume és az anyaország közt nemcsak nehéz, hanem drága is. Bármily pompás is volt a Károly-út és József útja, aránylag keveset lendítettek: mert igen drága volt a fuvar, mázsájától átlag 1 frt. Igy folyton tartott a tanácskozás a Kulpát majdnem eredetéig hajózhatóvá tenni, a Szávát szabályozni stb. Már a Dráva—Száva közti csatorna eszméje is fölmerül. Benyovszky és társasága megbukik, a csatornázásból nem lesz semmi; a magyar tengerpart minden út daczára, még mindig nagyon mesterséges és drága összeköttetésben áll az országgal.

Károly királynak, II. József nagyatyjának uralkodása vége felé még kétes volt: Fiume vagy Triest lesz-e az adriai tenger uj urnője.[1]) Az előbbiről mindenki elismerte, hogy jobb és biztosabb a kikötője. Akkor még csak kezdődik az állami befolyásnak beavatkozása. Mária Terézia korában rendkivül gyors Trieszt emelkedése: a kormány rendszere szerint az volt Velenczének hivatott utódja. Fiume egyesítése Magyarországgal, szebb jövőt igért mindkettőnek. De a magyar állam nem birt annyi önállósággal, hogy saját érdekei szerint fejlesszе kikötőjét.

A három magyar kikötőnek: Fiuménak, Buccarinak és Porto-Rének forgalmát a következő számok mutatják.

Az 1779. nov 1-től 1870. okt. 31-ig 1953 hajó jött a magyar kikötőkbe és 1964 indult el belőlök.[2])

Fiume kivitelének egész értéke az 1782. nov. 1-től 1783 okt. 31-ig terjedő évben . . . . 309,445 frt.

ebből czukor (ott van a finomítógyár)	38,760 »
dohány	148,000 »
gyapjú	16,400 »
gerenda	15,400 »
besózott hús	9,000 frt. stb.

A bevitel értéke	778,531 frt.
ebből a rizs	95,000 »
olaj	46,900 »

[1]) Keyssler, Reisen I. k. 1733-ból.

[2]) Kancz. lev. 1780. 6200. sz.

	kávé	95,400 frt.
	czukor	126,000 »
	nyers gyapot	75,600 »
Porto-Ré:	kivitel értéke	30,537 frt.
	bevitel »	53,361 frt.

Itt a kivitel főczikkei gerenda, kukoricza és bor.

Buccari:	kivitel.	638,252 frt.
	ebből kukoricza	85,544 »
	dohány	167,500 »
	búza	354,700 »
	bevitel	63.541 frt.

melynek legnagyobb része só és bor.

Az összes kivitel értéke ennélfogva .	987,234 frt.
a bevitelé	895,072 frt.[1]

Azt is látjuk, hogy Buccari kivitele több mint kétszer akkora, mint Fiumeé, mig a bevitel legnagyobb része Fiuméra esik. Ennek okát abban kell látnunk, hogy Magyarországot még mindig a Károly-út köti össze leginkább a tengerparttal, mely Buccariba visz. Ezen mozognak a nagy terjedelmű kiviteli árúk.[2]) A behozatal pedig többnyire magának a partvidéknek szükségeit pótolja, vagy pedig az aránylag drága gyarmati árúkból áll. Ezeknél pedig, melyek aránylag csekély súlynak, fontosabb az, hogy biztos kikötőbe jussanak, mint a fiumei, mintsem az, hogy a fuvarnál legyen valamivel több kényelem, mint Buccari felé lett volna.

A könnyű közlekedés hiánya: ez képezi főakadályát a magyar tengerpart fölvirágzásának. De ha itt, hol annyi érdek és gondoskodás folyik össze, nem voltak képesek nagyobb könyítés létesítésére, elgondolhatjuk, minők voltak a viszonyok az ország belsejében.

---

[1]) Kancz. lev. 735/1784.

[2]) Az 1781. 197. sz. kancz. lev. szerint, a Károlyvárostól a tengerpartra szállított árúk súlya volt

1779. július—október	68,385 mázsa,
1780. augusztus—október	16,780 mázsa.

Mindenesetre igen nagy csökkenés.

Senki sem fog csodálkozni azon, hogy az első rendes utak, hadi utak voltak, és a Duna és mellékfolyói közlekedésénél először is a seregek szállítása és élelmezése jutott szóba. A kereskedés az uj állami életnek és műveltségnek csak egy ága, a had ellenben annak alapföltételét képezi; a török távol tartását.

Különben is, folyó szabályozása vagy uj út nyitása, természet szerint költséggel vagy legalább munkával jár. A közmunkát, mint annyi ide vonatkozó törvény bizonyítja, a török időben teljesen igénybe vette a várak erősítése és az élelem szállítása. Később pedig, midőn már biztosabb és távolabb eső volt a határ, az ország pénzforrásait, a mennyiben maga kezelhette, a hadsereg, a dicasteriumok és az udvar tartása merítette ki. Közpénztár, mint most mondanók, culturalis czélokra, annyi kisérlet és törekvés daczára sem alakulhatott meg.

Inkább elvi tekintetben fontos, mint eredményeire nézve, Mária Terézia azon határozata, hogy a só árának $1^1/_2$ százalékát a folyók szabályozására és hajózhatóvá tételére fordítsák.[1]) Az összeg 45,000 frtban volt megállapítva. Az első feladat a Duna érsekújvári ágának tisztítása lett volna. Ezen erősen dolgoztak is. Felméréseket eszközöltek a Garam mellékén, melynek hajózhatóvá tételét az 1764–65. országgyűlés XIX. t. czikke elrendelte. II. József uralkodása első éveiben, midőn egyrészt a török elleni háború volt kilátásban, másrészt azután az 1784-iki keresk. szerződést akarták ott kiaknázni, az ország déli vidékein nagy és fontos munkálatok vétettek foganatba. Azonban mindjárt itt megjegyezzük, hogy csak nagyon keveset fejeztek be.

Magyarország gyönyörü folyamai ez időben még tán inkább akadályai, mint előmozdítói a kereskedésnek. Még a legjártabbaknak, a Dunának es Szávának medre is tele van czölöppel és elmerült fatörzsekkel, melyek a hajózást alacsony vízálláskor és szélvészben majdnem lehetetlenné teszik. A Kulpán csak árvíz idején járhat 1000 mázsát hordó hajó. A Tiszán való közlekedést még torkolatától Szegedig is nagyon

---

[1]) Kancz. lev. 36. és 279/1781.

nehezíti a sok zátony. A Béga torkolatánál óriási zátony terűl; csatornáját a kenderáztatás teszi járhatatlanná. [1])

Ugyanannyi panasz van a sok malom ellen, mely a folyamoknak hajózásra legalkalmasabb részeit elfoglalja. [2]) Elhelyezésökben semmi rend, majdnem lehetetlen, hogy a hajó beléjök ne ütközzék. Különösen a Dráván számosak és veszedelmesek. [3]) Magán a Dunán Pozsonytól lefelé 528 van. [4])

Az 1782. év vége felé és 1783-ban, midőn a török elleni háború nagyon valószinű, a császárnak nagyon szívén fekszik a Dráva, Száva és Duna tisztítása. Egymást éri a parancs és a kézirat ez ügyben. Különösen a hajóvontató út kivágását a Duna és Dráva mellett, sürgeti gyakran és erősen. A megyék el is végezik a munkát, közmunkával és napszámosokkal. Kétség sem lehet abban, hogy ez a szabályozás és javítás, mely most hadi czélokra történik, a békés kereskedést is nagyon elő fogta volna mozdítani. Most nem is a császárnál és a bécsi kormányban volt az akadály.

A császár 1784. júl. 29-kén kéziratot intéz a magyar kanczellárhoz. Értesült a haditanács által, *hogy a megyék a Dráva és Duna mellett kivágott vontató útról a kivágott fákat a folyóba dobták.* [5]) Természetes, hogy így azután nagyobb az egész munkából a kár, mint a haszon. Már előbb is, 1783-ban, midőn javában folynak a munkálatok, szintén külön kéziratban tudatja a kanczellárral, hogy értesülése szerint, sok megyei hivatalnok, kinek a Dráva mellett jószága és korcsmája van, minden lehetőt megtesz arra nézve, hogy a folyót ne lehessen soha hajózhatóvá tenni. Egyúttal kéri a kanczellária javaslatát arra nézve, hogyan lehetne mindezen akadálynak véget vetni. [6])

---

[1]) Briefe über die Schifffahrt und Handlung in Ungarn, Slavonien und Kroatien. Aus dem Italienischen. Prag, 1783. 4—30. l.

[2]) Br. Orczi Lőrincz, mint e czélra rendelt kir. biztos irja:

Engem pedig balsors sok malmok kárára
Kerget sebességgel Homonna tájára.

[3]) Gr. Erdődy László jelentése a Htthoz 1785. jun. 20. 8284. sz.

[4]) Almanach für Ungarn.

[5]) Kancz. lev. 8080/1784. B. M.

[6]) 9521/1783. Königgrätz szept. 24. B. M.

Szinte hihetetlen, hogy az ország vagy egyes hatóságok igy, saját forgalmuk érdeke ellen cselekedtek volna. Nem is kell rossz szándékot keresni, mint azt az uralkodó tette. Egy azonban bizonyos: tudatosan vagy öntudatlanúl érezték, hogy e csatornák és ez a könnyebb közlekedés véget fognak vetni a magyar nemesség elszigetelt, boldog voltának. Ha lesz kivitel, nagyobb lesz a fényüzés: a pénz úgy sem marad meg az országban, a haza pedig megszűnik a tejjel, mézzel folyó Kanaán lenni.

Egyike ama férfiaknak, kik királyi megbizásból hivatva voltak Magyarország folyóit szabályozni, báró Orczi Lőrincz, a derék katona és őszinte nyilt hazafi, több versében maga is kifejezi ezen aggodalmát.

Károlyi lehúzta az Etsedi Lápot,
Ki irta sok ezer tekenős békákot,
Zsigrai Sárvizből elküldé a rákot,
Tégyen már Ortzi is Tiszán ily csodákot.

Árkokat ásunk hát bizonytalan bérért,
Várván bársonyt hoznak töretlen kenderért,
Aranyat küldjenek Tokai ürmösért,
Idegen mű jöjjön magyar gyűjteményért.

Ha Kulpa megtisztúl, Triesztnél kikötünk,
Mármarosi sóval Fiumébe megyünk,
Bukarihoz viszszük füstölt berbecsinket,
Páduában hajtjuk hízott ökreinket.

Az álnok Udvari kárpitos szobában,
Ily gondolatokat forralván magában,
Viszi korán reggel Kaunitz Udvarában,
S azonnal lárma lesz egy egész Országban.

Mi vége van a sok furcsa rendelésnek?
Moldvából hajtsanak ökröt, lovat Bétsnek,
Magyar földön termett jószág elmaradhat,
Ez úgy is csak Nemest, mást nem gazdagíthat. [1])

A kérdés egész élességével és minden következésével van felvetve és tárgyalva. A magyar nemesnek politikai és gazdasági fenmaradása forog kérdésben. Akkor pedig még a magyar nemes, a magyar nemzet.

[1]) Br. Orczi Lőrincz. Költeményes Holmi II. 215.

Egy más költeményben szintén ily verselt prózában összehasonlítja br. Orczi a közlekedés gyarapodása által bekövetkezendő állapotokat a mostaniakkal.

Boldog Isten, minek e munkás fáradság,
Megfonynyad e miatt sok ezer parasztság.
Bátor hajózásból jöhet sok gazdagság,
Úgy tartom, nem ebben áll igaz boldogság.

Megengedem Anglus száll Tokaj tájára,
Az édes italból felrak gályájára,
De ő majd tsipkét hoz aszszonyink búbjára,
Drága árt fog vetni csecsés portékára.

Mi tőlünk elviszi a haszonra valót,
Sok entzenbentzével tsalja a pazarlót,
Utóbb majd jobbágyunk meg veti a sarlót.
Hajós lesz s nem fogja megjárni a tarlót.

Itt vagyon közöttünk a nagy vetekedés.
Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés,
Minél előbb jöhet erkölcs vetemedés,
Mit mondasz, mire megy az ily vetélkedés?

Zemplén. Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében
Van pénz. van eledel, van bor a pintzébenn,
Mi kell több? miért vesse életét kétségbenn
A magyar, hogy több pénz jőjjön erszényébenn? [1])

A leglogikusabb értekezés sem adhatná elő jobban az itt szemben álló ellentéteket, mint ez igénytelen versek. Ily közvetlen, majdnem naiv öntudattal nem nyilatkozott azóta a magyar nemesnek politikai felfogása. Az ilyen felmért, mindenütt haszonra berendezett országban. a magyar úr már nem találja honát, szabadságát.

Keressünk, ha lehet, olyan szegeletet,
Hová még Commissár s mérő nem mehetett,
Légyen bár északra, hóban helyheztetett,
Emeljünk magunknak ott egy kis fedelet. [2])

Még csak megkezdődött ez az új irány, még sok idő folyt le, mig beállott a magyar föld gazdasági átalakulása. — Ez

[1]) U. o. 186. l. Tokajban való érkezés télen, czim alatt.
[2]) U. o. 83. l. Válasz (Barcsainak).

átalakulás főmunkása pedig nem »álnok udvari ember« volt, hanem magyar és főúr: gróf Széchenyi István.

Azt azonban beláthatjuk, hogy a régi nemesi rendszer és a vármegyei közigazgatás nem számította a kereskedés felvirágoztatását első gondjai közé. De Orczi utolsó versében, midőn vándorlásra gondol, Voltaire-t s Rousseau-t szándékozik meglátogatni. Mily szemmel nézhették hát az újitásokat azok, kik Orcziban is franczïát láttak?

Az utak és gátak rendbentartására, nagyon nevezetes példát nyújt a most is fennálló *Mirhógát* története. Még 1760-ban több kún helység elzárta a Mirhófoknak nevezett tiszai nyilást, 270° hosszú gáttal, az aradások visszatartása miatt. Heves vármegye azonban érdekeit sértve látta általa, 1776-ban felszólalt ellene és 9 nap alatt lorontotta. Részben ez okozta a kúnok nagy kivándorlását. Heves megye azután 1785-ig halasztotta újra felépítését, a midőn József császár a megye kiküldött deputatióját és főispánját itélte a kárvallottak kielégítésére. [1])

Az országutak, ha lehet, még rosszabb állapotban vannak, mint a folyók. A lembergi kereskedők, kik a cs. kanczelláriához folyamodnak, hogy Magyarországon át közelebb érhessék Triesztet, nagyon elevenen irják le az egész országon átvezető csapást. [2]) A császári kanczelláriát nagyon érdekli a dolog, mert ha a közlekedés kifejlődhetik, Galiczia főkikötőjévé Danzig helyett Trieszt válik.

A jelentés szerint Hatvan és Csány közt rossz időben három napi járás az út. Árokszálláson a nagy árkon nem vezet át hid. Kálnáig négy hidra volna szükség. Szihalmon a rossz út miatt sokszor egy álló hétig kell időzni. Onnan Kövesdig a töltésen minden mértföldnyi út egy napba kerül. Emődön túl egy árok miatt $1^1/_2$ mértföldet kell kerülni. Szerencs és Tokaj közt van egy igen veszedelmes hely stb. Igy megy a határig. Ez az észak-keleti út mindig hirhedt volt, és még 1787-ben is hasonlónak festi Almási Pál, királyi biztos. [3]) De a lembergi

[1]) Ez ügyre vonatkozó okmányok kancz. lev. 1785. 15,570.

[2]) Kancz. lev. 6413 1782. és 1581 1783.

[3]) H. T.-t. lev. 33,786. sz.

kereskedők szerint ép oly állapotban volt a triészti útnak Buda és Kanizsa közt eső része. A korcsmák pedig sehol sincsenek ellátva a legszükségesebbel sem. [1])

Az ország legfontosabb országútja a Bécs-Budapest-Szeged, Temesvár-nagyszebeni. — Erről következőleg ir egy nagyon megbizható utas: »Az utak Pozsony és Nagy-Szeben közt többnyire olyanok, minőknek a természet alkotta és a kocsikerekek megerősítették. — A Pozsony és Buda közötti országút mellett sokhelytt árok van, de annál rosszabb. Pesten alúl egészen csinálatlan az út Szegedig. Szegeden felül egy mértföldnyivel felvetették az országútat, ezt aztán kerülje mindenki. Szegedtől az erdélyi határig mindenütt csinálatlan az út. — A hidak Magyarországon jobb karban vannak, mint Erdélyben, mégis igen gyakran tartóztatják a postát.«[2])

Budáról, mint az ország központjából, hetenkint kétszer indul a kocsiposta Kassa, Tokaj-Debreczen, Temesvár, Eszék, Baranyavár, Pécs és végre Körmend felé.

A postaforgalom, mint jövedelméből itélhetjük, növekedett. A tiszta jövedelem 1782-ben 74,545 frtra rúgott és 6517 frttal múlta felül az azelőtti év tiszta jövedelmét. [3])

A kereskedelem többi előmozdítója nem volt ismeretes az országban. Váltótörvényhozás és törvényszék nem volt. A bécsi banknak filialeit csak II. József hozta be. Még Almási is azt hiszi, hogy a fiumei és magyar kereskedés nem szorult bankóra. A hitelnek hiányzottak első feltételei. A kamatláb magasabb, mint a többi örökös tartományban. Mária Terézia országlása elején még nem járt rézpénz az országban [4]) és még

---

[1]) Szirmai, e vidék lakója, igy ir az utakról, de régibb időről: »Viae et pontes ex virgultis, saepe impermeabiles.« A korcsmákról pedig: »Diversoria in Regno praeter majores urbes nulla, sed popinae vilissimae, eaeque tantum hinc inde.«

[2]) Lehmann Reise 40—41. l.

[3]) Kancz. lev. 1783. 1343. sz. Ha bizonyos vonalat drágitottak, a forgalom csökkent. Így 1779-ben Bécs-Buda-N. Szeben közt 230 személy használta a postát, fizetve mértföldenkint 15 krt. 1782-ben ellenben, midőn a mértföldre eső kocsipénzt 22½ krra emelték, az utazók száma 102-re hanyatlott. Kancz. lev. 4875/1784.

[4]) Szirmai i. h. függelék 224. l. Cupreae pecuniae nullus usus.

1785-ben is panaszkodnak a váltópénz hiánya fölött, mely éles ellentétben áll az élelmi szerek olcsóságával. [1])

Mindezen vonások: nehéz közlekedés, rossz útak, korcsmák hiánya, hitel fejletlensége, a karavánokkal és vásárokkal együtt kiegészítik az ország kereskedelmi rajzát. A karavánok és vásárok nagy forgalma mellett igen fontos szerepet játszanak e gazdasági fokon mindenütt a házalók. [2]) Az északi vidékekről Zólyomból és Árvából gyolcscsal, olajjal és sáfránynyal bejárják az országot a tótok és ellenök nagy a helyhez kötött kereskedők panasza. [3]) Épen úgy előfordulnak már Gottschee vidékének vándor fiai is, mint házalók. Egy izben Bihar megyében 15 kocsi tünik fel orosz képárulókkal. Ezeket még politikai eseményekkel is kapcsolatba hozták. [4])

II. József egyik gazdasági főérdeme az osztrák kereskedés kifejlesztése és a többi európai államokéval egy rangra emelése. Midőn a bécsi kereskedők panaszkodtak új rendelkezései ellen. igy felelt: »hisz csak én teszlek kereskedőkké. eddig kalmárok voltatok, idegenek ágensei.« A magyar kereskedés pedig mennyivel állott alacsonyabban, mint az osztrák! És midőn legelső alapjait készül megvetni a fejedelem, láttuk, mily ellenállásba ütközik. Hiába terjeszt eléje a kanczellária új meg új terveket. Valamint a magyar nemesek érzik, hogy a gazdasági átalakulás csak megelőzése a politikainak, úgy a fejedelem is abból indúl ki, hogy csak a politikai viszonyokon kezdve javíthat a gazdasági állapotokon. Itélete igy szól:

»*Magyarországon sem a főrend, sem a polgárok közt nincs ipar, sem tisztázása a kereskedésre vonatkozó eszméknek.*« Világosan kitünik ez abból, hogy még egyikök sem telepedett meg Fiuméban, vagy az ország más újonnan visszakapcsolt részeiben. Ez új rendelkezések és kiadások várjanak

---

[1]) Lehmann i. m. 69. l. Régi panasz tehát az, hogy ez olcsó országban aránylag oly nagy a legkisebb pénz.

[2]) Roscher Kolonien 103. l. Az élesszemű tudós általában igyekszik a gyarmatok gazdasági fejlésének törvényeit megmagyarázni. Hazánk még csak név szerint sem fordul elő művében. De láttuk, mennyi a közös vonás.

[3]) 854/1783.

[4]) 926/1783

tehát jobb és felvilágosodottabb napokig. A Duna, Száva, Kulpa, Dráva, Tisza, Szamos, Maros és Vág, melyek részben már hajózhatók, csak nagyjában fognak szabályoztatni. Maradjanak el a biztosok és bizottságok, melyek csak irka-firkát és haszontalan kiadásokat eszközölnek. [1])

Midőn 1785-ben az ország egész közigazgatási rendszere átalakúl, Niczky gróf, a Helytartótanács elnöke, van megbizva egy javaslat kidolgozásával. E javaslat 10. pontja a helytartótanács egyik feladatáúl tüzi ki a főfelügyelet gyakorlását a közgazdaság, a gyárak, a földmivelés és ipar fölött. A császár, midőn ezt visszautasítja, következőleg itél a mult évek gazdasági törekvéseiről:

»*E pontok oly kevéssé felelnek meg Magyarország alkotmányának és műveltségének, hogy nagyon is ideje korán vették őket munkába, és annyi éven át csak nagy papir- és tintafecsérlést okoztak, a nélkül, hogy történt volna valami lényeges. Csiszolni és fényesíteni akartak ott, hol még gyalura volt szükség.*« [2])

A külfölddel üzött kereskedés e korban állandóan aktiv. A lakosok még nem szoktak azon mértékben az idegen ipar és a gyarmati árúk kényelméhez, mint a minőben országunkban a művelés alá jutó föld terjedt.

---

[1]) »Nulla hucusque adhuc in Hungaria nec inter proceres nec inter Cives viget Industria, nec Clarefactio ad Commercium tendentium Idearum, hoc abunde manifestatur, quod hucusque nec Flumine nec in aliis Partibus, Regno noviter incorporatis aliquis illorum illuc se stabiliverit, remaneant ergo haec novae dispositiones ad meliora et clariora tempora (A folyók nevei.) Iam aliunde in partem navigabiles solum ab ingentibus difficultatibus eliberentur et de reliquo et Commissarii et Commissiones nihil nisi scripturationes et expensas inutiles efficientes remaneant. Josephus.« 1783. jún. 29. 5855. sz. — Ez a latinság segíti megértetni velünk, miért vetett a császár véget a »curialis stilus«-nak.

[2]) Diese Rubriquen sind so wenig noch geeignet für die Landesverfassung und Begriffe Hungarns, dass man sehr zur Unzeit mit ihnen hervorgetreten ist, und nur eine grosse Papier- und Dinten-Versplitterung durch alle diese Jahre verursacht hat, ohne dass etwa wesentliches geschehen ist. Man wollte Firniss und Glanz geben, da wo erst der Hobel hätte wirken sollen.« 1785. 12,807. sz. kancz. lev.

Az összes kivitel értéke 1778-ban	14.262,800 frt.
a behozatalé	10.390,328 »
tehát a kivitel + ...	3.872,472 frt.
A kivitel 1779-ben ..	16.205,217 frt.
behozatal	9.313,191 »
kivitel + ...	6.892,026 frt.
A kivitel 1780-ban ..	12.198,815 frt.
behozatal	10.419,230 »
kivitel + ...	1.779,585 frt.
A kivitel 1781-ben ..	12.294,379 frt.
behozatai	11.518,661 »
kivitel + ...	775,718 frt.
A kivitel 1782-ben ..	13.527,144 frt.
behozatal	9.192,743 »
kivitel + ...	4.334,381 frt.

A bányák termése azonban mindig külföldre ment, és a külföld magyarjai már akkor is elköltötték Bécsben és egyebütt a fölösleget. Mennyi készpénz ment ki az országból, mint a kölcsönzött tőkék kamatja! A merkantilis bilanx, melyre oly súlyt helyeztek akkor, egyáltalában nem mutatja megbizhatóan az ország gazdagodását. — E számok azt is mutatják, hogy a kivitel és többlete legnagyobb 1779-ben, midőn leginkább folyik a tengeri háború és részben még a bajor örökösödési is. József uralkodása alatt soha sem múlta fölül annyival a kivitel a behozatalt.

Az ország legfontosabb határa a kereskedés szempontjából is, az osztrák. Láttuk, hogy a tengerpart a kivitelnek és behozatalnak alig közvetíti 15-öd részét.

Ez összes forgalom következőkép oszlik meg a főhatárok közt:

Alsó-Ausztriába visznek 1783-ban — mely egyike azon éveknek, midőn legnagyobb a kivitel — 9.074,623 frt értéküt, az egész kivitelnek több mint felét, onnan 6.053,000 frt értéküt hoznak be, szintén többet a behozatal felénél.

Stajerbe 1.374,000 frt ért. visznek, onnan 937,000 frt ért. hoznak.

Morvába, hol a gyapjúnak van vására, 2.646,000 értékben visznek ki, onnan 727,000 frtnyit hoznak be. Sziléziába 1.139,000 frt ért. visznek, 342,000 frtnyit hoznak.

Mindezen tartományokba, melyek a magyar gabonának, gyapjúnak, szarvasmarhának, dohánynak és bornak fogyasztói, feldolgozói vagy továbbszállítói, sokkal nagyobb a kivitel, mint a mennyit, a tabellák szerint, a behozott árúk értéke kitesz.

Csak két határon passiv a kereskedés: Törökország és Erdély felé. Törökországban a kivitel 214,000 frt, a behozatal 787,000 frt. Erdélybe a kivitel 428,161 frt, a behozatal onnan 977,345 frt értékű.[1])

Ez adatok ellenőrzésére szolgál az *osztrák* vámtáblázatok kimutatása. Ezekről a cs. kir. udvari főszámvevőszék elnöke, gr. Zinzendorf Károly nyújt be 1784-ben egy jelentést a császárhoz. Maga Zinzendorf igen skeptikus a táblázatok megbizhatóságát illetőleg.[2]) Azt is említettük már, hogy ő majdnem az egyedüli akkori osztrák államférfiú, ki üdvösnek tartaná a vámsorompók lerontását Magyarország és az osztrák örökös tartományok közt.[3])

A magyar táblázatok szerint a *behozatal* értéke az osztrák tartományokból 5.494,986 frt volt 1782-ben. E tábla szerint

[1]) Mindezen adatok a hivatalos évi kimutatásokból vévék a kanczell. és kamarai levéltárakban.

E tabelláknak különben is kétes értékét megbizhatóság dolgában megvilágítja a következő példa:

Az 1783. táb. szerint (9142/84. kanczell. lev.) a transito (átmeneti kereskedés) ily módon folyt:

Behoztak *transitora* örökös tartom.-ból	1.609,813 ft.
» » külföldről	2.307,166 »
	Összesen	3.916,979 ft.

Az összes transito-kivitel ellenben csak 3.497,281 frt. Így több mint 400.000 frt értékü árú, az egésznek 9-edrésze, transito közben, az országban maradt.

[2]) E fontos jelentés megvan kanczell. lev. 1784. 5324. sz. a. márcz. 31-ről kelt.

[3]) Dispacci 1781. márcz. 3.

pedig onnan Magyarországba vittek 9.166,628 frt értéküt, tehát majdnem kétszerannyit. Innen is látjuk, hogy a táblázatok után biztosan nem indulhatunk. Magyarország kereskedése az örökös tartományokba, az osztrák tabellák szerint is aktiv volt, de ezek az osztrák kivitelt sokkal nagyobbnak mutatják. A bevitel értékénél már nincs oly nagy differentia a két tábla közt. [1])

Az osztrák miniszter, bár nem sokat hisz a tábláknak, mégis arra a következtetésre jut, hogy az örökös tartományoknak csakugyan van iparuk, a mit szerinte annyian vonnak kétségbe és hogy annak Magyarország a legjobb vásárja (évenkint legalább 3.500,000 ft), ennélfogva Ausztria a bilanciában nem is veszthet. Második következtetése az, hogy Magyarországnak gabonája, marhája és szőleje, ugyancsak alacsony számítás szerint, évenkint 10 milliónyit jövedelmez. A fejedelemnek tehát ezekre kell leginkább gondot fordítani. — Ha ezek felvirágzanak, kormány segítsége nélkül is fognak keletkezni gyárak és ki fog fejleni az ipar.

A mit Zinzendorf ajánl és követel, az tulajdonkép Mária Teréziának, hogy úgy mondjuk, személyes gazdasági politikája. Mindkét birodalom, melynek urnője, azt fejtse ki leginkább keblében, a mi benne túlnyomó és a mivel a másikat kiegészíti.

Teljes uralkodásra ez elv Mária Terézia alatt sem jutott. A gazdasági érdekkel szemben állott a politikai.

V. Eredmények.

Két, alapjában és fejlődésében különböző gazdasági rendszernek létét mutatják ez adatok. Az egyik az észak-nyugati vidéknek régi műveltségű, iparos rendszere, melynek kifej-

[1]) Erdély azon tabellák szerint *passiv* kereskedést folytat:

Behozatal.....	1.347,706 ft.
kivitel........	600,497 »
Veszteség.....	747,259 ft.

Zinzendorf ennek sem ad hitelt, mert nem hitelezhének oda annyit. Annál kevesbbé hiszi, mert 1770-ben a bevitel 1.199.000 ft volt csak, a kivitel 990,400 ft. A kivitel nem csökkenhetett oly óriási módon.

léseével párhuzamosan és karöltve jár a hegyek kincseinek mind teljesebb és tudományosabb kiaknázása a bányászat által. A másik, az ország déli és középső vidékeinek gyorsan fejlődő mezőgazdasági rendszere, mely puszta, lakatlan vidékeket csakhamar Európa egyik éléstárává változtatott.

A korszak sajátos jellemét az képezi, hogy e két rendszer, mely a régi Magyarországban egymással együtt és egymásra támaszkodva állott fenn és haladott, most ellentétes irányokba tért. Az első, az iparos és bányászgazdaság, hanyatlásnak indúl. — Egyrészt az alapúl szolgáló érczgazdagság csökken, vagy a mennyiben megmarad, idegen igazgatás alá jut. Másrészt az észak-nyugati vidék ipara, mely azelőtt uralkodó volt az országban, és mindaddig fontos részét alkotta a magyar nemzet történeti életének, most e jelentőségét elvesztette. Mellette mind magasabbra emelkedik az osztrák örökös tartományok ipara, nemcsak saját érdeme, az ottani népnek nagyobb készültsége és sűrűsége folytán, hanem mindenek fölött a kormány gondozó ápolása alatt. A XVIII. század elején Magyarország még meglehetősen saját nemzeti iparára van utalva. A század vége felé mind inkább az osztrák tartományok árúinak válik piaczává. Ipara, mely egyideig, ha nem is egyenlő rangú, de mindenesetre egyenlő származású és szervezésű volt nemcsak az osztrákkal, hanem a középkori Európa minden industriájával, az óriási nyomás alatt elcsenevész és korlátolt vidéki jelentőségű házi iparrá sülyed. Azelőtt megvédte isoláltsága, most a létért való küzdelemben nem állhatott ellen izmosabb vetélytársának.

Ugyanezen idő alatt a magyar gazdasági élet másik nagy tényezője a termelés, mind hatalmasabb fejlődést vesz. Különösen az újonnan elfoglalt terület vet nagy súlyt a latba: majdnem tisztán csak termel a nélkül, hogy sokat fogyasztana. Ki kezd bontakozni a telepedésnek és művelésnek első nehézségeiből és minden kezdetnek, úgy szólva minden egyes colonusnak, csakhamar a produktió érezhető gyarapodása felel meg.

E termelés már korszakunk alatt is a fejlődés több stádiumán megy át. Először a baromtenyésztés a fő. A szarvasmarhán kivül csakhamar a juhtartás és gyapjútermelés válik

nagy jövedelmi forrássá. Majd mind jobban kifejlődik mellette a földművelés. A gabonatermelés nagy és napról-napra növekedő területeket foglal el. Ép úgy, mint a baromtenyésztésnél a legkezdetlegesebb módtól, mely még csak a húst tekinti leginkább, mind jobban eltérve, nagyobb gondot fordítanak a finomságra, különösen a juhtenyésztésnél, szintúgy a földmivelés módja és productuma is javúl. A kétszeres helyébe a tiszta búza lép. A dohány egy fő termelési és kiviteli czikknek rangjára emelkedik.

Láttuk, hogy a termelésnek is van egy ága, mely nem igen fejlődik tovább: a szőlőmivelés. És ha részben páratlan minősége nem is engedi letünését a világ piaczáról, bizonyos, hogy új hódításokat nem tesz, sőt saját hazájában is meg kell küzdenie idegen versenynyel. De, mintegy végzetszerűleg, e látszólag ellenkező körülmény is csak elősegíti az általános gazdasági átalakulást. E czikk főtermelője nem az új, hanem a régi Magyarország. Nem a főuraknak és nemeseknek, hanem épen az észak-nyugati felföld és a kis sikság városainak képezte főjövedelmét a borkereskedés és különösen a kivitel.

A nemzet fejlődésére nézve már most különösen fontos, hogy az ország két különböző vidékének előrehaladása nem tart lépést. Ha a magyar ipar és bányászat, és vele együtt az észak-nyugati vidék lakosságának sűrűsége oly mértékben növekedik, mint a délkeleti résznek földművelése és nyers anyag termelése, Magyarország gazdasági tekintetben mintaszerű állammá válhatik. Megfelel némileg az ideális »isolált állam« követelményeinek. Részei kölcsönösen kiegészítik egymást, egymásra szorúlva, annál erősebben hatnak vissza idegen befolyás ellen.

De mig a termelés terén majdnem túlproductio áll be, a fogyasztó, iparos polgári rész, majdnem stationarius marad, vagy hanyatlik. Az ország nyers terményeinek, határain kivül van főpiacza. Másrészt nem a hazai, hanem az örökös tartományoknak ipara veszi táplálékát, a hatalmasan feltörekvő és mind szélesebb alapon még nagyobb jövőt igérő magyar termelésből.

Hogy ez igy volt, és hogy politikai és társadalmi elemek befolyása alatt ennek úgy kellett lenni, ez képezi a XVIII.

századbeli Magyarországnak gazdasági fátumát. Ennek az új termelő, gyarmati Magyarországnak gyarapodása és terjedése, mig a régi telepedések gazdasági létének alapjai is megrendülnek, részben műve a kormánynak, részben pedig megmagyarázza a kormány által követett magatartást.

Ha Magyarországban az mutatkozik életrevalónak, a mi új, de alacsonyabb fokot jelöl, ellenben az csak tengeni látszik a mi régibb ugyan, de magasabb kifejlettségü volt: ki veheti rossz néven a kormánytól, ha az után indúl, mit a természet maga és a gazdasági politika első törvényei irnak elé? A mi most oly szépen felvirágzik, az nemcsak hódítás, hanem gyarmat is. Évről évre új árjai érkeznek oda a bevándorlóknak. Nem természetes-e, ezen nagy és szép területtel, melyet az osztrák tartományok segítettek visszaszerezni, és mely rohamosabban emelkedett, mint a többi vidék, és természetesen az egész országgal is úgy bánni, mint gyarmattal, úgy a hogy a politikának és közgazdaságnak már ismert szabályai és tapasztalatai előirják? Politikai tekintetben is ez a legajánlatosabb. A hol már meglett társadalom van, azt a kormánynak és a fejedelemnek számba kell venni: gyarmat, alkotmányos tekintetben is az anyaország kényétől függ.

Gyarmatban olcsó a termelés, nagyok az igények. Kész ellátója az anyaországnak nyers anyaggal, melyet az elhasznál, vagy melynek elszállításán nyer, és legkészebb és legbiztosabb vevője kézmiveinek. Minthogy a belföldi fogyasztás, a csekély népesség miatt jelentéktelen, egészen külföldi kereskedésre van utalva, nem önálló; az anyaország mintegy szabadalommal bir az árak megszabásában.

Ez elvekből a XVIII. században különösen az angol gyarmati kormány indúlt ki. Egy angol főember, II. József kortársa, Lord Sheffield, egyenesen igy fejezi ki magát: Amerikai gyarmatainkból és a nyugotindiai szigetekből, az az egyedüli hasznunk hogy monopoliummal birunk fogyasztásukra nézve, és hogy mi szállítjuk el termésöket.[1] Ez elvek vezettek az északamerikai gyarmatok elvesztéséhez.

[1] The only use of American colonies or West India islands is the monopoly of their consumption and the carriage of their produce. Roscher Kolonien. 243. l.

A szives olvasó az előbbi fejezetek tartalmából kiveheti, mennyiben voltak Magyarország viszonyai csakugyan gyarmatiak, és ennélfogva, mennyiben gyökerezett az ilyen eljárás csakugyan a fennálló állapotban. Azt is összehasonlíthatta, mennyiben követett a bécsi kormány csakugyan ilyen elvekből folyó eljárást.

Csak még egyre kell figyelmeztetnünk, a miben e bécsi rendszer eltér azon colonialis rendszertől, melyet Anglia követett.

Roscher, általunk sokszor idézett kitünő művében, két nagy tételben fejezi ki a merkantilis rendszer elveit, a gyarmatokra alkalmazva. Először is: *Az a czél, hogy a gyarmatoknak lehetőleg semmi iparuk ne legyen. Ők képezzék mintegy a vidéket, az anyaország az iparos és kereskedő fővárost.* [1]) Másodszor: *a nyers anyag termelését a gyarmatokban lehetőleg előmozdították. Természetesen, minél többet termelnek a gyarmatosok, annál többet kereshet az anyaország ipara, mint vevő és szállító, vagy, mint mondani szokták, annál függetlenebbé vált az idegen országok termelésétől.* [2])

Az első pontot, láttuk, mily lelkiismeretesen tették magukévá az osztrák államférfiak. Rendszeröknek vallották, az általunk közlött adatok után abban nem lehet semmi kétség.

A második pontot annyira következetesen hajtotta végre Angolország, hogy II. Károly korában az angol szigeteken eltiltották a dohányültetést, csak azért, hogy a gyarmatok dohánytermelése annál inkább gyarapodhassék. A XVIII. század elején az állam jutalmazta azokat, kik hajóépítő fát vittek a gyarmatokból Angliába; továbbá indigót, kendert és lent, végre nyers selymet, és még 1772-ben is — négy évvel az elszakadás előtt — praemiumot tűztek ki fenyőfa kivitelére. [3]) Az anyaország tehát, ha ipar tekintetében magától függővé akarja tenni gyarmatát, legalább annak productióját még saját rovására is elősegíti.

Ausztria nem tett úgy velünk. A magyar bornak menynyit kellett szenvednie csak azért, hogy a bortermelést Ausz-

[1]) I. h. 254. l.

[2]) U. o. 257. l.

[3]) Roscher i. h. 257—259. l.

triában meghonosíthassák. A magyar gabona és gyapjú kivitele, Ausztriába is, nehéz vám által volt korlátolva. Egyszóval: Ausztria nemcsak iparát és kereskedését, hanem mezőgazdaságát is Magyarország rovására akarta fejleszteni.

Nem mint anyaország bánt gyarmatával, hanem mint féltékeny és gyorsan múló hatalmát mindenkép felhasználni vágyó gondnok, fiatal, de gyorsan fejlődő gyámoltjával. — A mellett pedig hazánk nem volt egészen gyarmat, volt saját ipara is, melyet az anyaországé most elnyomott. A gyarmatosításban is, a hol volt, a régi Magyarországnak volt legalább is annyi része, mint az örökös tartományoknak.

Magyarországnak tehát, gazdasági tekintetben, gyarmaténál is rosszabb volt a sora.

A gazdasági viszonyokat e rajzunk, szinte önkénytelenül, gyarmatiaknak, kezdőknek, fejlődőknek tünteti fel. De az új alakulás mellett, mely könnyű zsákmánynak látszott, ott állott már egy régi, hatalmas történeti fejlődésű *társadalom.*

MÁSODIK FEJEZET.

A társadalom.

A magyar nép letelepedése zárja be a nagy népvándorlás korát. E letelepedéshez, a föld birtokba vételéhez vitték vissza a magyar társadalomnak, úgy mint minden más középkori társadalomnak megalakulását és szervezését. Sok változás állott be, új tényezők is járultak a népélet régi alapjaihoz. A fő, a lényeges a társadalomban azonban mégis az maradt, a hódítókhoz vagy a legyőzöttekhez tartozott-e az illető család, vidék vagy nemzetiség? Ha nem a származás vagy eredet, a jogi fictio mindig fentartotta a különbséget. Ha nem is minden törvényes birtok és jog, de a birtok és jog fogalmai a hódítás tényében gyökereztek.

A középkor Európaszerte az egyes, nagy rendek kifejlésének kora, melyek saját érdekeik szerint szervezkednek és túlsúlyért küzdve egymással, átalakítják az egész nemzeti életet. Nem az államnak, nem is a nemzetnek eszméje az első és uralkodó, hanem a nemességnek, hierarchiának vagy a polgári rendnek eszméi. Ezek, lehetőleg a legcsekélyebb részletig kifejlődve, a hozzájok tartozó egyedek életét egészen áthatva, küzdelmökben és egymás mellett fennállásukban egyaránt, mai napig is alapját képezik az európai államok társadalmi életének.

Az újkor bekövetkezése abban áll, midőn, leginkább a classicus kor emlékei után indulva, az ember már nem osztályhoz és rendhez köti magát, hanem maga magát igyekszik központtá tenni. A középkoron uralkodó hatalmak, az egyház, a lovagság, a polgári rend, csakhamar elvesztik régi, kizáróla-

gos tekintélyöket. Helyöket a modern állam foglalja el, készülve mindnyájok szerepét kitölteni és tova fejleszteni. Az egyes osztályoknak és rendeknek politikai jelentősége azon mértékben csökkent, a mint az állam eszméje mind jobban magához hódította az egyes embereket.

Ily értelemben véve, hazánk története a XVIII. században még tisztán középkori. Még nem az állam a szervező, hanem a hódítás és megtérés által létrejött társadalom áll fenn; egészében és részeiben teljes egységet képezve, saját magát tartva czélnak: minden mást az országban a szerint alakitva, a mint érdeke kivánta és hatalma megengedte.

II. József világtörténeti jelentősége abban áll, hogy mint az állam képviselője, mely e középkori társadalomban önmagának látja tagadását, száll síkra azon organisatio ellen, mely országaiban addig uralkodott. Életének egyik főfeladatát épen a régi magyar társadalomnak megdöntése képezte. Hogy az nem sikerült, az képezi élete főszerencsétlenségét. Hogy az ő elveit mások vitték véghez, más eszközökkel, az teszi bukását oly tragikussá.

A modern állam vagy a korlátlan királyi hatalomnak képében, vagy mint a népek nagy forradalma szállott szembe a régivel. A régi mindenütt változó gyakorlaton és írott jogon alapúl, az új, abstract, mindenütt érvényes elvek után indúl. A küzdelem történeti képe tehát az, hogy az egyes nemzetekben és országokban kifejlődött rendi jog és gyakorlat, minő ellentétben áll az új, általános elvek követeléseivel. És e szempontból vegyük tekintetbe, minő állapotban találta a császár trónra léptekor Magyarországot, mint a 800 év óta rajta uralkodó nagy társadalmi erők művét.

Mint minden európai nemzetnél, itt is két főhatalomban leli központját a középkorban a nemzeti lét: a nemességben, mely fejét a királyban tiszteli, és az egyházban, mely Isten földi birodalmának része. A magyar nemzet különös individualitása úgy fog szembetűnni, ha e két általános, egész Európával közös tényezőnek vizsgáljuk működését és művét. A magok szervezetét és azt, mit a többi osztályokban szerveztek vagy meghagytak, egyaránt kell szemügyre venni. Azt azonban előre ki kell emelnünk, hogy úgy a nemesség, mint az

egyház. már át van törve az újkor és a reformatió alakulásai által, és mindegyikre nézve a XVIII. század inkább a restauratió korszaka, mint a békés, zavartalan uralomé.

I. Nemesség.

Európa legtöbb népénél általános, hogy a fegyver viselése és a politikai jogok gyakorlása által kiváltságos, öröklő nemesi osztály eredetét hódításban keresi. A fegyverjog döntött: a győztesek nemzete a nemes: a legyőzöttek tömege: a jobbágy. [1])

Nyugat-Európa nemzeteinél csakhamar összeolvadt a hódító nemesség a legyőzött jobbágysággal, nyelvre nézve. Néhány század mulva már csak ez osztálykülönbség választotta el a longobardot az olasztól, a frankot a gallustól, a normannt a szásztól. Németországban és Lengyelországban pedig nem is volt soha különbség nyelv vagy származás dolgában.

Itt látjuk az első lényeges eltérést a magyar nemesség és a többi európai nemesek közt. A hódító magyar, külön nyelvű és erkölcsü nemzet maradt. Inkább a hódítók közt fennálló egyenlőség dőlt meg a gyengébbek és szegények rovására. A magyar elem egyrésze megszűnt a kiváltságos osztályhoz tartozni, bár — mint a krónika mondja, és miben alig lehet kétség — eredetileg egyenlő nemes és szabad volt mind, mint egy apától és anyától származó, és mind együtt jöttek Scythiából. Másrészt, a nyugat-európai keresztyén népek szokása szerint, a királyok sok idegent is felruháztak a nemesség jogával, ki ez által a magyar nemzetnek lett tagjává.

Különösen *a horvát* nemesség foglal el ezek között fontos helyet. Ez is tagja a szent koronának, és mint nemes,

[1]) Angolországban: »a normannoktól származnak ez ország főrendjei, a közrendű emberek pedig a szászok gyermekei.« Francziaországban: »a hódítás el nem évülő jogára hivatkoznak a régi rendszer szószólói, mely hódítás a nemzetet győzőkre és legyőzöttekre osztotta.« Thierry Conquête de l' Angleterre 803. l. Prévost Paradol Essai. s. l'Histoire Universelle. II. 478. Természetesen itt nem annyira az a fontos, hogy hogyan jött létre a nemesség, hanem az, hogy maga hogyan magyarázta meg eredetét.

egyenesen magyar. [1]) Az idegenek befogadását jogászaink úgy fejezték ki, hogy a magyar »civitást«, a »nativus«-okon kivűl indigenák is nyerték el. [2])

A magyar nemesség mégis lényegében megmaradt az, a mi volt: a régi szabad magyarság. Ennek minden tagja, akármennyire különböznek is gazdagságra és tekintélyre nézve, egyazon alapjogokkal bír. Nem nemesi, középkori kiváltságok azok, hanem az ősi közszabadságnak romjai. [3])

Ez a nemesség ép úgy, mint a többi európai arisztokratiák, tulajdonkép nem más, mint letelepedett hadsereg. Csakhogy Magyarországon egy nemzet maradt meg hadseregnek, nem egy kiváltságos osztály. Innen van, hogy Magyarország az Arpádok és Anjouk korában tán nagyobb seregeket képes kiállítani, mint bármely más európai állam.

A ki képes és alkalmas volt hadi szolgálatra, többékevesbbé mint részesévé vált a magyar nemzeti jogoknak. A folytonos élet-halálharczok nem engedték, hogy a magyar arisztokratia magát úgy elszigetelje, mint a többi. Arra kényszerítették, hogy mind több társat fogadjon maga mellé. Innen származik a régibb időkben a székelyeknek, majd a tatárjárás korában a kúnoknak, a török háborúk korában a hajdúknak, a kiváltságos kerületeknek és az igen számos armalista, donatió nélkűl nemesítetteknek az ország szabadjai közé fölvétele.

Ennélfogva a magyar nemesség igen számos. Az 1787-iki conscriptio szerint 75,000 családnál több a nemes. Sokkal több ez, mint akár a német, akár a franczia [4]), akár az angol

---

[1]) 1741 : 61. t. cz. Praefatorum Regnorum Regno Hungariae adnexorum filii nativi, sub denominatione Hungarorum, quoad officia et beneficia Ecclesiastica et secularia, etiam complectantur. Hogy a horvátok mennyire magokévá tették e felfogást, mutatja a *Függelék*.

[2]) Ürm. jus. publ. 4. fej. 2. §.

[3]) A Verbőczy-féle I. 9. állítja össze a magyar nemes négy sarkalatos kiváltságát.

[4]) Ott 1789-ben, Taine szerint, csak 26—28,000 volt a nemes család. Francziaországnak pedig akkor négyszer annyi lakossága volt, mint Magyarországnak. Egész Poroszországnak nemessége 1806-ban, 20,000 családot tett ki, ez pedig a »junkerek« országa. Ellenben magában a porosz Lengyelországban ugyanakkor 25,000 volt a nemes család. Zedlitz, Preuss Adelslexicon. 1836.

nemesség. Könnyű megmagyarázni tehát, hogy ama népek nemessége a magyart nem tartotta magával egyenlő rangúnak, lovagnak. Ott csakugyan kiváltságos osztály volt a nemesség, melynek minden tagja, legalább theoriában, visza tudta vezetni családja nemesitését valamely ősének egy tettéhez. Nálunk ellenben egyrészt az a nemesség áll legfőbb becsben, mely a honfoglalás közös tényéből származtatja birtokjogát.[1]) Másrészt nemcsak egyesek, hanem egész helyek, gyakran vidékek vagy csapatok részesülnek főjogaiban.

Ez, nézetünk szerint, az alapkülönbség a magyar és a többi európai országok nemessége közt. Mindenütt máshol a nemesség nem volt más, mint uralkodó *osztály*, nálunk nagyjában maga az uralkodó *nemzet* volt.

Ebből következik egy más is. Az európai országok történetében úgy szerepel a feudalis nemesség, mint a nemzetek egységének felbontója, az országok feldarabolója. Nálunk ez a haza összetartója és egységének megvédője. Máshol a királyi hatalomnak, mely a nemzeti egység képviselője, küzdenie kell a nemesség particuláris jogai ellen. Nálunk a nemesek a nemzeti király legengedelmesebb szolgái.

Hanem országunk annyira érintve van az általános európai áramlások által, hogy semmi intézménye sem fejlődhetett ki tisztán, saját természete szerint, és mindig meg kell küzdeni a hazai földön fejlődöttnek az általános európai eszmék képviselőivel. Így azon kiváltságos, feudalis nemesség, mely mindenütt uralkodóvá válik a XII. és XIII. században, nálunk sem maradhatott el. Már 1146-ban II. Geiza győzelmében a németek fölött, találunk nyomaira.[2]) Az, a mit banderialis szervezetnek nevezünk, nem más, mint nyugat-európai hűbéres rendszer. Mellette azonban még soká fennmarad a közszabadság is. Míg tehát Európa-szerte hűbéres és zsoldos seregek küzdenek, hazánknak még nemzeti serege is van. Csakis ez a

[1]) Ebben némileg hasonlit hozzá a mostani angol nemesség, melynek főbüszkesége, egy ősét találni az 1066-ban átjött norman hódítók között. De mégis nagy a különbség. A normannok nemessége nem a hódítás tényétől datáltatik; már mint nemesek követték fejedelmöket és vették szolgálatuk bérét.

[2]) Fris. Otto Frid. Imper. I. 32.

körülmény magyarázza meg a XIV—XVI. században folyó harczok nagyszerűségét.

Salamon Ferencz kifejtette, hogy a mohácsi vész menynyire elősegítette az új aristokratia létrejöttét. Szerintünk azonban nemcsak a török hódítás okozta nagyobb veszély, melynek helyenkint és vidékenkint kellett útját állani, okozta ezt, hanem még inkább az, hogy most a nemzetnek idegen királya lett.

A köznemesség, egész régi történetünk alatt, királyaink hadserege. Az uralomra jutott Habsburgi ház ellenben, úgy, mint minden más tartományában, nálunk is első sorban a főaristokratiára támaszkodik. Tulajdonkép a XVI. századtól fogva fejlődnek a historiai emlékű nagy magyar családok. Azelőtt nagygyá tehetett királyi kegy vagy országos érdem. Ki ne ismerné a Garayakat, Ujlakyakat, Báthoryakat? Ezek azonban addig, úgy szólva, csak kivételek voltak.[1]) Most lett csak szabálylyá, hogy a nemesség egy része állandóan legyen magasabb rangú és tekintélyű, mint a másik. Nem véletlen az, hogy most válnak gyakoriakká az előbb majdnem ismeretlen grófi és bárói czímek.

Ez az uj magyar aristokratia, mely a Tripartitum által a nyugateurópai codificatiók befolyása alatt már jobban van elkülönítve a jobbágyságtól, mint a régi, viszi tulajdonkép a háborút a török ellen. A köznemesség pedig, melynek annyi családi és politikai érdeke a török háborúban nincs, inkább a német, mint a török ellen fog fegyvert. Ez természetesen sok kivétellel járt, mert p. o. Dunántúl is volt sok köznemesség. De mindazonáltal, nagyban fentartható az az állítás, hogy a végvárakért való dicső küzdelem első sorban a nagy urak érdeme, nem a köznemes vitézeké. Nem föladatunk itt az okokat feszegetni. Czélunkra nézve elég a ténynek constatálása. Zrinyiek, Batthyániak, Pálffyak, Esterházyak állanak ott mindenütt elől. A Tisza melléke pedig, hol legnagyobb számban volt meg a régi szabad közrend, Dobó ideje óta nem tűni ki a

[1]) Fontos e tekintetben az 1498: XXII. t. cz., mely a banderiumok tartását elrendeli. Nem a család vagy a birtok van terhelve, hanem az egyes név szerint megnevezett főúr. Tehát nem az állandó az alap, hanem a személy.

török ellen. Politikai és hadi szereplése e vidéknek és ez elemnek más téren birja súlypontját, az alkotmányos és vallásos küzdelmek terén.

Midőn az absolut királyi hatalom eszméje először tűnik fel, a királypárti főnemességnek választania kell. Wesselényi összeesküvése, Zrinyi Péter, Nádasdy és Frangepán véres halála után nem lehetett kétség abban, hogy kötelességek conflictusa esetén arisztokratáink inkább hazafiak, mint az idegen király szolgái. A magyar nemességnek eredeti nemzeti gyökere még e késő hajtásában is felismerhető.

A magyar nemesség nemcsak úgy uralkodott, mint a többi országok nemessége, melyek hatalmának mégis gátat vetett a korona, a papság, a város. Nálunk mindent felölelt, mindent saját szellemével töltött be. Nagyobbak és kizárólagosabbak is voltak érdemei, melyeknek ez állását köszönheté, mint bármely más európai nemességéi.

A harcz viselése, igaz, ez minden korbeli és nemzeti nemességnek első érdeme és létjoga. De még itt is van különbség a magyar és a többi aristokracziák közt. Máshol a főnemesek magok szakállára vitték a harczot, gyakrabban a nemzet egysége ellenében, mint annak védelmére. Nálunk a nemesség, saját birtokával együtt, hazáját, nemzetét védi.

Igaz, hogy a magyar nemesség megoszlik, a szerint, a mint a török vagy a német részéről látja jogait és nemzetét inkább veszélyeztetettnek. De még e megoszlásnak okai is, köztudomás és elismerés szerint, hazafiasak voltak. Tulajdonkép a török-párt és a német párt — ezt minden betűje mutatja történetünknek — egyet akart: a nemzet fennállásának biztosítását.

Máshol a korona egyesíti a nemzetet; a király szentelt fejéhez fordúl orvoslásért minden sértett érdek. Nálunk, Hunyadi Mátyás halála után, sok ideig idegen a király. Joggal vagy jogtalanúl, de mindig tartani kell attól, hogy korlátlan hatalma érdekében, confiskálja a nemesség kiváltságait és a nemzet szabadságát egyaránt. És itt megint a nemzet egy a nemességgel.

Európa többi országai azon szerencsés helyzetben voltak, hogy vagy még megmaradtak keblökben a régi római

városi élet romjai, vagy azok mintája szerint csakhamar alakult polgárság. Magyarországon is kifejlődik a polgári rend. Királyaink ápolják, országos kiváltságokkal ruházzák fel, helyet adnak neki az ország gyűlésében. De csekély kivétellel, a városok külföldi, idegen, nemcsak mint osztály, hanem mint nemzetiség is, elzárkózó elemeknek tanyái. Különös szerencsétlenség volt még, hogy a török hódítás épen az alföldi *magyar* városokat söpörte el: Szegedet, Temesvárt, Pécset, Budát. Azóta pedig a megmaradt városok nagy részt inkább a királynak, mint a nemzetnek követik pártját. És még ha nemzetiesek maradnak is, az örökös háboru e századjaiban nem bír annyi jelentőséggel békés foglalkozásuk, mint a nemesek fegyverforgatása.

Más országokban a hierarkhia képezi a feudalismusnak egy fő ellenlábasát. Ép úgy szervezi az egész országot, szempontjai szerint, mint a feudalismus. Nálunk a hierarkhia, a mohácsi vész után, egy részt ugyanazon okoknál fogva nem birt megállani a nemesség ellenében, mint a városok; másrészt az ország legnagyobb részében rohamosan terjedő hitújítás létének alapjait ingatta meg. A mennyiben pedig fenmaradott és megtartotta birtokait, hatalmát, befolyását, integráló részét képezte a nemességnek. Közjogunk tanítói mindig kiemelték, hogy az egyházi rend, közjogi tekintetben, lényegében nem különbözik a világi nemességtől.[1])

A magyar nemességnek tehát szervezni, alakítani és fentartani kellett az országot a lehető legnehezebb körülmények között. E munkában kevés és kétes segítséget nyer királyától és a polgárságtól. A nemesség ontja vérét minden harczmezőn és minden bástyánál. Ő tartja fel az országgyűlésen a nemzet jogát és törvényét. Végre: a mi a török háboruk korában a művelődés és irodalom érdekében történik, nemes emberek nevéhez van kötve. Balassa, Zrinyi, Koháry a vezérek és hősök, voltak egyuttal a lantosok és elbeszélők is. Magyar-

[1]) Ürményi Jus. Publ. (Muz. kézirat) külön statusnak tárgyalja ugyan az egyházi rendet, de kiemeli, hogy az a nemességnek csak egy része.

ország történetének e két százada lehető teljesen megfelel bármilyen más nemzet lovagkorának.[1])

És könnyelmü volna 1780-ban a magyar nemesség leáldozásáról szólani. Alig egy emberötlő választotta el ez évet 1741-től, melyben a magyar nemesi insurrectio bizonyúlt nemcsak a nemzetnek, hanem a dynastiának is főtámaszáúl. A nemesi hadsereg még nem lépett nyugalomba. Még az 1778—9. rövid háború alatt, diéta nélkül, egészen a régi mód szerint segítették a magyar főurak és megyék királyukat. Most is ők apostolai a magyar literaturának; b. Orczinak és követőinek muzsája egészen nemesi. Az országyáűlésen csak úgy intézkednek 1741-ben, 51-ben és 65-ben, mint száz évvel azelőtt. Még fejlődés van, nem hanyatlás. A polgári elem pedig, az egyedüli, veszélyessé válható ellenfél, láttuk, hogy az utolsó évek alatt inkább sülyedt, mint emelkedett.

A középkori állam többi eleme itt is megvan csak úgy, mint a többi európai államban. De azon tényező, mely a főszolgálatot végzi: mindig a nemesség marad. Ennélfogva, a mi a nemzethez tartozik, azaz bármely jogban vagy kiváltságban részesül — mert a jogtalan és kiváltságtalan, középkori jogfelfogás szerint, nem tagja a nemzetnek[2]) — csak annyiban foglalja el e helyét, a mennyiben bizonyos összeköttetésbe hozható a nemességgel. A magyar király feje a »Sacra Corona«-nak, melynek a nemesek tagjai. Innen vonják le az ő kiváltságait.[3]) A szabad királyi város, mint jogi személy,

---

[1]) Trip. I. 2 *Quod tam Personae spirituales quam saeculares una eademque libertate utantur.* Et quamvis personae spirituales, (medio quarum salutem humanum Dominus et Salvator noster administrari voluit) personis saecularibus digniores habentur, tamen omnes Domini Praelati et ecclesiarum Rectores ac Barones et caeteri magnates, atque Nobiles et Proceres Regni hujus Hungariae ratione nobilitatis et bonorum temporalium una eademque libertatis, exemptionis et immunitatis Praerogativa gaudent, *nec habet Dominorum aliquis majus, nec nobilis quispiam minus de libertate.*

[2]) Trip. II. 4. Domini autem et appellatione populi hoc in loco intellige: solummodo Dominos Praelatos, Barones et alios Magnates, atque quoslibet Nobiles, sed non ignobiles. — megfelel a római patricius »populus«-nak. A nem nemes itt is »plebs«.

[3]) Ürményi Jus. Publ. 11. fej. 1. Corporis hujus politici, in juris-

nemesi kiváltsággal bir.[1]) Azt meg már láttuk, hogy a magyar egyház, mint politikai testület, része a nemességnek.

Ennélfogva a magyar társadalom, egész szerkezetében, nemesi társadalom. Meg van ugyan benne minden más társadalmi alkotó rész, de politikai organisatiójánál fogva a nemesség a túlnyomó. Azonfölül még abban is eltér, mint láttuk, ez a magyar nemesi társadalom a többi európaitól, hogy sehol sem fedezi annyira egymást a *jogi* és a *tényleges nemzet*, mint itt.

A franczia forradalomnak legújabb nagy történetirója, a forradalom előtti három nagy hatalomnak: a nemességnek, egyháznak és királyságnak előkelő állását szolgálatából magyarázza.[2]) E szempontból mérve, egy ország nemességének sem volt nagyobb igénye jutalomra, mint a magyarnak.

Jogilag a törvényekben el is érte ezért jutalmát. Nemesi birtok volt az egész ország. — Adómentessége 1741-ben, úgy szólva, örökre biztosíttatott. Hozzájárulása nélkül nem lehetett törvényt hozni, sem változtatni. Törvénykezés dolgában nemes fölött csak nemesi szék itélt és számtalan volt reá nézve a jogorvoslás módja.

Tudjuk, hogy Magyarország egyes alkotó elemei nem kristályozódhattak újabb időben soha, saját belső ösztöneik szerint. Mindig megzavarja valamely külföldi hatás a szabályos alakulás folyamatát. Igy most is a magyar nemesség sok törvényes biztosítása inkább fictióban volt meg, mint valóságban, mert mig Magyarország még csak lovagkorát élte, Európaszerte már az absolut királyság theoriája terjed és érezteti csakhamar hazánkkal is befolyását. Mindazonáltal sokoldalú és fontos volt még azon előny, mely a nemességnek a nemzet érdekében tett szolgálatát jutalmazta.

---

dictione Sacrae Coronae coadunatae Caput est Rex, membra vero Regni Nobiles.

[1]) Úrm. 15. fej. 2. Liberae igitur et Regiae Civitates qua Communitates consideratae jure Nobilitari gaudent; és Niczky Staatskenntniss 11. fejezet.

[2]) Taine la France Contemporaine I. k. 4—10. l.

II.

Első és legközvetlenebb haszna a magyar *főnemességnek* a hódításokból a birtokok óriási növekedése volt. Nem az egész meghódított területet nyerték ugyan vissza régi birtokosai vagy újabban érdemes hazafiak. A kamara sokat megtartott karmai között, a neoaquistica commissio segélyével. A győztes idegen seregeknek vezéreit, sőt még szállítóit se lehetett a zsákmány megosztásából kizárni. Sok német birodalmi fejedelemnek és főpapnak a dynastiáért tett szolgálatai, magyar uradalmakban találták jutalmokat. [1]) Mégis sok mértföldnyi — német herczegségekkel felérő — területet nyertek az új földből a Grassalkovicsok, Jankovicsok, Festeticsek, Feketék. — A régibb nagy családoknak birtokai pedig, ha nem is terjedtek azon arányban, értékben és jövedelemben óriási módon emelkedtek, miután a folytonos hadi állapot megszünt.

Egy magyar nemes szerint, a leggazdagabb magyar főúrnak, herczeg Esterházynak, évi jövedelme meghaladta a 700.000 frtot. [2]) — Gr. Batthyáni Lajos nádor hagyatékát 1765-ben 9 millióra becsülték, évi jövedelmét 450,000 frtra. Két más főúrnak évi jövedelme meghaladta a 300,000 frtot, négy másé a 200,000-et, ismét más négyé a 150.000 frtot. [3]) Ugyanezen forrás szerint sok más nemes van, kinek 50—60,000-nyi a vagyona. — Az 1741-ben elhalt gr. Czobornak, nemzetsége utolsó sarjának, ki páratlan fényüzése által még óriási adósságba verte magát, évi jövedelmét 1.000,000 frtra tették.

Mily óriási gazdagság volt ez azon országban, hol a

[1]) Kamarai birtok maradt a Bánság, Arad, Csanád, Bács megyék legnagyobb része. Az idegen vezérek között, kik magyar földbirtokot nyernek, van Savoyai Eugén. Végre a német birodalmi rokonságnak köszönik magyar birtokukat a Schönborn, Trautson, Limburg-Styrum és Eltz családok stb.

[2]) Bernoulli utazási gyűjteményében IX. k. 237. l. G. E. v. R. álnév alatt, mely valószinűleg Ráday Gedeont (Ged. Edl. von Ráda) rejt.

[3]) Ezek közül a Grassalkovics, Pálffy, Koháry, Károlyi, Erdődy és Festetics családok voltak a leggazdagabbak.

búza mérője fél forinton volt kapható, hol a hús fontja 1½—4 krajczár volt, és hol a jobbágy robotolt.

Nemcsak gazdagok e főúri családok, hanem előkelők is és az ország méltóságait magok közt felosztók. — A XVIII. században egy Esterházy, két Pálffy és egy Batthyáni a nádorok. A nádori méltóságot pedig fentartják a törvények, inkább szélesbíteni igyekeznek praerogativáit, mint azokat megnyirbálni. [1]) Még mindig a király helytartója, az ország főkapitánya, javak adományozója a nádor, bár régi személyes hatalmát már korlátozzák a helytartótanács, a kir. tábla és a katonai parancsnokság. [2]) Ugyanazon főcsaládok kezében volt az országbirói, báni és a tárnoki hivatal, mind megannyi, a közép kori arisztokratikus köztársaságnak emléke, melyeknek az új állam szervezetében már nehezen jutott hely. Világi főúr most már állandóan a kir. kanczellár, miután hosszú ideig, középkori szokás szerint főpap viselte e fontos hivatalt. [3]) Ők voltak a korona őrei, a királyi tanács tagjai, a hadsereg vezérei. [4]) Midőn a királynő új lovagrendet alapít, reájok van kiváló tekintettel. Mindannyian, születésöknél fogva, személyenkint tagjai az országgyűlésnek, sőt a távollevők, még a nők is, követeket küldhetnek oda magok helyett. Ha nincs is szavazatuk, már jelenlétök tanúsítja, mily közvetlen viszonyban állanak küldőik az ország testéhez. Az országnak és a királynak egyaránt szolgálva, együtt élvezik a Felség elismerését és nemzetük hálóját és ragaszkodását: az igazi arisztokratia legbiztosabb jeleit. [5])

A főrendek kezében van nemcsak az ország képviselete a királynál és a külföldi hatalmaknál, hanem a király szemé-

---

[1]) 1741 : IX. és XX. t.-cz.

[2]) Niczky Staatskenntniss 9. fej.

[3]) Névszerint mégis a primás a legfőbb kanczellár.

[4]) Ezek között, Mária Terézia korában, találunk Esterházyt, Pálffyt, Batthyánit, Károlyit, Nádasdyt, Szécsenyit, Erdődyt, Festeticset, Andrássyt stb.

[5]) »Erdély és Magyar édes Hazánk fő Nagyjai, kikben úgy mint oszlopban vagyon helyheztetve reménye, Boldogsága Magyar népünknek.« Ily szókkal fordúl Baróti Szabó Dávid a főrendekhez. Paraszti Majorság. Pozsony és Kassa, 1779. 4° 4. l.

lyének is ők foglalják el helyét országszerte. Ők a megyék főispánjai. és épen Mária Terézia alatt terjeszkedik e hatáskörük. mert a királynő a világi tisztségeket kezdi kivenni az egyháziak kezéből. A főispáni méltóság pedig. ha nem is örökös. élethossziglan tartó. Csak ritkán emelik oda a köznemest. bár nincs kizárva. [1]) Több vármegyének örökös főispánja van. — Maga az Illésházy család két vármegyében viszi e hivatalt.

Látjuk tehát azt, hogy a törvény betüje és a látszat szerint e főrendek nemcsak az uralkodó osztályt képezik Magyarországon, hanem tényleg meg is felelnek az uralkodó osztály követeléseinek. Birtok és jövedelem dolgában fejedelmekkel mérkőzhetnek. Képzettségök által mind katonai, mint polgári hivatalokban kitűnnek. A mire születésök praedestinálta: első rangra a király körül. hadban és az ország tanácsában, arra tetteik, egész életök által törekszenek méltókká válni.

Mégis. már Mária Terézia korában észlelhető néhány oly jelenség, mely a főrendek politikai hatalmának romlását mutatja. vagy legalább azt előkészíti.

Először is, már az 1715: VII. és IX. t.-cz. kiterjesztették a crimen laesae majestatist a király elleni fegyverfogásra is. még pedig nemcsak a tettest sujtották, hanem jószágvesztés által az egész családot. Ez által a magyar főnemesség előtt el lett zárva azon út, melyre a XVII. század folyamában annyiszor lépett, saját kiváltságainak és az ország jogainak védelmére. Nem mondjuk, hogy ez a nemességre. mint olyanra, veszélyt hozott. De bizonyos, hogy az egyes főúri családok politikáját szűkebb korlátok közé szorította, mint minőkben a XVI. és XVII. századbeli magyar dynasztáké mozgott.

Másodszor. a királyi politikához tartozott. a régi nagy nemesi családok mellé, gazdagságra és előkelő állásra nézve egyenlő urakat állítani. kik köznemes családból származtak. Igy mintegy személyes arisztokratia fejlődik a születési mellett. A dolog természetéből folyik, hogy ez az új arisztokratia első sorban hivatalainak köszöni kitünését. A király szolgálata mintegy ellentétbe van állítva azon személyes vagy csa-

[1]) Niczky, Staatskenntniss. 9. fej.

ládi tekintélylyel, melyet egy ősi hirnevü dynasztiához tartozás nyújt. [1])

Harmadszor, az által, hogy mindig Bécsben, vagy az udvar körül tartózkodott, hogy ott nevelte fiait, hogy házassági összeköttetésbe lépett a nagy osztrák családokkal, [2]) kezdette elveszteni azon erős nemzeti érzületét, mely azelőtt kitüntette. — Még nem következett be azon korszak, de látjuk közeledését, hogy a magyar főnemes előtt idegen hazai nyelve és erkölcse. [3]) Az, hogy nemcsak kiváltságot, hanem nemzetet is képviselt, képezte mindig a magyar nemesség legszilárdabb alapját és támaszpontját, a királyi hatalom ellenében. Most maga kezd megválni ez alaptól. A magyar arisztokratiából, mely annyi századon át hadi volt, majd a XVIII. század folyamában hivatalossá és kormányzóvá vált, most udvari arisztokratia lett. Már nem az ország irányában, úgy szólva születésökkel együtt elvállalt kötelezettség az első, nem is a fejedelem hivatala, melyben hazájokat kormányoznák, hanem a fejedelem körében teljesitett személyes szolgálat. Ezzel azonban összefügg a negyedik és legfontosabb ok: *a magyar főnemesség gazdasági hanyatlása.*

A magyar törvényhozás rendszere gondoskodott ugyan arról, hogy a nemesség birtokát minden politikai vagy jog veszedelem ellen megvédje, de arról semmi törvényhozás nem gondoskodhatik, hogy a kiadás megfeleljen a bevételnek. Az ősiség joga, annyi többé-kevesbbé kiszámított törvénykezési formalitás, és mindenekelőtt azon kiváltság, hogy Magyarországon nem nemes nem lehet birtokos, biztosították a magyar főúrnak ősi vagy újonnan szerzett birtokát. A növekedő tele-

---

[1]) Egy 1780. végén vagy 1781-ben kelt, nagyon beavatott iróra mutatott feljegyzés szerint — hat die seelige Frau 3. dem hohen Adel unterdruckt und dem mittlern erhöhet, als Grassalkovics, Fekete, Brunszvick, Bruckenthal, Jankovics, diese zu gefährlichsten Commissionen gebraucht.

[2]) U. azon helyütt 2. Heurathen mit deutschen Familien betreffend. A legelső családok e téren is az Esterházyak, Pálffyak, Batthyániak voltak.

[3]) Már az 1764-iki országgyűlésen megrónak egy gr. Erdődyt, hogy német ruhában jár. Muz. Jank. gyűjt.

pedés és kivitel jövedelmét is gyarapította. A közlekedésnek és iparnak hiánya az országban, továbbá az élelmiszereknek és a szolgálatnak nagy bősége és jutányossága, úgy szólva lehetetlenné tették a főnemesnek jövedelmét elkölteni, mig hazájában volt. Magyar földön, mint Antaios, a görög hitrege óriása, a magyar nemesség csak újabb erőt merített az anyafölddel való minden érintkezésből.

Ez az érintkezés és a belőle folyó erő megszünt idegen földön. Bécsben a magyart nem hazájának egyszerü és egészséges, hanem az akkori művelt udvari életnek minden irányban kifejlett költséges élvezetei várták. Az udvari társaságban nem járhatta a tán ezereket érő, de úgy szólva századokig eltartó ősi ruha: követni kellett a divatos Európát. Nem láthatta el élelemmel az ősi jószág idegen földön birtokosát. Pedig csak annyi, vagy több cselédség kell ott, hol mindent vásárolni kell, mint ott, hol ingyen terem. Az evés-ivás alacsony, de aránylag olcsó gyönyörüségei helyébe a műveltebb, izlésesebb, de sokkal több pénzbe kerülő udvari mulatságok, bálok, játékok stb. léptek, [1]) — A tudomány nyelvén beszélve: a magyar főnemesség kiadásaiban pénzgazdaságot folytatott, mig jövedelmei még tisztán terménygazdaságon alapúlnak.

Vessük már most ehhez, hogy a hitel a lehető legbajosabb volt, [2]) hogy, a magyar gazdasági viszonyok sajátságos természeténél fogva, csak egy kedvezőtlen esztendő is elegendő volt, hogy a legnagyobb magyar birtokost is kölcsön felvételére szorítsa, és bizonyossá fog válni előttünk, hogy az udvar körül tartózkodás, még a legfényesebb és leggazdagabb magyar családok pénzügyi állását is megrendítette.

Pedig ez alól oly család, mely ősi fényét és hirnevét nem akarta régi várkastélyában megrozsdásítani, nem egy könnyen vonhatta ki magát oly királynő alatt, mint Mária Terézia volt. Családi büszkeség volt az udvari ünnepélyekben és szolgálatokban csak úgy részt venni, mint a cseh, német arisztó-

[1]) Mindezeknek bő leirása b. Orczi és Barcsay verseiben és leveleiben majdnem folytonosan.

[2]) Erre nézve még 50 évvel későbben lásd gr. Széchenyi István »Hitel«-ét.

kratia. Magoknak is csak itt nyilt tér kormányzati és hadi műveltséget sajátítani el, és igy mind magasabb polczban szolgálni hazát és királyt. Fiaik méltó neveléséről és carrièrejéről és leányaik műveléséről és ellátásáról legjobban ott lehetett gondoskodni, hol azok úgy szólva az uralkodó gyermekeivel együtt nőttek fel, és hol a kegyes királynő, anyai, néha kissé túlzott érdekkel, jelölte ki, úgy szólva maga, mindegyiknek életpályáját.[1]) Ha a fény. pompa, a könnyü és élvezetes udvari élet hiúsága oda csábította a gyengébbeket, a kétségtelenül nagyobb műveltség, és annyi ott összefolyó és ott elérhető családi és politikai érdek a mélyebben gondolkodóra és erős akaratára se tévesztette el hatását.

Végre pedig, nemcsak az arisztokratáknak saját. hanem bizonyára az egész hazának előnye kivánta a Felséghez közeledést. Még a nemesség a nemzet. A király, több ily nemzetnek ura és fejedelme, bizonyára azon mértékben fogja részesíteni egyes országait kegyeiben, a mennyiben késznek látja azok nemességét szolgálatára. Ennélfogva semmi szolgálat sem tisztán személyes. Semmi mód nem kicsiny és megvetendő: minden ügyes lépés vagy érdem nemcsak az egyénnek. hanem egész nemzetének válhatik hasznára. — Pedig azon korban vagyunk, midőn nagyon nehéz megvonni a határt az uralkodó és az állam közt. Ha Mária Terézia mindenütt kegyes úrnő, a magyaroknak egyenesen jótékony anyja. A többi arisztokratia némi irigységgel nézi a magyarnak szereplését és előtérbe lépését.

A közös bécsi udvar mellett a magyar nemességnek 1766 óta mintegy fiók-udvara is volt Pozsonyban, hol a királynő leánya és veje székeltek a királyi várban. Mária Terézia intéseiben leányához. mintegy saját udvari politikáját fejti ki. A legnagyobb előzékenység és készség, majdnem anyai gondoskodás párosúl a királyi méltóság és fény féltékeny fentartásával. Mindazon okok együtthatása vonta a magyar nemességet Bécsbe, mely a régi, szintoly büszke és független franczia

---

[1]) Feljegyzésünk (Mus. c. 460. 4°) 1. In Betreff der Sitten hat die Seelige Frau den ungarischen Adel nach Wienne in das Teresianum und Emanuelische Stift durch verschiedene Verheissungen gelockt.

nemességet Versaillesben XIV. Lajos engedelmes és önállótlan szolgájává tette. De Francziaországban a király is nemzeti, nemzetibb, mint ők. Nálunk pedig ez udvari nemességnek, ha már nem sikerült királyát 1741-ben állandóan az országba hozni és a nemzethez fűzni, még az idegen fővárosban is megvan azon érdeme, hogy a közös fejedelmet, a többi szomszéd arisztokratiával vetélkedve, saját hazájának nyeri meg. A magyar főnemességnek történeti bűnét, hogy Bécsben magát gazdaságilag tönkre tette, függetlenségét elvesztette és igy a nemzetet egyik legfőbb támaszától fosztotta meg, nagyon enyhíti azon körülmény, hogy idegen földön és idegen erkölcscsel hazájának kivánt szolgálni.

A magyar főnemesség tehát, személyes vagy politikai okokból, élete nagy részét Bécsben tölti. Ott nevelteti gyermekeit, ott köt összeköttetést idegen családokkal. Minthogy azonban már az udvar szokása is megköveteli, hogy az év egy részét mezei jószágon töltsék, Magyarországba visszajöve, mind jobban elterjesztik az idegen életmódot, példájok által mind több hivet szerezve annak.

Láttuk, hogy már Károly király korában megkezdi a magyar főarisztokratia palotái, kertjei, mulatóhelyei építését. Mária Terézia idejében természetesen óriási módon nő ezek száma.[1]) Esterházy palotáját csak a versaillesihez hasonlítják

[1]) Egy épen nem kimeritő összeszámitásom szerint 219 kastély és úri ház épült Magyarországon Mária Terézia uralkodása alatt. Gróf Batthyáni Lajosról, Magyarország utolsó nem királyi vérből való nádoráról igy szól *búcsúztatója*. Galgóczi Ferencz (Batthyáni L. emlékezete) 33. l.: Ennyi sok foglalatossága között mégis roppant szép épületekkel kivánta hazáját ékesíteni. Tündöklik most igazán a körmendi vár, a mely ő általa oly mesterségesen vagyon felépítve, oly helyesen elrendelve, oly gazdagon felékesítve, hogy annak vizsgálódása mindenkit álmélkodásra visz s más, akármely külső országbeli épületekkel, is ujjat vonhat. Ékesíti Bicskét az a szép kastély, melyet ő ámbár csak a végre épített, hogy fel-alá jártában megszállhasson, olyan mégis, hogy akármely méltóság abban állandóképen ellakhasson. Mely gyönyörü szép házat állított fel a budai várba s városba; elannyira, hogy azon ház egész czimere légyen a városnak. Itt is, Pozsonyban, nagy és úri nyáriházat csináltatott, mellette tisztességes és örvendetes mulatságra való kertet készíttetett, nem annyira azért, hogy annak maga hasznát vehesse, hanem hogy mások is abban szellőzhessenek és magokat mulathassák.

a bámuló utazók.[1]) A Felségek, az uralkodó-ház más tagjai, a külföldi nagy udvarok követei majdnem évről-évre megtisztelik látogatásukkal. Nem oly fényesek, de azért a legszebb külföldi kastélyokhoz is hasonlíthatók a cseklészi, királyfalvai, köpcsényi, ivánkai, nagy-czenki stb. kastélyok Pozsony és Sopron körül, és az ozorai, gödöllői, szent-antali, keszthelyi és mások, mélyebben az országban. Ezeket is meg szokták látogatni az uralkodók, a dynastiának tagjai és külföldi nagy urak. Mindannyian a nyári és őszi hónapokban mintegy Bécsnek külvárosaivá lesznek. A ruházat, cselédség, bútor stb. kell, hogy mindegyikben olyan legyen, mint az udvar körében. A magyar vendégszeretet és büszkeség nem engedné, hogy a külföldi vendégek, csak legkevesebbet is nélkülözzenek megszokott kényelmökből. Úgy szólva, a magyar jó hir érdekében kénytelen a főúr, lakóhelyét egy puszta közepett, vagy oly vidéken, hol munkás nem található, több mint külföldön — egyenlő rangúaknál — szokásos pompával és költséggel feldiszíteni.[2])

A nálunk annyira divó hagyományos történet és az azzal kapcsolatos anekdóták, kiváló előszeretettel tárgyalják azon átváltozás végbe menetét, mely által a régi magyar nemzeti, lovagi arisztokratiából udvari és európai műveltségű, a hazai szokásokat elhagyó főnemesség lett. Erősen küzdött itt is a régi az új ellen. Mert nemcsak nálunk fejlődött ki eme harcz a nemzeti szokás, és a külső, általános műveltség között. A XVIII. század egész folyamán át legalább is oly erővel ostromolta Németországot a franczia erkölcs és műveltség, mint Magyarországot a bécsi udvari befolyás. Már a XVII. század vége felé kellett ugyane küzdelmen átmennie Angliának. Századunk nagy orosz költői irják le lefolyását hazájokban, hol szintén a XVIII. századdal vette kezdetét. Mindenütt észleljük, hol fejlettebb, általánosabb műveltség érintkezik isolált

---

[1]) Bernoulli Reisen. IX. 281.

[2]) Annyira megegyező minden tudósitás a magyar mágnások pompájáról, és annyira megfelel az az általános viszonyoknak, hogy kevés hitelt érdemel Pozsony vármegye ama megjegyzése (Kancz. lev. 1784. 1117.), hogy: Status etiam magnatum majori nunc cum parsimonia quam antehac conditionis suae decorum tuetur.

nemzeti müveltséggel. Minthogy pedig az illető egyének és nemzetek, az idegen, kápráztató műveltségnek, mely nem honos talajon nőtt, csak azon elemeit fogják szellemi munka nélkül átvehetni, melyek szellemi és erkölcsi munka nélkül is utánozhatók, tehát inkább a külszint, mint a lényeget; természetes, hogy az ilyen krizis mindig az erkölcsösség lazulásával fog járni. A régit nemcsak korán alapuló tekintélye és nemzeti sajátossága fogják védeni, hanem azon hit is, hogy az új műveltség szükségkép az erkölcsösségnek romlását vonja maga után.[1]) A köznemes, ki a kurucz traditiók tiszteletében nőtt fel, viseletében is tüntetett: a hosszú, néha bokáig érő üstök, a nagy pipa és a durvaság voltak mintegy megkülönböztető jelei. Az akkori legnagyobb magyar költő, Ányos Pál, igy fejezi ki ellenszenvét az idegen szokások ellen:

Nem kedvell az erkölcs szagos keszkenőket,
Pipes ruházatot, nyakakon kendőket.
Fátyol, nagy ezüstgomb, párdutzok bőrével,
Jobban összveillik magyarok szivével. [2])

Az idegen műveltség terjedése, rendesen az illető nemzetnek, melyből kiindult, politikai túlsúlyával szokott együtt járni, és annál inkább vonja maga után a nemzeti reactiót. XIV. Lajos kora előzi meg és késziti elő a franczia kultura terjedését Európaszerte. Azelőtt, bár csekélyebb mértékben, a spanyol kultura gyakorolt ily befolyást a spanyol hegemonia korában. Még az annyira idegenszerü török hóditást is kiséri a török műveltség sok elemének átvétele keleti Európában. Nálunk nem annyira az idegen nemzet ellen — mert hiszen a XVIII. század udvari műveltsége csak oly kevéssé volt német, mint magyar, — hanem az idegen politikát űző udvar ellen irányúl a visszahatás, és úgy szólva csak közvetve érinti

[1]) A divatba jövő maitressetartás ellen gúnyversek. Jank. gyüjt. III. k. Az egész életmód elváltozását, és különösen az új szokások gazdasági következéseit jellemzően festi egy 1764-iki költemény, melynek, egy múlt századbeli feljegyzés szerint, *b. Amade László* a költője. Az egészet közöljük. — Függelék II. sz. »*Speculum moderni temporis*« czim alatt.

[2]) A régi magyar viseletről (a nagy-szombati nemes ifjúsághoz 1782.) 41. l.

a németet is. Az által pedig, hogy a magyar főnemesség az idegen műveltséget magáévá tette, gazdasági tekintetben anynyira függésbe jutott egy nagy része az udvartól, hogy nemzeti és alkotmányos tekintetben képtelen lett az előbbi, szivós ellenállásra.

Az általunk gyakrabban idézett feljegyzés szerint is, Mária Terézia uralkodásának egy vonása, a magyar nemesség sok költsége Bécs és Pozsony közt.[1]) De hazai forrás tudtommal egy sincs, mely a királynőt a nemességnek tudatos vagyoni tönkretételével vádolná. Máskép itéltek a külföldiek. Egy nagyon józan és szemes utazó, ki csak azon hibában szenved, hogy jobban szeret gáncsolni a kelleténél, következőleg irja le a magyar urak és a bécsi udvar viszonyát:[2])

»A büszke magyart, ki jószágán szabadságterveket koholt, az udvarhoz vagy a városba csábították. Alkalmat adtak neki méltóságok, czimek, házassági ajánlatok által, és más módon, pénzét fényes módon elkölteni, adósságot csinálni és javai sequestratiójánál magát kegyelemre megadni. Az elcsábított magyar, tiszteletnek tartotta, rokonságba jutni a nagy német családok valamelyikével, melyeknek egyáltalában sokkal nagyobb a tekintélyök az udvarnál és befolyásuk az egész monarchia igazgatásában, mint a magyaroknak. Nejét Bécsből hozta és bilincsbe verte magát e rokonság által. Neje, házába vitte a magas szokást és a finom életmódot, és minden módon elősegitette a sequestratiót. Az egész magyar főnemesség most rokonságban áll a bécsivel, és e rokonság terjesztette körében az úgynevezett szép erkölcsöket, melyek kimerítették és az udvar rabjává tették. Alig van már adósságtól ment nagy család, és a bécsi nemesség példájára, már dicsekszik a magyar is adósságaival. Az udvarnak, mely a magyar nemesség leghatalmasabb részét ily módon pazarlóvá, kéjvadászszá és gyávává változtatta, most már nem kell felkeléstől tartani. A pazarlás, melyre a magyarnak alkalma nyilt, más bilincset

---

[1]) 6. p. Ohnentbehrliche Depensen zwischen Wien und Pressburg. A pozsonyi helytartói udvar van itt értve.

[2]) Briefe eines reisenden Franzosen. I. 447. tvv. Ezeket tulajdonkép svájczi ember irta, Risbeck Gáspár nevü.

vont maga után, mely még erősebben kötötte az udvarhoz. Most már nemcsak becsületből járt hivatal után. A fizetés ingere is reá birta szabadsága egy részének feláldozására, hogy annyira felszaporodó szükségleteit fedezhesse. Más mesterfogás a magyar nemesség nemzeti szellemének gyengítésére, abban állott, hogy előjogait áruba bocsátották, és a német családoknak magyar birtokok szerzését megkönnyítették, vagy egyenesen nekik adományozták a koronára szállott magyar uradalmakat. [1]) Most már sok német ház foglal helyett a leggazdagabb magyar nemesek sorában és erősíti ott az udvar befolyását. A két nemzet összevegyül, erkölcseikben összesímúlnak, és a magyar annál közönyösebb lesz szabadsága iránt minél többen vesznek abban részt és annál közönyösebb hazája iránt, minél kevesbbé maradnak meg sajátságai.« [2])

Igy itél az idegen. Általában véve a felhozott tények, bár természetesen túlozva, megfelelnek a valóságnak. De azért, hogy e következések beállottak, nem szabad a kormányt, legkevesbbé a királynőt azzal vádolni, hogy azokat tudatosan idézték elő. Ugyanezen vádak azok, melyeket Európa minden udvara ellen szórtak azon idő óta, mióta Nagy Károly egy udvarban akarta egyesíteni egész birodalma arisztokracziáját. A bécsi udvarnál tán legerősebben tűnnek elő, mert ott épen alig volt más egyesítő, mint maga az udvar. Mindezen viszonyok oly természetesen fejlődnek egymásból, minden külső hozzájárulás nélkűl, hogy szükségtelen azt csak feltenni is. Bizonyos, hogy a királynő és uralkodó rendszere, féltékenyen fentartotta és gyarapította a királyi tekintélyt. De rágalom volna csak komolyan czáfolni is, hogy nem élt ily kétélű fegyverekkel.

Továbbá túloznak még azon vonások a financiális zavarok előadásában is. Ezek existáltak nagy nevű családoknál

---

[1]) Az »Almanach von Ungarn« szerint 1778. volt 2 magyar herczegi, 82 grófi és 24 bárói ház. Indigenatust nyert 18 herczegi, 69 grófi és 160 bárói és nemesi idegen család.

[2]) Hasonlít e vádakhoz St. Simon herczeg művének XIV. Lajos udvaráról több vonása. A kerczeg többek közt a nagy királyt azzal vádolja, hogy szivesen látta, ha a nagyok játék által tönkre tették magokat. Ha ilyenkor segít, annál inkább kitünik hatalma és kegyessége.

már Mária Terézia uralkodása elején is, [1]) de általánossá korában még nem váltak. Indiscretio lenne többet mondani. De bizonyos, hogy az Esterházyak, Pálffyak, Batthyániak, Károlyiak, Grassalkovicsok és más nagy családok tagjai, fizetés reménye nélkűl is viselhettek magas közhivatalokot és fejthettek ki nagy pompát. Azok pedig, kik e korszakban a régi családok köréből főhivatalokban állottak, mind képesek voltak saját jövedelmeikből fedezni a költséget. Sőt azt láttuk, hogy nemcsak 1741-ben, hanem minden későbbi háborújában, utoljára 1778-ban is, pénzzel segítette a magyar nemesség az uralkodót.

Nem maradhat tekinteten kivűl a katonai szolgálat sem, mely magas kitüntetésekre vitt ugyan, de financiális tekintetben, a minden tiszti karnál uralkodó elveknél fogva, nem lehetett más, mint eladósodásra vivő.

Nem is a fizetés volt, szerintünk, a financiális függés legfőbb eszköze. Nem annyira nagyobb jövedelemre volt szüksége urainknak, mint olcsó és biztos hitelre. E hitelt pedig oly mértékben, mint a nagy családok igényelték, csak a kormány nyújthatta.

Mária Terézia a 1773-ban bevont jézsuita-alapból 9 milliót adott kölcsön az eladósodott főuraknak. [2]) Az adósok többnyire 4% évi kamatot fizettek. II. József 1781. aprilis 24-kén elrendelte ez adósságok visszafizetését. [3]) Magában Magyarországban, a kanczellária egy kimutatása szerint 2 millió 765,400 frt volt elhelhelyezve. Ebből jelentékeny rész volt

---

[1]) Gr. Pálffy János, a nádor, 1745. jún. 19. irja gr. Batthyáni Lajosnak Pozsonyból: Az itt levő urak torkig adósságban vannak, magam is 500,000 frtnak interessét fizetem. Speculum mod. temp:

> Nunc debita crescunt, deficit crumena,
> Que fuit utcunque vivo Patre plena,
> Plures namque fiunt per diem expensae
> Quam solvere possit pagus toto mense.

Esterházy Miklós hg, fia Antal hg pazarlása folytán már 1785-ben kér arra sequestert, mert attól tart, hogy ha Antal elnyeri az örökséget, véget vet a család gazdagságának. 1785. júl. 26. kancz. lev. 9426. sz.

[2]) A velenczei követ jelentése 1781. szept. 1. Bécsi állami levéltár,

[3]) Kancz. lev. 2922/1781. Császári kézirat.

ugyan polgári kézen,[1]) de legtöbb mégis a főnemesek pénzügyeinek rendezésére szolgált. A császár azon elvből kiindulva hagyta meg a tőkék visszakövetelését, mert az államhoz nem illik, hogy hitelezője legyen alattvalóinak.[2])

A magyar kanczellária ápr. 30-kán felel erre, kivánva, hogy minden maradjon a régi állapotban. A magyar nemesség úgy sem fizethet, mert néhány család több millióval adós külföldön. Az egész intézkedésből csak a bécsi bankárok fognak nyereséget húzni, mert így ők kapják meg a magyar urak váltóit. A kanczellária ellenkezőleg azt ajánlja, hogy Magyarországon még több millió forint rendeltessék a czélra, hogy olcsó kölcsön által az ipar és földművelés emelkedjék. A velenczei követ véleménye szerint is bajos lesz a dolog. Egy főadós (Schwarzenberg herczeg) fizetett ugyan 600,000 frtot, mert másutt kötött kölcsönt, de a többi nem tesz oly könnyen szert olcsó pénzre.

A császár megmarad elhatározása mellett és az alapítványok tőkéiből, melyekből még 1782-ben 2.313,883 frt volt privát kézen, 1783. végén csak 1.673,249 frt maradt meg ott.[3]) Az ő politikája már más módon is tudott magának tekintélyt szerezni, nem szorúlt ily kicsinyes eszközökre.[4])

Mindent összefoglalva tehát: a magyar főnemesség 1780-ban még birtokai teljes élvezetében van, a fő hadi és kormányhivatalokat majdnem monopolizálja. Nemcsak származása és az ősök érdemei, hanem saját magának kiváló műveltsége és ügyessége segiti e polczon megmaradni. Ha valaha voltak Magyarországon »Lord«-ok: e XVIII. századbeli arisztokraták voltak azok.

Csakhogy már mutatkoznak ama bajoknak csirái is,

[1]) Még egy zsidó is kapott belőle 3000 frtnyi kölcsönt. (Österreicher Mózes, Ó-Budán). Az adósok jegyzéke 1781. 4472. sz.

[2]) Weil es sich für den Staat nicht schickt, activ Kapitalien bei seinen Unterthanen zu haban.

[3]) Egy 1784. évi kimutatás szerint kancz. lev. Azok közt, kik az egész tőkét visszafizették, volt egy gr. Batthyáni, gr. Cziráky, Szirmay, Zay stb. A többi adós nevét szükségtelen közölni. Csak azt jegyzem meg, hogy aránylag igen nagy összegek voltak *Indigenák* kezén.

[4]) Lásd Függelék.

melyek a főnemességet e méltó polczáról később részben ledöntötték. Egyrészt bizonyos távolság választotta el őket a nemzet nagy részétől. Másrészt a változott gazdasági viszonyok többé-kevésbbé függésbe hozták őket az udvartól. Ki kell azonban emelnünk, hogy ez még inkább csirában van meg, mint teljes fejlettségben és hatásban.

III.

IV. Henriknek, a franczia nemesek legkedvesebb királyának, egyik kedves szavajárása ez volt: boldog az a nemes, kinek van évi 5000 livreje, és ki engem nem ismer. Ilyen boldog ember 1780-ban sok volt Magyarországon. A *köznemességnek* ezek képezték zömét.

A régi magyar jog betűje, mint láttuk, nem ismer különbséget fő- és köznemesek közt. »Egy úrnak sincs több és egy nemesnek sincs kevesebb a szabadságból.« Csak a Habsburg dynastia uralkodásával kezd mind szélesebbé válni a választó fal a főurak és a többi nemesek közt. Az ország rendjeinek alapkiváltsága: a diaetában való részvét.[1]) Ebben pedig, a Hármas Könyv szerkesztésének korában, a köznemes csak úgy részesült személyesen, mint az ország zászlósa. Még az 1563. évi koronázó országgyűlésre is »viritim« hívja meg Ferdinánd király a rendeket.[2])

Az osztrák dynastia első századában lett általánosabbá az örökös grófság, báróság, főispánság, nyugati és különösen német minta szerint. Az 1608. koronázás utáni országgyűlés első czikke az, mely tulajdonképen elválasztja a mágnásoktól a nemeseket és ép úgy külön rendnek mondja, mint a főpapokat, vagy a szabad királyi városokat. Ezzel van vége a régi gyűlés rendszerének. Általános történeti fogalmak szerint mérve: a kiváltságos osztály most válik el a közszabadoktól. Úgy mint az országgyűlésre való személyes vagy nem szemé-

---

[1]) Ürményi Jus. Publ. 11, 2. §. Censentur autem inter status et Ordines omnes, qui jure suffragii in Comitiis Regni et jure territoriali respectu bonorum per se possessorum, gaudent.

[2]) Fraknói M. Orsz. Eml. IV. 405, 406.

lyes meghivás választotta el a köznemest a mágnástól, úgy lefelé a nemesi szabadság főpalladiuma: az adómentesség volt a választó fal. Az 1723: VI. t.-cz., mely a nemesség adómentességét fentartja, az armalistákra, kik donatio nélkül kaptak nemességet, kimondja a *házi adó* fizetésének kötelességét.[1] Nem mond ennek ellen az 1751: XIX. t.-cz., melyben a királynő, az utolsó háborúban saját költségükön részt vett armalistákat élethoszsziglan felmenti a taksa alól. Az általános európai fejlődésnek megfelelő, hogy igy a köznemesség is jobban meghatározza körvonalait, mint a nemzetnek szabad, de nem uralkodó teste.

Az országgyülésen való személyes megjelenésen kivül, közjogi tekintetben, továbbá sincs különbség fő- és köznemes közt. Adómentesek, egyformán birják jobbágyaikat, biráskodnak és kötelesek a háborúra. Egyformán elérhetnek minden országos méltóságot, még a nádorit is. Inkább a czim, mint a jog vagy a birtok különböztette meg a főurat a tehetős nemestől.[2]

De ha ily csekély az eltérés politikai jog dolgában, nagyon is észrevehető és jelentékeny a különbség e jogok használatának módjában. Láttuk, hogy a főurak Mária Terézia korában szereplésök központját mindinkább az udvarban találják meg. Oda vonja őket politikai és vallásos érzésök és családi érdekök egyaránt. A magyar tehetős köznemes ellenben, nagyjában e korszak egész folyamában távol marad az udvartól, otthon megyéjének és birtokainak él. Ennek folytán: mig a főnemesség financziális helyzete hanyatlik és ennélfogva függetlensége is veszélyeztetve van, a biztosabb alapon álló köznemesnek vagyona, gazdasági helyzete folyton javúl és ennélfogva az országos ügyek mérlegébe vetett súlya is emelkedik. Mert a gazdasági rendszer jövedelem tekintetében egy volt, sőt, mint már volt alkalmunk kimutatni, azon ország-

---

[1]) Armalistae — conscientiose, juxta Comitatuum ideam, pro domesticis Comitatuum necessitatibus taxabuntur.

[2]) Ürményi 14. §. 26. nem tud más különbséget találni, mint azt, hogy 1723. 100. szerint a commissariatus Director (katonaság élelmezésének igazgatója) csak mágnás lehet. Niczky egyenesen kiemeli, hogy nádor is lehet a köznemes.

résznek, melyben a köznemesség zömének vannak jószágai, telepedése és termelése sokkal rohamosabban emelkedik és halad, mint azé, mely a főuraknak birtoka.

Több ok működik közre, hogy a köznemesség politikai helyzete és felfogása más legyen, mint a mágnásoké. Ezek között mindenesetre legfontosabb a vallásos. A grófok és bárók nagyrészt a katholikus restauratio szolgálatában nyert érdemeikért emeltettek a dynastia által — mely a régi vallás diadalában saját győzelmét látta — magasabb méltóságra. Miután a magyar arisztokratia Pázmány Péter hatalmas személyisége és rábeszélése által katholikussá lett, a nagy egyházi méltóságoknak és birtokoknak élvezete mind szorosabban fűzte azon hithez, mely a királyhoz kötötte és a köznemesség nagy részétől elválasztotta. A XVIII. század köznemességében a kálvinista az uralkodó elem, tán nem annyira számánál vagy birtokainál fogva, hanem mert benne legtisztábban és legkövetkezetesebben fejlődtek ki azon vonások, melyek e rendet általános nemzeti jelentőségűvé tették.

Minden ország nemessége akkor éli át legfontosabb krizisét, midőn megszűnnek azon viszonyok, melyeknek kifejlését és szerepét a nemzeti történet keretében köszönhette. A magyar nemesség létrejötte és felvirágozása, úgy mint más arisztokratiáké, a hadiszolgálatból fejlődött. A hadikötelezettségnek majdnem szüntelen gyakorlása ébren tartotta mindazon vonásokat és tulajdonságokat, melyek a nemességnek kiváltságos állását megszerezték. Törvény szerint a XVIII. században sem áll be a lefegyverzés. Az 1715: VIII. t.-cz., midőn a király által tartott rendes katonaságot beczikkelyezi, egyúttal megszabja a nemesekre nézve az insurrectió gyakorlását. A század folyamában még voltak oly általános insurrectiók is, mint az 1741-iki, mely dicsőségre és eredményre nézve akármely korábbihoz hasonlítható. De a hadi állapotnak azon kizárólagos uralkodása a nemes egész élete fölött, mely a török háborúk korának fővonása, megszünt, a folytonos ostromállapotnak vége szakad. Az 1723: XII. t.-cz. szerint már nem »Nota Infidelitatis«-t, azaz fej- és jószágvesztést von maga után az insurrectio terhe alól menekedés, hanem csak arbitrarius büntetést. Azoknak, kik hadi foglalkozást keres-

11*

tek, alkalmat nyújtott az állandó hadsereg; de a magyar köznemesség mint egész, most arra volt szorítva, hogy békés munka által töltse be azon helyet a nemzet organismusában, melyet azelőtt kardja vívott ki számára. Ez nemcsak a nemességre, hanem a nemzetre nézve is életkérdés. A király ellenséges vagy könnyen azzá válható. A főnemesség érdeke mind jobban összefűződik az udvaréval. Magyar polgári rend, szervezet, műveltség a nemességen kivűl még nincs.

A magyar köznemesség ez új feladatának a vármegyében felelt meg. Némi anachronismussal szólhatunk a táblabirákról is. Nem a hivatal maga a fő ebben, hanem az osztály: a műveltebb, gazdagabb, előkelőbb köznemességhez tartozás. Ez pedig egyaránt megkivántatott a XVIII. században, mint 1847-ben. Némileg gúnyos mosolyt kelt ez mostanában: a név mindannak megtestesítője, mi conservativ elvek nélkűl, hazafias áldozat nélkül, szabadság szerető a jobbágyság elnyomása mellett. De mert létrejött és uralkodott, kellett, hogy uralkodása korában szolgálatot tegyen a nemzetnek, ha a későbbi kor, melyben már más elemek tették e szolgálatot, nem méltányolhatta is érdemeit. Ez osztály egy századon át hatalmas befolyást gyakorolt nemzetünk szellemének kifejlésére és ennélfogva szükséges vele bővebben foglalkoznunk.

A római patriciatus óta minden arisztokratiának a fegyverforgatás mellett legfontosabb feladata a törvénylátás. Mindkettő a meglevő birtokoknak teljes védelmére és biztosítására czéloz és új jogoknak elnyerésére vezethet. A középkori nemességek történetére nézve ép oly fontosak a nagy törvénynapok, mint a nagy csaták.

Magyarországon nemcsak nemesi jog, hanem kötelesség is a biráskodás. Zsigmond király pénzbüntetést ró arra, ki nem vállalja el a szolgabiróságot.[1]) Az 1478. országgyűlés VII. t.-cz. már mintegy sérelmet lát e kényszerben, és csak a legnyugtalanabb megyékre szorítja. Hanem a királyi octavalis biróságok, melyekből később a kir. tábla fejlődött, mindig

[1]) Sigism. Decr. 6. 2. pont. A büntetés 25 márka, 1435-ből. Mátyás kir. 1486-ban IX. t.-cz. e büntetést kétszeresére emelí. Ő hozza be az esküdteket.

megmaradtak és bennök 16 birtokos, jogtudó, köznemes vett részt.[1]) Maga a törvény bizonyítja, hogy még e magas hivatalban is nem annyira a szoros jogtudomány, mint inkább a józan ész élettapasztalat a fő. A ki e hivatalt nem fogadja el, az 1507 : IV. t.-cz. szerint jószágvesztést szenved. És miután az egyes megyékben annyira felszaporodtak az ügyek, itt is az alispánokon és szolgabirákon kivül más birtokos nemesek is vesznek részt az itéletekben, mint ülnökök. Ez intézménynek keletkezését azonban törvényre nem vihetjük vissza. Már III. Endre törvénye szól királyi emberekről a vármegyékben. Ezekben a későbbi esküdtekre lehet ismerni.[2]) Az 1613: XXIV. t.-cz. *rendkivüli* esküdt-ülnökök választására szólítja fel a megyéket. Ezeknek száma nincs meghatározva, csak az, hogy az előkelő nemesség köréből legyenek. Hogy mikor lettek e rendkivüli ülnökökből rendesek, azt nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy az intézmény nagyon meggyökeresedett. Az 1681 : X. t.-cz., melyben a király megerősíti a nemesi szabadságokat, a Trip. I. 9. a II. Endre-féle decretummal stb. egy sorban sorolja el ezen 1613: XXIV. t.-cz.-et.[3]) Ezek után nincs mit csodálni, hogy a XVIII. század elején már általános érvényben volt a táblabiróság, és hogy a megye nemességének legelőkelőbb, legtekintélyesebb és legtudósabb tagjait tisztelték meg ezzel a jogosultsággal.

A perek rendes hosszadalmassága folytán nőtte ki magát az ilyen törvénytudó és minden ügybe beavatott férfiaknak nagyobb befolyásra jutása. A főispán többnyire távol van. Alispán, szolgabirák és más hivatalnokok az új restauratió véletlenének vannak kitéve. A megye körében, hol minden a választástól függ, ők képezik a stabilis elemet. Egyúttal ő belőlök soroztatik a megye magasabb hivatalos kara.

---

[1]) Ex Regnicolis Sedecim Nobiles potiores et praestantiores hujus Regni. Jurisperiti : illi videlicet qui sapientia praesunt.

[2]) Salamon F. Kisebb munkái 239. l.

[3]) A törvény igy szól : Ut autem Justitiae administratio meliori modo possit procedere, ultra ordinatos Juratos Assessores, deligendi sunt per Comitatum et ex potioribus Nobilibus plures Assessores, qui ad Jurium administrationem juramento sint adstricti, iique Sedibus Judiciariis intersint.

És mind nagyobb válik működési körük. A török háborúk korában aránylag csekély a megyei nemesség működése; a főurak végezték a javát. Ezek nagyrészt most távol vannak. Nem is kardra van szükség. Most szilárdítani kellett a közállapotot, első sorban az annyira megzavart birtokviszonyokat. A török kiűzése után az ország nagy része visszaszáll régi uraira, de határokat kell vonni az egyes hatóságok, családok és személyek igényei közt. Ritka terület, mely nem áll pör alatt. A közadó, melyet 1715-ben hoztak be, az állandó katonaság elszállásolása és élelmezése, mindannyi bajt és érdekütközést idéznek elő. Ezt pedig már nem vágja ketté a lovag szablyája: követni kellett a törvényeknek és régi szokásoknak tekervényes meneteit, és a hol ezek nem szolgáltak utmutatással, saját eszökkel kellett keresni a megoldást. A XVIII. század törvényhozása, midőn a királyi curiát és a kerületi táblákat szervezte, még elég széles jogkört tartott fenn a megyének. Ide tartozott az 1715: XXVIII. t.-cz. szerint minden büntető, erőszakossági ügy, továbbá az egy és ugyanazon megyében levő javak elosztása és örökösödése, kártérítés, rágalom és becsületsértés, szökevény szolgák és jobbágyok ügye, a határjárás, a zálogjogi és a dézsmaperek. Az 1729: XXXV. törvény ezt még kibővíti. Adóssági perek is ide tartoznak 12.000 frt erejéig és zálogjogiak bármily összegig. Mindezek felett már most vagy a szolgabiró, vagy az alispán, vagy maga a megye gyűlése (sedria) itélt, és a megye önkormányzata birósági tekintetben így még mindig nagyon jelentékenynek mondható. Nem volt ugyan *állandó* megyei törvényszék, csak havonkint vagy negyedévenkint gyűltek össze, de a szolgabirák és alispánok folyton itéltek. A megyei tábla maga — mint Ürményi kiemeli — kiválóan a bűnügyi perekkel foglalkozott, a magánjogiakat inkább a hivatalnokok döntvén el.[1]) A megye dolga még a limitatio és a fölügyelet az árva vagyon fölött. A régi katonai rendszer ellenében mindez most a megyékben a hivatalosok és az azok cadrejét képező megyei birtokosok befolyását tette szükségessé és ennélfogva uralkodóvá.

[1]) Ürményi Jus. publ. III. 8. fej. 4. Az egész törvénykezési rendszert pedig e törvények szerint adja elő Skerlecz Miklós a császárnak 1785. 15,241. sz.

Oly férfiakban pedig, kik e soknemű elfoglaltságnak, mint független férfiak, képesek voltak megfelelni, nem volt hiány. Már a magánbirtoknak sokféle veszedelme is törvénytanulmányra vitte a birtokos nemest. Az ország törvényeinek annyiszor megtörtént és minduntalan megújuló megsértése, elcsavarása és hatáson kivül helyezése ösztönözte reá a hazafit. A főiskolák igen nagy ritkasága és hiányossága mellett különben alig volna megmagyarázható, hogy mikép tehetett már akkor szert a magyar nemzet, a »jogász« nemzet hirére. Azon férfi, ki később II. Józsefnek, úgy szólva, jobb keze volt a régi magyar törvénykezés és közigazgatás megdöntésében, gr. Niczky Kristóf, egy fiatalkori művében a nemzet hátramaradottságát látja abban, hogy a nemesség csak jogot tanul. [1]) Szerinte a zavart birtokjog ennek az oka és az, hogy más semmi tudományban nem tehetnek haladást, a következménye. De bizonyos, hogy nemcsak magánérdek, hanem nemzeti kötelesség is parancsolta a hazai jogtudomány e pontos, sőt egyoldalú kifejtését.

A nemzeti fegyveres fölkeléseknek megfelelt az erőszakos katonai elnyomás kora. Mindkettő egyszerre ér véget. Most, az európai általános haladás értelmében, a korlátlan királyi hatalomnak következett volna be kora. De láttuk, hogy ez nálunk nem fejlődhetik ki: a nemzet idegent lát királyában és az államnak nem áldozhatja föl magát. A király tehát jogi praerogativái alapján igyekszik hatalmát kiterjeszteni. Ennek ellenében a jogi alapnak megtalálása és kimutatása, nemcsak a nemesi kiváltságok védelmére szolgáló rendi érdek, hanem nagy politikai mozgalom volt.

A köznemes, ki családjának, birtokainak és megyéjének élt, erkölcs és szokás tekintetében fentartója és őrzője a régi Magyarországnak. Ennélfogva ő ideálja a hazafias irodalomnak. [2]) A főnemességben és főpapságban nemcsak hatalma-

---

[1]) Staatskenntniss 29. fej.

[2]) Ányos Pál ily szavakkal fordúl a nemes ifjakhoz:

Tudjátok, Barátim, mit érzünk lelkünkben,
Ha még oly aggottat látunk nemzetünkben,
Kinek a nagy időt olvassuk képéről
S őszbe csavarodott tsombók függ fejéről.

sabb vetélytársát látja, hanem az idegennek kész szolgáját és követőjét. Minél fényesebben és hatalmasabban lépnek fel ezek, a királyi tekintély sugaraival övezve, annál szorosabban csatlakozik a köznemes hasonló érzelmű és állású szomszédjaihoz megyéjében és a szomszéd vármegyékben. Európa nagy politikai ügyei nem bántják.[1]) Nem hiszem, hogy lett volna más korszak hazánk történetében, melyben az, a mit közvéleménynek neveznek, oly kevéssé irányúlt volna külföldi hatalom ellenében.[2]) Hanem Argus szemekkel kiséri mind, mit tesz a főispán, mi a törvénybe vagy statutumba ütköző, mint igyekszik a püspök hatalmát és befolyását kiterjeszteni, vagy hol követ el a katonaság excessust élelmezés vagy forspont dolgában. Mindenben, mi a Helytartótanácstól jő kezéhez, a törvénysértésnek vagy törvényszegésnek keresi nyomát, hogy maga ne váljék ilyennek öntudatlan végrehajtójává. Repraesentál ezek ellen, — mert hol ne ütköznék össze a legkezdetlegesebb állam is — a legengedékenyebb rendi alkotmánynyal? És minthogy repraesentatiója nem visz eredményre, várja az országgyűlést, hol sérelmeit előadhatja, és ha nem is talál orvoslást, legalább elmondja, a mi szívét nyomja.

Ez az előkelő köznemes, a táblabiró politikai tekintetben. Hamis volna őt az államhivatalnok szempontjából tekinteni, mint azt II. József tette: mert úgy eleve is el volna ítélve. Szűk körben mozog: a hatalomnak és politikának csak visszaéléseit ismeri, nem nehézségeit. Ha igazgat és itél, inkább józan esze, vagy a százados praktika vezeti, mint a könyvből vett bölcseség és mély, államot és embert alapjaikban felölelő eszmék. De — mint szerencsére nagyon sokról mondhatjuk

---

Nézzünk egy keveség érdemes melylyébe,
Nem találunk ennek hibát erkölcsébe.
Együgyű öltözet, csinos tisztasággal.
Mértékletes élet igaz jámborsággal.
Erköltsök szállása: nem pedig gőgösség.
Melyet vétek követ s végtére szegénység.

A régi magyar viseletről 41. l.

[1]) Ezt iparkodott nevetségessé tenni Bessenyei a Philosophus«-ban.

[2]) Még N. Fridrik ellenében sem lehet szó általános mozgalomról, különösen ha a protestáns köznemességet tekintjük.

Magyarországban — az emberek többet értek, mint tudományuk és mint intézményeik.

Először is, a táblabiró [1]) gazdasági tekintetben *független.* Még egészen a terménygazdaság rendszere uralkodik: kevés olyanra van szüksége, mi nem földjén termett. Kazinczy Ferencz nagyatyja, az öreg Bossányi Ferencz, kit irodalmunk újjá alkotója úgy látszik nemcsak személyesen, hanem mint typust rajzolt, személyesítheti az egész osztályt. »Náddal födött, vályogból rakott házban él.« [2]) Bért, ajándékot senkitől nem veve, sőt ő tartá (a hozzá folyamodókat) cselédjeikkel, lovaikkal, valamig a pör előtte lefolyt. — Vagyonával keveset gondola: ménese, gulyája, nyájai örömére voltak, nem haszonra, pásztorai számolának, a mint magoknak tetszett. Szérűje gazdagon rakva asztagokkal, széna és szalma kazalokkal, pinczéje tele borral, vermei élettel és ezeket a szükség idején inkább nyitá meg a szorultaknak hitel és kamat nélkűl, mint a nyerekedőknek fizetésért. Ő télen-nyáron egy szinű ruhában jár. Veje, mint vőlegény, az 1751. országgyűlésről egy pár kordovány czipőt hoz ajándékúl menyasszonyának. A lakodalom napján lóháton jő és hatlovas hintón viszi haza a menyecskét, ki új házában maga főzi meg az egy tál lencséből álló vacsorát. Az öreg nyitramegyei örökségét ott hagyja, mert ott lakó rokonai kevesebbet igérének, mint ő gondolá, hogy »kivánhat.« Máramarosmegye határai kiszabásánál biztos volt, de csak sokkal később: a szorúltság egy pillanatában emlékezik meg 2000 frtnyi diurnumjairól, miket ott szerzett, de föl nem vett. [3]) »Egyik példája, hogy van vétkes jóság, hogy van gondatlan nemeslelkűség«, jegyzi meg az iró, kinek vén napjaiban még keserves munkával kellett keresnie napi kenyerét, midőn már ünnepeltje volt egy egész nemzetnek és Nestora irodal-

---

[1]) E kifejezést mint általánosan ismertet és bizonyos osztályt jelölőt használjuk, mintegy anticipando. A közbirtokost értjük alatta, kit vagyona, családi nexusa és értelmisége egyaránt praedestinál megyei hivatalra.

[2]) Pályám Emlékezete 4. l.

[3]) Ennek megfelel a Pest-vármegyei szolgabirák eljárása, kik 1774—78 közt nem vették föl az utalványozott magasabb fizetést. Kancz. lev. 10874/1785.

mának. Hanem a táblabiró-kor épen érthetetlen e gondatlansága és egykedvűsége nélkűl pénzügyeiben. Nem a vagyon adja meg a társadalmi állást: az egyáltalában nem is adhat állást a nemes hazában. Az egyedüli mérték, melylyel az ember értékét mérik, nemesi származása és a megye táblájánál szerzett érdemei.

A megyében Bossányinak és barátjának: Baranyi Gábornak határtalan a befolyása. Tisztujításkor »a sokaságot betanította Baranyi, hogy mély hallgatásban várja Bossányi uram kit fog kikiáltani, és akkor, ha az tán rossz nevet kiáltana is, azt toldítsa.« »Mert — teszi hozzá Kazinczy — akkor még a sokaság tekintettel volt elsőbbjei iránt, mivel bizodalmát megcsalva soha nem látta.« Azon a vidéken nem ő az egyedüli példája azoknak, kik ily nagy tiszteletben állanak. Már 1735-ben, a Péró lázadása korában, írja gr. Erdődy az egri püspök, hogy a Tisza melléki kálvinistaság mind *Borbély* uram tekintélyétől függő.[1]) Később, 1750. körűl, egy térítő szerzetes szerint, a tiszaháti protestánsok mind áttérnek, ha csak *egy* férfiúnak közöttük tekintélye nem akadályozza.[2]) Ismeretes továbbá a későbbi időkben Vay Miklósnak vagy Domokos Lajosnak korlátlan befolyása azon vármegyékben. Mert azt hiszszük, nemzetünk jellemvonását ismerjük meg abban, hogy a mily gyanakodó és féltékeny és a mennyire szükségesnek tartja függetlenségét megtartani idegenek irányában, annyira tud engedelmeskedni és követni, hol fölismeri, hogy hazafi vezeti, azon a pályán, melyen eszményei elérhetők. E két jellemvonás együtt magyarázza meg a magyar nemzet fennmaradását oly nehéz és viszontagságos körülmények közt. És épen a köznemesek osztályánál van, mint láttuk, mindkettő erősen kifejlődve. Ez magyarázza meg a rendnek nagy moralis súlyát. De nemcsak vagyonának és származásának köszönte ezt, hanem első sorban intellectualis fejlettségének.

Ennek értéke, absolute kifejezve, bizonyára nem volt nagy. Kazinczy Ferencz följegyzi nagyatyjáról, mily szörnyen

[1]) Mus. Fol. 108. m. 1735. május 9. Pozsony. Gróf Batthyáni Lajosnak.

[2]) Kronesnél Rogács ungvári jézsuita följegyzése után 78. l.

tudott az káromkodni. Később is, II. József korában, aránylag nagyon sok panasz érkezik épen azon köznemes vidékről, különösen Szabolcs megyéből, a káromkodó és garázdálkodó táblabirák és megyei hivatalnokok ellen. Családi életök és erkölcsük tisztaságához is nagyon sok szó fér.[1]) Nevelésökben Sáros-Patakon, Debreczenben, vagy a jezsuitáknál nagyobb szerepet vitt a társas együttlét, mint maga a tanítás. Műveltségök szorosan praktikus: a megyei élet eseményei és fordulataira vonatkozó. Könyvet nem sokat olvastak, de a bibliát és ha még mi más jutott kezökbe, könyv nélkül tudták. Nem statisztikai, természettudományi vagy aesthetikai műveltség kellett oda: meg kellett felelni az ellenséges ügyvédnek, a Helytartótanácsnak, vagy néha az országgyülésen az aulikusoknak törvényczikkekkel, az ellenkező vallásos pártnak pedig bibliai vagy egyházatyai idézetekkel. E tudomány felelt meg a szükségletnek és minden szükkörüsége mellett ennélfogva ez nyújtott egyedül becsületet és befolyást. A protestáns nemességnek egy része különösen a vallásos literaturával foglalkozott és abban igyekezett keresni vigasztalást és minden lehető problemának megoldását.[2]) De úgy látszik, ez a kisebb rész volt.

Mint a régi Angliának Erzsébet királynő kora volt a »merry old England,« a vig kor, úgy azt hiszem nemességünk sem ért Nagy Lajos idejétől fogva annyi vig napot és mulatságot, mint Mária Terézia korában. Eleven emléke a sok fennmaradt névnapi köszöntő és epithalamium: mert melyik úri háznak ne lett volna laposan verselő udvari poétája? De még ez a poésis is mutatja az izlésnek durva és érzéki voltát, és azt hiszem, sokkal kevesebb gyönyörüséget szereztek azon elszavalt és tán kinyomatott versek, melyekhez irójok a halhatatlanság reményét fűzte, és melyekben minden alispán legalább is Romulushoz, Árpádhoz és Mózeshez volt diszesen hasonlítva, mint azon szintén fennmaradott névtelen trágárságok, melyeket csak titokban irtak le és adtak kézről késre.[3])

[1]) Ld. Szirmay Antal, Pécsi István esete és kancz. lev. Nagyon sok ide vonatkozó bűneset.

[2]) Ezekhez tartozott Kazinczy atyja. Pályám Eml. 13. l.

[3]) Az öreg Szirmay Antal volt ezeknek nagy gyűjtője. Lásd Múz. kéz. 720. sz. 4°.

A magyar viszonyokat az általános európaiakhoz hasonlítva, a XVIII. századbeli köznemes: lovag, a lovagkornak minden erényével biró és minden bűnében leledző; csakhogy már nem harczol. Midőn aztán félszázados szélcsend még jobban elaltatta, az 1809-iki hires insurrectio és a győri csata mutatták meg, nemcsak Európának, hanem önmagának is, hogy megszünt létének főalapja, és hogy az igazságszolgáltatás és személyes tekintély azt mégis csak felületesen pótolhatják.

Egyben azonban nem lovag a táblabiró, hanem korunkban is részvétet keltő: mély és egész életét elfoglaló hazafiságában. Naiv büszkeségében a lehető legközvetlenebb viszonyban áll mindig a nemes hazájával. Úgyszólva, semmi tette és életének semmi eseménye és fordulata nem közömbös előtte, mind a hazára emlékezteti és arra vonja figyelmét. [1]) Valóban antik, Spartára és Rómára emlékeztető vonás, hogy köznapi alkalmakkor is mennyire áthatja őket a hazára való gondolás, mely általok kifejezve nem volt phrasis. [2]) De szinte látjuk, mint kellett annak, a mi még a tényleges érzelemnek való kifejezése volt, üres szóvá válnia. A XVIII. századbeli magyar nemes, tagja vármegyéjének és a nemes országnak. Szűkebb körben a Tekintetes Ns. Vármegye öleli fel egész életét, szélesebben a »*Tekintetes Haza*.« [3]) melynek minden megye képezi részét, úgy mint a nemes az egyes vármegyének. Mily nagy

[1]) Erre nézve elég a nagyszámú köszöntő versekre és egyéb iromanyokra vonatkozni. Múz. könyv. A nyomtatottak közt Orczi, Ányos, Bessenyei versei. Az iktatók, a hivatalos személyek köszöntői stb.

[2]) Midőn Péchy Imre látogatóba jő Bossányi Ferenczhez, így köszönti: Hogy Isten Ő Szent Felsége az urat bátyám uramat e mai áldott ünnepnapokra friss egészségben s örvendetes állapotban felvirasztotta, annak teljes szívemből örvendek. Engedje az Úr Isten, hogy az Úr bátyám Uram, mind ezt, mint az ennekutánna számos sok esztendőkben előfordulandókat hasonló friss egészségben elérhesse és eltölthesse, úri kedves hozzátartozandóival együtt, *a közjónak és szegény árva hazánknak* javukra, örömükre. Kazinczy Ferencz Emlékiratai *kiadatlan* szerkesztésben. 142. g. 17. l. Akad. könyvt. kézir.

[3]) Ez, úgy szólva, a hivatalos kifejezés. A mint Galgóczi (i. h. 35. 37. l.) elbúcsuztatja Batthyáni Lajos nádort, ez előbb a Felséges Római Császártól, második Józseftől vesz búcsút majd Felséges asszonyától és

útat kellett megtennie a magyar történetnek, mig gróf Széchenyi István a »*Felséges Hazának*« ajánlotta egy munkáját!

Mert a vármegye e régi Magyarországnak egysége és szabályozója, nem más. Ritka az országgyűlés, még ritkább, hogy az állandó királyi hatalom azon eszméket fogadja védelmébe, melyek a nemességet érdeklik. A mi igazán magyar volt: a nemzet sajátos szelleméből folyó, itt volt még található. És a mint a megye régi főszerepe, a had megszünt: rögtön kezdődik a másik: a közigazgatási, mely az állam mind nagyobb igényei folytán az élet mind szélesebb köreire terjed ki. Máshol, ezen fokon a királyi hivatalnoksereg kifejlése kezdődik, nálunk ezt nem engedi azon körülmény, hogy még egy a rendi alkotmány és a nemzeti lét. Igy az *állami* kormánynak, ha kétségbe esett és tán le nem győzhető ellenhatást nem akart felidézni, rendeleteinek és terveinek végrehajtását még mindig nagyrészt *rendi* eszközre: a megyére kellett biznia. »A vármegye igazgatja a területén előforduló összes politikai és törvénykezési ügyeket.« [1]) Erős kifejezést adnak mindig azon felfogásnak, hogy a megye tulajdonképen az ország kicsiben. A főispán és a megyei congregatio úgy végezi el mindenütt az ügyeket, mint a király és az országgyűlés az országosokat. De ne feledjük, hogy a rendi alkotmánynak ez alsó szervezete teljesebben volt kifejtve, mint a legfelső, és mig amaz csak időközökben éreztette hatalmát, ezé folytonos volt.

A megye ezen hatalmát a keblében birtokos nemesség *congregatió*-ban gyakorolja. [2]) Mint az országgyűlés a király propositiót, úgy tárgyalja a megye gyűlése a hozzá érkező rendeleteket. »Semmi sem követendő, sem nem hajtható végre a megyei rendek által, mit a megyei gyűlés nem határozott el egyhangulag vagy szavazattöbbséggel. A mit pedig a gyűlés

királynőjétől Mária Teréziától és az Ausztriai Ház Felséges Herczegeitől és végre így szól: »háládatlan volnék, ha tőled is végső búcsúzásomat nem venném *Tekéntetes Magyar Haza*.« A Haza a nemességnek gyüjtőneve.

[1]) Ürm. Jus. Publ. III. 5. 3. §.

[2]) »*Es ist der grösste Fehler der Verfassung, dass alles durch General Congregationen behandelt wurde.*« Minden megye azt hitte, hogy ország és hogy gyűlése országgyűlés. A császár megjegyzése 5996/1785. Lásd *Függelék*.

elhatározott, azt gyűlésen kivül nem lehet megmásítani.«[1]) Aulikus iró terjeszti ki ily szélesre a megyegyűlés jogkörét.

Ez általános gyűléseket időről-időre hivja össze a főispán. Nemcsak határoznak, hanem választanak is: ők töltik be a megye tisztikarát, de törvény szerint csak magok közül. Az egyes, ünnepélyesen egybehivott, congregatiók közötti időközökben ez gyakorolja a végrehajtó és itélő hatalmat. A tisztikar élén áll az alispán, kinek oldalán, nagyobb megyékben, mások alispán áll; mellette van a megyei fiscalis és a jegyzők a központban, a szolgabirák és esküdteik az egyes járásokban. Természetes, hogy ezek és a táblabirák a megye legtekintélyesebb családaihoz tartoznak, hogy elhatározásaikat könnyen foganatosíthatják, hisz különben nem választották volna meg őket. Bajos is volna a megyét máskép igazgatni; az egyenes végrehajtó hatalom eszközei: a megyei hajdúk és huszárok elenyészőleg kevesen vannak.

Még azok is, kik ama korban a királyi és állami hatalomnak hivei voltak, valami szent és tiszteletreméltó intézményt láttak a megyében. Eredetét az avar khánokra vagy legalább szent Istvánra viszik vissza.[2]) »A megyei tisztviselők belső biztosságunknak őrei, erkölcseink censorai és birái, és igazában nemcsak a hazai disznek és megélhetésnek előmozdítói, hanem a külső biztosságnak is.« Nem lehet máshoz hasonlítani, mint római censorokhoz. Otthon működnek, az esküdtségtől emelkedve, ismerik a népet és helyet, és vénülve, az egyes eseteket. — Legtöbb helyütt nem fizetésért, hanem becsületből viselik hivatalukat.[3]) A gentrynek látjuk ezekben hazai képét.

Választás tölti be a megyei hivatalokat, és ennél fogva, ha a megválasztott meg akarja tartani állását, némileg mindig le van kötve azoknak, kiket igazgat. Legfölebb az élethosszziglan megválasztott táblabirák önállóbbak. És bármily nagynak gondoljuk is a megyei nemesség erkölcsi integritását és morális tekintélyét, bizonyos, hogy a választott hivatalos rend-

[1]) Ürm. III. 5. 3.
[2]) Ürm. III. 5. 1.
[3]) Reviczky Status Regni II. II. k. végén.

szernek már ez árnyékoldala is észre volt vehető.[1]) Maga a rendi alkotmány egyaránt elősegíti a patriarchalis elnézést az egyenrangúakkal szemben, mint a legszentebb és legnagyobb érdekeknek semmibe vevését az alárendelteknél.

Magánál a választásnál sem birt a tekintély és a rábeszélés mindig oly súlylyal, minőnek azt Kazinczy feltüntette. Újabb irónk a korteskedésnek és választási visszaéléseknek kezdetét századunkba teszik, midőn a kormány politikája folytán a vármegye termébe bocsátott bunkós, műveletlen kisnemesség kezdette terrorizálni és leszavazni a régi, jó táblabirákat.[2]) De kétség sem lehet a felől, hogy mind ez már a múlt században erősen el volt harapózva, és hogy épen e visszaélés volt az egyik ok, a miért II. József szükségesnek tartotta a megyei rendszer teljes megdöntését.[3]) Az etetés, itatás és erőszakoskodás javában folyt már, és magától a fejedelemtől birjuk az ilyen alkotmányos küzdelemnek erős vonásokban rajzolt képét.

A megyei közigazgatásnak rossz oldalai már nagyon szembetünők. A 1782. év folyamában Hont vármegye száztizenöt czigányt itél halálra, köztök nőket is, emberevés gyanúja miatt. A császár ezt sohasem tudta a megyének megbocsátani. Beregh megyében Bessenyei György alispán, az irónak nagybátyja, a jobbágyságot adóval terheli és baromfi, vaj

---

[1]) E visszaélésekre nézve Kancz. levélt. 1781. Borsod m. 1884. Beregh m. és Fejér m. szolgáltatnak sok példát. Zemplén m. különösen sok ily alkalmat szolgáltatott a császárnak, elégedetlenségét éreztetni vele. Kancz. lev. 6856/1782.

[2]) Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történetéből. I. kiad. I. k. 26. 27. l.

[3]) Kancz. lev. 1785. 14867. sz. A kancz. lehetőnek tartja a reformot a választási rendszer fentartása mellett. A császár azonban máskép gondolkodik. Becsületes ügyes ember nem szivesen teszi ki magát a választás bajainak, hol annyi »Ungestümes« fordúl elő. »*Oder wie sollte sich ein solcher, vollkommen ausgebildeter Mann damit abgeben den Tag vor der Congregation in den Wirthshäusern wo der Adel einkehrt herum zu gehen, und mittels Herbeischaffung von gebratenen und Cabusta, dann mittels Hergebung einiger Flaschen alten Wein, Ausschmauchung einiger Pfeifen Tabak, Geduldung, ja Belobung alles Unsinns so allda geschwatzt wird, sich auf eine so widerwärtige und zugleich erniedrigende Art der Stimmen, des grossen und stürmischen Haufen zu bewerben.* Joseph.

és egyéb elemi és élvezeti czikkek ingyen szállítására kényszeríti, hogy Kapy administratornak kedvében járhasson. [1]) Általános szokás, hogy a beiktató biztosnak pénzajándékkal kedveskednek, mi természetesen szintén az adózó nép erszényéből kerül ki. [2]) Már volt alkalmunk érinteni, hogy a közlekedés és forgalom eszközeinek megteremtésében mily hanyagon, sőt néha rosszakarattal hajtják végre, jobban mondva, játszszák ki a királyi rendeleteket. A mellett minden vizsgálat kideríti, mily hanyagúl vagy bűnösen járnak el a megyei aktákkal, a legfontosabb birtokügyekben. A házi és adópénztár kezelésében sok a defraudatio. [3])

De a fő, minduntalan megújuló vád mégis az, hogy az ember, azaz a jobbágy életének nincs előttök becse. — A régi törvénykezés értelmében a jobbágy élete fölött a pallosjoggal biró úriszék vagy a megye széke itélt. Hont megye esete szomorú hirnévre emelkedett. Ez pedig azután megy végbe, miután egy 1778. márczius 30-iki királyi rendelet elrendelte, hogy történjék fölebbezés a királyhoz, valahányszor scrupulus van a halálbüntetést illetőleg. [4]) Zala vármegyében egy gyilkos, ki 300 frtot is orzott, elevenen nyársra húzatott. [5]) Bihar vármegyében 1741-ben karóra húztak két útonállót. [6]) Midőn elhatározza a kormány, hogy a tortura szünjék meg, a vármegyék lehetetlennek tartják, hogy ez eszköz nélkül fentarthassák a rendet, különösen a barbar délkeleti vidéken. Sőt még a kanczellária is ajánlja a kinzó vallatásnak kivételes megtartását. [7])

Volt egy módja a megyét a kormány iránt engedékenynyé tenni. A főispánt a király nevezte ki, és ha épen nem volt főispán, az administratort, kit le lehetett tenni, szintén. Meg is kisértették ez eszközt. Az 1768-ban kelt, főispáni instructio szerint, [8]) a főispán csakugyan végrehajtotta volna a kormány szándékait.

[1]) 1782. 6063. sz. kancz lev.

[2]) Kancz. lev. 2001/1785.

[3]) U. o. 1784. 11517. és 12010. 1785. Borsod és Beregh m.

[4]) 1782. 6076. sz.

[5]) Sárváry Jakab. A büntetésről, 147. l.

[6]) U. o. 247. l.

[7]) Krassó m. 1498/1782. A kancz. fölterjesztése 1538/1782.

[8]) Kancz. lev. 1783. évhez. 1768. nov. 21-én kelt.

Pedig az alkotmány keretében is sokat tehet a főispán, hogy mást ne említsünk, ő candidál minden megyei hivatalra. De mint már Mária Terézia belátta, a főkérdésekben nem volt különbség a főispán és a megyei nemesség közt. Azonfölül a főispánt, mint nagy urat, ki repraesentál, de sem nem kormányoz, sem nem uralkodik, hanem a megyének kis királya, még folyton székhelyében lakásra sem lehetett kényszeríteni. [1])

A megyerendszer 1780-ban úgy szólva még kulminál: mindenesetre a magyar társadalmi szervezet legerősebb műve. De már előtűnnek azon hibái is, melyek később megbukására viszenek. Mint tisztán rendi, tanácskozó, választó és végrehajtó hatóság nem birt túlemelkedni rendi szempontokon. A kiváltságos osztályok legcsekélyebb érdekeit is inkább istápolta, mint oly országos érdekeket, melyekből látszólag semmi haszna a nemességnek. Pártoskodás, korteskedés, pajtáskodás és corruptio magvai észlelhetők benne. Mindazon tényező, mintha csak lényegében gyökerezett volna, mely azon ősi közigazgatást a barbarral, minden műveltség és haladás ellenségével tette egyértelművé. És a mint oly irány jutott a kormányra, mely előtt az állam ereje és a nép jóléte volt a főszempont, nem a kiváltságos osztályok érdeke és a történeti jog rideg betűje: az új rendszernek épen a megyében kellett megismerni legmegátalkodottabb ellenfelét. II. József uralkodása, belső politikai tekintetben, nagyrészt a megyék elleni küzdelem.

De másrészt ne feledjük, hogy a megye a fennálló társadalmi rendnek volt hű és megfelelő kifolyása, és hogy mint olyan, nagy és jogosúlt érdekek is csatlakoztak és fűződtek megmaradásához. A táblabiróság lehetett rövidlátó, pártos, megvesztegethető, sőt kegyetlen is, de vajjon minő más *hazai* elem vehette volna kezébe a közigazgatást helyette? A jobbágy még teljesen műveletlen: az ország legnagyobb részében csak az imént telepedett meg állandóan. Mindjárt látni fogjuk, hogy a városi közigazgatásban megtaláljuk a megyei rendszer visszaéléseit, annak jó oldalai nélkűl. A mellett a polgárság szegény, műveletlen, nagy részt idegen. Hogy igazságosak legyünk és megértsük a szenvedélyes ragaszkodást egyrészt, az ép oly

[1]) Kancz lev. 1784. 13206. sz.

heves támadást másrészt, el kell ismernünk, hogy *a megye volt a mult században a magyar müveltség és literatura felvirágzása előtt, a nem idegen kormánynak és igazgatásnak egyedül lehetséges módja.*

IV. A sz. kir. városok és a polgárság.

Alig húnyt el Mária Terézia, azonnal éri egymást a sok följelentés az ország minden vidékének városaiból, Szegedről, Kassáról, Pozsonyból, Pestről, hogy a magistrátus mennyi visszaélést engedett meg magának és mint költötte el vagy fordította önző czélokra a polgárságnak és így közvetve az államnak pénzét. [1]) Általában véve tehát itt sem egészségesek a viszonyok, sőt egyenesen azt mondhatjuk, hogy legalább II. József korában sokszorosan több még a panasz a sz. kir. városok tanácsa, mint a vármegyék hivatalnokai és congregatiói ellen. Csak 1780—1784-ig a következő városok tanácsa veszti el hivatalát részben vagy egészben visszaélései miatt, vagy köteleztetik az elsikkasztott összegeket sajátjából megtéríteni: Pozsony, Sopron, Pest, Kassa, Szakolcza, Pécs, Fehérvár, Körmöcz, Korpona, Kőszeg és mások. [2]) Természetesen egy nagy és gyökeres különbség van a kettő közt. A városokban a csalás és pénzszerzés rossz módja: a vármegyékben inkább az erőszakos eljárás a leggyakoribb és leginkább gyógyításra vagy büntetésre szoruló hiányok és bűnök. Látjuk tehát, hogy e résztől regeneratio nem igen várható és különös ellentét, hogy a városi elem, mely mindenütt a jó rendnek és gazdálkodásnak szokott előmozdítója lenni, nálunk épen nem az. Vizsgáljuk e jelenség okait.

Mindenekelőtt azon felfogás ellen kell felszólalnunk, mely a középkori városban holmi modern, népuralmi intézményt lát. Igaz, hogy Francziaországban a Tiers État egybeolvadt a nemzettel, de másutt mindenhol és Magyarországon

[1]) A bécsi cs. kir. levéltárban: Kaunitz lghez. Janko, Szegedi könyvvivő 1781. márcz. 10. És M. Orsz. levélt. Kancz. o. 1781. 1968. sz.

[2]) Pozsony városában az árvapénztárnál volt nagyhiány. 1783/6101. Sopronban sikkasztás 1782. 444. Körmöcz sikkasztás 1781. 220. 221. Pécs vesztegetés 1781. 1969. stb. Pesten 1784. 8323. a császár az egész tanácsot leteszi és uj választást rendel.

is, a városok rendje csak úgy privilegiált rend, mint a nemesség vagy papság, és állásának előnyeit csak úgy igyekszik kizsákmányolni, mint amazok. Ehhez járúl még, hogy a városok nálunk nemcsak nyelvre, hanem foglalkozásra és müveltségre nézve is idegenek, és nagy hézag választja el őket a körüllakó népességtől. Némileg valóban a gyarmatvárosok jellemét hordják magokon, annyira elzárkóznak a többi lakosságtól. A korponaiak szabadságlevelében, melyet IV. Béla állított ki 1244-ben, az áll, hogy *magyarok* bizonysága ellenök ne legyen érvényes. [1]) Más, felső-magyarországi bányavárosokban a magyarok és tótok ki voltak zárva minden czéhjogból. [2]) Később, midőn a vallásos elkülönödés áll be, ez szintoly akadálylyá válik legtöbb helyütt a polgárjog elnyerésében. Magában a városban lakóknak sem volt egyenlő joguk. »Azok, kik csak polgári telket birnak, vagy csak mint zsellérek laknak a városban, a közös jótéteményekből ki vannak zárva, és csak adójokkal járulnak közre, és elismerik a helyi magistratus jurisdictióját.« [3]) Egyáltalában, a mi a kormányzást és igazgatást illeti, ugyanazon rendszer uralkodik a városban, mint a megyében. [4])

A városban megfelel a biró vagy consul az alispánnak, az élethossziglan megválasztott tanácsosok a táblabiráknak. A két tanács, mely minden városban található, a kisebb belső és a több tagból álló külső tanács, egészen hasonló a megyebeli partialis és generalis gyűlésekhez. Pécs városában p. o., mely 1780-ban szervezkedik, 90 tanácsos van: 30 német, 30 magyar, 30 illyr nemzetű. Minden nemzetnek külön fürmendere van. Külső tanácsot nem enged a kormány, hogy ne szol-

[1]) Fejér György, Honi városaink. 47. l. Oklevél.

[2]) Lőcsén 1598-ban Hetényi Honi városaink 188. l. Schwartner M. Statistik 2. kiadás. I. k. 128. l. erre nézve sok példát hoz fel. Selmecz, Beszterczebánya, Nagy-Bánya, sőt részben Buda is.

[3]) Ürm. Jus. Publ. III. 15. 5. Szlemenics, M. Polg. törv. I. 58. l. Sz. kir. városi polgárokon nem minden városi lakosok, hanem közűlök azok értetnek, kik a városi tanácsnak és polgárságnak közmegegyezésével a város valóságos tagjai közé felvétettek és a szokásos esküt letették.

[4]) U. o. Magistratus Civitatenses eodem paene rerum agendarum systemate, res publico-politicas in gremio sui, si pauca excipiantur, quemadmodum comitatus intra jurisdictionis suae limites administrant.

gáltasson alkalmat a zavargásra és nemzeti gyülölségre. [1]) E testületek egyúttal tanácskoznak és választanak. A restauratio ideje azonban 1 vagy 2 évre van megszabva a városban. mig a vármegyében, rendes időben csak minden 3 évben megy végbe.

A főkülönbségek, melyek fennforognak, a következők: Először a városnak nem áll élén a király által kinevezett főispán vagy más hivatalnok, hanem mindíg választott elöljáró. [2]) Másodszor, a külső tanácsnak külön szószólója és képviselője ül az elöljárók között, a tribunus plebis, kit a magyar városokban Fürmendernek (Vormund) neveztek. Ez a két vonás az, mi látszólag oly demokratikus szint ad a városoknak.

Csakhogy városaink, mind a mellett, hogy a municipium főkellékeivel birtak, és nem állott fölöttük kinevezett tisztviselő, sohasem vetekedtek a királyi önkény visszautasítását illetőleg a főispán alatt álló megyékkel. Annyira áll az, hogy nem az intézmény a fontos, hanem a benne nyilvánuló lélek. Így a demokratiának hiányzik egyik fő jellemvonása.

Továbbá, bár polgári igazgatásuk van, és különösen megvesztegető a »tribunus plebis« czim, jogegyenlőségről itt sem lehet szó. A város teljes jogú polgára csak valamely czéhnek tagja lehet. Ezeknek száma pedig, és igy a lehető polgárok száma, többnyire meg van szorítva. [3]) Láttuk már, hogy a zsellérek — mintegy *Metoikosok* — minden politikai jog nélkül szükölködnek. de a terheket viselik. A mesterlegények pedig teljesen kiaknáztatnak mestereik által: úgy szólva lehetetlenné van téve, hogy magoknak existentiát alapítsanak. [4])

Mint minden arisztokratiának, úgy e városinak is meg volt azon tendentiája, hogy magát örökössé tegye. Ennélfogva

---

[1]) Kancz. lev. 1781. 1438. szám Acclusa.

[2]) Ezt megerősíti 1681 : XLI. t. cz. és 1715 : XXXVI. t. cz.

[3]) Budán csak három nyerges lehetett, Komáromban csak öt borbély, Pozsonyban csak nyolcz takács. Hetényi i. m. 189.

[4]) A füleki szabólegények reggeli 2 órától este 9-ig varrtak. A pozsonyi és győri fazekasok munka ideje reggel 4-től este 7-ig. A galgóczi csizmadiáké reggel 3-tól esti 9 óráig. Tehát 16—17 órai munkaidő. Még ha van is közben szünet, mi természetes, mégis óriási igénybe vétel. De úgy volt egyebütt is, különösen Németországban. Ld. Smith Ad. Wealth of Nat. 1840. III. k. 128. l.

minden városban különböző taksák voltak az uj polgárok felvételét illetőleg, a szerint, a mint a polgárjogért folyamodó, polgárnak fia, patricius vagy idegen volt. Az extraneus rendesen kétszer annyit fizetett, mint a polgár fia: a beváltás pedig akkori pénzérték szerint, épen nem volt olcsónak mondható.[1]) Mindez természetesen megnehezítette az oda telepedést.[2]) Mert az első és főszempont az volt, hogy a városba már bevett polgároknak élelme ne csökkenjen.

E nyilvános kizsákmányolás az uj állami elveknek csak úgy ellenmondott, mint a megyei rendszerben nyilvánuló földesúri önzés. Minthogy a polgárjog mintegy garancziát nyujt a biztos megélhetésre nézve, valóságos pénzben kifejezhető értékké vált, és így több helyütt gyakorlatba jött azon szokás, hogy a fennálló műhelyeket és kereskedéseket eladták.[3])

A Helytartótanács vizsgálatot rendel el, mert már 1780-ban elrendelte a monopoliumok és megszorítások eltörlését, a népesedés és kereskedés emelése czéljából. Felszólítja a hatóságokat, nyilatkozzanak, létezik-e ilyen visszaélés körükben, és fentartandó-e az véleményök szerint tovább is, vagy nem?

A vármegyék, mint a városi árúk fogyasztói, legnagyobbrészt a szabad ipar mellett nyilatkoznak. Legélénkebben azok, kiknek területén alig van város, Somogy, Bács, Máramaros, Beregh, Csongrád és mások. Liptómegye nemcsak e visszaélésnek kiván véget vetni, hanem az egész czéhrendszernek, mert a czéhek működése csak eszem-iszomból áll, mi drágítja árúikat. Mindezen hatóságok körében természetesen a visszaélésnek nem volt nyoma sem.

Szerém, Túrócz és Borsod megyék egész őszintén elismerik, hogy az egész ügyhöz ők nem értenek.

---

[1]) Egy tabella 1775-ből. Múzeum fol. lat. 306. sz. Azelőtt a taksa 13—26 frt közt váltakozott, most 4—8 frtra szállították. Legdrágább volt a polgárjog: Budán, Kőszegen, Győrött, Ujvidéken, Pesten, Pozsonyban, Sopronban, Szegeden és Zágrábban. Aránylag olcsóbb a kisebb városokban.

[2]) Szegeden p. o. 1775-ben 21 uj polgár közt csak 3 volt extraneus. Debreczenben 109 közt épen csak egy.

[3]) Az egész ügyre vonatk. kancz. lev. 1803/1785.

A városok közűl Zólyom és Fehérvár, hol ez a monopolium gyakoroltatott, eltörlése mellett nyilatkoznak. Szintúgy nyilatkozik az alföldi városok legnagyobb része, a minthogy láttuk is, hogy ők még képesek és hajlandók helyet adni uj telepedőknek. Az északnyugati vidéken ellenben, fenn kiván-ják tartani a czéhek privilegiumait és a jog eladásának szokását. Így különösen N.-Szombat és Pozsony.

A vármegyéknél mindig az a főszempont, hogy a szabad verseny olcsóbbá teszi a készitést; a városoknak a mellett arra is van gondja, nem árt-e az uj szabadság a régebben megszerzett jogoknak? Mert a czéh csak oly érdekegyesület, mint a megyének nemes családjai.

Azt is látjuk, hogy Magyarországon még a városok magok is az iparszabadság mellett vannak, mi annak biztos jele, hogy nem egészen az iparos czéhek uralkodnak bennök. És csakugyan azon városokban, melyek vagy már elsők népességre és gazdagságra nézve, vagy első szerepre vannak hivatva, nem tulajdonképi polgárok állanak a polgárság élén, hanem nemes emberek.[1]) Annyira megy a nemesség hegemoniája az országban, hogy p. o. Gyöngyös városában, mely compossessori birtok, 1768-ban egész polgárháboru keletkezik, mert nem nemes csizmadiát választották polgármesternek.[2])

Minthogy a kormánynak tendentiája is az, hogy lehető állandókká tegye a városi hivatalnokokat, és természetes, hogy magok a már hivatalviselt családok is azon vannak, hogy kiváltságos állásukat megtartsák, a városokban lassankint külön hivatalos arisztokrátia keletkezik. Ez azon van, hogy a városnak beneficiumait mind jobban a maga saját hasznára zsákmányolja ki. Az egyenes sikkasztás eseteitől eltekintve is, nagyon sok jele van az ilyen patricius garázdálkodásnak, mely az ager publicust saját birtokának nézi. Kassa városa tanácsa a saját hasznára ró terheket a város falvaira és magánjövede-

[1]) Pesten Mária Terézia 1764-ben nemessé tette az egész tanácsot. Debreczenben tiszta nemes birákat, kapitányokat és fürmendereket találunk.

[2]) Gyöngyös városa tört. Horner 25. l.

lem forrásaul használja fel a város erdeit. [1]) A város számadásai szerint 1777—79-ig 2493 frt árú borát itták meg a magistratusok a városnak. [2]) Székes-Fehérvárott a tanács a maga részére foglalja le a városi legelőt, sőt fel is osztja a többi polgár kizárásával. [3]) Pesten a tanácsosok a hidvámtól mentesek és a budai tanács tagjai még 1783-ban ki akarják terjesztetni e kiváltságot magokra és családjaikra. [4])

A legkevesebb panasz ilyen pénzügyi dolgokban határozottan a magyar táblabiró módon igazgatott városokból jő. Debreczen. Szatmár-Németi. s Komáromból.

Ennélfogva ugyanazon visszaéléseket látjuk itt, melyek a megyei rendszernek képezik árnyékoldalát. Csakhogy a kettőnek hatása a kormányzottakra egészen különböző. A megyékben a visszaélések magok is szorosabbá tették az összeköttetést a nemesség és a hivatalnokok közt. Ha gyakorolták, nem egyes család vagy személy érdekében történtek, hanem az egész nemesség hasznára. Ha tán károsak is az országra nézve, a megyei rendszert még erősítik. Csak a jobbágyot sujtják, az pedig nem tartozik az ország rendjeihez. Nem is tudnék példát arra. hogy a vármegye nemessége valaha panaszkodott volna önválasztotta tisztikara ellen. A városi igazgatás gyöngéi ellenben egészen személyes szinben tünnek fel. Mindenki sujtva érzi magát egyes családok vagy kotériák önzése által. Ennél fogva e városi administratio, kinövései folytán. a polgári kiváltságos rend kebelében sem bír gyökeret verni. Egymást érik a polgárságok. vagy a választott községek panaszai a tanács és polgármetter ellenében.

Fölfelé pedig a sz. kir. városok egészen önállótlanok. Ha rendjét képezik is az országnak s ha birnak is kiváltságokkal, mégis a király az ő földesurok. Ők a sz. koronának jószágai. [5]) Ennél fogva tehát nem csak adót fizetnek, hanem külön királyi censust is; az elsőt a fejedelemnek, a másikat földesurok-

[1]) Kancz. lev. 1785. 2273.

[2]) U. o. Zeleznik György denunciatiója.

[3]) 1785. 9331. sz.

[4]) Kancz. lev. 1783. 3828. sz. A császár természetesen nem engedi meg. És 1784. 1253. sz.

[5]) Peculia Sacrae Coronae et suae Mtis Caesareae tamquam inclyti Regis Hungariae 1604. 22. t.-cz.

nak.[1]) A mellett még ép úgy mint a nemesség, önkéntes adományokkal és kölcsönökkel szolgáltak a királynak. A bányavárosokat épen egyenesen a bánya-kamara igazgatta, mely nem is magyar, hanem császári volt. Mind e z okoknál fogva, a város elöljárói, bármily gőgösek a nép irányában, alázatosan meghunyászkodók a magasabb királyi hatalom s annak tisztviselői előtt. Ha valami baj van, ujitás, vagy ha a tanács ellen panaszok merülnek fel, mindjárt királyi biztos jő oda, ki itt egészen más tekintélylyel lép fel, mint a büszke vármegyékben. Pécs városa felszabadítását s királyi várossá lételét azzal nyitja meg, hogy e czélra kiküldött kir. bizottságot megvesztegeti.[2]) A kassai tanács elleni panaszokban ez szintén egyik fő vádpont. Már 1781-ben leteszi s a költség fizetésére itéli József Eötvös Miklós generálist, mert Kassán mint királyi biztos hűtlenül sáfárkodott.[3]) De valóban nehéz is volt megszabni a kellő határt. A mi Mária Terézia korában széltében gyakorlott s legalább hallgatag megengedett patriarchalis usus volt, most bünnek tekintetett s mint olyan büntettetett a kifejlettebb állami hatalom által.

Máshol a városok a gazdagságnak főhelyei, nálunk e korban még nem élvezték azon előnyös helyzetet, melyet az államban a pénz birtoka nyújt. Az említett körülmények mind együtt müködtek arra nézve, hogy nálunk a polgárság, mint olyan, vagyonos nem lehetett. A ki a tanácsban vagy keresete után meggazdagodott, aránylag nagyon könnyen nyert nemességet ha még nem birta.[4]) A nemességnek és kiváltságainak élvezetében pedig, ha nem is reá, fiaira elhatott a minden egyesnél hatalmasabb esprit de corps, mely megengedte ugyan a gazdagságot, de egyúttal előirta annak úri módon való felhasználását. A kik Fuggereink vagy Medicieink lehettek volna, csakhamar a mágnások között foglaltak helyet, mint p. o. a Turzók, a Henckelek, Erdélyben a Hallerek s mások. Igy polgárnak csak az maradt, kit a czéh bilincsei kötöttek le, a napi munka után

---

[1]) A 33 sz. kir. város 1780-ban 15.413 frt census regiust fizetett ; a 16 szepesi város 18,527 frtot.

[2]) 2923/1781.

[3]) 4320/1781. B. M. august 31.

[4]) Az 1649. 15. t.-cz. ezt egyenesen megengedi.

élő, minden más érdeket s eszmét csak saját szűk kiváltságai szemüvegén át megitélő. Ilyennek kell tekintenünk különösen és észak-nyugati felföld polgárságát, mely mindvégig már idegen nyelvénél fogva sem tarthatta magát egy nagyobb, általános nemzeti egység részének. A gyér magyar nyelvű városokban ellenben, első sorban Debreczenben és Komáromban, hol különben is sok volt a nemes,[1] az együtt érzés minden elszigeteltség daczára sokkal inkább volt meg, és csakis ott lehet szó egy egészséges alapokon nyugvó magyar polgári élet fejlődéséről.

A városok gazdagodásának nemcsak a nemesek szűkkeblűsége, hanem, mint láttuk, a bécsi politika is képezte főakadályát. A bányavárosokat elnyomta a császári bánya-kamara.[2] Az észak-nyugati felföld többi városát a borkereskedés megszünte vagy hanyatlása sújtja. Pozsony, 1784. megszünik a hatóságok központja lenni. Lőcse egészen elhanyatlik. Igy határozott emelkedés csak délkeleten észlelhető, hol az általunk előadott állapotok sokkal kevesbbé voltak kifejtve, mint egyebütt, mert uj volt a lakosság s nagyrészt mégis magyar. — A gazdagodás másik nagy akadálya a rémítő sok elemi csapás, különösen tűzvész, mely Kőszeget, Trencsént, Beszterczebányát, Körmöczöt 1780 körül több izben érte. Ennélfogve városaink rendkivül szegények, polgáraik gazdagságának és áldozatkészségének emlékeit ille-tőleg. A XVIII. sz.-ban csak egy nevezetesebb és költségesebb *városi* emlék jött létre: a körmöczi, 60,000 frtba kerülő szent háromság-oszlop.

Más országokban városi az intelligentia, és ama nagy szolgálatok, melyeket polgári rendü férfiak tettek az egész nemzetnek, természet szerint az egész osztályra vetik fenyöket. Olaszországban a XV. század óta Francziaországban és Angliában a XVI. és XVII. században, Németországban a XVIII. században az ujjászült irodalom polgári eredetü férfiakban

[1]) Komárom városában lakott a legtöbb nemes minden sz. kir. város között. Meg is újultak minduntalan a pörök, mert a város a saját területén nem szívesen tűrte a nemesi kuriák korcsmázását. Kancz. lev. sok helytt. különösen 10439/1785.

[2]) Nagy-Bánya, Felső-Bánya, Beszt.-Bánya, pöre a cs. kamara llen sohase szünik. Ld. kancz. lev. 1781.

tiszteli mestereit. Más országokban, az ügyvédség, az orvosi rend, még a hivatalnokság nagy része is polgári. — Nálunk szintén vannak kiváló jelentőségű, városból eredő polgári származású irók.[1]) De ezek mint egyháziak, nem mint polgárok tünnek ki, vagy pedig külföldön nyernek méltányolást. — Az ügyvéd nemes ember, más nem is birna a szintén nemes birákkal szemben kellő energiával és tekintélylyel föllépni. Megyei hivatalnok nem lehet más, mint nemes ember.[2]) A főkormányszékeknél és a curiánál szintén ki van zárva a nemnemes a tanácskozásból. Még postamester sem lehet törvény szerint.[3]) Csak a megvetett kamaránál és a vámmal összefüggő hivataloknál találunk nem-nemeseket. A hierarchiánál, ezen kiválóan demokratikus testületben, is nagyon ritkán emelkedik e korban nem-nemes magasra. Az orvosi pálya nem nyújthat sokat. Pesten még a század közepe táján nincs jó orvos, és a beteget Pozsonyba kell vinni.[4]) A korszak egyik leghiresebb tanára és tudósa Sinay Miklós, már 1781-ben folyamodik nemességért, és azt később el is nyeri. Tehát gazdagság és intelligentia kifejlődhetik ugyan a polgárság és a szabad királyi városok keblében, de ha kifejlődött, ezt csak arra használja fel, hogy lehetőleg kimenekülјön e szűk körből.

Mindkettőre nézve azonban vannak kivételek, melyek egyes társadalmi osztályok vagy felekezetek különös állásából folytak.

Bizonyos, hogy az emelkedő Pest leggazdagabb lakói a g. n. e. vallású kereskedők voltak. Ezek vallásuk miatt, még csak házat sem vehettek a városban, nem hogy a tanácsba felvették volna őket, minden gazdaságok mellett is.[5]) Nemességre,

[1]) Ezeket összeállítja Fejér György i. m. 64. l. A 18. századbeliek között van Kollár Ádám, Kaprinay István, Schedius Lajos, Schwarz Gotfried, Schwartner, Péczeli J., Cornides Dani Rajnis, Kazy, Pray, Hell M., Zvittinger, Dugonics, Timon S., Koppi K. és a gyulafehérvári Born Ignácz.

[2]) 1723. 56. t.-cz. Az egész korból II. József újításáig csak egy eset fordul elő, hogy nem-nemes visel megyei hivatalt: Verőcze megyében. Kancz. lev. 1783. 5018. sz.

[3]) 1715. 22.

[4]) Gr. Eszterházy Józsefet 1747-ben. Post. Mem. 42. l.

[5]) Kancz. lev. 5030/1785.

mi mindig királyi adomány. József koráig gondolniok sem lehetett. Ezek tehát gazdagok, bár nem nemesek, sőt még csak nem is polgárok.

Hozzájok hasonló helyzetben vannak a bérlő és kereskedő örmények. [1])

A másik kivételt, ugyanazon okból, az akatholikusok képezik, különösen a lutheránusok. Míg Mária Terézia uralkodott, sem anyagi eszköz, sem szellemi munka nem eszközölhetett ki állami vagy társadalmi állást a polgári eredetű protestánsnak. A jómódúak, legfölebb saját városukban, ott is inkább csak egyházok körében érvényesíthették magokat. A műveltek pedig, kik tudományuk és képességeik után előkelő helyet érdemeltek volna az ország kormányában, papi vagy tanítói keserves kenyérre voltak szorítva, vagy pedig külföldre vitték szellemi értéköket. Így bizonyára igen nagy anyagi és szellemi tőke hevert hasznavehetetlenül a vallásos türelmetlenség miatt. Mint minden erőszakosan elnyomott intelligentia, már léténél fogva is fenyegette a fennálló rendet. [2]) Ezekben nyeri azután főtámaszát az absolut királyi hatalom, mely szabadabb röptöt igér az eddig szárnyaszegett, de műveltségen és pénzen, a modern állam e két nagy faktorán alapuló reményeknek és az uralkodó osztályban való fölvétel iránti igényeknek.

Volt tehát a sz. kir. városokban oly elem, mely mintegy öntudatos ellentétben állott a magyar nemesség uralmával. Természetes ennélfogva, hogy már régiek a kisérletek ezen városi elem segítségével dönteni meg a magyar nemességet és alkotmányt egyszerre.

A felől ugyanis nem lehet kétségünk, hogy a sz. kir. és bányavárosokban, a mennyiben lakosságuk idegen nyelvű, különösen német volt, hazaszeretetről és a nemzethez való ragaszkodásról nem lehet szó. A XVI. században, az országot érő legnagyobb csapások közt, a városok egészen magokba húzódnak

---

[1]) E két felekezet gazdagságát abból láthatjuk meg kiváltkép, hogy midőn 1781-ben a Bánságban alkalom nyilik földre és nemességre tenni szert, ők képezik a vevők legnagyobb contingensét.

[2]) Már gr. Niczky is figyelmeztetett erre, ki állami szempontból szükségesnek tartotta az akatholikusok bevonását a hivatalos szolgálatba. Id. műve végén.

vissza, a közös haza sorsával nem sokat törődve.[1]) Ennek ellenében az országgyűlések természetesen repressaliákkal élnek. Már egy évvel Buda elvesztése után, megtiltják a sz. kir. városoknak uj birtokokat szerezni és megfosztják őket a II. Lajos halála óta szerzett javaktól.[2]) Megmaradt javaik megyei igazgatás alá rendeltetnek. Kötelességökké teszi az 1563 : LXII. t.-cz., hogy engedjék meg a birtokaikból a török által elűzött nemeseknek, keblökben házak vásárlását.

Az 1608-iki országgyűlés, egyike azoknak, melyekben az események hatalma folytán egészen a nemzeti és nemesi párt akarata a döntő, még erősebb eszközökkel él, hogy a sz. kir. városokat jobban az országhoz kösse. Még mindig jönnek a panaszok, hogy magyarok a sz. kir., bánya- és *tót*országi városokban (azaz a mostani *horvát* városokban) házakat nem vehetnek és hivatalt nem viselhetnek, elhatározzák ennélfogva, hogy ezentúl a birákat és a tanácsot nemzetre és vallásra való tekintet nélkül válaszszák magyarokból, németekből és csehekből vagyis tótokból egyaránt.[3]) Ezt az 1609 : XLIV. t.-cz. megerősíti és az ellene cselekvőkre 2000 m. forintnyi büntetést ró.[4]) Az 1613 : XL. t.-cz. ezt már végrehajtatni is kéri a bűnös Beszterczebánya ellen.

A XVI. században még csak indifferens a városi elem a nemzetre nézve, csak a nemességnek ellensége; a XVII. században, midőn a *német* kényuralom kezdődik, ez eljárásuk és az idegen uralomhoz való szításuk valóságos nemzeti veszedelemmé válik.[5]) Némileg csökkenti ugyan az az udvar és a városok együtt működését, hogy az uj vallás szoros kapcsot képezett a városok és a nemesek közt a korona ellenében, de a városi akatholikusok, ha csak épen legszélsőbb üldözésnek nem voltak kitéve, ügyöket nem választották el a királytól, kiben a nemesség ellen védőjöket látták. Elég Pozsony és Sopron pél-

---

[1]) Erre nézve nagyon tanulságosak a bártfai és körmöczi követek feljegyzései a Fraknói által kiadott M. országgyűlési emlékekben.

[2]) 1542 : XXXIII. t.-cz.

[3]) 1608. ante coronat. 13. p.

[4]) Ezt a XVII. században még öt országgyűlés erősíti meg.

[5]) Az 1609 : XI. t.-cz.: Civitatum Incolae pro majori parte ex Germanica constent Natione.

dájára hivatkozni. Erdélyben pedig a szászok, tudjuk, hogy minden úton-módon osztrák felsőség alá iparkodtak jutni.[1]) Csak a szepesi városoké az a dicsőség, hogy hiven kitartottak a nemzet és vallásuk szabadsága mellett. Eperjes vérnapjai összefűzték a szepesi szász polgárság és a megyei magyar nemesség sorsát. De látva a megyék, hogy a negyedik rend a király segitségével fejökre nőhet, az 1687: XVII. t.-czikkben törvénybe iktatták, hogy a sz. kir. városok számát növelni ne lehessen, minthogy az már úgy is nagyon felszaporodott. Mindazonáltal az 1715. és 1751. országgyűlések uj sz. kir. városokat is vettek fel a rendek közé. Itt azonban, különösen az eredménytelen és háborgó 1764—5. országgyűlésen, mindig fentartották a megyék követei azon jogukat, hogy csak az ő szavok határoz, és a városi követek szavazata ezzel nem lehet egyenlő rangú. Azon mértékben, a mint idegenebb lesz a városi elem, igyekszik azt a teljes polgári jog gyakorlatától, a törvényhozásban részvételtől kizárni, a magyar alkotmány szelleme. Ez a sokoldalú ellentét néha valóban tettlegességekben is mutatja magát. Az egész tiszta középkori vonás, mely minden európai országban található, hogy a lovagok a város, a deákság a polgárok ellen támadnak. Nálunk, miután az egyetem Nagy-Szombatról Budára költözött, nemcsak ez általános okok idézték elő a gyakori és néha véres összecsapásokat deákság és polgárság közt, nagy része volt bennök a nemzetiségi gyűlöletnek is.[2])

A kormánynak kezében tehát kész eszköz a városok legnagyobb része. Csakhogy velök, mintegy tiers état-val, a három első kiváltságos rendnek jogait nem lehet megdönteni. A városok részéről úgy szólva inkább csak a tendentia van

---

[1]) Nagyon nevezetes emléke e törekvésnek a szászok levele Mátyás császárhoz 1614-ből. Igy szólnak: »Saxones ad suam M. tem. C. principesque christianos recurrunt, se suasque civitates *gratis* offerunt *germanis*, ita tamen ut in libero religionis exercitio retineantur.« Ez pedig *Bethlen Gábor* uralkodása alatt kelt. Szilágyi S. Erd. Orsz. gy. Eml. VI. k. 504.

[2]) Legalább egy ilyen összetűzés áldozata, Szatmáry Király István, fölötti költői panasz, a *németet* vádolja az ifjú halálával. Múz. kézir. Jank. gyüjt. III. 129.

meg a kormányt segíteni, mint az erő. Nagyon is elszórvák, saját keblükben sem képesek egységre. Láttuk, hogy a kormány, mely fel akarja őket használni, Ausztria és különösen Bécs iránt való tekintetből mégis tartózkodik attól, hogy erejöket egészen kifejtse. Így városaink elszigetelve és magokban megoszolva, különböző és ellenkező érdekek közt hányva-vetve, hazánk történetére irányadó befolyást a XVIII. században sem gyakoroltak. Idegen csemete maradt mindvégig a középkori városi polgárság, mely a magyar talajban nem birt kellően gyökeret verni.

És nemzeti szempontból, nincs okunk ezt sajnálni. A XVIII. században Magyarországban a nemzetiség fennállása volt az életszükség, minden más, sőt az oly fontos anyagi és közgazdasági fejlődés is, melynek előmozdítására lett volna hivatva a polgári elem, a mellett csak másodrendű jelentőséggel birt. A középkori kiváltságokon alapuló városok, különösen a német eredetűek, idegen földön soha sem birtak uralomra jutni, de ép oly kevéssé tudtak uj hazájokba beolvadni és annak fejlődését előmozdítani.[1]) Szerencse tehát, hogy nálunk a nemzet organismusa birt más szervekkel, melyek a városok történeti hivatásának, az intelligentia és vagyon gyüjtésének, meg birtak felelni, és így utoljára a városi elemet is a nemzetbe olvasztani.

A nemesség fontosságát a nemzet életére nézve fokozta azon körülmény, hogy ez osztály nálunk annyira számos volt. A sz. kir. városok lakossága nálunk nagyon kevéssel múlta fölül számra nézve a nemesekét. A magyarországi szabad királyi városok polgári lakossága 1780-ban csak 356,000-et tesz ki, 1787-ben pedig, midőn a köztük lakó nemesek és papok is be vannak számítva, 402,000-et. Ennélfogva az egész lakosságnak alig teszik 15-öd részét. Pedig, mint ki kell emelnünk, a városban lakók még korántsem mind polgárok.

Mint már a megyéket illetőleg tettük, itt is fővonásai-

[1]) Elég a Lengyelországban, Oroszországban és Skandináviában létre jött német telepekre mutatni.

ban összehasonlíthatjuk a városok lakosságának számát, vidékek szerint. Azt tapasztaljuk, hogy valamint az északnyugati vármegyéknek, úgy a keblökben levő városoknak lakossága is megállapodik vagy csökken, a török hódoltság területén fekvőké rendkivűl emelkedik. Az a viszony, melyet Pozsony és Budapest kölcsönös helyzete fejez ki, általánosan érvényes.

A magyar városok közt lakosságra nézve 1780-ban még Pozsony foglalja el az első helyet. Utána következnek sorrendben: Debreczen, Selmecz-Bánya és Buda. Csak ezeknek van több lakosuk 20,000-nél. Azután legnépesebbek Szabadka, Szeged, *Pest* és Zombor, melyeknek lakossága mind nagyobb 14,000-nél. Már 1787-ben azonban Debreczen a legnépesebb, Pozsony a második helyre szorúlt. Pest, Szeged és Szabadka lakossága már túl jár a 20,000-en.

A mellékelt kis táblázat mutatja a városi népesség fejlődését a fővidékek szerint. Látjuk, hogy északnyugaton állandó marad, sőt a bányavárosokban csökken. Dunántúl általában kétszer annyi a népszám 1847-ben, mint 1780-ban volt. Itt csak a határmelléki Sopron és Kőszeg képeznek kivételt. Az alföldi fővárosok népessége több, mint kétszer annyira nőtt, még ha ki is veszszük Pestet, melynek lakossága ama 67 év alatt majdnem *hétszer*esére szaporodott. Pest után Ujvidék nő leggyorsabban. Buda és Eger pedig, a régi világi és egyházi közigazgatás központjai és a mellett nagy bortermő helyek, aránylag legkevesbbé gyarapodtak. A szepes-, abauj- és sárosmegyei városok népessége emelkedik ugyan, de Kassát kivéve, nagyon lassan. Ha pedig Budapestet kiveszszük, *az egész sz. kir. városi lakosság ez egész korszak alatt alig növekedett oly mértékben, mint a vidék lakossága.* Oly jelenség, mely példa nélkűl áll ez időre nézve, Európában. Fájdalom, nemcsak a mezőgazdaság emelkedése magyarázza, hanem az iparnak és bányászatnak hanyatlása is. Hazánk sajátos viszonyainál fogva pótolja ezt némileg a mezővárosok nagy népesedése. De ez is csak az alföldön szembeötlő. Csak itt emelkednek fel gyorsan és folytonosan oly nagy népességi központok, mint Hódmező-Vásárhely, Kecskemét vagy Csaba. Arad és Temesvár már

József korában a sz. kir. városok közé emelkednek.[1]) Itt még nem volt elfoglalva a talaj, volt hely az uj alkotásoknak. A hegyes vidéken és Dunántúl ellenben ugyanazok most is a fő- és legnépesebb helyek, melyek száz év előtt voltak.

A következő néhány adat pedig annak bebizonyítására fog szolgálni, hogy a sz. kir. városok a mult században nem

[1]) A dolog természetéből folyik, hogy e mezővárosoknak, hol alig volt akadály, gyorsabban nőtt a népessége, mint a sz. kir. városoknak, ugyanazon vidéken. Csakhogy felőlük nincs semminemű megbizható tudósításunk.

	Lakosság száma:		
Sz. kir. város	*1780.*	*1787.*	*1847.*
Pozsony	29,138	26,898	37,255.
Nagy-Szombat	7,458	7,102	7,717.
Szakolcza	5,654	5,707	6.852.
Körmöcz-B.	10,884*	5,244	5,052.
Beszterczc-B.	5,041	5,041	5,630.
Selmecz-B.	24,403*	18,774	18,120.
	82,578	68,766	80,626.
Győr	11,457	12,822	17,200.
Komárom	11,007	12,067	19,113.
Sopron	11,484	12,113	14,987.
Kőszeg	4,997	4,966	6,823.
Pécs	8,435	8,922	15,318.
Sz.-Fehérvár	11,274	11,780	22,633.
	58,654	62,671	96,074.
Buda	23,943	24.873	34,893.
Pest	16,746	22,417	109,861.
Szeged	17,801	21,579	35,861.
Eger, püsp. v.	15,822	16,852	18,675.
Debreczen	27,001	29,153	55,065.
Szabadka	18,730	20,708	41,701.
Ujvidék	5,604	8,998	18,896.
	125,649	144,580	319,952.
Kassa	5,657	7,905	13,672.
Eperjes	5,671	6,000	9,948.
Bártfa	3,564	3,760	4,796.
Lőcse	4,543	4,984	5,611.
Késmárk	3,990	4,170	4,391.
Mindössze:	290,306	302,836	535,070.

* Mindenesetre a hozzájok tartozó falvakkal együtt.

képeztek oly fontos pénzügyi forrást, hogy gazdagságuknál fogva döntő szavok lehetett volna az államban. Fogyasztási adó nincs, tehát csak az egyenes hadi-adó mutathatja a kulcsot.[1]) Említettük már, hogy a sz. kir. városok portái 1780-ban az összes portáknak alig képezik 11-ed részét. Minthogy pedig a városi lakosság az összes nem nemes népességnek 12-ed részét teszi ki, ebből az következik, hogy *az iparos és kereskedő sz. kir. városoknak népessége, lélekszám szerint, átlag csak annyi adót fizetett, mint a vidéki nyomorúlt adózó jobbágyság.* Azt hiszem, ez is magában álló eset, és akár szegénységét, akár önzését bizonyítja a városoknak, mindenesetre ellenmond azon tendentiáknak, melyek szerint a városok, legalább anyagi tekintetben, hazánknak oly kiváló szolgálatokat tettek volna.

A rendi alkotmány sajátságához tartozik, hogy a határozottan körülirt jogú személyek és osztályok mellett olyanok is vannak, melyek mintegy átmenetet képeznek. A fejlődés törvényei szerint vagy rudimentalis nyomai egy régi osztálynak, vagy megkezdői egy újabb alakulásnak.

A nemesi rendet illetőleg ilyen félhelyzetben vannak az armalisták és az egy telkes nemesek, továbbá azon nemesek, kik nem a királynak, hanem az egyháznak, különösen az esztergomi érseknek és zágrábi püspöknek vagy a nádornak nemesei.[2])

---

[1]) A magyar-, horvát- és tótországi sz. kir. városok 1787-ben mindössze 380,315 frtot fizettek a hadi pénztárba. Legtöbbet Debreczen és az uj főváros Buda. Debreczen 35,991 frt 32½ krt fizetett, Buda 35,819 frt 20 krt. Azután jő Pozsony 27,553 frttal, Sopron 25,142 frttal és *Pest* 19,287 frttal. A legtöbbet fizető horvát városnak Varasdnak évi adója 1876 frt volt, Zágrábé épen félannyi 938 frt.

[2]) Praeter Regni Nobiles tres adhuc Nobilium sunt sortes in Hungaria, *Palatinales* nempe, *Archiepiscopales* et Abbatiales, qui quamvis Regni Nobilibus de jure aequiparari nequeant, a Contributione tamen immunes sunt et Nobilium nomine veniunt, quin plerosque eorum praerogativas cum summo Regis et Regni derogamine sibi adrogant. Ad quid enim — illi — Palat. Archiep. et Abbat. Nobiles, quando tanta Regni Nobilium copia est ut nisi D. O. M. Apostolici sui misereatur Regni, Rex vero totis occurrat viribus, exiguum post tempus tot in Hungaria Nobiles numeraturi simus quot homines. Grossing, Jus. Publ. 78. l.

Az 1548: XXV. t.-cz. szerint, az egy telkes nemes fizet adót. Ezt az 1595: VI. t.-cz. az armalissal biró, azután az egyház nemeseire és a szabadon bocsátottakra kiterjeszti. Itt tehát a közszabadok egy része, mely különösen hadi szolgálatánál fogva tartja fenn a régi emlékeket, választatik el a nemzet kiváltságos testétől. A különbséget azonban közöttök és a contribuens plebs között, jelentékenynyé teszi, hogy ők az 1723: VI. törvényczikk szerint csak a megyék házi szükségleteihez járulnak, de nem a hadi adóhoz. Ennélfogva insurrectióra való kötelezettségök fenmarad és az 1741: LXIII. törvényczikk e kötelességöket ki is mondja és szabályozza.

A másik átmenetet a jász-kúnok és a hajdúvárosok képezik. Ezek, mint kiválóan általános hadi kötelezettség alatt álló fegyveres törzsek vagy épen kaszták, leghivebben képviselték még a régi magyar közszabadság állapotát. A mint a háború megszünik a legfőbb szabályozó lenni, 1715. óta a jász-kúnok is alávetvék a contributiónak. Önállásuk még leginkább abban áll, hogy nincsenek külön földesúrnak alávetve. A király, mint földesuruk, elzálogosította őket ugyan a német lovagrendnek, de megengedte nekik a visszaváltást és helyök elfoglalását a birodalom rendjei között. A nádor, mint már a XIII. században, most is birája volt a kúnoknak, és ezért az 1485: XI. t.-cz. szerint tőlök 3000 aranyból álló fizetést húzott. *Magok választotta tisztviselőik és biráik alatt* állottak. Insurgáltak is, tehetségök szerint. Egyáltalában megyét képeztek: jobbágyság nélkül.

Annak, hogy minden elnyomás daczára mily kedvező volt aránylag a jász-kúnok sorsa e században, több nyoma van. Nemcsak hogy lefizetik az 500,000-nyi zálogösszeget aránylag rövid idő alatt, és nemcsak hogy megfelelnek hadi kötelességöknek fegyveresek és pénz által, hanem még 1784-ben tekintélyes összeggel rendelkezik házipénztáruk. [1]) De legfényesebb bizonyitása azon folytonos szaporodás, mely észlelhető és melynek folytán régi telepjeikből mind uj rajokat bocsátanak ki az alföld népesítésére. A népes Félegyháza

[1]) Kancz. lev.

és Szabadszállás XVIII. századbeli kún telepedések. Tovább délre is terjeszkednek a Duna-Tisza közében. Még 1785-ben is magából Kis-Ujszállásból 388 család, mindössze pedig 619 család készül elvándorolni Bácsba. Kunhegyesből már előbb elköltözött 250 család. A kanczellária Moraviczába és Pacsérba utasitja őket. [1]) Ők szabad költözési joggal birnak, és ily módon ellensúlyozzák a föld sürűbb betelepítése által reájok következett nagyobb összeszorulást. [2]) A szigorúbb határvonások, melyekben természetesen mindig rosszakaratot láttak, nagy gyülölséget keltettek bennök elöljáróik ellen, és csak a *hajdúvárosokból* érkezik még több panasz, mint tőlök.

Ezeknek rendi állása legelevenebb emléke egyúttal a török, és a vallásos és alkotmányos küzdelmeknek. Az 1609-ki országgyűlés a bécsi béke értelmében nemességöket a nádor megvizsgálásától teszi függővé. Az eleinte sokkal nagyobb számú szabad hajdú-községek száma a XVIII. század elején hatra csökkent és az 1715: XCV. t.-cz. értelmében ezek is beolvasztandók a megyékbe. Természetes, hogy az ország új rendjének megállapítói nem ismerik el a régiért küzdőknek jogait. Egy 1733. évi kir. resolutio elismeri ugyan privilegiumaikat, de egyúttal aláveti őket az adónak és a katonatartásnak. Minthogy pedig a király földesuruk, ennek elismerésére külön census kell fizetniök és kamarai tisztviselők alatt állnak. Mindamellett megmarad régi katonáskodási kötelességök is. [3]) Ennek gyakorlását az 1741 : LXIII. t.-cz. is előirja.

Ennélfogva a hajdúvárosok azon szomorú helyzetben vannak, hogy a nemesi, sz. kir. városi és jobbágyi terheknek egyaránt alá vannak vetve, minden kiváltságuk daczára és önkormányzatuk egy részének megtartása mellett. Ez magyarázza meg, hogy itt volt mindig az elégedetlenségnek egyik góczpontja, és az egyaránt irányúlt kapitányok, elöljárók és a kormány ellen. Különösen Csanády György kapitány ellen támadt 1780-ban zendülés, melynek folytán II. József egész

[1]) Kancz. lev. 1785. 11506. sz. és 12643. sz.

[2]) A jász-kún kiváltságról szól az 1715 : XXXIV. t.-cz. Jogukat helyreállítja az 1751 : XXV. t.-cz.

[3]) Ürményi Jus. Publ. 6. 14.

uralkodása alatt, ott soha sem szűnt meg a nyugtalanság. [1]) A főzendítőket a nyugalom helyreállítása végett száműzni kellett és onnan is minduntalan hangoztatják a panaszt a kapitány elnyomása ellen és ügyök igazságos volta mellett.

A hajdúvárosokra nézve tehát a XVIII. század, alkotmányos tekintetben, nagyon szerencsétlen kor. Egymásután elvesztik a nemesség fő és leginkább féltett előjogait. Proletariatus származik közöttük, és mind hasonlóbbá válik állapotuk a jobbágyokéhoz.

V. A jobbágyság.

Mindezt az egész társadalmat: a hatalmas királyt, a fényes papságot és főnemességet, a számos nemességet, a jobbágy munkája tartotta. Ezt soha sem szabad elfelednünk, ha középkori társadalomról szólunk.

A jobbágy maga is kész, szervezett rend. Körében is meg van az egész telkesek és nagy gazdák gőgös arisztokratiája, mely büszkén néz le a zsellérre és lakóra, kinek se földje, se barma. Még az utolsó nyolczadtelkes sem engedi, hogy egy osztályba sorozzák a zsellérrel. [2]) Egészen a legmélyebb rétegig lehet a rendi felosztás rendszere. A biró, a tanács, a mindnyájok fölött a végzet hatalmával rendelkező földesúr vagy tisztviselői, a köztök és az uraság közt középen álló pap — mind kicsinyített, de teljes képét adja a középkori társadalomnak.

Ismeretes, hogy a magyar jobbágy igája 1514-ben a nagy pórlázadás szerencsétlen kimenetele után vált nyomasztóbbá. Addig még fentartották törvényeink a szabad költözés jogát. Nem véletlen, hanem egyenesen történeti szükségesség kifolyása, hogy a magyar jobbágyság e rendszeres elnyomásával egyidejü a magyar nemesség jogainak codificatiója: a

[1]) Kancz. lev. 1719. 1781. nánásiak és böszörményiek. Maga a császár igy ir ez ügyekről: Die Beschwerden wider die innerliche Administration in den Haidukenstädten waren sehr dringend und wurden leider mit ziemlich starken Strafen belegt, dann auch die Kläger von Haus und Hof abgestiftet. Verbesserungsanstalten. 34. l.

[2]) Az 1784. évi conscriptiónál Barsmegyében.

hármaskönyv. Az egyik nem képzelhető el a másik nélkül. Együtt alkotják nemcsak hazánknak, hanem minden középkori államnak társadalmi képét. Az 1514-iki törvénykönyv, mint előszavában maga is mondja, a »gaz pór zendülés« befolyása alatt jött létre. A visszatorlás szelleme uralkodik benne, és az alkotása óta az uj urbér-szabályzatig lefolyt 250 év aránylag nagyon keveset lendített a parasztság sorsán.

A török háborúk kora, a mint a nemesség minden erejét igénybe vette, úgy másrészt arra sem volt alkalmas, hogy a jobbágyok helyzetén gyökeresen könnyítsen. Nem volt ekkor sem hiány egyes pór felkelésekben, mert sokan könnyebben vélték elviselhetőnek a török jármot, mint a magyar úr és a német katona közös elnyomását. De általában a magyar pór hazafisága e korban is fölül áll minden kétségen. Vajjon más, mint a nemzeti összetartás eszméje, megmagyarázhatja-e azt a példátlan jelenséget, hogy a török hódoltság jobbágyai egyúttal magyar uraiknak és a magyar királynak is fizetnek adót?

A pórlázadás leverése után kelt azon törvény, mely a magyar parasztságot a többi európai ország jobbágyságának fokára kárhoztatta: hogy »ez árulásuknak emléke és e világi büntetése áthasson a késő utódokra is, és hogy belássák, mily szörnyű bűn az urak ellen felkelni, minden jövő század tudja meg, hogy ezentúl (a hű sz. kir. városokat és a híven maradt jobbágyokat kivéve), e hűtlenségök által elvesztve szabadságukat, melynélfogva mindeddig szabadon költözhettek, földesuraiknak, mint *tiszta és örökös parasztság legyenek alávetve.* [1])

Minthogy a Székely György-féle lázadás, a mennyire tudjuk, a *magyar* parasztságnak volt lázadása, ezt, melynek, nézetünk szerint, mindeddig előnyös helyzete lehetett a többi nemzetséghez képest, sujtotta leginkább ez a rendszabály.

A szabad költözés jogát az 1547-iki országgyűlés visszaadja a jobbágyoknak: »Sok régi és uj példa mutatja a nagy Isten boszúló haragját a népnek súlyos bűne miatt, és minthogy úgy látszik, hogy semmi sem ártott annyira néhány év óta a hajdan virágzó Magyarországnak, mint a földművesek elnyo-

---

[1]) 1514 : XIV. t.-cz. és Trip. III. 25.

mása, — elhatározták a rendek, hogy az előbbi években bármily ok miatt tőlök megvont költözési szabadságot nekik viszszaadják.« [1]) Ez akadályozta meg, minden megszorító clausula daczára, hogy a magyar paraszt egészen jogtalan rabszolgává váljék.

A XVI. század elején a nemesség fosztja meg a parasztságot ősi szabadságának maradékától, és csak ez által válik képessé magát török és német ellen fentartani. A XVIII. század eleje a restauratió kora. Most azonban már nemcsak a nemességnek, hanem az államnak érdeke is követeli a jobbágyságnak szilárd helyhez kötését. E nélkűl nincs biztosítva az egyház tizede, a földesúr kilenczede, de most már a hadi-adó és a katonatartás sem. Az 1715: CI. és 1723: LX. törvények e szempontból kiindulva, meglehetősen illusoriussá tették ismét a költözés jogát.

Az 1514-iki országgyülés határozta meg a jobbágyok anyagi terheit is, földesuraik fentartására. Évi egy arany forintnyi adót ír elő, heti egy napi robotot, hónapi egy csirkét, évi két ludat kell adni minden jobbágynak. Azonfölül tiz jobbágy együtt, évenkint ad egy hizlalt sertést. Mindentől, mit arat, vagy kaszál, és a boroktól, kilenczedet fizet a földesúrnak és tizedet az egyháznak. Tiz mérő gabonából vagy 10 akó borból így csak nyolcz marad meg. Ezenfölül megmarad minden más előbb általok viselt teher. [2]) Az országos adó legnagyobb részét szintén ők viselik.

A török hódoltság kora ez állapotokat megszilárdítja, és míg azelőtt a földesúri teher volt majdnem a kizárólagos, most az országos terhek nehezűlnek mind jobban vállaira. Ingyenes munkára kötelezi az 1557: VI. t. cz. a telkes jobbágyot, évi 6 napon át. A várak jó karban tartására a szomszéd megyék jobbágysága 4 porta után egy kocsit és minden porta után egy munkást állított 12 napra. [3]) Míg azelőtt még a XVI. században is kivételes és aránylag kevés a subsidium, a

[1]) 1514: XXVI. t.-cz.

[2]) 1514: XX. t.-cz.

[3]) 1618: LII. t.-cz. A porta az 1609: LXII. szerint 4 jobbágyház vagy 12 zsellérház.

XVII. században mind nagyobbá válik, a XVIII. században állandóvá lesz és mindinkább növekedik.

Az egyes nemesnek tehát megmaradnak jövedelmei. de a mellett az ország is fentartja és gyakorolja jogát a jobbágy fölött. Ennélfogva az egész ország is érdekelve van abban, hogy a jobbágyság tönkre ne menjen. Önző és kapzsi nemesség uralkodik, de sem az ő érdeke, sem az országé nem engedik, hogy a magyar paraszt leroskadjon a teher alatt. Az ország és a földesúr mindketten nyomják, de a mellett lehetőleg megvédik egymás ellen.

A török hódoltság korában csak egy újabb urbéri teher rovatott a pórra: az 1548. országgyűlésen mely, a beállott zavarok miatt egyelőre felfüggeszti az 1547-ben visszaállított költözési jogot, a jobbágyokat szőlőművelés, aratás és kaszálás idején hetenkint *két* napi robotra kötelezik. Az egész évre azonban megmaradt az 50 robot nap. Hogy pedig a költözés megszorítása által »ne adassék hatalom az uraknak és nemeseknek, hogy zsarnokságot gyakoroljanak a nyomorúlt parasztok ellen, elhatároztatott, hogy azok maradjanak meg szabadságukban és ne adóztassák, bántsák és fosztogassák őket az igazság, becsület és méltányosság határain túl.« [1])

Ennélfogva a parasztnak nincs semmi politikai joga, a kimondott elv egyenesen kegyelemre bízza sorsát és szabadságai megerősítése mellett olyan lesz mint a franczia pór: »peuple taillable et corvéable a merci et a miséricorde.« De sem magán földesura, sem a király nem rendelkezhetnek vele és vagyonával teljesen kényök-kedvök szerint. Van külföldi utazó, ki helyzetöket a többi európai parasztsághoz képest majdnem irigylendőnek tartja. [2])

Ez fővonásaiban a magyar parasztság anyagi sorsa. Sokkal inkább van az elnyomva, ha jogi viszonyát tekintjük urához.

Ura itél fölötte kizárólag, vagy azon földesur, kinek birtokán elfogták. Még csak a megye törvényszéke elé sem járul-

[1]) Nec ultra, quam justum, honestum et tolerabile est taxentur, crucientur aut rebus suis spolientur.

[2]) Townson Travels. 132. l.

hat. Mint tanú nem léphet fel nemes ellen. [1]) Csak földesura viselheti pörét más nemes ember ellen, nem önmaga.

Már maga az első pont is illusoriússá tesz minden mást. Az úr egyúttal biró és ha voltak mindig patriarchalis urak, voltak elnyomók is. Láttuk, hogy a törvény nem nyújt más garantiát, mint a földesurak jóakaratát. Igaz, hogy a Corpus Juris-ban gyakran találkozunk fenyegetésekkel és büntetésekkel a szegény nép elnyomói ellen. Csakhogy a szövegből kitünik, hogy nem annyira a földesurakról, mint a rabló lovagokról és hajdúkról szólnak. [2]) Minthogy az úrnak jobbágya fölött nemcsak büntető hatalma van, hanem pallosjoga is a legtöbb esetben, törvényes instantia pedig nincs, mert jobbágy a földesúr vagy tisztartó ellen nem tanuskodhatik: ez által minden meghatározott urbéri kötelesség csak a minimumot jelöli, melyet aztán a földesúr kénye vagy érdeke szerint kiterjesztbet. És ha a későbbi századokban aránylag mégis jobb sorsnak örvend a pór, nem tulajdoníthatjuk ezt törvényeink bölcseségének vagy humanitásának, csak az egyes földesuraknak érdemét látjuk benne. Nem is annyira az országgyűlési törvény szabályozza a jobbágy adózásait pénzben, terményben és munkában, mint az egyes községek és földesuraik közt kötött *úrbéri szerződés.*

A mi a magyar parasztság sorsát jogi tekintetben előnyösebbé tette a többi ország jobbágyaiénál, különösen az, hogy itt soha nem váltak szokássá azon szörnyű visszaélések, melyek másutt a jobbágyot nemcsak igavonó barommá, hanem családtalan rabszolgává is tették. A legerkölcstelenebb, a családi életet megmérgező szokásnak gyakorlását, hazánkban semmi emlék nem mutatja, bár különben az erkölcsök nem voltak jobbak mint más országokban. Továbbá, a jobbágy alapíthatott családot, mert saját keresményét, mely nemcsak Francziaországban, hanem Németország egy részében is a földesúrra szállott, nálunk gyermekei örökölték, minden földesúri levonás vagy örökrész nélkül. Telekjéről jogos ok nélkül a

[1]) Rusticana attestatio contra Personam Nobilitarem nihil valet II. 27. Trip.

[2]) P. o. 1608. II. tvcz. p. coron.

földesúr nem távolithatja el sem őt, sem családját. A magyar jobbágy nagy nyomorúsága rikító ellentétben állott a főurak pompájával és a nemesnek gondtalan életével. Sok visszaélés történt, mely által a magyar nemesség zsarnoki eljárása szintén közmondásos lett. Azonban, midőn Mária Terézia elrendeli ez ürbérügyek szabályozását az osztrák tartományokban, miután az Magyarországon már kezdetét vette, az a tanácsos, *Borié*, ki mindig legelkeseredettebb gyülölője volt a magyar nemességnek, igy kiált föl: »hisz ez borzasztóbb, mint Magyarországon.[1])

Láttuk, hogy a magyar országgyűlés mindig jogai közé számította a parasztok sorsának törvényeik által szabályozását és nem bizta az egyes vidékek vagy urak szokására.

Az 1715. CI. t.-cz. a megyei tisztviselőkre bizza a jobbágyok megvédését uraik ellen, különösen a költözés ügyében. Az 1723. XVIII. t.-cz. az úrbéri szabályok megtartására kötelezi a birtokosokat, és szintén a megyei tisztviselőket teszi felügyelőkké. Természetes tehát, hogy az 1729. XXXV. t.-cz. kimondja, hogy úrbéri sérelmek a megye itélőszéke előtt intéztessenek el. Ugyanazon országgyűlés egyúttal — bár még nagy megszorításokkal — elfogadja a jobbágy tanúságát nemes ellenében.

Többre e korban a magyar társadalom a jobbágy felszabadítását nem vitte. Ne legyünk iránta igazságtalanok ezért: egész fennállása még a jobbágyság intézményétől függ. És mig fennáll az insurrectio kötelessége és gyakorlata még szükséges az állam fentartására nézve, mindaddig politikai szempontból a nemesség, mint a harczosok kasztája, tarthat is igényt eltartására a földmives kaszta által. Az 1741. insurrectio nagyon hozzájárúl a nemesség politikai súlyának gyarapodásához. Nem csoda tehát, hogy most az országgyűlések elejtik a jobbágyok sorsa további enyhitésének ügyét.

Az újonnan terjedni kezdő franczia műveltség, mely már Mária Terézia korában hazánkban is annyi hivet és követőt számlált, minden humanitása és szabadságszeretete daczára,

---

[1]) Hock d. öst. Staatsrath. 68. l.

nem igen vonta a figyelmet a jobbágyságra. A franczia költők és bölcsészek egy abstract, munkás, józan, nyugodt köznép szeretetére és tiszteletére tanítottak: egyenesen valami népről nem szólottak és idealisált képeik bámulásával nagyon jól összefért a concret eredetinek további elnyomása. Mert ez bizony, erkölcsében úgy, mint külső megjelenésében csak oly kevéssé hasonlított az eszményi »nép«-hez, mint a középkori lovagok nagy része a lovagi költemények hőseihez.

Ha úri lant zengedez, biztosak lehetünk a felől, hogy dicséri a jobbágy állapotát. Báró Orczi, ki mint jó földesúr ismerhette a paraszt állapotát, igy szólítja meg a szegény paraszt népet: [1])

A kit ártatlanúl az irígy kevelység,
Vetett kisded sorsra, kiben nincs dicsőség —
Sok hasznos polgárból álló díszes község,
Kit becsül Bölcs, megvet udvari Nemesség.
Ó szegény paraszt nép, múljon bosszúságod,
Hallgasd, megmutatom a te Méltóságod.

Azután folytatja:

Szelid ártatlanság, tenálad megvagyon,
Vétkek uralkodnak csak a gazdagokon —
Valamint együgyű vagy te ruházatban,
Olyan vagy és még jobb beszédben, szavadban.
Tiszta és ártatlan édes is életed,
Nincs roszszal keverve te gyönyörűséged.

A szintén egészen franczia műveltségű Bessenyei, ki a mellett udvari ember és a kormány kedvében járó, a jobbágy megbecsülését hirdeti ugyan, de ismételten kifejezi, hogy csak szigorú bánásmód tarthatja azt féken. Nézzük okoskodását. [2])

»Te atyáidnak örökségeit prédáló erkölcstelen úr, tudod-e, hogy egy szegény ember, ki királyának, hazájának, földesurának, birájának, papjának terhét viseli, mennyivel ér nálad

[1]) Két nagys. elme I. 22—9. Ld. Orczi Lőrincz jellemzését: Arany János prózai dolgozatai 287. l., hol nagy költőnk kimutatja, mennyire távol van, mind Orczi, mind a Barcsai jobbágy felszabadításának gondolatától.

[2]) A Holmi 112. l. Köznép czim.

többet.« Ime a franczia moralisták hatása. Rousseau se fejezhetné ki magát különben.

»Hajdan némely házákban a törvénybirák, ha paraszt hibázott, kinek büntetést szabtak, behivattak elejbe, ott elkezdettek reá kiáltani, káromlással, szitokkal: üsd, verjed az akasztófára való gazemberét. Ha harmincz pálczát itélt neki a törvény, indulatból a felgerjedt birák, ötvenet, hatvanat, százat kiabáltak ellene.« Itt a szegény elnyomottal rokonszenvező úr szól hozzánk. Azután a magyar *nemes* folytatja így: »Szükséges azonban a paraszt rendet szoros fenyíték és törvény alatt tartani, mert ha felkél vagy helyéből kimozdúlhat, nincsen oly kegyetlen fenevad és hirkániai tigris, mely nála mérgesebb, dühösebb pusztításokat kövessen el. Őtet leginkább félelem vezérli és apró jótétemény, de az se legyen igen sok, mert rosszra szokik általa. Jusson eszedbe a keresztes Parasztlad László király alatt.« Végre az asszonyok kegyébe ajánlja a parasztok sorsát.

Így itélnek iróink és költőink, kik be vannak avatva az új franczia költészet és bölcselkedés egyenlőségi ideáiba. Az pedig, ki tán mindannyi közt leginkább franczia, Barcsay Ákos, így ír egy tudós magyar főasszonyságnak:

> Jut eszembe, midőn *Urbár* hirdetésén,
> Nálad tánez közt sírtunk Hazánknak esésén. [1])

Hasonló egy hazai statisztikusnak és politikusnak nézete.[2]) Szerinte a jobbágyság terhe Magyarországon épen nem túlságos. Ez legjobban abból tünik ki, hogy nemcsak a kivándorlás ismeretlen, hanem még sokan jönnek is be az országba.

Az irányadó köröknek, mint mondhatnók, tehát meg van azon törekvésök *személyes*, patriarchalis jó bánásmód által könnyíteni a jobbágy keserves sorsán. Azonban olyannyira természetesnek és szükségesnek tartják helyzetét, hogy gyökeres és alapos megváltoztatásra vagy nem gondolnak, vagy pedig a nemzet egész állapotát látnák általa veszélyeztetve.

Bizonyára nem oly rózsás színben látja állapotját a

---

[1]) Két Nagyságos Elme. II. 232. l.

[2]) Reviczky Status R. Hung. I. rész.

magyar jobbágyság maga. Mióta az urbérjavítás eszméje hússá válik, 1766 óta, a hivatalos akták nagy része panaszaikat és kivánságaikat adja elő. Jobb jövőt látnak virradni és igyekeznek felhasználni a sors kegyét. A gyéren megmaradt *népdalok* mindenesetre hívebben rajzolják a jobbágyság hangulatát, mint az udvari és nemesi költők idylljei. Az elnyomott ember, ki a társadalomnak csak súlyát érezi, egy sorba helyezi annak intézményeit a természet csapásaival. Azt hiszem, ritka nótát dalolhattak nagyobb buzgósággal mint ezt: [1])

Ments meg uram Jézus mindennemű kártúl,
Vármegyétűl, fiscustúl, hörcsöktűl, tatártúl.

Még csak el lehetne tűrni mindezt, de a német katona garázdálkodása rosszabb a portiónál, robotnál és forspontnál. Az idézett vers vége:

Hozzá adhatnád még, és a németh katonátúl
Magátúl, lovátúl és a generálisátúl.

Egy másik még részletesebben szól: [2])

Házunkban Berdó, hátunkon furkó.
Kiált, hozz bort, de gonosz Gyurkó.
Bontá kecskémet aval megette.
Tyúkjaimnak is fejét szedte.
A borjúmnak is nyakát metszette,
Majorságomat megemésztette.

Van azután egy más dal is, mely minden lehető zsarnokságot elsorol: [3])

Nincs boldogtalanabb a paraszt embernél,
Mert nyomorúsága nagyobb a tengernél.
Soha nyugta nincsen, éjjel-nappal készen,
S talpon kell állani.

Már reggel jól korán
Ott terem az ispán.

---

[1]) Egyet. könyvt. kézir. misc.
[2]) Múz. k. kézir. Jank. gyűjt. VIII. 9.
[3]) Dubinszky versei. Múz. kézir. okt. lat. 96. sz.

Kezében a csákány
Robotra szólítván,
Ha szavát megveti,
Deresre fekteti. [1])

A tényleges állapot és a költői felfogás közötti eltérést kifejezi, hogy e valódiságában egész drastikus költemény után, ugyanazon gyűjteményben olyat találunk, melyben a parasztot mint a természet ölén lakót, a zöld pázsitnak és madárdalnak örvendőt, boldognak mondja egy *úr*.

Mint Európaszerte, nálunk is nagy és kemény elnyomás árán vásároltatott meg a középkori társadalom fentartása. Csakhogy eddig még nem mutatott példát a történet arra, hogy a történeti javakat, a nemzetiséget, műveltséget, haladást biztosítani lehetett volna, ez áldozat nélkül. Akár a régi Hellas és Róma rabszolga csordáit nézzük, akár a kultura mostani fővárosainak proletariatusát: mindig a nagy szám munkája és alávetettsége teszi csak képessé a kevés kiválasz-

[1]) E költeménynek, mely népies hangja daczára is úgy látszik, hogy literatus ember műve, többi nevezetesebb strófai:

Egész nap dolgozik,
Ingyen fáradozik,
Még meg sem köszönik,
A sok dézsmát szedik,
Ha pedig vétkezik,
A tömlöczbe teszik,
Hol sem iszik, sem eszik.

Otthon a dragonyos, szabadon dombéroz,
Portiót midőn kér, azonban ha nem hoz,
S... ... a gonosz, azután futiroz,
S szakramentiroz.

Biró az adóért, Mester a stóláért,
Zsidó és korcsmáros pálinka áráért,
Mindent elfoglalnak, házból majd kihúznak.
Inget alig hadnak.

A száraz torkomat csak a víz öblíti,
Az éhes gyomromat árpakenyér tölti,
A száraz túróval, hajdina gombóczczal
Meg kell elégedni.

tottakat szellemi munkájok által előbbre vinni a társadalmat. E haladás folytán természetesen mindinkább szétterjednek az alsóbb rétegekben a kultura áldásai és mind magasabbra emelkedik azután ezek álláspontja. Az angol munkásnak jobb és kényelmesebb most az élete, mint ezelőtt háromszáz évvel a lordnak. Csakis ily széles basison közeledhetik mind jobban a magashoz, az emberiség szellemi műveltségének pyramisa. Mindaddig, míg e törvényt elismerjük, csak a fenforgó ellentétek lehető csökkentésére irányulhat törekvésünk, nem azok gyökeres megszüntetésére.

Kiindulva e szempontból, ama kérdést kell fölvetnünk: megvédhette-e volna nálunk a jobbágyság egyedül is a szellemi javakat, különösen a vallást és a nemzetet? Mindkét kérdésre határozott nemmel kell felelnünk.

A mi a vallásos meggyőződést illeti, tudjuk, hogy országos törvények a bevett vallások szabad gyakorlását megengedték, »a mennyiben a földesurak jogát nem sértik.« [1]) A földesurak nagyobb része még a XVII. században visszatért a katholikus hit kebelébe és nem annyira a törvény szövegét, mint a kormányrendszer intentióit és saját vallásos buzgóságát követve, arra használta fel hatalmát, hogy jobbágyait is viszszatérítse. Ez természetesen nem ment erőszakoskodás nélkül. De míg a nemeseknél és a városokban küzdelmet látunk, a parasztság vallásos története csak a megadásnak a földesúri akaratba mutatja nyomait. Nem sokkal bajosabban lesznek most katholikusokká, mint kétszáz év előtt protestánsokká. Egyes kivándorlási esetek, melyek a XVIII. század közepe után előfordúlnak, alig képeznek kivételt. Nem akarunk ebből egyéb következtetést vonni, mint azt, hogy az egyes felekezetek közötti eltérés nem vert gyökeret az aránylag nagyon tudatlan és a finom különbségek iránt nem érdeklődő jobbágyság kebelében. [2]) Nagyon hasonló a XVIII. századbeli contra-

[1]) Salvo jure dominorum terrestrium 1681. 25. A cujus regio, ejus religio elvének átültetése.

[2]) Bessenyei Holmijában több példát hoz fel a köznép közt uralkodó *babonára* nézve. Nemcsak a boszorkányokat üldözték, hanem a kan ördögöket is. »Hazánkban nem régen égettek meg egy Rósa nevű embert, mint kan ördögöt. Az itélete ily formán volt: Rósa, ki Plútónak húsz

reformatió eljárása a XIV. Lajos-féle erőszakos hugenotta-térítéshez, de camisardoknak: paraszt lázadásnak vallásos okból nálunk nincs nyoma.[1])

A másik kérdésnek mégis nehezebb az eldöntése. A török hódoltság zivataros korában, mint említettük, csekély kivétellel nagyon hazafias a jobbágyság magatartása. Vannak egyes, fontos tények, miket csak ez magyarázhat meg. De másrészt tekintetbe kell vennünk azt, hogy ha a nemesség magyar is, a jobbágyságnak aránylag csekély része az, és a tótoknál, horvátoknál alig számíthatott a magyar állam és nemzetiség eszméje nagyobb rokonszenvre, mint a csak az imént letelepedő és még folyton kóborló ruthéneknél és oláhoknál. A ráczok pedig letelepedésök óta mindig ellenségei voltak mindennek, a mi magyar. De ha oly nyilvános ellenség és veszély ellen, mint a török volt, lehet is számítani a jobbágy öntudatos és önkéntes segélyére, ha vannak is köztük névtelen hősök, kik részt érdemelnek a Zrinyiek és Dobók babérjában, bizonyos, hogy már a XVIII. század egy politikai tette vagy vállalata sem képezte parasztjainknál lelkesedés tárgyát. Van okúnk hinni, hogy e korszak legnagyobb nemzeti tette: az 1741. insurrectió hidegen hagyta még a magyar nyelvű jobbágyságot is. Különben nem keletkezik, mint az asszonyok panasza, e dal.[2]) A királynéért:

Készül minden vármegye
Az országnak jobb része
Mert kéntelen vele.

A katonaélet sokat veszt régi fényéből, melyet Balassa Bálint oly szépen énekelt meg.

Majd elvisznek a Burkusra,
De nem a jó kvártélyokra.

---

esztendeig kapitánya volt, ki isteni, emberi dolgokat felforgatott. *Országunk fellegeit a töröknek eladta, égettessen meg.«*

[1]) Ranke. Gesch. der Päpste II. 23. 1. idézi Schwendi Lázár levelét az oraniai herczeghez. En Ungarie tout est confusion et misére ils sont de la plupart Hugenots, mais avec une extréme ignorance du peuple. A levélnek nincs dátuma, de 1565—75 közt írták.

[2]) Jank. gyűjt. VIII. 13. sz.

Még a leány is így szól:

Hajdú volnál szeretnélek,
Katona vagy, nem szeretlek,
Húzó vonó a te neved,
Akasztófa a te helyed. [1])

A jobbágyság keserű szivvel hordja igáját. A magyar jobbágyra nézve könnyűség, hogy saját nemzetebeliek tették nyakára, a többieknél e vigasztalás sincs meg. De ha az ember csak fájdalommal tekinthet vissza az elnyomás azon éveire, a történetirónak kérdeznie kell, vajjon el lett volna-e érhető ugyanaz a czél: a szolgálattétel, más eszközökkel, melyek mostani társadalmunk fogalmaival inkább megférnek? Természetes, hogy itt nem egyeseknek, mindig kárhoztatandó visszaéléséről és hatalmaskodásáról lehet szó: azt alig lehet elég szigorúan elitélnünk, csakis a munkáltatásnak és adózásnak törvényszerű kifejtéséről, rendszeréről.

Lássuk, milyen természetű és nagyságú volt az urbéri teher. Nem adhatjuk az egész országnak képét, csak egyes részleteket.

Erdőszadán, Szatmár megyében az uraságnak következő a jövedelme. Minden ház egy forintot fizet. [2]) A robot értéke 498 frt 10 kr. és 882 iga robotból és 1295 kézi robotból áll. Minden konyha után egy borjú jár 51 kr. értékben, összesen 12 frt. A fonás értéke 4 frt 12 kr. Fát kell vágniok, 14 ölet, ugyanannyi forint értékben. A készpénzfizetés és az azzal megváltható munka tehát összesen 655 frt.

Ehhez járul a termés kilenczede. A főczikk a hajdina, ebből 206 mérő jár az uraságnak 34 kr.-jával, tehát 116 frt 44 kr. [3]) Búza 67 mérő, ugyanannyi forint. Zab 20 mérő 30 kr.-jával 10 frt. Dohány 7 mázsa 1.24 krral. 9.48. Bor 4 akó 3.30-al 14 frt. Végre bárány 3 frt és mész és viasz ugyanannyi értékben. A termés tizedének összes értéke tehát 225 forint körül jár.

[1]) Jank. gyűjt. VIII. 99.

[2]) A faluban $13^7/_8$ telek van és 127 ház. Az egész. kancz. lev. 1782. 4072. sz.

[3]) A régi forint 60 kr.-ral vagy dénárral számitva.

Van még egy közvetett adó is, a korcsmázási jog, melyet a földesúr oly helyen, a hol nem terem bor, egész éven át gyakorol, ott a hol terem, csak Sz.-Mihálytól Sz.-Györgyig. [1]) A korcsmában 157 akó bor fogy el, minden akón félforintot nyer az uraság. Elfogy továbbá 31 akó pálinka, a miből 163 frt 48 kr. a nyereség, és 27 akó méhsör, mi 40 frt 52 krt hoz. Az összes indirekt jövedelem tehát 263 frt. Az összes jövedelem tehát a $13^{7}/_{8}$ telek után 1150 forint körül van. Minden egyes teleknek földesúri terhe több mint 80 forint, minden háznak 9 forint. Ha pedig a kilenczed értékét vesszük alapúl, a jobbágyok összes jövedelme termésökből csak 2000 forint volna. Azonban már ez is mutatja, mily elnézőnek kellett lenni a kilenczed beszedésének.

A *türjeiek* úrbéri szerződése földesurukkal, a klastrommal tisztán mutatja mind a fennforgó viszonyokat. [2])

E szerint a jobbágyoknak szabad erdőt irtani, az irtott föld örökös birtokukká válik és el is adható. De ha a birtokos elmegy, az uraság az új föld holdját négy forintjával magához válthatja.

A jobbágyok kötelessége fölváltva az uraság postáját hordani.

Elköltözni szabad; a ki ebbeli szándékát bejelenti, 4 frtot fizet, ha nem adja okát távozásának 12 frtot, ha hir nélkül szökik el, vagyonát az uraság foglalja le.

A község 1744-ben elvállalja az iskolamester fizetését és ez által egy napi robotot vált meg. Előbb az igás robotos 18 napot dolgozott, a gyalog 14 napot.

Makkoltatás dolgában 1766 óta a község jobbágyai kedvezésben részesülnek az idegenekhez képest. [3])

Minthogy a földesúr egyúttal a tizedet is huzza, azelőtt pénzzel váltották meg e tizedet. Az *arenda* (a tized megváltása) azelőtt minden háztól 2 frt 50 krt tett ki. Most ismét természetben fizetik a tizedet.

Az újonnan telepített községek állapotára nézve például

---

[1]) Mária Terézia úrbéri szabályzata.

[2]) Kancz. lev. 5481/1785.

[3]) A Mária Terézia-féle úrbéri szabály értelmében. II. fej. 7.

szolgálhat az 1724-ben a Magyari család és *Gyönk* között kötött szerződés. [1])

Minden jobbágy, akár van marhája, akár nincs, minden hónapban három napot dolgozik. A zsellér 50 krt fizet. Azonfölül minden gazda egy pár kappannal szolgál évenkint. A vadászati kötelesség és a többi ajándék az általános szokásra van bizva. Az uraságnak jár a kilenczeden fölül bizonyos adó, vonó marha és ló után.

Az elköltöző eladhatja szőlejét, de nem pusztíthat el sem culturát, sem épületet.

A korcsma és mészárszék joga a falut illeti. De a vadászat 4 frt büntetés alatt el van tiltva.

Az újonnan ültetett szőlőhegy 7 éven át tehermentes. A biró Sz.-Mihálykor és Sz.-György napján köteles az árendát pénzben kifizetni.

Végre, a kaszáló rétet ugyanazon arányban kell felosztani a jobbágyok közt, mint a többi birtokot.

A nagyobb és tehetősebb községek, a robot, kilenczed és tized természetben való kiszolgáltatásának nagy kényelmetlenségei miatt, azokat egymásután megváltották. [2]) Alig is van már e korban jelentékeny mezőváros hazánkban, mely ne pénzben rótta volna le kötelezettségei egy részét. Az úrbéri szerződés egy alkotó része szokott lenni magának a község kormányformájának meghatározása, t. i. mennyiben folyik be az uraság a biró választására.

Léva városa a contractus szerint [3]) a kilenczedet azon terményektől adja, melyekre nézve az 1481. országgyűlés azt elrendelte, [4]) azonfölül még a török búzától is. Tizedet azonban utóbbitól nem fizet.

A magistratust a község választja. Ha ezek a község ellen tesznek, tegye le őket az uraság és irjon ki uj választást. Szükség esetén kinevezési joga is van az uraságnak. Pörökben

---

[1]) 8285/1785. kancz. lev.

[2]) E korszakból való Lippa városa contractusa a kamarával új 25 évre 1783. 2641. kancz. levélt. és Mezőtúr városé a Kállay családdal (évi 4300 frt). 1785. 15,023 sz.

[3]) 6404/1785. kancz. lev.

[4]) 1481. 1. és 10. pont.

mert sokszor tudatlan földmívesek és kézmívesek itélnek, nem lehet exequálni az úri szék beleegyezése nélkül. Nagyobb pör az úri szék elé való. A kirovott büntetés ne legyen pénzbeli, csak testi, mert a birság »a nyomorult adófizető népet vékonyítani szokta.« [1])

Legtöbb bajra mindig az irtások és új művelések adómentessége vagy teherviselése adott okot. Továbbá az, hogy a földesurak az üresen maradt telkeket majorságukhoz szokták csatolni és a községtől mégis csak annyit követelni, mint azelőtt.

Nézzünk egy-kettőt e minduntalan, az ország minden részéből beérkező gravaminák közűl.

Rákos községének (Sopron-m. a győri püspöké) panaszai következők [2]): 1. A község korcsmáját, mely 1770-ben leégett az uraság most felépítette és magáévá tette. 2. Korlátozták őket a faizásban, pedig az erdő az övék, nem az uraságé. 3. Az uraság lefoglalta az éjjeli őrök tanyáját. 4. Az uraság 400 birkát tart az ő legelőik, erdőik és vetéseik nagy kárára. Inkább magok se tartanak, semhogy ezt tűrnék. 5. Kérik, hogy az elhagyott szőlőt, mit lefoglalt az uraság, osszák ki köztök. 6. A szőlődézsmát nem pozsonyi, hanem más mértékkel veszik meg rajtok. 7. Nincs annyi földjök, mint elő van irva és pótlást kérnek az elhagyott telkekből. 8. A hivatalnok 30 krt kér panaszlevélért. 9. A rusztiaknál zálogban volt rétet, melyet az uraság visszaváltott, magok szeretnék magokhoz váltani. Végre 10-szer, kérik az elhagyott házak appertinentiáinak elosztását. [3])

Ezeknél nagyobb súlylyal birnak Hirip, szatmár-megyei falu vádjai. Ezek szerint, nyáron 5—6 héten át folyvást kell robotolniok, saját gazdaságuk elhanyagolásával. Az irtásokat mikbe már vetettek, elvette a tiszttartó. Adott ugyan a helyett más földeket, de sokkal rosszabbakat. A faizás jogától megfosztották őket.

---

[1]) Ez a pont is benn van a Mária Terézia által kiadott szabályban. VIII. 3.

[2]) Kancz. lev. 1785. 8354. sz.

[3]) 1783. 9610. sz. kancz. lev.

Nagyon sok panasz érkezett Vas-megyéből, különösen a Batthyániak uradalmaiból. 1784. év folyamában a németujvári uradalomban már lázongottak is a jobbágyok. E zavarok megvizsgálására és orvoslására a császár br. Prónay László helytartótanácsost küldötte oda. Jelentéséből ime a legfőbb pontok, az urbéri panaszok tárgyában:[1])

1. Nagy Medvesen az uraság a jobbágyoknak a régiek helyett rosz földeket adott. 2. Inkább elhagyják szőlőiket, semhogy a mostani Jus Montanum szerint adóznának tőlük.[2]) 3. A hegyvám alapján még zabot is kérnek tőlük. 4. Hosszú fuvarra, három naposra, kényszeritették őket. 5. Sok kárt okozott nekik, hogy későn végezték a dézsmálást.[3]) *Az uraság igen jó bort méret* és ez által árt a falu korcsmájának. 7. A ki az úri munkához későn jő, háromnapi robottal büntetik. 8. Az eddigi felmérés rossz, új kell. 9. Az egyes telkektől és zselléréktől is kétszeresen is megkövetelik a robotot. Végre, a szolgabiró kitépte úrbérük egy lapját.

A kir. biztos jogtalanoknak tartja e panaszokat és követeléseket. Pedig ezek ujulnak meg, többé-kevesbbé váltakozva az ország egyik végétől a másikig. Ezek keresztülvitelére, illetőleg orvoslására, küldenek a községek évről-évre megbizottakat Bécsbe, kik ott küldőik költségén éltek. Több falu egészen eladósodott ez által.[4]) A kanczellária utoljára oly módon akart segíteni a dolgon, hogy az ilyen avatatlan ügyvivőket erőhatalommal távoztatta el Bécsből, mert ez mind »enervatió«-jával jár a szegény, adófizető népnek. A legtöbb ilyen agens igéretei által nagy áldozatokra is birja megbizóit. A horvát-szlavon országbeli parasztok, a mint együtt vannak a zágrábi vásáron, folyamodást intéznek a császárhoz, elpanaszolva bajaikat. Szeretnének szine elé járulni, de a megye elcsukatná őket. Mindent ők tartanak fenn, de igazságot a megyénél még sem nyerhetnek. Csak volna törvényes védőjök,

[1]) Kancz. lev. 4065/1785.

[2]) A hegyvám ez, melyet az 1655. XXXI. és 1715. XCVII. tvcz. szerint a dézsmán fölül szedett a földesúr.

[3]) Az 1569. XXX. tvcz. szerint, melyet az 1715. XI. tvcz. megerősitett, Sz. István napja előtt kellett a gabonát dézsmálni.

[4]) Kancz. lev. 1781. 1402. és 1666. sz.

ki csak ő Felségétől függ, szivesen fizetnének neki 1000 frtot is, úgy, hogy az adó egy forintjához 2—3 krajczárt adnának. [1]) Az a meggyőződés válik mindinkább uralkodóvá, hogy igazságtalan teher nyomja vállait — és hogy a jobbágy, ura ellen, a fejedelemnél nyerheti azt, a mit igazságnak tart. Mily óriási hatalommal ragadja meg e meggyőződés az egyszerü kedélyeket, könnyű elgondolni. Mihelyt egyik vagy másik eddigi kötelességök nincs többé igazságosnak elismerve, egész szolgálati rendszeröknek alapja megingott. Hogy az ily eszmék és az őket hirdető emberek mily óriási hatalomra tudtak vergődni parasztjaink fölött, arra nézve legyen elég egy példát hozni fel. Az 1782. évben valaki *Czegléd* község nevében *német* folyamodványnyal járul a császár elé. [2])

Kissé bővebben adtuk tán elő ez ügyeket, mint tárgyunk és terünk megengedné. Hanem ez adatokból, melyek az ország különböző vidékebeli parasztságnak adják elő igényeit és vágyait, úgyszólva egész politikai élete körét, világosan kitünik, hogy a paraszt sorsa hazánkban valami nagyon elnyomott nem lehetett. A hol olyan pontok miatt nyugtalankodnak és lázonganak, mint a rákosiak vagy a medvesiek tették, ott már teljes biztossággal kell birni a birtok- és személyjog első kellékeit. Az évről-évre szaporodó telepítvényesek, kiknek természetesen aránylag nagy előnyöket kellett nyújtani, nemcsak, hogy magok részesülnek több kedvezményben, hanem példájok és felvirágozásuk által emelik a jobbágyság egész niveauját. Nem is anynyira »leibeigen« már a magyar jobbágy a XVIII. században, mint örökbérlő, ki szoros, kétoldalú szerződés által tudja jogait és kötelességeit egyaránt. Van példa arra, hogy a kézmíves saját, szabad akaratából áll be jobbágynak. [3]) Minthogy a szolgálatot az ország anyagi viszonyainak hátramaradottsága miatt nem róhatja le pénzben, bizonyos patriarchális függésben marad urától, mely őt sok visszaélésnek teszi rabjává. A bot és kaloda uralkodnak fölötte, de vajjon csoda-e ez Mária Terézia és József korában, midőn az egész monarchiában a bot uralkodott?

[1]) 8508|1783. kancz. lev.

[2]) 1783. 4945. kancz. lev.

[3]) Kancz. lev. 1783. 8629. Egy gálszécsi ember volt még 1671-ben.

A mindinkább előrehaladó műveltség, láttuk, hogy Magyarországon is javitani kezd a jobbágy sorsán. Láttuk, hogy bizonyos fokig az országgyűlések is érdeklődtek iránta. A magyarországi jobbágyság történetében mégis ama szomorú tényt kell kiemelnünk, hogy a XVIII. században sorsának emelését *országszerte* nem az országgyűlés és a nemesség kegyességétől várta, hanem a fejedelemtől.

Kiindulópontját e fejlődésnek Mária Teréziának hírneves *urbéri szabályzata* képezi.

A királynő, miután az 1764. országgyűlés elvetette az insurrectió megváltásának eszméjét (szept. 14-én), először terjeszti a rendek elé, hogy foglalkozzanak az adózó nép állapotával, hogy ez érezzen könnyebbülést és ő Felsége megnyugtathassa lelkiismeretét. [1]) Az országgyűlés nem tett azért semmit. Gyökeres változtatás még a legműveltebbek nézeteivel sem fért volna meg. Olynemű könnyitése és szabályozása pedig az egyes terheknek és visszaéléseknek, minőt a királynő kidolgoztatott, kikerülhet a kormányszékek egyforma, éveken át tartó munkálataiból, de nem egy múlt századbeli országgyűlés gyors, zajos és siettetett tárgyalásaiból. Ennélfogva a királynő lelkiismeretében kötelezve tartotta magát arra, hogy főfelügyeleti jogánál fogva, országgyűlés nélkül is könnyítsen a nép terhein.

A királyi Felségnek gondoskodni kell az adóalap megtartásáról; ez elvből magyarázza meg közjogunk a Felség jogát, az urbért szabályozni. [2]) Országgyűléseink mindig gyakorolták a kormány ezen jogát, és ha a magyar nemesnek sarkalatos kiváltsága volt is, hogy javaival szabadon rendelkezzék, mégis ama hozzátétel, hogy *igazságos* (justis) javaival, nem engedte meg a korlátlanságot. Már 1756-ban hirdettek egy urbért Szlavoniára nézve, 1767-ben kelt az egyforma magyarországi és horvátországi, 1780-ban (a kebelezés évében) a

---

[1]) Horváth M. 366. l.

[2]) Ürményi Jus Publ. III. 4. 41. Ex eodem denique Principio (quod Regia Maj. conservationi fundi contributionalis intenta esse debeat) fluit etiam Urbarialis regulatio, quid videlicet Rusticus domino terrestri pro terra et beneficiis in dominio possessis tam in pecunia, quam et in operis praestandum habeat.

bánsági,[1]) Kivitelökben Brunsvick udvari tanácsosé a főérdem. Megjegyzendő, hogy az úrbérszabályozás nálunk előbb vitetett végbe, mint Morva-Csehországokban és Sziléziában, hol a visszaélések — a bécsi államtanács szerint — rosszabbak voltak mint Magyarországon. Ha a királynőnél a nép állapotával való részvét volt a fő, bizonyos, hogy tanácsosai leginkább az alkalomnak örvendettek, már egyszer alapjában rendíteni meg a magyar alkotmányt, békés úton, és mint a humanismus előharczosai.[2])

Az 1767. úrbéri szabályzat nem radikális mű. Alapjában legfontosabb meghatározásai az ország legtöbb vidékén valóban érvényben volt úrbértől nagyon csekély dolgokban térhettek el. Csak egy mozzanat van, a mi elvi tekintetben is nevezetessé teszi. Mindaddig a viszonyoknak és az erősebbnek hatalmánál fogva, az országgyűlésileg a jobbágyra rótt teher és a földesúrra rótt kötelesség a *minimum* volt és bő tere nyilt az elnyomásnak. Mária Terézia rendeletének az a határozott tendentiája, hogy e minimumból a *maximumot* tegye. Minden további változtatás, úrbéri szerződés stb. csak azon esetben engedhető meg, ha *előnyösebb a jobbágyra nézve*, mint az eddigi állapot. Továbbá: az eddig mindenható megye helyett, külön biztosait ruházta fel a hatalommal, az úrbéri ügyekben határozni. A jobbágy megint egyenes érintkezésbe jött a legfőbb államkormánynyal. Hogy ily módon a történeti jog alapján, lehetőleg őrizkedve sérelemtől, nagy megrázkódtatás nélkül, a jobbágynak nagy kilátást nyújtott, ez a nagy királynő egyik leghalhatatlanabb érdeme. A jobbágy tudta most, ki viseli szívén javát. Néhol mindjárt erőszakos módon tört ki a túlzott remény. Ha ez azonban nem is volt általános, sem eredményre vívő, megmaradt azon a nép legmélyebb rétegéig átszivárgó hatás: annak tudata, hogy a magyar nemesség, mely eddig elnyomója volt a népnek, most hatalmasabb, jótékony kar által tartatik féken. Sokat, nagyon sokat magyaráz meg e hatás és annak visszahatása Bécsre. Mindjárt általánosították

[1]) Szlemenics Pál: Magyar törvények tört. irata. 195. l.

[2]) Mária Terézia szabályzatából bő kivonatot nyújt Horváth M. VII. 384—388. Teljesen közli Nicolai Reisen 6. k. függ. és bő kivonatban Townson. Ennélfogva szükségtelen itt bőven ismertetni.

ott. ama meggyőződésben. hogy ime itt van az út a köznépet elválasztani mindenkorra a nemesség, a nemzet ügyétől.

A nemesség maga e színben látja az egészet. Nemcsak jövedelmet veszt. politikai kiváltságot is.

. . . «*Urbár* hirdetésén,
Nálad tánez közt sírtunk hazánknak esésén.«

Még határozott aulikus is, az 1780. országgyűlésre vonatkozó tervek készitője. jogtalannak tartja azon eljárást, hogy a régire csak annyiban voltak tehintettel. a mennyiben kedvező volt a jobbágyra nézve. [1]) Ugyanaz több egyenes kárt is sorol föl, mi azon eljárásból következik. Az Alföldön nagy községek több pusztát is szoktak bírni árendában. Az új elvek szerint az árenda nem emelhető, pedig a föld értéke mind nagyobbá lesz. A szabály szerint pedig a nemes nem is veheti vissza. hogy betelepítse.

Mária Terézia kormánya, mint mindenben, úgy a jobbágyság rendezése ügyében is, közvetítő a rendi uralkodás és a modern állami kormányzat rendszere közt. A régi intézmények alapján, a régi emberek segélyével igyekezik annyi jót létesíteni. mint lehet.

II. József a jobbágyság kérdésében is határozottabb állást foglalt el, mint anyja. Élete nagy részén át sorsuk foglalkoztatta és midőn halálos ágyán le kellett mondania óriási munkáinak eredményeiről, az mit a jobbágyokért tett. maradt dicsőségének egyik legbiztosabb alapja.

Azon intézménynek óhajtotta először is végét vetni. mely leginkább fejezi ki a jobbágy félig szolgai állapotát: a robotnak. Miután látja, hogy egyszerre nehezen volna létesíthető, először is a korona uradalmain rendeli el a robot pénzzel való megváltását. [2])

Az ügy fontosságánál fogva nemcsak az illető referens, [3].) hanem a kanczellária minden tanácsosa kifejti róla nézeteit. Gr. *Zichy Károly*, a későbbi országbiró fejtegetése tárgyunkra nézve legjelentősebb.

---

[1]) Idézett hely 27. pont.

[2]) Kancz. lev. 9341 1783.

[3]) Neuhold K. udv. tanácsos.

A robotnak pénz által megváltása nagyon jó ott, hol van arány a földműves és a fogyasztó lakosság közt. Ott a termésnek nagy keletje és elszállításuk könnyűsége a pórnak is elég alkalmat nyújt pénz szerzésére és munkájának czélirányos beosztására. Magyarország még nincs azon állapotban. Kevés a consumens, nincs ipar, ennél fogva a terménynek és a munkának nincs ára. Még a kereskedés is leginkább a folyók útján halad, úgy, hogy a fuvar sem lehet általános jövedelmi forrás. Honnan vegye tehát a paraszt sok vidéken a váltsághoz szükséges pénzt?

Ha ez áll, káros a változás a kincstárra, a jobbágyra, ki még földjét sem míveli kellően és az általánosra egyaránt. Igaz, hogy vannak Magyarországon egyes szerencsés vidékek, hol megvannak az előfeltételek. Ahol lehet, váltsák meg a jobbágyok, de csak helyek szerint. Általánossá a rendszabály nem tehető.

Egy főhivatalnok, kinek egyik főfeladata épen ama kérdést illetőleg tanulmányozni az állapotokat, az északnyugoti megyék felől, hol pedig tudvalevőkép legtöbb a készpénz, azt jelenti, hogy ott is csak helyenkint volna kivihető a váltság. [1])

Magyarországon még a terménygazdaság uralkodik. Még nem a pénz a főszabályozó. A nemes insurrectionalis kötelessége ép annyira bizonyitja ezt, mint a dézsma, a kilenczed, a robot, mivel a haza fizeté őseinek és magának szolgálatait. Minden kizökkenés a fejlődés kerékvágásából, bármily magasztos ideák elérésére történik is, a legnagyobb gazdasági zavarba dönti a nemest és jobbágyot egyaránt. Még a népesség sem lehetett volna állandóvá soha, a földesúri kényszer nélkül. [2]) Ne feledjük, hogy itt nem észak-amerikai telepedők laknak, hanem félig kóbor ruthének, oláhok, ráczok és az Alföldnek pásztorkodó lakossága.

Politikai jelentőséggel pedig leginkább az bir, hogy — inkább az udvarnak és a bécsi kormányrendszernek, mint az érdekelt feleknek meggyőződése szerint — a magyar nemesség és alkotmánya a zsarnokságnak, a központi kormány a felszabadításnak megtestesítője.

[1]) Balassa Ferencz. 1784. 8824. sz. kancz. lev.

[2]) Szabolcs-m. felterjesztése a jobbágy-patens ellen 1785. 16,246 sz.

HARMADIK FEJEZET.

Nemzetiség.

Irodalmunknak és közéletünknek történetében alig van más olyan általánosan uralkodó hagyományos nézet, mint az, hogy a XVIII. század hazánkban a nemzetiség hanyatlásának volt kora, hogy azt Mária Terézia kormányának erényei és hibái egyaránt elaltatták és hogy csak II. Józsefnek határozott föllépése a német nyelv érdekében, villanyozta fel ujra. Egyaránt találkozunk e meggyőződéssel Toldy Ferencznél, Horváth Mihálynál, Tanárkynál. Részét képezi általános történeti műveltségünknek. A XIX. század magyarságának egész szellemi létét felölelő és emelő főtörekvése, e hagyomány elfogadása által mintegy pálczát tör az őt megelőző korszak fölött. Hogy igazságosak legyünk, két szempontot kell megkülönböztetnünk a nemzetiség fejlődését illetőleg. Az egyik az, melyet a kérdés statisztikai részének tekinthetünk, hogy minő arányban szaporodott vagy fogyott a magyar elem a hazában levő egyébb nyelvekkel szemben. A másik, melyre csak a historia adhat feleletet, az, minő erőt fejtett ki a nemzetiség eszméje azokban, kik a magyarsághoz tartoztak. Az egyik mintegy az extensiót, a másik az intensivitást jelöli.

Az első szempontot illetőleg, ez általánosan uralkodó meggyőződéssel szemben a tények azt mutatják, hogy a magyar nemzetiség biztosítására, tán a honfoglalás ideje óta Széchenyiig nem történt annyi, mint azon korszakban, melyre a tespedés és elkábulás bélyegét sütötték. Nem a nagy és a zajos politikai mozgalmak vizsgálása tünteti fel e meglepő eredményt, hanem azon zajtalanúl, majdnem észrevétlenűl végbemenő telepedési

folyamat megfigyelése, mely az ország nagy részének ethnographiai képét megváltoztatta. Hanem a földrészeket és tengereket sem annyira nagy vulkánikus erők munkája alakította át, mint a legapróbb organismusok élete.

Uj telepedők.

Nem annyira azon vidékek képezik értekezésünk tárgyát, melyekben ősidőktől fogva nyugton és békén fejlődött a magyar, vagy más törzs, mint azok, melyeknek birtokáért folyton küzdenie kellett. Az átmenetek és küzdelmek legtanulságosabbak az életföltételek megismerésére nézve.

A nagy alföldet, melyet annyira szeretünk a magyarság kedvelt hazájának tekinteni, több izben kellett visszahódítani a nemzetnek.

A tatárjárás pusztításai után a kúnok ékelték be ott magokat a nemzet testébe. Vallásra, műveltségre, nyelvre nézve külön nép. Egy századon át a nemzet gyöngítője és nyugtalanítója; megtérése óta hadban és békében egyaránt főtámasza. És alig olvadott össze a kún a magyarral, még nagyobb veszély fenyegette nemzetiségöket.

A török hódításnak szintén az alföld viselte legtovább terhét: ott hagyott az majdnem kiirthatatlan nyomokat. Birtokba vétele által szakították el a szultánok Erdélyt a többi Magyarországtól. A magyar népesség csak a nagyobb községekben maradt meg: a déli részekben már a mohácsi vész korában is ki kezdte szorítani a ráczság, mely a török seregek nyomában járva, mind számosabban tódúlt észak felé.[1]) A török által birt területen, a legnagyobb de nyilt helységeket kivéve, melyek csak egyeseknek nyujtanak védelmet, de nem nemzetnek, a magyar elem részére sehol sem volt biztosság. Hány száz népes község és falu virágzott ott Mátyás korában, melynek most neve is alig maradt meg. Most a szabadsághoz szokott magyar csak a nagy községbe menekülés vagy a hajduélet közt választhatott. És ki kell emelnünk, hogy épen a régi mű-

---

[1]) Marsilius Danubiusa 25. l. Thraces in Hungariam confluxisse, postquam Hungari maiorem Hungariae partem deseruerunt, occupantibus Turcis Temesvar et Budam.

veltség legkiválóbb központjai: Budapest, Pécs, Szeged, Temesvár, Kalocsa szenvedtek legtöbbet. A városi élet nem fért meg a török institutiókkal. Csak falvakat tűrt meg. Bármily nagyok és népesek voltak is Kecskemét, Vásárhely, sőt Debreczen is, csak nehezen pótolhatták nagyobbára földmíves és baromtenyésztő népeségökkel a városok műveltségének hiányát. Nagy Lajos és Mátyás századainak műve ment ott tönkre, és mai napig sem szünt meg hatása annak, hogy ott *mező*városok voltak, nem városok. A határvidékről majdnem kiirtatott a népesség. E határvidék pedig 1526. óta mind beljebb nyomúlt előre az országban. Csak egyrészt Erdély, másrészt a nyugati és északi határvidékek nyujtottak a magyarságnak védelmet. A Zrinyiek és Dobók tettei; az erdélyi fejedelmek és a magyar főnemesség szervező tehetsége mentette meg a magyart attól, hogy egész nemzetül az oláh, bolgár vagy rácz sorsára ne jusson. Ez pedig csak a nemesség érdeme lehet. Népet lehet átváltoztatni, megnyerni, áttelepíteni; arisztokracziát csak kiirtani lehet. És a nagy alföldnek ki volt irtva, vagy elzüllött egyházi és világi arisztokracziája. Helyökbe a spahik léptek, nyomukban a ráczsággal és az oláhokkal. Küzdelmök folytonos a magyar lakosság romjaival. [1]) Uj népvándorlás megy végbe; kétszáz hosszú éven át fogy rendszeresen a magyar lakosság a többi mellett.

Hogy milyenek voltak a népességi viszonyok, arról legyen elég nehány példa. Kalocsa város lakosságát 1602. nagyobbára törökök és ráczok képezik. [2]) Még 1712-ben is, Kalocsán csak száz ház állott. Az egész egyházmegyében hasonlók voltak a viszonyok. [3]) Egy 1692. hivatalos kimutatás szerint a török kiűzése után, Baranya, Tolna és Somogy megyék nagy részének, Pécs városát is oda számitva, 3221 lakosa volt, magának Pécsnek 1652 lakosa. [4]) Ez lett azon vidékből, hova

[1]) Brown angol utazó megjegyzi Tolna városáról, hogy a magyarok és ráczok benne rossz egyetértésben vannak. Német ford. 117. l.

[2]) Istvánfi Hist. XXXIII. 791. l. 1622. k.

[3]) Katona Hist. Arch. Col. II. 154. l.

[4]) Kollonics hires kormányrendszeréhez melléklet. Akad. kézir. 26. fol.:

Pécs	1652 lakos.
Dombovár	278 »

Nagy Lajos a magyar tudományosság székhelyét rendelte. A hol pedig megmaradtak egyes nagy községek, az azelőtt népes nagy számú falvak romlásával történt. Lady Montague, a hirneves angol utazónő, ki 1717-ben utazott át az országon, körülbelül oly néptelennek rajzolja az országot, mint a XII. századbeli utazók. Buda és Győr közt alig van nyoma a művelésnek. Erdő borít majd mindent Eszékig. Magyarország a vadak és madarak eldorádója. [1]) Észak-Amerikáról vagy Canadáról irtak olyanformán első felfedezőik. A régi kultura romjai még szomorúbbá tették e néptelenség és elhagyatottság szemlélését. [2]) A török elvonulása után — hivatalos adat szerint — nem maradt más nyomában, mint görög és zsidó. [3])

A visszafoglalással egyidejü a gondolat az országot ujra benépesíteni. Az ország nemzetiségi viszonyaira nézve már most az a fontos, hogy ez milyen módon ment végbe.

Kollonics terve szerint magyarokat és idegeneket egyaránt kell az országba telepíteni. A városokban azonban csak németek lakhassanak. A német telepedők öt évi adómentességet nyerjenek, a magyarok csak három évit. A török hódításnak tehát csak azért lett volna vége, hogy nyomába a német lépjen.

Még sokkal radikálisabban akarja keresztül vinni Magyarország uj népesítését egy 1687. évi túlbuzgó német iró, a »Verwirkungstheorie« egyik első hirdetője.[4]) Minthogy azon országban — így szól — a gyakori rebellióknak nem legcsekélyebb

---

Kaposvár	120 lakos.
Ozora	278 »
Simontornya	147 »
Szekszárd	290 »
Tolna	160 »
Siklós	300 »

Minden évben 2,639 frt censust fizetnek és 160 frt terményben. Megjegyzem, hogy ez tudtommal az első, pontosabb népszámlálási adat hazánkban.

[1]) Häckhel »Erdbeschreibung«-ja szerint, mely 1740-ben jelent meg Ulmban. 4⁰ 3855. l. Budán egy nap 80,600 galamb volt eladó.

[2]) Letters of Lady Montague.

[3]) Kollonics Einrichtungswerk. Akad. kézir.

[4]) Flämitzer Joh. Nic. Der in böhmische Hosen angekleidete Ungarische Libertiner. Würzburg, 1688. 113. l.

indító oka az egész királyságban annyira elharapódzott rabló és gaz nép, az államtudósok azt ajánlják orvosság gyanánt, hogy e lázadásra hajló lakosság nagy részét űzzék ki az országból más földre, birtokukat pedig hű nemzetekkel rakják meg és így gyöngítsék a rebellis lakók hatalmát. A hódítás joga menti az ilyen eljárást. — A régi assyriai vagy aegyptusi királyoknak egy főinstitutiója van itt ajánlva a visszafoglalt részek biztosításaúl.

A bécsi udvar csakugyan erélyesen hozzá fogott e munkához. Már 1690-ben az ország déli vidékeibe vándorolnak uj rácz csapatok. Budára és a városokba pedig uj német rajok érkeznek, évről évre. E kettő közt mind szorosabb térre szorúl a magyarság, mely a végekről szintén siet az alföld ujból elfoglalására.

Nemzetiségi tekintetben a Rákóczy-féle forradalomnak az a főérdeme, hogy e folyamatnak véget vetett. Igaz, hogy sok helyütt irtó háború fejlődött a ráczság és magyarság között. Hanem a kuruczok több éven át tartó hadi túlsúlya véget vetett a két oldalról jövő bevándorlásnak. Azután pedig, a szatmári béke után, egészen más auspiciumok alatt ment már az végbe.

I.

Magyarországnak, mondhatjuk, jövője függött attól, minő kimenetet vesz azon küzdelem, melyet három külön irány, három külön törzs folytat egymással szemben, melyek közűl mindegyik birtokába akarja venni az alföldet. Mindegyik: a magyar, a rácz és a német sajátos jelleme és életképessége tünik ki abból, hogyan folyt le a harcz.

A magyarságnak mindenesetre a rácz volt az alföldön legveszedelmesebb ellensége. A Brankovics és Csernovics vezérlete alatt több mint kétszáz év óta bevándorlóknak mintegy hátsó védét képezték a török birodalomban maradt törzsrokonaik. Leopold oly nagy politikai és vallásos előjogokkal ruházta fel őket, hogy szerinte mintegy saját államot képezhettek volna a magyar korona területén, a mi a magyar protestantismusnak sohasem lehetett megengedve. A két nép és vallás

között uralkodó nagy ellenszenv mindig biztosította a bécsi kormány részére vad és kegyetlen bátorságukat. A császár többnyire szövetségben áll a czárral, vallásuk fejével, ez is emeli politikai értéköket. Végre: gazdasági és physikai tekintetben is jól látszanak elkészűlve lenni a létért való küzdelemre. Baromtenyésztők és az alföldön akkor még az az egyedűl alkalmasnak látszó foglalkozás. Kereskedőik kitűnnek vállalkozó szellem által. A klimát már megszokták. Brankovics György telepítései, melyek még a Hunyadyak korában történtek, az ország szivében megvannak a mai napig; a török félhold alatt még tovább nyomúltak előre.

De, ha idegen és gyűlöletes e nép a magyar előtt, másrészt minden kedvezés daczára még sem a bécsi udvar képezi vágyai és törekvései középpontját. Igaz, hogy a török ellen a XVIII. század folyamában mindig megbizhatók, de ha csak alkalom nyílik, állandóan az orosz felé hajolnak.

Dositheus jeruzsálemi patriárkha 1702-ben azt írja Péter czárnak, hogy Leopold császár kegyetlenebbűl üldözi a keresztényeket, mint egykor Diocletianus és Maximianus. [1]) A görög keleti keresztyének nevében szól. Két évvel később 1704. nov. 25. Bosics nevű szerb maga járt Moszkvában az osztrák ármány ellen panaszkodni. A Magyarországban élő szerbek nevében kéri a czárt, tegye őket alattvalóivá, nagyon számosak és mindig készek a török ellen harczolni. Most a fölkelt magyarok hadra szólítják őket a császár ellen, [2]) de ezeket francziák és svédek segítik (a czár ellenei), ők pedig török és velenczei uralom alatt élő hitsorsosaikkal egyetértve, csak egybe vetik reményöket: a czárba. Ha az nem segít, mind elvesznek. [3]) — A jövő ideálja több hatással volt a nép lelkére, mint a jelen, melyet a császár kegyének köszöntek.

Ennélfogva Bécsben is elkészülve kellett lenni ellenök minden eshetőségre. Már 1691-ben fogságra vetik Brankovics

[1]) Brückner Alex. Peter der Grosse. 456. l.

[2]) Rákóczy Ferencz 1703. aug. 9. kiáltványa.

[3]) I. m. 457 l. — Popovics Bogdan 1710-ben ugyanazon ügyben jár Moszkvában. Az 1711. török háborúban 19,000 szerb akart az oroszszal egyesülni.

György vajdát, ki fogságában is a czár közbenjárását kéri. [1]) A Bánság elfoglalása után már nem tűrik ott a rácz kecskepásztorok nomád, minden birtokkal ellenséges lábon álló barangolását. Rendes katonaság alá vetik, telepedésre akarják őket szorítani. Ennélfogva sokan menekűlnek Oroszországba, és a kivándorlás még nagyobb lesz, miután az 1735-iki Péró-féle lázadás még nehezebbé tette helyzetöket. [2]) A bécsi kormány felhasználhatta őket, de veszedelmes lett volna őket tenni uralkodó elemmé.

Még fontosabb az, hogy műveltségök a lehető legalacsonyabb fokon állott. Volt alkalmunk emliteni, hogy némely rövidlátó emberek azt inkább érdemnek tartották. [3]) Hanem a létért való küzdelemben bizonyára szükséges lett volna földművelőkké lenniök, ha helyzetöket sűrűbb lakosság közepette is fenn akarják tartani. Igy a nomád népek örökös életkérdése várt nálok is megoldásra, találnak-e mindig elegendő területet, hogy belőle ily csekély kultura mellett is megélhessenek. E terűletet megtagadta tőlök a versenyző magyar és német telepedés. Képtelennek lévén ezekkel versenyre kelni, kivándorlás és elszegényedés volt osztályrészök.

Pedig a szerb, mint nép, erőteljes, szenvedélyes, nemzeteért, vallásaért lángolni tudó. A Bánság nagyobbik fele, Bács déli része, Baranya több kerülete, a határőrvidék legtöbb ezredével együtt, mai napig is az ő osztályrésze. De bármily jelentékeny és fontos is e terület, csak rom azon kilátással szemben, mely a XVIII. század elején valósításához közelnek látszik: hogy t. i. az alföld ráczczá lesz. »Nagyobb számmal tán soha sem voltak közöttünk a ráczajkú polgárok, mint azon korszakban«, mondja Szalay László a Rákóczy felkelése törté-

[1]) Regesták külföldi levéltárakból. Történ. Tár. 1881. Közli Marczali H.

[2]) Említést érdemel, hogy ekkor jő először Magyarországon szóba az *orosz interventio*. Minthogy a császári katonaság a zendülés kitörésekor a francziák és spanyolok ellen volt elfoglalva, b. Fischer, egy Kassán 1735. máj. 19. kelt levélben azt ajánlja gr. Batthyányi L. kanczellárnak, hogy a határon táborozó szövetséges orosz csapatokat hozzák be ellenök az országba.

[3]) Kämpfer b. ld. Bevezetés. 56. l.

netében. [1]) Elég csak azt említenünk, hogy a Rákóczy-féle háborúkban nemcsak Szeged és Arad, hanem Nagy-Várad, Debreczen, [2]) Kecskemét, [3]) Eger alatt és a Balaton vidékén [4]) jelennek meg a szerb csapatok, hogy az azon területen végbe ment nagy, és mint reméljük, állandó, sőt még folyton folyó változásokat megértsük.

II.

Kollonics intentióinak mégis leginkább megfelelt a németek betelepítése. Mind kulturára nézve, mind az ország politikai és katonai biztosítását illetőleg, csakis ők felelhettek meg minden várakozásnak. Mennyiben nemcsak politikai, hanem vallásos küzdelem is folyt itt, a katholikus egyház is szerezhetett bennök szövetségeseket, míg a ráczokban mindig ellenséget látott. Mindjárt a török elvonulása után, a császári sereg nyomában, elözönlik Budát, Pestet, a fővárosok vidékét, és mind mélyebben bocsátkoznak az országba. Midőn a Bánság császári kézre jut, annak nagy része számukra van fentartva. És ha magyar királyok alatt annyi ideig fenmaradtak és még mindig a német nemzethez számították magokat az elszórt bányavárosok, szászok és más városok lakói, mit nem lehetett várni egy egységes, tervszerű gyarmatosítástól egy majdnem néptelen földön, a *német* császári hadsereg hatalmas aegise alatt?

A mi rendelkezésére állott az államnak, mind e német bevándorlók javára fordították úgy Leopold, mint fiai. [5]) Sully óta már tudta minden európai kormány, hogy főhatalmát mégis csak a nép száma teszi ki, az »aerarium vivum,« mint a curialis stilus nevezte még 1782-ben is. [6]) Magyarországon azon-

[1]) Magyarország tört. VI. k. 4. l.

[2]) Szűcs J. Debreczen város tört. 701—6. Szalay ld. Magyarország tört. VI. 95—100. l.

[3]) Hornyik J. Kecskemét vár. tört. IV. k. Az 1708. évben a ráczok a város nagy részét feldúlták és a lakosságot felkonczolták.

[4]) Somogy megyében is rácz nép lakta Attala helység vidékét, mint Gorup győri prépost egy 1661. évi leveléből kitűnik.

[5]) A kir. kam. kimutatás szerint a bevándorlás költsége 1781-ben.

[6]) Kancz. lev. Izdenczy ref. 4742/1782. júl. 20. Aaerarium vivum, quod in contribuente plebe consistit.

fölül az uj területen a kormány egyúttal a legnagyobb, majdnem az egyedüli földesúr; jobb karba akarja hozni az idegen munkás kezek által elhanyagolt jószágait. És ha a rácz telepedésnek a savoyai Eugén után nevezett politika képezte nagyszerü hátterét, mely a császári seregek és győzelmek czélpontját Konstantinápolyban látta; úgy Magyarországnak német katholikus telepítése még nagyobb jövővel kecsegtette az egységes császári birodalom eszméjének előharczosait. A német telepedő tehát a kulturának, a nemzetiségnek és a vallásnak apostola — a bécsiek szemével nézve. Körül is járnak a császári agensek a szent római birodalomban, igérve telket, szántó-vető eszközöket, marhát és adómentességet a bevándorlásra készeknek. [1]) Igaz, hogy Magyarországnak rossz a híre egészség dolgában; a németek temetőjének nevezték, de az csak a túlságos jó életnek a következése. Annál csalogatóbb az, a mit termékenységéről beszélnek. Ott a szőlőtőn arany nő — nem képleti, hanem valódi értelemben véve. A *rozs*ból, ha három éven át vetik, *búza* lesz, olyan óriási a föld termő ereje. [2]) És ha még tudós könyvekben is találunk ily híreket, elgondolhatjuk a mesés igéretek hatását a szegény délnémet mezei és városi proletariatusra.

A bevándorlók t. i. majdnem kivétel nélkűl e déli és délnyugati kerületeknek voltak szülöttei. Nemcsak vallásos motivum okozta ezt, az: hogy a frank, bajor és sváb kerületek maradtak majdnem egyedül katholikusoknak, hanem politikai ok is. Északi Németországban már nagy territorialis hatalmakká nőttek a brandenburgi, a szász, a hannoverai választó fejedelemségek. Ezek már magok is érezték a népesedés szükségét; inkább idegeneket hívtak országukba, mintsem hogy magok engedtek volna kimenni országukból emberben álló tőkét. Poroszország főnépesítője I. Fridrik Vilmos épen kortársa VI. Károlynak, Hannoverába akkor jönnek a franczia hugenották, Szászország pedig Lengyelországban körülbelül azt látja, a mit Ausztria Magyarországban, és oda fordítja népessége fölöslegét. Ugyancsak a nagyobb territorialis egység magya-

[1]) Több ily kamarai contractus VI. Károly korából a kam. lev.-ban.

[2]) Häckhel Erdbeschr. 3851. l.

rázza meg, hogy még bajor is mily kevés van aránylag a telepedők között. A birodalmi grófok, lovagok és városok, és természetesen első sorban az egyházi fejedelmek alattvalói képezik a birodalom kivándorlóinak legnagyobb részét. Az uraságok csekély területe miatt ott legnagyobb az elnyomás, és legcsekélyebb az összetartozás érzése. Másrészt a földesurak vagyis a fejedelmek is nagyobb hasznot húztak a császár támogatásából, mint csekély birtokukból, úgy hogy a kivándorlást nem akadályozták, legfőlebb megfizettették. Nem véletlen az, hogy épen azon kerület, mely legtöbb dirib-darab uraságokra volt felaprózva, a *sváb*, adta nevét ez egész keletre forduló népvándorlásnak.

Egy brandenburgi, szász vagy osztrák embernek hazaszeretetét, nemzeti érzését vagy legalább loyalitását nem lehet kétségbe vonnunk. Oly nagyvárosi községekben, mint Nürnberg, Augsburg vagy Frankfurt, van valami partikularizmus, mi azt pótolja. De vajjon mit érezhet egy Leiningen grófnak, egy Sickingen bárónak, egy »reichsunmittelbare« lovagnak vagy városnak egy, a birodalmi hadsereghez $1^1/_3$ harczost állító klastromnak, alattvalója uralkodója iránt? A német nemzet e remélt apostolai otthon nem tudhatták, mi a haza, mi a nemzet.

A nemzeti és vallásos édekeken kivűl e bevándorlás első sorban kulturai jelentőségű. Hisz Magyarország most kolónia. Mindenütt az országban, hol kamarai vagy egyházi birtok van, sváb falvak foglalják el az üres telkeket vagy alapítanak uj falvakat. Nemcsak az Alföldre, a Bakonyba és a Dunán túl minden vidékére bocsát rajokat a németség. Még a távol Zemplénbe, Szabolcsba, Biharba is eljutnak;[1]) ott is áttörik az addig egyedűl álló magyarságot. Majdnem folytonos láncza a német falvaknak húzódik át az egész országon.[2]) Mint jobb gazdák, szívós kitartásukkal elnyerik földjét a magyarnak is.

---

[1]) Rátka Zemplénben 1754-ben, Trautsonfalva u. o., Rakamaz Szabolcsban, Sz. Jób Biharban 1765-ben. Kancz. lev. 1785.

[2]) Az 1711—1780. időközben több mint 800 német telepedést számláltam.

De ez a telepedésnek csak egyik része. Mint kulturnép, a német mégis inkább a városokat keresi fel. Annyi telepedő, nagy hadsereg, gazdag birtokosság van az országban, most épűl az fel. Igazán aranyat igér az iparnak. Már előbb is, mint gyakran volt alkalmunk kiemelni, német volt a városi elem; [1]) most megnyílik előtte az ország közepe és a mezővárosok is. Buda 1740-ben tiszta német, Pesten is az a polgárok legnagyobb része. [2]) Pécsett, Fehérvárott, Szegeden, Aradon a polgárságnak ők képezik zömét. Szabadkán, Ujvidéken és Temesvárott az illyrekkel osztoznak a városi kormányban. Pétervárad majdnem tisztán német város. *Szigetváron* is az a belső város. [3]) A mellett azonban mindenhová eljutnak, hol szükség van a mesteremberekre. *Kecskeméten* 1782-ben német iskolát találunk. [4]) *Somorján* német lutheránusok laknak, [5]) kik külön templomot kérnek. *Léván* is van német község, mely saját nyelvén kér papot és tanítót. [6]) A *tolnai* halászoknak, a *szekszárdi* czéheknek, az *esztergomi* molnároknak, a *lévai* varga és kőmíves czéheknek, a *sárospataki* kath. községnek egyaránt német a nyelve. [7]) Békés-Gyulán német szabók vannak, és mai napig is külön városrész Német-Gyula. [8]) Még a kis szlavoniai *Pakráczban* is német minden czéh. [9]) Százszor annyi példát is fel lehetne hozni. De legyen elég az, hogy az 1780—85-iki aktákban előforduló számos számlában és nyugtatványban, mit iparos állított ki, Debreczen és Szatmár-Németi kivételével, alig van olyan, mely nem német. [10]) Német a posta, a harminczad, a sóhivatalok, a kamarai tisztségek és

[1]) Bél M. I. 647. Universis de Liberis Regiisque urbibus adfirmamus: Tantum eas et opibus valere et cultus, quantum Germanicarum coloniarum admiserunt.

[2]) Bél. M. Notit. H. nov. III.

[3]) Gr. Teleki Reisen. 209. l.

[4]) Buzás János a tanitója, Dulaurier. franczia levelének VI. Pius pápához, melyet Rautenstrauch apát németre forditott, magyarázója.

[5]) Kancz. lev. 1783. 6363.

[6]) Kancz. lev. 1783. 3713.

[7]) Kancz. lev. 1783. 5832.

[8]) Kancz. lev. 1781. 561.

[9]) Kancz. lev. 1783. 6203.

[10]) Temesvárról és Becskerekről több rácz nyelvű van.

jószágigazgatóságok személyzete. Épen úgy német, Budától Szegeden át Szebenig minden vendéglős. [1])

Hanem a bevándorlók két osztálya: a földmíves és a városi népesség közt fontos különbséget állapítanak meg már a bevándorláskor is. A parasztok megfelelnek kötelességöknek. Az iparosokról és egyáltalában a városi lakosságról — épen Pestről szólva — *Bél Mátyás* így nyilatkozik: [2]) A városban lakó ráczokhoz a behivott *németek* járultak. Küzdve ellenök, de nem mindig jó eredménynyel. Nemcsak, hogy túlságos vándorlási kedvből sokan néhány hónap múlva megint tovaköltöztek, hanem az ottmaradtak sem gyarapodtak egyformán. A jövevényeknél ama meggyőződés uralkodott, hogy miután a barbarok e zsiros földről elüzettek, most Magyarországon munka és izzadság nélkül lehet élni. Azt hitték, hogy csak osztozni kell a zsákmányon [3]) és lomhábbak voltak, mint új gyarmatnál kellene. Egy német utazó. a német korcsmárosok lelkiismeretlenségétől óvja a Magyarországba látogatókat. [4]) A svájczi utazó szerint, a Magyarországba menő német gyarmatosok, a bajor-, sváb-, frank- és rajnai kerületek legalább való söpredékéből valók. Megérkezésökkor eliszszák azt a kevés pénzt, mit hazulról hoztak és minthogy a kormány nem viseli eléggé gondjokat, bánatukban és oly betegségekben, melyek inkább korhelységöknek mint a klimának következései, elhalnak.[5]) A mi végre az ú. n. intelligentiát, azaz a hivatalnokokat illeti, kik természetesen jobbára osztrákok és csehek, ezekről egy svájczi azt mondja, hogy nincs bennök egy szikra hazaszeretet, nincs tudományuk, jó akaratuk, még igyekvésök sem. Gőg, önzés, keménység és bizonyos parancsoló magatartás jellemző tulajdonságaik. [6])

Róma legiói nemcsak hódítottak, letelepedésök által a műveltségnek is megvetették alapjait, bárhova vitték győzel-

[1]) Lehmann Reisen 64. l.

[2]) Notit. Hung. N. III. 88.

[3]) Ad Porsennae bona diripienda, se venisse rati. (Livius). Bél nem szivesen hallgat el classicus idézetet.

[4]) Lehmann. Seypp 64—65. l.

[5]) Briefe eines reis. Franz. I. 463. Das liederlichste Gesindel aus Bayern, Schwaben, Franken und den Reinländern.

[6]) Briefe eines reis. Franz. I. 450.

mes zászlaikat. Most is római császár uralkodik és Eugén győzelmei nemcsak hódítást igérnek, hanem óriási kulturai feladatot is helyeznek kilátásba. De nézzük, hogyan felel meg a császári sereg ennek. Eddig is minden pártosság vádjának elkerülése végett tartózkodtunk attól, hogy magyar véleményt idézzünk a bevándorlók felől. Bél tót ember, de mindenesetre inkább német mint magyar és egészen császári érzelmű. Lehmann jó német, Risbeck annyira megy, hogy majdnem elsőséget ad a németnek a franczia fölött. Elég nyomós tehát az, a mit tőlök hallottunk. Az osztrák sereg felől pedig legyen elég ama könyvet hallgatni meg, mely az ország rendjei előtt közbotrány tárgya volt, mely a magyarság kiirtását vagy kiüzését ajánlja, hogy vége vettessék a bűnös daczolásnak a császári hatalom ellen. Egy szóval a »der in bömische Hosen ausgekleidete ungarische Libertiner« szerzője, bizonyára nagyon szavahihető tanú, ha a német katonaság *ellen* tanúskodik. Vallomása így hangzik: Magyarországon a rettenetes zsarolást mégis szükséges korlátolni, annál is inkább, »mert a német katonaság, elnyomásával, hatalmaskodásával, kielégíthetlen harácsolásával, embertelen rombolásával annyira féktelen, hogy mindezen violentiák és barbar embertelenségek leirására sok könyv papiros nem volna elég. — A török távolról sem bánt oly roszúl a néppel, mint ők.« [1]) Szinte ismételnünk kell, nem véresszájú kurucz írja ezt, hanem Johann Nicol. Flämitzer osztrák alattvaló, volt császári kapitány, ki épen a magyar rendek »perduelliós perfidiája« ellen szólal föl.

A colonisták fognak adót fizetni, a hivatalnokok jelentéseket beküldeni, a katonák tán elég erősek elnyomni minden elszakadási kisérletet — hanem német nemzetiség megalapításáról hazánkban nem lehet szó. Épen erkölcsi és gazdasági

[1]) Flämitzer i. m. 116. l. A czímében áll: Mit was für perduellischer Perfidia die Stände und Unterthanen des Königreichs gegen die höchst gerecht und befugsame Verordnungen Ihro Kayserl. Mayestät die Waffen geführet, dadurch nicht allein ipso facto aller gehabten Privilegien und Freyheiten *verwürcket*, sondern auch denen von Gott gesegneten Siegreichen Waffen allerhöchstgedachter kaiserl. M. sich selbst tanquam jure belli subactos zu Erbeignen Unterthanen pflichtig gemacht haben.

tekintetben legfontosabb részök csak nyelvére nézve német és az sem sokáig marad. A többinek az országban létele pedig mind újabb táplálékot nyújt a németek elleni gyűlöletnek.

III.

A rácz és a német telepedés nemcsak nemzetiségi, hanem állami és alkotmányos fontossággal is bír. Az államhatalom rendezi, azon nyilvános vagy titkos utógondolattal, hogy segítségökkel megbuktassa a magyar alkotmányt. Mindkettő valóban *gyarmatosítás*: a telepedők nem új hazát keresnek, hanem régi nemzeti czéljaik érdekében hivatvák átalakítani az új földet. A németek Bécs, a ráczok Moszkva felé tekintenek.

A török kiüzése után más jellemü bevándorlás is veszi kezdetét, mely szintén lakosokat szerez az Alföldnek, de tisztán a művelés czéljából, nem idegen politikai tendentia után: a *tót* bevándorlást a magyar Alföldre a földesurak eszközölték. Látták, hogy birtokuk néptelen, gyümölcsözővé akarták tenni és a Kárpátoknak szorgalmas, igénytelen és engedelmes lakossága kinálkozott mint legalkalmasabb népelem.

A magyar jobbágyról azt mondották, hogy »perlő társ«, oly kevéssé hagyta jussát földesurával szemben.[1]) A németnek költséges volt átültetése és ragadós lehetett a bánsági nagy privilegiumok példája. A tót ellenben szegény, kopár földje helyett részt nyerve az Alföldből, mely előtte mintegy földi éden volt, bizonyára csak oly engedelmes lesz, mint régi honában. Gyakran még urat sem cserél, csak lakóhelyet.[2]) Minthogy a tótok nagy része luteránus, csak a toleransabb vagy hitsorsos urak telepítettek ily vallásúakat. Az egyháziak és a buzgó főurak birtokain ellenben katholikus tótokat találunk.

A luteránus tót telepedések közt a legfontosabb a *békésmegyei*. A br. Harrucker család itt körülbelül olyan szerepet játszik, mint Baltimore Lord Marylandban, vagy Penn William az utána nevezett földön, minden nemzetet és vallást

---

[1]) Bél M. not. IV. k. 32. l.

[2]) Id certum est colonos Slavos fructuosiores heris esse solitos, quam Hungaros, si adtendas operarum assiduitatem.

befogadnak, de külön helyekre telepítenek.[1]) Csaba, mely 1715-ben alapúlt, a főgyarmat, mint egy tót Boston. Már 1722-ben rajt bocsát ki és aszódiakkal együtt újra benépesíti Szarvast. Mezőberény is akkor nyert új népességet. Már ez is mutatja a lakosság szaporodását és jóléte emelkedését, mely rendkivüli mértékben halad.[2])

»Áldött föld az, melyet báró Hérók bír! mi baja vagyon az ő jobbágyainak? ők azt sem tudják, micsoda a jobbágyság, micsoda a nyomorúság?« Különösen a beneficiumok és regalék megváltása képezte az irigység tárgyát.[3]) E békés-megyei gyarmatoknak közös telepe *Nyiregyháza*, (1754.) melynek régi hajdú kiváltságai az 1638. LXVII. t.-cz. szerint megszüntek. Csabán és Szarvason kivűl később az anyaország — a felföld — is küldött ide lakosokat. Szatmár, Arad, Csanádba terjedtek el a Kőrös vidéki központokról.

Jellemző, hogy a Tiszán-túli tót községek egész habitusa a magyar nagy községek után módosult. A hegyes vidéken a legnagyobb sz. kir. városnak sem volt annyi népessége, mint itt egyes falvaknak. És a különben csekély népességű lakóhelyekhez szokott nép itt most ebben is vetekedni kezdett a magyarral. Annyira döntő az egyforma földalakulat és a művelés egyező módja a városok és falvak sorsára nézve.

A tót telepedésnek másik főága a Duna-Tisza közét borította el. Sok helyütt a déli szlávsággal találkoznak e vidéken az északiak. Aszódtól kiindulva Kis-Kőrösig, mely 1715. évi és Keczelig, mely 1734. évi telepítés, egész Pest-megyében, a nagy mezővárosokat kivéve, ők képezik a lakosság legnagyobb részét. A németekkel, kik szintén oda özönlenek, nem férnek meg jól, sokkal jobban a magyarokkal. Bács-megyében is elszélednek. Bács-Ujfaluban, Ujvidéken, Kernyaján, Kulán, Doroszlón jelentékeny részét képezték a lakosságnak. E vidéken, minthogy a kalocsai érsek a főtelepitő, már sok a katholikus telep is. Nemcsak földesurak alapítottak ily gyarmatokat. A terméketlen felföld munkás fiai magok is eljártak az

[1]) Ld. Gazdasági viszonyok.

[2]) Thessedik, Landmann 94. l.

[3]) Thessedik i. m. 101. l. A német szövegben ez az egyedüli magyar citatum.

Alföldre, a mezei munka nagy részét ők végezték,[1] és ritka dolog volt olyankor, hogy egy-kettő közülök meg ne telepedjék állandóan a gazdag földön.[2] Gömörből és Nógrád-megye északi részeiből br. Prónay László szerint igen nagy volt az ilynemű kivándorlás.[3]

Magyar nemzetiségi szempontból az Alföld tót telepítése egyike volt a legszerencsésebb tényeknek. Mindenütt útját állotta a német és rácz terjedésnek, ellenben sehol sem akadályozta, sőt mint most látjuk, előkészitette a magyarság terjedését. Csakis ehhez simúl. Még nagy hajlama is a vándorláshoz, melyet szemére vetettek, inkább előnyös volt mint káros: nagy területeket mentettek ki a szerb telepítés árjából.

Csekélyebb jelentőségű a Dunán túl végbemenő tót telepítés. De Fehér-, Esztergom- és Komárom-megyékbe mégis átszivárogtak a felföldiek és ide is hoztak tót telepedőket a földesurak, vegyest a németekkel.

Ellenben a török hódítással egyidejű egyes *horvát* gyarmatok alapítása Magyarországon. Majdnem azon szerepet játszák az ország nyugati szélei felé, mint délen a ráczok, keleten az oláhok. Csakhogy vallásuk egyformaságánál fogva soha sem képeztek annyira különvált elemet és aránylag gyorsan egyesültek a magyarokkal vagy más régibb telepedőkkel. Nemcsak Somogyban és Zalában találjuk őket, hol később azt hiszik, hogy horváttá lett magyarok, kik visszajöttek Magyarországba, hanem Vasban, Sopronban, sőt Pozsonyban is. Utóbbi megyében, különösen Senquitz nevű falujok nevezetes, mint a XVIII. század két nevezetes históríkusának, Kolinovics Gábornak és Kovacsics Márton Györgynek születési helye. Sok

---

[1]) Br. Orczi Lőrincz Barcsay Ákosnak. Mezei foglalatosságról:

Itt vagyok táborban nagy izmos Tótokkal,
Kis-Hont vármegyei kétszáz aratókkal.

[2]) Korabinsky. Geogr. Lexikon Szabadkáról. Zudem kommen alle Jahre aus Mähren, auch aus dem Liptauer, Árvaer und Thuróczer Komitate viele Leute beiderley Geschlechtes in die Feldarbeit hieher, von welchen immer einige, die keine Lust haben in ihr Vaterland zurück zu kehren, hier sesshaft werden.

[3]) Helytartótanács levélt. 1787. 44,855. és kanczel. levélt. 1785. 15,926. sz.

oly helyen is találjuk őket, hol most már semmi nyomuk. Rohonczon még 1780-ban horvát varga czéh áll fenn.[1])

Általában e horvát átköltözés Magyarországba, megfelel a horvát főurak viszontagságainak, kik a török előrehaladása következtében mindjobban magyarországi birtokaikra szorultak. Ez is földesúri telepítés s nem a kormány vezetése alatt megy végbe.

Mind e telepedéseket összevéve, már most teljes képét alkothatjuk meg Magyarország nemzetiségi viszonyainak és különösen, a mi a magyar államra nézve legfontosabb, a magyar elem helyzetének. Azt hiszszük, a magyar nemzet életerejének és beolvasztó képességének legfényesebb tanuságát látjuk, ha a magyarság múlt századbeli állását számban és erőben összehasonlítjuk a jelenlegivel. Lehetnek olyanok, kik tán szivesebben szemlélik büszke öntudattal Lajos vagy Mátyás korát, midőn a magyarnak politikai felsősége még csak kérdésbe sem jöhetett. De tán nem annyira a nyugodt birtoklás, mint a küzdelem mutatja és fejleszti az erőt. A küzdelmet pedig, bocsássuk előre, a magyar társadalom vitte az állam nélkül, gyakran ellenében.

A mi hazánk néprajzi viszonyaiban a török elvonulása óta állandó, néhány sorban feltüntethető. Az észak-nyugati részen a tótság mind jobban magába olvasztja a városi németeket. Az észak-keleti és keleti hegységeket félnomád ruthén és oláh nép bírja, terjeszkedve a lapályon. Délfelől északra keskenyedő övet képez a ráczság, délnyugatról a horvátság bocsát ágakat. A nyugati megyék németsége össze van nőve az osztrák tartományokéval.

Most egy pillanat a térképre megmutatja, hogy a kis magyar síkság és a nagy Alföld a Marosig és Ferencz csatornáig, valamint a Dunán túli dombvidék túlnyomó része kiválóan, majdnem tisztán magyar. Nagyjában mindig ez volt az ország képe. Csakhogy száz év előtt mint láttuk, a magyarság között sokkal nagyobb tért foglalnak el az idegen elemek. Még a nagy Alföldről is kétséges, hogy megmarad-e magyarnak. Más-

[1]) Kancz. lev. 1780. 6069. sz.

részt, a magyarlakta résznek korántsem volt még ama politikai és gazdasági túlsúlya mint mostanában. A változás nem ment végbe egyszerre. De, hogy bekövetkezett, az a XVIII. századbeli magyarok műve. Magyarra nézve lélekemelő, de a tényezők sokféleségénél fogva rendkivűl bajos munka, előadni az eszközöket és a folyamatot, melyek által végrehajtatott.

Természetesen nem áll módunkban pontosan megállapítani a magyar nyelvű népesség számát, ép oly kevéssé pontos szamarányát a többi nemzetiségekhez képest. Sem a hivatalos népszámlálások, sem az egyházmegyék kimutatásai nem voltak erre tekintettel, sőt még az egyes lelkészségekben divó nyelvet is csak századunk második tizede óta vették fel a püspöki megyék schematismusába.[1]) Még a legteljesebb levéltári apparatus segélyével is lehetetlen eredményre jutni: csak egyesekről, családokról, vagy osztályokról szól minden hivatalos oklevél. Csak lassan-lassan megy az végbe, hogy a XVIII. századbeli telepedők többé-kevésbbé összeolvadnak a magyarsággal: nem egy központi kormány szervezett hatalma hajtja végre e művet, hanem egy középkori alapokon nyugvó nemzeti egyház és nemesség morális túlsúlya. És mielőtt létrejött az általános iskolázás, a népélet egész folyamának lényeges átalakitója és fejlesztője, csakis ez magyarázza meg ama békés és fokozatos *elmagyarosodást,* mely oly régi, mint történetünk.

Mellékutakon kell czélunkhoz közeledni.

Pest-megyében, az ország közepén, a múlt század közepe felé még mindenesetre több az idegen elem, mint a magyarság.[2]) Kis-Kőrös, Petőfi születéshelye még egészen tót[3]) és általában csak 1715 óta van benépesitve. Sz.-Endrén még alig van magyar. A Csepel-szigeten egyetlen egy tiszta magyar hely van.

Szabolcs-megye keblében ott van a nagy tót Nyiregy-

---

[1]) Az esztorgomi, 1819 óta.

[2]) Bél Mátyás notitiájában előfordul a megyében 147 helység. Ezekből a két főváros nem magyar; mi szemben áll Czegléddel, Kecskeméttel, N.-Kőrössel. Váczon is a nemmagyar a túlnyomó. Kalocsa csak kezd magyarosodni. A többi hely közt csak 53 a tiszta magyar, 16-ban vegyesen laknak magyarok a többivel; a többi nem magyar (73).

[3]) Bél. M. 587. l. i. m.

háza, a német Rakamaz és még 1787-ben is 9 orosz, 3 oláh helység.

Somogy-megyében, hova mint láttuk, a ráczság is eljutott, ez elpusztult ugyan, azonban még 1787-ben is 19 helységet foglal el, a horvátok 46-ot, a németek 15-öt. Itt is egy negyedrésze a lakóhelyeknek idegen kézben van.[1]) A mellett pedig a nagyobb helyek, hol mint láttuk, sok az idegen telepedő, magyaroknak vannak felvéve.

Szegedvárosa tanácsa még 1781-ben majdnem egészen rácz és német, Gr. Nitzky pedig 1767-ben azt írja felőle, hogy ott a g. n. e. vallás a túlnyomó.[2])

Békés-megyében a nagyobb helységek közül csak Békés, Orosháza és Öcsöd tiszta magyar. A többiben a tót túlnyomó. A mellett pedig még sok rácz és oláh is van a megyében, úgy, hogy József császár azt hiszi, hogy e vidék kiválóan g. n. e hitü.[3])

Gömör-megyéről, hol a magyar a szapora szlávval áll szemben, tudós leirója azt írja, hogy ott ujabban erősen szaporodik a magyarság.[4]) Pedig a közhit az, hogy nemzetiségünk ott tért veszített, nem nyert.

A győri kerületről, mely Győr-, Sopron-, Mosony-, Komárom-, Esztergom-, Veszprém- és Vas-m.-ből állott, melyeknek lakosságából most legalább kétharmadrész magyar, József császár egy hivatalos utasításában így ir: »A lakosok közt van nehány magyar, de a legtöbb horvát és igen sok német.«[5])

Mindezen metamorphosisok, melyeket minden magyar megyéből hozott példákkal bővíthetnénk, az egyes helyeken és vidékeken megvannak a köztudatban. Mindenütt megmarad az idegen nemzetiség emléke, ha nyelve el is tünt. Nem is kívántunk itt újat mondani, csak némi összefoglalás által a figyelmet arra vonni, a mi volt.

---

[1]) A conscriptió szerint 322 közt 82.

[2]) Staatskenntniss 11. pont.

[3]) Kancz. lev. 6737/1783. im Bekéser Komitat meistens Griechen.

[4]) Bartholomeides. Not. Com. Göm. 236. l.

[5]) Verbesserungsanstalten. 43. l. Die Inwohner bestehen aus einigen Ungarn, die mehresten aber aus einer Gattung von Kroaten und sehr viel Deutschen.

E felhozott adatok eléggé meg fognak győzni mindenkit, hogy az ország nagy részében most a lakosságnak aránylag sokkal nagyobb százaléka beszél magyarúl, mint száz évvel ezelőtt.

De tegyük fel — ami semmi esetre sem áll — hogy az egyes nemzetiségek viszonya mindenhol ugyanaz maradt volna: *Még akkor is, aránylag sokkal csekélyebb részét képezte volna a magyarság az ország népességének, mint most.* Mert, úgyszólva, a természeti törvények következetességével, sokkal nagyobb mértékben szaporodott a magyar megyék népessége mint a többieké. Mert többnyire magyar vidékbe esik az új föld, és idegen nyelvű a statióháriusabb vidék, mely fölöslegét az Alföldekre és a magyar városokba küldi, hogy ott előbb-utóbb magyarrá legyen.

Már egy előbbi számítás alkalmával kimutattuk, hogy 11 kiválóan magyar megye népessége, mely 1787-ben 2.537,969 lelket tett ki, 1847-ig 2.844,829-re szaporodott, míg ugyanannyi tót és vegyes megyében sokkal csekélyebb a gyarapodás.

De még a török hódoltság földjén is nagy a különbség a magyar és nemmagyar megyék szaporodása közt. Így a 3 szlavónnak nevezett megye. 1787—1847-ig alig szaporodott $^1/_5$-ével.[1])

Horvátország három megyéjének lakossága pedig ugyanazon idő alatt csak $^1/_3$-ával szaporodott.[2])

Általában véve tíz lehető tiszta magyar törvényhatóságnak lakosságát véve, azt látjuk, hogy azok népessége az összehasonlításúl felvett 60 év alatt 75%-al szaporodott, míg az egész országé csak 50%-kal. Ha tehát a magyar elem — eltekintve a magyarosodástól — gyorsabban szaporodott mint a

[1])

	1787	1847
Verőcze-megye..	119,685	137,072
Pozsega-m......	68,070	73,129
Szerém-m.......	81,271	106,927
	269,026	317,128

[2])

	1787	1847
Zágráb-m.......	208,568	286,733
Varasd-m.......	91,451	131,898
Kőrös-m........	68,907	71,636
	368,926	490,267

többi, természetesen kitünik, hogy az a múlt század vége felé a lakosságnak csekélyebb részét tette ki, mint később.

Hanem itt nem annyira az a változás érdekel, mely II. József korától 1848-ig ment végbe, mint az, mely közvetlen uralkodása előtt folyt le. Épen kora képez határvonalt a nemzetiségi kérdés történetében. Előtte az egyes nemzetiségek számaránya és viszonya egészen tagjaik erkölcsi, anyagi és értelmi súlyától függ. Alatta s utána pedig a kifejlett állami administratió mind több segédeszközzel rendelkezik arra nézve, hogy a nemzetiségek számarányát tudatosan átalakitsa. Kifejlődik a hivatalos nyelv és az általános iskolázás mint a nemzetiségi eszmének főeszköze, az irodalom mint céljainak kitüzője. De mindez nem képezi és nem képezheti feladatát a XVIII. századbeli magyar társadalomnak. A nemzetiség terén is csak ama szervezet működik, mint bárminő más téren: a nemesi rend és a vallásos megoszlás sajátságos érdekei képezik mindenütt a kiinduló pontot. Így eredeti voltában, idegen eszméktől tisztán, fogjuk észlelhetni ama tényezők működését, melyek a legnehezebb viszonyok között magyarrá tették az Alföldnek legnagyobb részét és véglegesen megvetették e hazában a magyarság suprematiájának alapjait.

A magyarság mintegy tudatában van annak, mily fontos és nehéz feladat vár reá. II. József uralkodásának első évében irja Barcsay Ákos:

A Garam, Vág, Morva, Duna szomszédjai,
Éhezett sváboknak örökös árjai,
Hasztalan öntenek Kúnság mezejére,
Gondja lész egeknek magyarok nyelvére.[1])

Az első fontos körülmény az, hogy az idegen gyarmatokkal együtt, részben megelőzve őket, a magyarság is sietett régi székhelyeit visszafoglalni. Az Alföld keleti részein majdnem észrevétlenűl szivárogtak vissza a régi lakosok utódjai, vagy új gyarmatosok a szomszéd megyékből. Mindjárt a karloviczi

[1]) Költeményes Holmi II. k. 106. l. Ujolag való ébresztés a versírásra. A tartalomból kitűnik, hogy Barcsay írta, ugyanaz mutatja körülbelűl az időt is.

béke után ujra megszállották Vésztőt, 1717-ben benépesitették Gyomát, 1719-ben Szent Andrást. Máshol, mint Egerben és Pécsett, a visszamaradt és megtért török lakosság szaporította a magyarságot. Félegyházát és Szabad-Szállást a XVIII. század első felében szállották meg a jászok és kúnok, kik azután II. József korában Bácsba is bocsátottak számos és termékeny rajokat. [1]) Váczot és Esztergomot, ugy Kalocsát is, a főpapok visszaérkezése után magyarok is segítették új életre támadni romjaikból. A hol pedig a török hódoltság alatt is megmaradt a magyar lakosság, Kecskemét, Nagy-Kőrös, Czegléd, Szentes, Vásárhely nagy községeiben, ott most szabad tere nyílt szétterjedni, az előbbi néptelen szállásokat elfoglalni, a földet mindinkább művelés alá venni. Népök életrevalóságának és alkalmazkodni tudásának köszönhető nagy részben, hogy a kétszázados pusztitás nyomai aránylag oly gyorsan szüntek meg és az Alföld, nemzetiségi tekintetben annyira visszanyerte régi ábrázatát, mint ha soha sem sújtotta volna ott a nemzetet török és német rabság.

A XVIII. század folyamában rendkívül erősnek kellett lennie e magyar népesség természetes szaporodásának, még ha nem is járul vala hozzá új telep és idegen beolvadás. Nemcsak a török uralkodás szűnik meg ekkor rémeivel együtt, hanem annak egyik legkeményebb ostora is, a keleti pestis. Említettük már, mily óriási pusztitást okozott ez még 1711-ben. Az új török háborut 1739-ben újra kiséri följépte: a mint megint előre tör a török zászló, megint követi a barbár közigazgatás e hatalmas megtorlója. [2]) Az 1741. országgyűlést még csak úgy rettegteti, mint azelőtt az 1712-iket. Az ország némely távoli vidékében, Máramarosban, Beregben elteng 1743-ig is.[3])

[1]) Kancz. lev. 11,506. 12,643 1785.

[2]) Debreczenben az 1738/40. évben 8697 ember halt meg a guga betegségben. (Szűcs Debr. v. tört. III. 773.) A városnak akkor alig lehetett több 25,200 lakosánál; Häckel Erdbeschreibung-ja szerint annyi, mint Ulmnak. E szerint a népesség $^1/_3$-a veszett el. Összehasonlitás gyanánt felemlítjük, hogy ugyancsak Debreczenben az 1831. évi nagy kholera 2152 áldozatot ragadott el; a lakosságnak $^1/_{20}$-át.

[3]) Gr. Károlyi Sándor levele gr. Batthyáni Lajos kanczellárhoz Szegvár, 1743. febr. 14.

De azontúl más nem vet gátat a magyar népesség szaporodásának. Megszűnése egyik legbiztosabb jele, hogy hazánk vissza van adva a czivilisatiónak. Ne feledjük pedig, hogy már helyzetöknél fogva is, a magyarságlakta vidékek szenvedtek alatta legjobban.

A török kiüzése után, csakhamar még egy nagy veszély fenyegette a magyarságot. Épen a református vallásu magyarok maradtak meg a török hódoltság alatt. Nem lehet kétség abban, hogy az északkeleti megyéknek és Erdélynek kálvinistáival együtt, ők akkor a magyarul beszélőknek nagyobb felét képezték. A katholikus restauratió némely feje pedig azáltal, hogy a protestáns hitet csak »propter bonum pacis« akarta megtűrni az országban, tényleg kiüzésétől sem igen rettent volna vissza. Mily könnyűnek, sőt természetesnek látszott, követni Francziaország példáját, mely egy emberöltővel azelőtt száműzte hugenottáit!

A porosz udvar levelezése Bécsi követével mutatja, hogy ezt éppen nem tartották lehetetlennek. Sokan kivándorolnának, hanem vagyonuk többnyire fekvő birtokból áll és azon ott nem igen lehet tuladni. [1]) A király, miután a pesti commissió eljárásáról értesült, ama meggyőződését fejezi ki, hogy a magyar protestansokat egészen meg akarják fosztani lelkiismeretök szabadságától. »Ha ezért ki akarnának vándorolni és máshova költözni, szívesen adok helyet nekik országomban.« [2]) A hugenották kiköltözése Poroszországnak használt legtöbbet és tíz évvel később ugyanoda fordultak a Salzburgból számüzött protestansok. Sőt Magyarországból is elég számosan léptek be egyesek a porosz seregbe. Hanem általános kiüzés vagy kiköltözés nem állott be.

Midőn 1725-ben a porosz követ Esterházy Imre her-

[1]) Graeve követ I. Fridrik Vilmoshoz 1720. febr. 7. Bécs. Viele wünschten das flebile migrandi beneficium zu ergreifen.

[2]) A porosz ministérium a bécsi követnek 1721. máj. 20. Berlin. »Ohne Zweifel ist es dahin angesehen die armen Leute umb ihre ganze Gewissensfreiheit zu bringen. Sollten dieselben sich dann eher aus Ungarn retiriren und sich anderwärtz etabliren wollen, so werden wir Ihnen dazu gerne die permission zu unseren Landen verstatten.« Ilgen, Cnyphausen. A berlini állami levéltárban.

czegprimáshoz fordul egy üldözött protestans lelkész [1]) érdekében, a lelkes főpap azon meggyőződését fejezte ki, hogy a két felekezetnek, mint Európa közös polgárainak békésen kell egymással megférni. [2]) És ha a magyar kath. egyház feje enynyire átérzi a közös műveltségi alap solidáritását, mennyivel inkább volt áthatva a közös nemzeti érzés tudata által. E veszély tehát csakhamar megszünt.

A katholikus papság, midőn a protestantismus ellen fordult, sértette a nemzetiség érdekét, mert a magyarság egy fontos lételemét, a kálvinista nemesi és polgári lakosságot támadta meg. De nem a nemzeti, hanem a vallásos szempont volt előtte a fő. Leginkább kitűnik az abból, hogy a hol idegen vallás mellett idegen nyelv és nemzetiség állott vele szemben, nagy mértékben használta fel befolyását a térítés mellett a magyarositásra is.

Különösen a ráczsággal szemben tűnt ki a katholicismus és a magyar nemzetiség érdekének azonossága. Mint egyáltalában a kelet népeinél a mai napig, a vallásos érzés alkotta az egész külön nemzeti életnek legerősebb alapját. A hol hatalmas történeti emlékek nem teremtettek még dynastiát, nemességet, városokat, mindég a hierarchia lesz az uralkodó, szervező, összetartó testület. Az Árpádok és Anjouk korában nemssak a magyar királyságnak, hanem a nyugati civilisatiónak határai is összeestek a magyar püspökségek határaival. Minthogy a protestantismus a délszlávok közt soha sem vert gyökeret, a viszony később is ugyanaz maradt. A török hóditás nem annyira a keresztyénség, mint a római vallás ellen volt irányozva: a patriarcha híve meghódolhatott, a pápáé nem. És a mint az véget ér, a nyomában visszamaradt görögkeleti vallásu népromok, csak kevés ellenállást fejthettek ki a térités és háború fegyverei által egyaránt tulnyomó magyar főpapság ellen. A szerbek és oláhok külön vallásukban látták nemzetiségöknek főpalladiumát. A nemzetiségből kivetkőzés volt tehát a főeszköz arra nézve, hogy a nép ősi hitét is elhagyja.

---

[1]) Gyöngyösi István kassai predikátor.

[2]) Brand Christián bécsi követ, a porosz királynak 1725. szept 56. »Unterdessen, bis es Gott würde ändern wollen, müsste man wie communes Europae cives zusammen brüderlich leben.«

A földesúri, hivatalos és egyházi hatalomnak összesége, melyet a főpapság az újonnan megszállott területen élvezett, súlyosan nehezült az idegen vallásu és nyelvű telepedőkre. Kalocsán az érsek, Patachich Gábor az íllyr nyelv használatát tizenkét botnak vagy forintnak büntetése alatt megtiltotta. Így lett a rácz Kalocsa magyarrá. [1]) Hasonló eszközök által, bár egyebütt ily drasticus alkalmazásra nem találunk, terjedett el a katholika vallás a magyarsággal együtt a kalocsai érseki és a pécsi püspöki megye többi kerületében. A sokáczokat és bunyeváczokat első sorban a vallásos ellentét választotta és választja el szerb törzsrokonaiktól. És épen az egyház csatolja őket, még ha megtartották is nyelvöket, a magyarokhoz. Az illető néptörzsek szervezetlensége és csekély műveltségi foka magyarázza meg, hogy az ilynemű kezdetleges magyarosítás ellenében is alig tanusított ellenállást. Másrészt mégis csak mellékes volt a püspökök előtt a magyarositás, különben bizonyára nagyobb eredményeket lehetett volna kivinni.

Ezt nem szemrehányás képen mondjuk. A XVIII. század magyar társadalmának szelleméből folyik, hogy céljai között a magyarságnak kiterjesztése mint önczél nem szerepelhet. Az aristokratikus társadalomnak bármily széles legyen is az alapja, főjellemvonása mindig elzárkozódás lesz. A jognak, kiváltságnak megosztása mindig annak csökkentése gyanánt tűnik föl. És a magyar papságnak és nemességnek annyira megkülömböztető vonása az, hogy magyarnyelvü, hogy e kiváltságát a »misera contribuens plebssel« megosztani reá nézve lemondás és áldozat. A nemzetiségnek számszerinti szaporítására való tekintetet, határozottan mint a demokratia vagy az absolutismus eszközét tünteti föl minden kornak története. Az az intensiv érzés, mely a magyar nemest, mint a »haza« tagját áthatotta, ellentétben áll ama modern áramlattal, mely tisztán a magyar nyelv extensiv terjesztését kívánja előmozdítani. A nyelvnek, mint államalkotó és fenntartó tényezőnek fellépése nálunk egészen a Széchenyi István korának műve. Kellett, hogy az irodalmi műveltség

[1]) Katona István. Hist. Metr. Coloc. Eccl. I. 72. l.

kifejlése és nemzeti közkincscsé válása előzze meg. A legnagyobb magyar ebben látta nemzete biztosítását, jövőjének zálogát, még az apagyilkosnak is meg kell szerinte bocsátani, ha magyarúl beszél, oly kevesen vagyunk. A múlt század e panaszt nem ismeri. Nem a köznép milliói képezik a nemzetet, hanem a kiváltságos rendek. Még különösen szerencse, hogy nálunk azoknak száma is több százezerre ment. Hogy pedig ez a nemesség legnagyobb részében magyar, azonnal szembetünik, mihelyt geographiai elterjedését az egyes megyékben vizsgáljuk.

Legtöbb a nemesember a magyar nyelvű megyékben, melyeket a török hódítás nem ért. Komárom-megye lakosságának $^{1}/_{8}$-a, Veszprémnek $^{2}/_{15}$-e, Győrnek $^{1}/_{9}$-e, Szatmárnak $^{1}/_{8}$-a, Szabolcsnak $^{1}/_{9}$-e, Borsodnak majdnem $^{1}/_{6}$-a élvezi a nemesi kiváltságokat. Szabolcs-, Szatmár-, Borsod- és Pozsony-megyékben [1]) 1847-ben 119,000 nemes lakott.

Ellenben Mosonyban csak minden 160-ik ember nemes, Zólyomban minden 43-ik, Szepesben minden 50-ik ember. E területeket nem érintette a török, de lakosságuk nem magyar, csak nemességök.

A régi török területen, Baranyában 80 emberre esik egy nemes, ép úgy Torontálban; Aradban és Tolnában 40 lélekre, Temesben és Krassóban 160-ra.

A nem-magyar megyék közt csak Turócz- és Máramaros-megyék azok, melyekben a nemesség erősebb számban lép fel. A kis Turóczban 1847-ben 4800 nemes lakott. [2]) Máramarosban ugyanakkor 26,300. Azt hiszem, mindkét helyütt nem annyira általános, mint vidéki okok a döntők: egész falvaknak a nemesi joggal való felruházása. [3])

A nemesi jognak összeköttetése a magyar nyelvvel még jobban kitünik, ha Horvátországot, mely szintén ellenállott a

---

[1]) Itt a legnagyobb részében nemes Csallóköz dönt.

[2]) Bél Mátyás a turócz-megyei nemesség számosságát még IV. Bélára viszi vissza. Not. Hung. Nov. II. 304. l.

[3]) A számok összehasonlításához az adatokat Fényes Elek többször idézett művéből vontam ki. Ezek tehát 1847-ről szólnak. A magyar vidékeknek aránylag erősebb szaporodásából és a nemességnek conservativebb voltából önként folyik, hogy 1780 körűl, a nemesség a magyarlakta megyék népességének még erősebb töredékét képezte.

töröknek, összehasonlítjuk a hasonló eredménynyel küzdő magyar megyékkel. Emezekben, mint láttuk, a lakosságnak 10—15 százaléka nemes. Varasdban ellenben csak 3% a nemes. Zágrábban, a hol pedig a népes Turopolya is nyom a latba, 7% és csak Kőrös-megye mutat a magyarokhoz hasonló viszonyokat, a mennyiben ott 100 ember közt 11 tartozik a kiváltságos osztályhoz.

A nemességben kell mindenütt a nemzetiség eszméjének főhordozóját látni. Bármely vidékére telepedett is az országnak, nemcsak a magyar hazának, Szent István koronájának, hanem a magyar nemzetnek is tagja.

Európa nemzetei fejlődésök mostani fokán, mindannyian egy-egy műveltségi egységet képeznek, mely magát külön állam keretében törekszik érvényesíteni. De e látszólagos egyformaságnak, a nyelv mellett, a történet más-más phasisa szolgál alapjáúl. A franczia nemzetet első sorban kormánya, a spanyolt vallása, az olaszt és németet a közös történeti emlékek és a közös irodalom tették Európa sajátságos tényezőjévé. A magyar nemzeti érzés, ha visszamegyünk ős eredetére, nemcsak az uralkodó törzs büszke öntudata, mely az ország többi lakosában legyőzötteket lát, hanem egyszersmind az úri osztálynak az idegen nyelvüektől, mint jobbágyaitól és zselléreitől magát elkülönítő jellemvonása.[1]) És ha a természet világában az elcsenevészett rudimentumok gyakran a fejlődés régibb fokán fontos életműködésekre vetnek világot, úgy mainap is kimutathatók az egységes nemzeti szellem körében az ezen osztályeredetre valló áramlások.

A nemesek, ha tisztán idegen nyelvű jobbágyok közt laktak is, külön magyar coloniát képeztek családjaikkal. A tótok által lakott megyékben Bél Mátyás, ki nemcsak hallomásból ismerte az ottani viszonyokat, hanem azokba alaposan be volt avatva, a nemességet, mint magyart, ethnographiai tekintetben mindig külön tárgyalja a plebeiusoktól.[2]) Túróczmegye nemeseiről azt írja, hogy méltók származásukhoz és magyar fényüzést szeretnek mutatni. Liptó-megye nemessége

[1]) Hont-megye felterjesztése a német nyelv behozása ellen 1784. 9730. sz. a. kancz. l. Lingua distinguit populum a plebe.

[2]) Notit. Hung. N. II. 304.

ha nem otthon, legalább az Alföldön megtanúl magyarúl.[1]) Nógrád-megyében az egész nemesség magyar vérű és a bucsúztatásnál nem maradhat el a magyar gyászbeszéd.[2]) Barsban a köznép majdnem mind tót, az előkelők magyarok.[3]) Hasonlókép szól Nyitra- és Hont-megye nemességéről, mint ősei nyelvéhez ragaszkodóról. Csak Zólyom-megyénél emeli ki mint sajátszerűt és ajánlatost, hogy ott a nemesek jobbágyaik nyelvétől és szokásaitól nem idegenkednek.[4]) Általánossá azonban az ősi tiszta nyelv elhanyagolása ott sem lett. Horvátországban is meglehetős általános a nemesek közt a magyar nyelv. Gr. Teleki Domokos a varasdi nemességről megjegyzi, hogy nem *jól* beszélnek magyarúl.[5])

Ha nem is nyelvre, ruházatra nézve magyar az idegen nyelvű városi polgárság. Nemcsak a német-tót vidékekről tudjuk ezt, hanem még Horvátországról is.[6]) A ki, osztálya által részét képezi a magyar államnak, ugyanazon jelvények által tünteti ki ezt, melyek másutt a közös származásnak és műveltségnek symbolumai. Még az alacsonyabb rétegekben is észlelhető e jelenség. Egy szemes utazó észrevette, hogy a temesi és bácsi svábok magyar ruhába öltözködnek, a baranyaiak, tolnaiak és somogyiak ellenben megtartották a német ruhát.[7]) Amazok szabad telepítők kamarai birtokon. Ezek egyes uraságoknak jobbágyai. Irodalmi tekintetben érdekes, hogy épen e korszakban a magyar ruhának, mint nemzeti megkülönböztető jelnek viselését, ajánlja az első magyar hírlap.[8])

---

[1]) Notit. Hung. N. II. 549.

[2]) Nobilitas profecto omnis Hungarici est sanguinis. — Sacer orator carmen patrium recitatur. U. o. III. 26. 28.

[3]) U. o. III. 170.

[4]) Not. Hung. N. II. 401. Immo, non paucos in nobilitate videas, linguam et mores Slavorum suos sibi fecisse; quod adeo nihil habet vitii ut mereatur etiam commendationem.

[5]) Reisen durch Ungarn. 219. 222.

[6]) Die allgemeine Kleidertracht der Kroaten ist die Ungrische, auch das Frauenzimmer ist in Gala ungrisch gekleidet, gewöhnlich aber teutsch. Die Bürger, die Kroaten sind, kleiden sich ungrisch. Gr. Teleki Dom. 222. l.

[7]) U. o. 206. l.

[8]) »Magyar Hirmondó.« V. ö. Ányos Pál. Gondolatok a magyar viseletről.

A nemesség e solidaritása a magyar nemzeti eszmével nemcsak a megszokottságnak, a tisztán mechanikus ragaszkodásnak a régihez, volt műve. Midőn a neutralis latin nyelv helyébe a kormány a németet akarja helyezni, mint hivatalos közeget, a megyék egyforma élességgel szólalnak fel a magyar nyelv jogai mellett. Itt különösen azok nevezetesek, melyek nem magyar nyelvű lakosság közepett, az állami eszmével együtt a magyarságnak is előharczosai.

Trencsén megye azt kivánja, hogy a többi európai néppel való hasonlóságnak elérésére, nem a németet kell terjeszteni, hanem a magyarokat nemzeti nyelvök mívelésére sürgetni. Úgy mint eddig az országgyüléseknek, úgy legyen ezentúl a hatóságoknak is magyar a nyelvök. [1]) Minthogy nincs tiszta nemzeti állam a világon, *illőbb, hogy a jobbágyok kövessék uraikat, mint megfordítva.* Nincs igaz hazafi, ki a magyar nyelvnek hivatalossá tételét ne követelje.

Árva megye, mely kijelenti, hogy ha a többi hatóságban elrendeli is a király a német nyelv használatát, ő nem élhet vele, [2]) méltányosnak tartja, hogy a birodalomban a magyar nyelv legyen uralkodó, melyhez a hazában lakó idegen népek is mind jobban hozzá szoknak. [3])

Szepes megye könnyűnek tartja, hogy a kik még nem tudják a magyar nyelvet, azok is megtanulják. [4])

Zágráb megye, mely mégis inkább a latin nyelvnek fogja pártját, a nemzetnek (természetesen csak magyarról szól) legnagyobb szégyenét látja abban, hogy nyelvét a megszünés veszélye fenyegeti. [5])

Azt sem kell azonban hinni, hogy csakis a veszély ébresztette fel a magyar nemességet és figyelmeztette arra, minő kincset bír nemzete nyelvében és sajátos szokásaiban. És ha

[1]) Kancz. lev. 1784. 7541. Laudabili exemplo non aliud deducitur, quam ut Ungari quoque gentibus Europearum non ignobilis pars ad magis magisque excolendum Nationale Idioma incitentur, — ita in Dicasteria quoque invehatur.

[2]) Kancz. lev. 8141. sz. 1784.

[3]) Kancz. lev. 1784. 7809. sz. jul. 9.

[4]) Kancz. lev. 9065. 1784. júl. 19.

[5]) 1784. aug. 25. 10.305. sz. Summa gentis ignominia.

Mária Terézia korát kiválóan germanizálónak tartják, az állhat politikai tekintetben, de nyelv és műveltség dolgában nem áll. Hazánk története, fájdalom, majdnem folytonos küzdelem a régi magyarság és a külföldi — különösen német — befolyás közt. Az utóbbit magasabb műveltségi foka ajánlja mindig az egyeseknek: a nemesség zömét azonban soha sem találja vakon és előkészületlen azon veszély, mely nemcsak a politikai, hanem a nemzeti különállást is folyton fenyegeti. És ha a XVIII. század folyamában részben az absolut és centralizáló kormányrendszernek Európaszerte végbemenő erősödése, részben Mária Terézia elbájoló személyiségének varázsa alatt, erősebben nyilvánúl a támadás, mint valaha, úgy másrészt e korszak csak oly gazdag az öntudatos és öntudatlan védelem jeleiben és tényeiben, mint a nemzeti történet küzdelmes multjának és jelenének bármely szaka. Nemcsak egyesek mutatják, mindenütt szembetünő ez, hol a nemzet maga vagy annak tekintélyes része nyilatkozik.

A főnemesek közt egyesek elhagyták az ősi szokásokat, a nyelvet is, hanem a nemesség, mint testület, érzésével és egész politikai súlyával megmaradt magyarnak. És ha igazságosak akarunk lenni: vajjon inkább voltak-e németek a magyar főurak, mint francziák a németek, svédek és oroszok ugyanazon időben? Sőt a franczia nemesség körében is menynyire divott az anglománia épen a forradalom előtti időben.

Túlzás nélkül lehet mondani, hogy a mily tekintélye és hatalma volt a magyar nemességnek II. József kora előtt, az egyúttal a magyar nemzeti eszmének volt tekintélye és hatalma.

A korszaknak sajátos szinezetet az ad, hogy a modern nemzeti életnek főtényezői, az irodalom és iskola, már alakuló félben vannak, midőn a nemzetiség régi oszlopai, a nemesség és papság, még teljes szilárdságban állanak fenn.

Nagyobb követelésekkel lép fel az idő: egyeseknek, osztályoknak energiája helyett, nemzetek erejét hivja egymás ellen tusára. Magyarországon az uralkodó osztályok nagy érdeme, hogy az átalakulás kezdet óta nem egészen ellenök ment végbe. Az újonnan szült irodalmi és tudományos életnek, nemeseink és papjaink voltak első ápolói. Az idegenre, vagy a

a haza idegen nyelvű lakójára. nemcsak mint a vagyonnak, a politikai és katonai hatalomnak, a földesúr patriarchalis és a megyei szék törvénykezési jogainak birtokosai hatottak. hanem mint egyedüli képviselői a hazában mindannak. mi a nemzetet nemzetté és az emberiség méltó tagjává teszi. [1])

E csendes hatalom nemcsak fentartotta, hanem terjesztette is a magyarságot, úgy szólva a nélkül, hogy akarta volna, még mielőtt a nemzeti érzés terjesztésének modern eszközeit felismerte és alkalmazta.

Peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit.

A ki az uralkodó osztályhoz tartozott, ha idegen is származása, kell, hogy magyarnak vallja magát. A XVIII. század vége felé már alig van az országgyűlésen különbség a házában lakó indigenák és a nativusok közt. [2]) Ez a csendes hatalom ellenállhatatlanúl működött, az ország mindazon elemét maga alá vetve és magába olvasztva. melynél más, hasonló irányú szervezet nem állotta utját. Az ország szélein lakó népeket megvédte a beolvasztástól távolságuk. Iskola nélkül nem volt kitől tanúljanak magyarúl. Másutt, különösen az oláhoknál és ruthéneknél a nagyon is csekély műveltségi fok, mindenek fölött a kóbor életmód, inkább akadályozta a magyarosodást, mint a nemzeti és vallásos ellentét. Az ország belsejében lakó ráczokat is néhol fentartotta vallásuk; még a tótoknál is nagyobb volt a lutheránus felekezetűek ellenállása. [3])

Azon nemzetiségek azonban. melyek az ország belsejében magyarok közt, magyar földesúr és főpap alatt laktak, csakhamar önként magyarokká lettek. Ugyanazon okok idéz-

---

[1]) A magyar hegemoniának egy érdekes emlékét őrzi a nemzeti múzeum kézirattára. Egy ifjú gymnasista három nyelven: latinúl, magyarúl és tótúl köszönti fel egy rokona menyegzője alkalmával, az ifjú házaspárt. A vőlegény, ünnepélyes párbeszédben kijelenti arájának, hogy nem veszt semmit szeretetéből és becsületéből, ha tót is.

[2]) Az 1790. országgyűlésen a koronaőrző küldöttségek közt öt megye nevében szerepel idegen nevű és családú. Századok, 1881. april. 15. füzet.

[3]) Manch Hermaeon i. h. 383. l.

ék ezt elő, melyeknél fogva egykor a nagy világbirodalom Róma nyelvét tanulta meg. Nem, mert kényszerítették, hanem mert minden jog, műveltség és érvényesülés hozzá volt kötve. Nálunk nem a nyelv, hanem a rendi társadalom képezte a nemzetet. Mégis a *magyar* szó hazánkban majdnem megegyezett a civis Romanus értelmével.

Az egyes városok és telepedések elmagyarosodásának folyamata észrevétlen megy végbe, csak az eredményt lehet kimutatni, mely a kortársakat is bámulatba ejtette. Az országba jött németek mentek át először e változáson. Ők, a hazátlanok, kik otthon a fejedelemnek és országnak csak terhét ismerték, itt a nemzeti összetartás és együttérzés által vonzattak, mint atomok. Dialectus helyett nyelvet nyertek, falu helyett hazát, zsarnok helyett nemzetet. Már a második nemzedékben tiltakoznak az ellen, hogy őket sváboknak, németeknek tekintsék. [1]) Azt kivánják, hogy úgy nézzék őket, mint a született magyarokat. [2])

A németek mellett nagyon hajlandók az összeolvadásra a tótok. Régi észrevétel, hogy magyarokkal együtt lakva, egyik vagy másik nép elveszti nemzetiségét, mig ellenben németekkel nem szivesen vegyülnek össze. [3]) Előbbi korban e módon sok magyar hely veszett el nemzetünkre nézve. [4]) Mária Terézia kora óta azonban, bizvást mondhatjuk, hogy az együttlét majdnem mindig a magyar elem diadalával végződött.

Említést érdemel még, hogy a mult században is divatozott idegen nyelvű családok nevének magyarra változtatása. Cserei Mihály naplójegyzetei táblájára több példát jegyzett föl. [5]) Szirmay Antal is hoz föl példát: a sátoralja-ujhelyi Hidegkövy (előbb Kaltenstein) családot, anyai ágon Kossuth Lajos ősét. [6])

---

[1]) Zemplénmegye felirata Kaunitz herczeghez 1784. jún. 22. Bécsi állami levéltár. Ipsi advenae et exterae coloniae brevi tempore in Hungaros transformantur, quorum jam filii, si non Hungari compellentur, indignantur. U. o. Kancz. lev. 1784. 7591.

[2]) Hevesm. felirata jún. 26. 1784. 7592. sz. a.

[3]) Bél Mátyás Not. H. Nov. III. 27. Pestmegyénél.

[4]) Kassa vidékéről mondja ezt gr. Teleki Domokos. Reisen 41. l.

[5]) Akad. levélt. Napló 9. sz.

[6]) Hist. Secreta. 221. l.

Tisztán a számot tekintve tehát nem lehet kétség abban, hogy a magyar elem erősen szaporodott, valószinűleg erősebben, mint valaha azóta.

Annál szembeötlőbb, hogy egykorúak és későbbiek egyaránt szemére vetik a magyarnak, hogy szunnyad, hogy nem lelkesítik már azon eszmék, melyekért ősei véröket ontották. A kik, mint egy új boldogabb jövendő előharczosai és hirdetői lépnek föl, Bessenyei, Orczy, Ányos, mind kesergenek a nemzet pusztulása fölött, mely beáll, mert elhagyja az ősei által követett ösvényt.

Ha itélni akarunk egy nemzet emelkedése vagy hanyatlása fölött, minden egyes ténynél többet mond, hogyan itélte meg maga a nemzet, irodalmában, közéletében állapotát. Az, hogy minő eszmények után tör, milyen akadályokat kerül ki, minő veszélyektől tart, tanulságosabb czélunkra nézve, mint sok statisztikai adat.

Bessenyei György, midőn önnön lelkével, daimonionával folytatott beszélgetésben fejtegeti gondolatait, először is azon kezdi, hogy: a magyar nyelv nemzetének oly kevéssé kedves. Árva gyermek ez, nincsen sem atyja, sem anyja. [1]) A latin nyelv uralkodik minden téren, mellette a magyar szolga szerepére van kárhoztatva. »Mig az ország törvénye deákúl van, és ezen a nyelven perelnek, itélnek, addig sem idegen, sem magyar nyelvet nem fog tudni a magyar nemzet.« A középkor általános nyelve súlyosodik még nálunk a nemzeti gondolatra. Ennek nyüge ellen panaszkodik az iró, nem kortársai gyöngesége és hazafiatlansága ellen.

Senki sem buzdúlt fel inkább a magyar irodalomnak és nyelvnek emelésén, mint *báró Orczi Lörincz*. De bármennyi satyrával ostorozza is korát, honfitársait, fő czélpontjáúl nem a nemzeti nyelv elhanyagolása s idegennek ápolása, hanem az idegen, túlfinomodott szokások elharapódzása szolgál. Inkább a félénkségben látja okát a magyar irodalom csekély fejlettségének, mint a tudósok hiányában. [2])

---

[1]) Holmi. Második beszéd 155. l.

[2]) Barkóczi prímáshoz való ajánlása prózában. Költeményes Holmi I. 12. Orczi több izben kifejezi, hogy nem az érzés hiánya a nemzeti hátramaradottság oka. P. o.:

Az egyedüli, ki élesen ad kifejezést fájdalmának a fölött, hogy a magyar nyelv is elpusztúl a régi szokásokkal együtt. *Ányos Pál.* »Nem hallgathatja el aggodalmát, hogy, a pallérozásnak gyönyörű szine alatt elvész a haza; a nemzetség más nemzetséggé válik.« [1]) De, midőn a régi erkölcsök megrontói ellenében azoknak szentel éneket, kik becsben tartják a régi magyar ruhát, keresve se találunk vonatkozást a hazai nyelv hasonló állapotára.

Mindebben inkább a buzdítás szava hallik egy uj, magasabb polcz elérésére, mint a korholásé, hogy a nyelv régi magasságából a kortársak hibája által száll alá. És e csekély nyomok ellenében tömegesen jelentkeznek a tények, melyek a magyar nemzeti érzést egyenesen emelkedőnek és gyarapodónak mutatják.

Alig lesz már valaki, a ki az 1772. évhez, mint kiinduló ponthoz vinné vissza a magyar irodalmat. Valóban nagyon nehéz megvonni a határt egyrészt a Gyöngyösiek és Rádaiak, másrészt a Bessenyeiek és Barótiak kora közt. Erdélyben, úgy szólva, alig érezhető a változás: ott mindig vannak magyar irók és fordítók. Nálunk pedig báró Orczi Lőrincz legméltóbb közvetítője a régi, egészen nemzeti zamatú költészetnek az új franczia izléssel. Hanem bizonyos, hogy Mária Terézia uralkodása vége felé van lendület, és épen 1780 körül nagyon szembetünik az a kortársaknak is. Máramaros megye különösnek tartja, hogy a császár épen most kivánja behozni a német nyelvet, midőn e században annyira igyekszenek a magyar nyelv kimüvelésén. [2])

A Magyar Hirmondó 1781 folyamában azon állítást találjuk, hogy a magyarság terjed. »Észrevehető a magyar nyelv gyarapodása. Talán soha azon egy időben annyi és oly dicséretes szorgalmatossággal e két dolog körül egyszersmind nem

---

Barkóczit azonban szegény magyaroknak,
Ezen jó nemzetnek, de bárdolatlannak,
Add; hogy ők is mit az jámborok tudjanak,
Többi nemzet által ne csúfoltassanak.

[1]) Gondolatok a magyar viseletről. 117. l.

[2]) Kancz. lev. 8915|1784. júl. 28. Hoc praesertim seculo peculiari Zelo eruditi excolere et poliri adlaborant.

munkálkodtanak a két házában, mint szinte mostan.« [1]) Bessenyei György, Orczi, Ányos egyaránt kiemelik, hogy tulajdonkép most kezdődik az új magyar irodalom. Örvendenek, hogy oly korban élnek, melyben megint szokás és tisztesség magyarúl irni.

A tudósok, kik a nemzet jelen virágzási korát Mária Terézia alatt összehasonlították azzal, melyet századok előtt ért Lajos és Mátyás éveiben, a műveltség minden tényezőjét most sokkal jobban látták biztosítottaknak, mint akkor. Most nemcsak udvarról és akadémiákról gondoskodtak, hanem népnevelésről is.[2]) A közös műveltségi kincsnek, a nemzet minden rétege által hozzáférhetőségében látják már az ország jövendőjének főzálogát. Előtünik már az irodalom és iskola, a régi nemesi Magyarországnak folytatója és átalakítója.

Külföldieknek mindig imponált a magyarnak nemzetéhez, hazájához való hű ragaszkodása, még túlcsapásaiban is. A szemlélők észreveszik, hogy egyes főnemesek már nem hazájokhoz, hanem Bécshez és az udvarhoz szítanak. Hanem ezeket mindig külön tartják a többitől. Ugyanazon iró, ki legélénkebben festi a magyar arisztokratiának az udvari befolyás alá jutását, lapokat szentel annak, hogy elmondja, a magyar mennyivel komolyabb, erkölcsösebb, hazafiasabb az osztráknál. [3])

[1]) 1781. 240. l.

[2]) Reviczky: Status Regni Ung. IV. Ornamenta. Francisc. Nagy, Panegyricus ob confirmatas in Hungaricis ditionibus literas 1780. jún. 20. Augustissima rem publicam literariam integram, toto diffusam Regno et quasi ingentem quendam spiritum per grandis corporis alicujus venas meantem complectitur.

[3]) Briefe eines reisenden Franzosen. I. köt. 29. levél. Példa gyanánt elbeszéli, hogy a cs. kir. könyvtárban 24 olvasó közt 2—3 olvasott classicusokat, egy Sully memoirejait, a többi regényt vagy éneket, vagy pedig képes munkát lapozott. Ich sah verschiedene Male einige Ungarn am Tische, die mit ihrer Lecture alle Deutschen beschämten die zugegen waren. Die liessen sich ihre seltensten vaterländischen Geschichts-Schreiber geben, und man sah in ihrer Miene, dass sie ihren Verstand mit der Lektüre nähren, und ihr Herz zugleich wärmten. Sollte nicht die Regierungsverfassung etwas beitragen, dass die Hungern mehr Vaterlandesliebe haben, und mehr auf die Geschichte ihres Vaterlandes achten als die Österreicher.« 401. 402. l.

Egy másik utazó szerint, a magyarok rendkivül ragaszkodnak nyelvükhöz, és az idegent, ki nyelvükön szól hozzájok, már csak annálfogva is jó barát gyanánt fogadják. A hazaszeretetet, a lángoló nagyravágyást, a kitartást és türelmet elismerésre méltóknak találja. Ha hibát vet szemökre, azok inkább a barbarságnak, mit a túlfinomodottságnak hibái. Ez az utazó pedig 1780. és 1785. közt járta be hazánkat több izben. A hanyatlásnak sehol sem látja nyomát. [1])

Nem kell épen panegyrikusokat olvasnunk, hogy megértsük, hogy a magyar nemzet békében, nyugalomnak örvendve, törvényes szabadságban, Mária Terézia utolsó éveiben, szép jövőnek nézett elébe. A mostani idő oly szegény ideálokban, annyira uralkodik fölöttünk a jövő pillanat nehézsége, annyira kérlelhetetlennek látszik a fokozatos fejlődés örök törvénye még a legjobbat remélő előtt is, hogy szinte megfoghatatlan az a boldog, naiv bizalom egy jobb kor bekövetkezésébe, mely a végződő XVIII. századnak annyira jellemző vonása, Európaszerte, mint a Rousseau-féle új evangelium követése, mely az egységes emberiségről, az egyesek, népek testvériségéről álmadozik. Nálunk is érezhető ez iskola befolyása. Hanem a társadalom még rendi: gyökereit a multban birja, onnan kell venni ideáljait, mint minden valóságos renaissancenak. A Contrat social tana örvényt nyit a jövő és a történeti fejlődés eddigi folyamata közt. Nálunk oly erős a nemzeti érzés, hogy még ez új áramlat is csak szolgálatába lépve érvényesülhet.

Még azon sem fog csodálkozni, ki a magyar nemzeti szellem fejlődését figyelemmel kisérte, hogy még a folytonos haladásnak és emelkedésnek e korában is csak a múlttól való eltávozást látták, mely végveszélylyel fenyegeti a nemzetet. Különösen egy költemény maradt fenn, mely oly erősen hangoztatja a hazafi bánatot és kétségbeesést, mint, fájdalom, ilyenekben nagyon gazdag irodalmunknak bármely más terméke. [2]) Hanem

---

[1]) Seypp Lehmann i. m. 32—40. l.

[2]) A hosszú költeménynek itt csak legfontosabb strópháit közölhetjük. Jank. gyüjt. Nemz. Múzeum.

4. Nem olyan most, mint volt hajdan,
A magyar bús vasjármat von,

ez a pillanatnyi elkeseredésnek volt csak kitörése az 1764. országgyűlés rossz fordulata fölött. A nemzet java és többsége, ha szeretett is elmélyedni a múltba, és sóhajtva nézett is vissza szép napjaiba, miattok nem feledkezett meg a jelenről és jövőről.

Az 1780 körüli irodalom czéljaira és törekvésére, szerintünk, különösen egy tény alkalmas, hogy világosságot derítsen, az, hogy mindannyian Gyöngyösiben látják mesteröket. [1])

Nincsen neki már hazája,
Hiteszegett a királya.

5. A multakra visszanézve,
Dicső fénynyel tündökölve
Állott résen a nagy nemzet
És szép volt minden, a mit csak tett.

8. De a mi volt, már az elmult,
A németség mindent feldult.

10. Igy a magyar dicsősége,
Szabadsága s tisztessége
Tapodtatva egy nagyságtól,
Tátott sirja felé hajol.

11. Tanácsnoki királyunknak
Vérszipóji vagyonunknak,
Csekély elme, veszett lélek
Lakik bennek s rossz a szivek.

12. A hazának virágzását,
A magyarság boldogságát
Nemhogy előmozdítanák,
Sőt sebekkel marczangolják.

14. A magyar, ha törvény mellett
Szól, királyi gyülölséget
Von magára, megfenyítik etc.

[1]) B. Orczi. Nem követtem Gyöngyösinek módját, kinél jobb poétánk ugyan csak nincs. Költ. Holmi. I. 12.

Ányos Pál (Gyöngyösi árnyékához):

Mióta eljöttünk Tanais partjáról
S nyilak nem csüggenek magyarok vállárói,

Bizonyos, hogy Gyöngyösi István verseinek formai tökéletességét nagy rész illeti meg e nagy és általános elismerésből. Hanem ez még sem hathatott annyira, hisz verselését bámulói nem követték. A fő összekötő kapocs mélyebben fekszik; Gyöngyösi, Gömörmegyének alispánja, kiválóan a régi magyar nemesi világnak költője. Nem nyujt oly elérhetetlen példányképet, mint Zrinyi Miklós, vitézei és szépei — a ruházattól eltekintve — ugyanazok, kik a Mária Terézia korában élőknek képezhették, aránylag könnyen feltalálható ideáljait. A zajos múltnak, a vallásos és politikai polgárháborúnak, a tatár rabságnak fölemlítése, mily jól eshetett ama hősök unokáinak, kiknek korában a haza annyi viszontagság után először élvezett ismét külső és belső békességet.

E kiváló előszeretet magában véve is feltünteti azon társadalomnak, melyben az irodalom gyökerezett, rendi, nemesi voltát. Nem nyilatkozhatott egészen tisztán magában, a számtalan idegen érintkezésnél fogva nem volt egészen kiküszöbölhető a franczia befolyás. Hanem, a hol közvetlenül a költő áll előttünk, látjuk, hogy nem a XVIII. század utopiái lelkesítik, hogy boldogságát honára és magára nézve az ősök által kitűzött úton keresi.

Senki sem adhatja elő jobban, mit várt és remélt a nemesség, a magyarság a jövőtől, és hogyan itéli meg jelen állapotát, mint báró Orczi Lőrincz. Sorai, melyek különben nehézkesek, telvék tudományos nevekkel és allusiókkal, itt egészen a közvetlenség erejével hatnak. Miután végig nézett Európa népei állapotán és hiába keresi mindenütt a szabadságot, megáll a magyaroknál:

Nem keltek ily napok világunk sarkáról
S nem törött annyi ág Ápolló fájáról.

Bessenyei György Holmi. 285. l. Mióta a magyar szó emberi nyelveken forog, a mi izünkig oly poéta benne, mint Gyöngyösi, nem volt. Ennek származását a múzsák ápolgatták.

E három irónkat vettem mindig kiválóan tekintetbe. Mindhármon érezhető a franczia irodalom hatalmas befolyása. Ez az elsőnél politikai és katonai műveltséggel, a másiknál szerzetesi, a harmadiknál kálvinista iskola műveltséggel párosúl. E szempontból is méltóan képviselik koruk külömböző törekvéseit.

Adjál dicséretet Nemzetek atyjának,
Hogy téged tett ilyen Haza polgárának.

Még csak a birtokállapot nincs kellő lábon:

Kérnéd fogyasztanák versengés okait.
Nyomnák le Verbőczi tsátsogó fiait.

Minden más baj ellen meg van a panacéa a királynál.

Most vagyon ideje, járulj a Trónushoz,
Jó fejedelmünknek borulj lábaihoz.
Mivel már a paraszt sorsán nem siránkoz,
Kérj te is új törvényt, mely nyugodalmat hoz.

Tiltsa meg egyházi szolgák fösvénységét,
Fojtsa meg nagy urak buta kevélységét.
Ébreszsze nemesek régi vitézségét,
Gerjeszsze munkára Parasztok restségét.

A következő strófa aztán mutatja, hogy nem a társadalom megvetője szól. hanem a nemes hazafi, ki honát és rendjét a visszaélésektől óhajtja megtisztítani.

A papok legyenek szentek az oltárnál,
Hívek a nagy urak királyi udvarnál,
Nemes álljon strázsát Hon határánál,
Paraszt garmadáját rakja pajtájánál.

A várasi Polgár üzzön kereskedést,
Hozzon a hazában munkát, bővelkedést,
Távoztasson ő is tobzódó henyélést,
Ne üzzön hetenként dőzsölő ünneplést. [1])

A rendek elválasztása, mindegyiknek szigorú kötelesség teljesítése a fő. Őrizkedni kell az idegen bűnöktől, fényüzéstől, istentelenségtől, bujaságtól. Igy maradt fenn a magyar, igy fog virágozni ezután is. Mert:

Boldog ki született a Magyar Hazában,
S kinek szabad telek jutott osztályában,
Jó föld, kövér mező lévén határában,
Tiz eke, száz tehén jár a majorjában. [2])

---

[1]) Futó Gondolat a szabadságról. A magyarok. 55. és 56. l.
[2]) U. o. 60. l.

A királyi hatalom maga legfőbb biztosítója a nemesi szabadságnak.

Tsodálja sok nemzet ezt a monarchiát,
Bámulva vizsgálja különös formáját,
Dicséri, hogy király néha koronáját,
Le teszi ideig s öleli jobbágyát.

Dicsekszik nemzeted ékes törvényében,
Mely haza rendjeit teszi fényességben,
Király jobbágyával vettetik mértékben,
Sokszor együtt mennek biró elejében.

Mit is kivánhat a magyar ember a jövőtől, mit nem ad meg a jelen?

Adót nem fizetel, nincs kvártély házadnál,
Szekered nem dúlják a vámos házaknál,
Lovadat nem fogják sorompós hidaknál,
Meg nem állítanak harminczadosoknál.

A mely földet vetél király kegyelméből,
Szabadon élsz annak kövér gyümölcséből,
Panoszos részt nem adsz kalászos kévéből,
Bátran adakozhatsz javad zsengéjéből.

És mégis hattyúdala ez annak a régi magyar nemzetiségnek, mely egy a nemességgel. Amaz évben irták, midőn a sok tekintetben hasonló fejlődésü, hasonló eszményeket követő Lengyelország három hatalmas szomszédjának zsákmánya lett, 1772-ben, »a Budai feredőben Sz. Gellér hegye alatt.« Halkyonikus napokat éltek. Senki se látta előre, csakhamar mily élethalálharczot kell vivnia a magyar nemességnek, nemzetségnek egyaránt.

A XVII. század művelt társadalmának a velenczei és hollandus nemesi respuklikák voltak ideális államai. Montesquieu, d'Alembert és más franczia irók sokszor idézett mondatai bízonyítják, hogy azok, kik a királyi kényuralmat gyülölték, a népet még éretlennek tartották, a magyar arisztokratikus királyságban látták az alkotmányozás egyik remekét. Ki gondolt volna közel végére?

A nemesség, az ez uralkodó osztály mellett, melynek múltja és jövője, hatalma és felelőssége van, ott van mint a magyar nemzet másik főalkotó része, a magyarnyelvű jobbágyság.

Az eddigi fejezetekből is kivehettük, hogy állapota hasonlíthatatlanúl jobb volt, mint a minőnek a franczia jobbágyság a revolutio korában alá volt vetve. Csekély volt aránylag terhe, biztosítva megélhetése. Már a magasabb érdekek követése sem volt kizárva.

Maga mint politikai tényező nem szólal meg, csak azok itéletét adhatjuk, kik felőle szólnak. Ezek közt is különösen nevezetes magának II. Józsefnek véleménye. És mig a fejedelem Magyarország egy más nemzetiségéről sem tesz említést, a nélkül, hogy valami hibáját meg ne róná, a magyarról mindig elismeréssel szól és a mi nála különösen fontos, mindig a némettel helyezi egy vonalba. Természetes, hogy mindig csak a köznépről, különösen a jobbágyságról mond véleményt.

Az általa kinevezett biztosok közt különösen *Almási Pál* terjesztette ki figyelmét a jobbágyság szellemi életére. Ugyanazon férfiú, ki legtisztábban látta hazánk gazdasági feltételeit. Annyira egy eredményében ez a két, csak látszólag ellenmondó tényező. Szerinte a nép műveltségére elhanyagolt ruházatából nem vonhatni következtetést. Nincs az annyira elmaradva, mint ruhája mutatja. A külső látszattal nem törődés nemzeti sajátság. Általában a parasztság reális, józan eszű és az egész éven át künn lakó pásztorokat kivéve, erkölcsös is. A kálvinista vallásúak mind tudnak írni és olvasni; a többi felekezetnél ez még hiányos. [1]) Nem kell itt a kormánynak sokat beavatkozni, mert a nép olvasás által már maga is keres okulást. Csak e hajlamot kell jó irányba terelni. [2])

Egy más egykorú író szintén a pásztorok és földművesek közötti különbséget veszi kiinduló pontúl a magyar nemzeti jellem megitélésében. Nézete egyúttal a magyar arisztokraczia tanultabb részének meggyőződését fejezi ki. »Az alföldi ma-

[1]) »Der Bauer hat überhaupt Realität, Menschenverstand und im Allgemeinen geredet, bis auf die das ganze Jahr hindurch aufs Feld wohnenden Hirten, auch Sitten.« Jelentés. H. T-t. levélt. 1787. 33,668.

[2]) »Die Bauern sind mehr als man es glaubt zur Lecture aufgelegt, besonders die protestantischen Ortschaften. U. o.

gyar két részre osztható. Az egyiket a falvakban együttlakó nép képezi. Jellemök fővonása a nemes büszkeség; és nehéz dolog legyen, mit becsületből el ne végezzenek. Szeretik egyszerű életöket, áldott honukat, de csak kevesen emelik fel szemöket a talajról melyen élnek-halnak. A szív e nemességében kevés része van a szállások durva lakójának és a pásztornak, ki a másik osztályt képezi. Vadsága és korlátlan élvezetvágya lopásra és más bűnökre ösztönzik.« [1])

Azt hiszszük, igazán mély, történeti fontossággal biró alapja van e felosztásnak. A puszták fia, ki csak később lett a regények és dalok hőse, ellentétben áll az Alföld nagy mezővárosainak békés földművelő népével. Magyar mindkettő egyaránt, hiba volna azt hinni, hogy a csikós és betyár jobban őrízte meg a nemzeti typust, mint a gazda. A földrajzi viszonyok és a történeti fejlődés egyaránt elősegítették, hogy a különböző műveltségi fokok annyi időn át megmaradjanak egymás mellett. Sőt a török korszak visszaesést hozott magával. A XVIII. század történeti fontosságát nemzetünkre nézve, ellenben, leginkább abban látjuk, hogy az Alföld, mely a kor elején legelő, annak végével már a földművelésnek is szolgáltat háladatos talajt. A gazdasági viszonyok e változása folytán sokkal erősebben fejlődött ki a magyar nemzeti jellem, földművelő, állandóan letelepedett, községben, egyházban, államban szervezett része, mint az, melynek léte a pusztához volt kötve és melynek átalakulása a művelés folytán most már csak évek kérdése lehet. A nagy alföldi földművelési központok pedig nemcsak a kulturának, hanem a magyarságnak is jelölik emelkedését és terjedését.

Ha tehát a jobbágyság magyar része határozottan emelkedőben van, gazdaság, műveltség, szám dolgában egyaránt, a nemesség pedig mindamellett még fentartja kiváltságait, gazdasági és politikai tekintetben, nem alapos-e az a hit, hogy a magyar nemzet e két főrészének egymással, az érdekek kiengesztelhetetlen harczába kell bonyolódni, melynek vége csak a nemzet tönkremenése lehet?

A múlt század hivatalos aktái megadják a választ e

[1]) Gr. Teleki Dom. i. m. 129. l.

véleményre. Emelkednek, gyarapodnak a magyar nagy községek, de nem uraik ellenében, hanem azok szárnyai alatt. A Koháriak és Károlyiak, a mint észlelik jobbágyaik gazdagodását, mind jobban emancipálják őket: a munka terhe aránylag könnyű pénzteherré változik. Kecskemét és N.-Kőrös, Baja, Niregyháza határában nincs majorsági föld. Ugyanazon földesurak bánáti és bácskai birtokai telepedési helyekül kinálkoznak a szegényebbeknek. Nem fejlődhetett ki erős ellentét, csak ott, hol a földesúr és a nép nem köthettek contractust, mint p. o. Czegléden, mely alapítványi birtok és Makón, mely a csanádi püspöké. [1]) A kúnok és a hajdúság körében is sok volt az elnyomás: egész helységeket fosztottak meg a közszabadságtól és vetettek jobbágysorba. Hanem az ellenállásnak itt nem lehet nemesség elleni szinezete — hisz ők magok is azok akarnak maradni — csak egyes urak és még inkább hivatalnokok ellen irányúl az. A magyar jobbágyot pörös félnek nevezték. Nem is volt hiány magyar vidéken sem úrbéri perben. De ha egész évek okleveleit nézzük át, feltünően kevés a panasz a magyarlakta vidékekről az idegen nyelvüekhez képest.

A magyar nemzet egységét, bátran kimondhatjuk, 1780-ban nem fenyegette socialis veszély.

---

[1]) Ld. a jobbágyság czímü fejezetet.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az egyház.

Az újkor elején Európaszerte áttörte és átalakította a régi társadalmi rendet a protestáns reformatió és annak visszahatása a katholikus vallásra. A rendi küzdelmekkel együtt jár a régi hit és az új meggyőződések közötti harcz. És ha az ellentét mélyen gyökerezett is az emberi kedély legbensőbb rejtekeiben, soha és sehol nem nyilvánulhatott, a nélkül, hogy összeköttetésbe és határozott viszonyba ne jusson a nemzetek külső életét képező politikai tényezőkkel.

Mindenütt kimutatható ez összeköttetés: de tán sehol sem oly világos és szembeszökő, mint hazánkban.

Az új hit, kezdete után egy félszázaddal, az uralkodó volt Magyarországon. A törökhöz szító párt és az, mely a németben keresett támaszt, egyaránt elősegítette terjedését. Úgy látszik, hogy egyideig maga a király is ingadozik. [1]) Csak az a társadalmi rend tartja fenn a régi hitet és fog 1576. óta az egyetlen és kilátás nélkülinek látszó küzdelemhez, melynek fennállása a katholiczismushoz volt kötve. A főpapok sorában is előfordultak ingadozások, hanem általában véve mind műveltségre, mind politikai állásukra nézve, II. Rudolf trónralépése óta ők állottak élén az ellenreformatiónak. Roppant kincseik és visszaéléseik egyaránt elősegítették az új tanok terjedését, melyek legélesebben ellenök irányultak. [2]) Most ugyanazon érdemek és szolgálatok által kellett visszanyerni az

---

[1]) Ld. Regesták a magyar történethez, melyeket a Tört. tárban 1878. júl. füz. közöltem. Miksa kir. az 1563. országgyülésen.

[2]) Tubero de Temporibus suis Comment. Schwandtner II. 176. l

elvesztett talajt, melyek az első térítőknek és tanítóknak szerezték meg kiváltságos állásukat.

A küzdő vallások között több századon át az volt a politikailag legfontosabb és következményeiben legmélyebbre ható ellentét, hogy a katholikusok a régi valláshoz hű dynastiához ragaszkodnak, a protestánsok pedig természetszerűen alkotmányos és vallásos szabadságukat egyaránt veszélyeztetve látták e frigy által és inkább a törökben láttak támaszt. Az egyik párt oly kevéssé akarta az országot törökké tenni, mint a másik németté. De a császár és a nagy úrhoz való állásuk magyarázza meg mégis leginkább helyzetöket.

És így — tudom, hogy sokan ellent fognak mondani — bár a nemzet nagy része vallotta az új tanokat, bár annak erélyes oppositiója mentette meg a rendi alkotmányt és tán a nemzetiséget is, a katholikus vallás iránya volt a nemzet históriai fejlődésének inkább megfelelő. Magyarország múltjának legdicsőbb hagyományai a pogány elleni harczra utasították: az által vívta ki a magyar nemzet helyét a világtörténelemben. Mindenhol másutt természetes, majdnem szükségszerű a gyengébb protestantismus közös érdeke a keresztyénséget ostromló izlámmal: nálunk a vallásos, alkotmányos küzdelemben a törökkel való szövetség a nemzet múltjának és jövőjének megtagadásával történt. Ebben áll az oly férfiaknak, mint Bocskaynak és Bethlen Gábornak, kik nemcsak pártnak, hanem nemzetöknek emberei, tragikus végzete: győzhetnek ugyan, kelthetnek lelkesedést és odaadást, de a magyar szellem egész erejét soha sem állithatják síkra.

Nagyon sokat tulajdoníthatunk Pázmány Péter ékesszólásának és hatalmas egyéniségének, sokat a jezsuita iskolák és iratok erkölcsi és művelődési hatásának, a külső viszonyok sem voltak befolyás nélkül, de az, hogy a katholicismus oly hatalmasan nyeri vissza az elveszett talajt, első sorban magyar nemzeti irányának műve. Gyakran figyelmeztettek arra, menynyire túlnyomók az általános európai momentumok a protestáns literaturában és mennyire nemzeti alapon nyugszik hazánk katholikus irodalma. Mindenütt, más országban, a protestáns vallás szervezi a nemzeti egyházat, nálunk ez az egyetemes katholikus vallásnak sikerül. Pázmány Péter személyében,

Abban, hogy ezt megalkotta, hogy a német katholikus király, az ultramontán befolyás közt egyrészt és a hazafias, de a törökhöz szitó protestánsok közt másrészt, majdnem függetlenűl mindegyiktől, oly intézménynek bírja letenni alapjait, mely a Hunyadyak korának traditióit újítja meg, — áll e hatalmas férfiunak nagy nemzeti jelentősége. Magyarország kezdett újra katholikussá lenni, a nélkül, hogy németté vált volna. A pápával szemben is föntartja kiváltságos állását. De a magyar szellem főéle ismét a török ellen van fordítva. A kor nagy hős költeményének: a Zrinyiásznak az az uralkodó eszméje, hogy a régi hittől való elpártolás hozta Magyarországra a török igát, és hogy annak a hitében újra egyesült nemzet fogja végét vetni.

A szintén katholikus Francziaországba vetett remény eltávolítja egy ideig a főnemesség egy részét a dynastiától. Zrinyi Péternek, Frangepánnak és Nádasdynak hiába ontott vére, nemcsak a király és a főnemesség közt képezett választót, hanem alkalmat nyújtott most, első izben Magyarország fenállása óta, a királyi önkényt helyezni mint egyedül döntőt, az ország alkotmánya helyébe. Sajnos, ez okozta, hogy a katholikus rendek sem viselték a most már diadalmas török háborút teljes részvéttel. Mégis az ő fellépésök akadályozta meg, hogy Leopold másodszor is rémuralmat gyakoroljon. És most egy időre, Rákóczi Ferencz alatt, kezet látszik fogni minden felekezet az ország jogai védelmére. »Concordia religionum animata libertate.«

Szép és lelkesítő elgondolni a vallásos megegyezés és kölcsönös tolerantia aranykorát, melynek körvonalai a szécsényi-gyűlésen a részvevők lelki szeme előtt lebeghettek. Hanem tényleg, a Rákóczy mozgalom fejének a római hithez való buzgó és kipróbált ragaszkodása daczára, ez majdnem annyira protestáns mozgalom, mint alkotmányos és nemzeti. Mindazon tényezők egyesültek benne, melyek azelőtt *külön* igyekeztek Magyarországnak a császár hatalma alól felszabadítására, de a katholikus fő, és több ugyanazon valláshoz tartozó vezér daczára, a mozgalomban a Tisza-melléki kálvinistaság képezi a főerőt.[1]) Ez teszi le a fegyvert Majténynál: a katholikus

[1]) Ányos Pál következőleg jellemzi a Rákóczi felkelését, az előbbiekkel ellentétben:

urak majdnem mind számüzésbe mennek. Nálok a franczia pótolta a török helyét.

A katholikus rendek nagy része még ekkor is hű maradt: a főpapság majdnem kivétel nélkül. Ez adta meg nekik uralkodó állásukat a kibékülés után, midőn a király és nemzet közötti viszony állandósítására kellett az ország jövőjét alapítani. Láttuk, hogy az új állapotoknak, hazai részről, majdnem kizárólag ők a szervezői. A főeszme az: Magyarországnak megint katholikussá kell lenni egészen, a boldogságos szűz kiválasztott országává. [1])

Bárhol állott egymással szemben a két vallás egy országban, mindjárt rendi tekintetben is szakadás áll be. Úgy, mint az előtt a társadalmi osztályok, most az egyháziak nyernek kiváltságokat az ország keblén belűl. A sz. római birodalomban, végeig, legszigorúbb következetességgel, sőt szőrszálhasogatással vitték ki az egyenlőséget a két rend közt. Francziaországban, ha nem is egyenlőség, különválás engedtetik meg. Hazánkban is az evangelikus rendek mint külön testület jelennek meg az országgyűléseken 1681-ig. Itt is határozottan azon eszme uralkodik, legalább protestáns részről, hogy a két fél csak együttesen határozhat országos és különösen vallásos ügyben. A német birodalmi gyűlés példája van minduntalan szemök előtt. Mint ott a vestfáliai békének a svéd és franczia garantia ad nyomatékot, úgy nálunk a bécsi és linczi békekötéseket internationalis szerződések gyanánt igyekeznek feltüntetni a protestánsok. És ha meggondoljuk, hogy a nemzeti

Ezek szabadságnak arany zászlajával,
Hiteket keresték hazájok kárával,
S noha az utolsó vezér igazabb volt,
Mégis pártos népe templomokat rabolt;
S azért nem engedte az Isten hadának,
Hogy szabadítója legyen hazájának.

A kalapos királyban.

[1]) Az 1708. országgyülési munkálatok e passusa főfontosságú: Siquidem sola Romana Catholica fides in hocce Apostolico Regno *haereditaria* est, Augustana vero et Helvetica Confessio contra severissimas Regni hujus Leges et prohibitiones, sub armorum strepitu, propter bonum pacis *tolerata*.

egységnek e gyökeres szétszakítása mint tépte szét Németországot, melynek csak Francziaország volt félelmes ellene, elgondolhatjuk: mivé lesz hazánk a császár és a török közt. A Rákóczi-felkelés bizonyítja, hogy nálunk, nagy veszély idején, mégis a haza volt az első. Hanem a török kiüzése a katholikus párt kezébe adta a diadalt és békét egyaránt, és ezen a szabadságharcz keveset változtatott.

Már az 1681. és 1687. országgyűlések, az által, hogy bizonyos helyekhez kötötték a protestáns felekezetek szabad vallásgyakorlatát, tulajdonkép megszüntették egyenjogúságukat. Ez által mintegy lehetetlenné vált az új vallásnak visszanyerni az elveszett területet és kipótolni másutt, a mit a katholikus egyház elvett tőle. A szatmári béke után, midőn tetőpontján látszik állani a dynastia hatalma, le van győzve a török, a porosz meg még csak másodrendű hatalom. — fejlődik ki és válik a közélet egy főmozgatójává a »Regnum Marianum« eszméje.

A régi katholikus egység visszaállítása, a haeresis megszünése, természetesen első sorban a katholikus főpapságnak és a jezsuitáknak volt főtörekvésök. De felekezeti buzgóságuknak, mely hazánkra annyi bajt hozott, nagy nemzeti eszme szolgálhat alapjáúl.

Azt hiszem, Magyarország helyzete, legalább az említett körök felfogása szerint, nagyon sok analogiát nyújt Spanyolországéval a mórok kiüzése után. Mindkét helyen a nemzet százéves küzdelmek után szabadítja fel területét. A nemzeti győzelem a keresztnek diadala: a politikai harcz a keresztes hadjárat szentségével bír. Ez egyesülése a haza és a vallás eszméinek adja meg a spanyol nemzeti szellemnek ama lendületet, mely által nemcsak hegemoniát gyakorolt Európában, hanem erkölcsi és műveltségi eszméi szerint átalakította és fejlesztette az egész katholiczismust. És most, miután a római vallás régi nagy támaszai: Spanyolország, Francziaország, Lengyelország megdőltek vagy hanyatlóban voltak, nem kellett-e annál erősebb reményeket fűzni amaz országhoz, melyben a harminczéves háború kora óta nem ért diadalokat ült a hierarchia? Nem volt-e ott megadva az út egész keleti Európa megtérítéséhez, az egykori »archiregnum«-nak visszaállításához, mely-

nek királya az egyház zászlótartója? Mint Spanyolországban az »illustres Godos«-ok, nálunk sz. István és a szent királyoknak példája volt egyúttal a vallásos és a nemzeti fejlődésnek kiinduló pontja.

És ha Spanyolország, miután erőt vett külső ellenségén, a keresztnek az országban maradt tagadóitól akarta megtisztítani területét, nálunk sem hiányoztak, a kik a protestantismust mintegy a török hódítás emlékének tartották. Megszünt az ok, a miért az egyedűl üdvözitő vallás sz. István országaiban nem lehetett az egyedül uralkodó. Meg kellett szünnie a következésnek is. Az idegen vallás pedig annyira szétszakítja a régen egy magyar nemzetet, mint amott az idegen eredet. [1])

Mint ilyen egyúttal vallásos és nemzeti eszme kifejezése, szemünkben is némi jogosultsággal bir a Regnum Marianum gondolata. De ha szembetünő az analogia a vallásában soha nem ingadozó Spanyolországgal, több nevezetes eltérés bizonyítja, hogy az egyhitűség eszméjének nálunk még sem volt oly szilárd alapja, mint a katholikus királyok birodalmában.

Először is, nálunk a nemzeti tekintetben legtisztább rész maradt hive épen a reformatio radikálisabb tanainak. Spanyolországban a nemes ép annyira büszkélkedhetett tiszta gót vérével, mint vallása tisztaságával. Nálunk épen a tiszta magyar vidék volt a kálvinizmus főfészke. [2]) Ott a király az egész nemzet élén győzte le a muhammedánus birodalmat és irtotta ki vallásuk minden nyomát. Nálunk a király győztes hadseregét nagyrészt idegenek képezik, kik csak úgy dühöngenek a hazafiak, mint a török ellen. Semmi szerves kapocs sem köti ott a nemest a zsidóhoz vagy moriskóhoz. Nálunk a protestáns és katholikus egyaránt egy árva, elnyomott haza fia,

[1]) Máriafi: Igaz magyar. I. 90. Önként következik, hogy a lutheránusok, kálvinisták, unitáriusok, nem egyesült görög hitüek, sőt még azok a pápisták is, kik *B. Sz. Máriához* semmi külünös ájtatosságot és buzgóságot nem mutatnak, *nem igaz magyarok.*

[2]) Azért Máriafi István mégis tiltakozik az ellen, hogy ők hitöket »magyar vallásnak nevezzék. I. 13. l. 9. jegyzet. »De valljon micsoda orczával merik a kálvinisták az ő vallásukat, magyar vallásnak, magyar hitnek nevezni, mely éllel összeáll azzal az igazi régi magyar hittel, melyet a régi igaz magyarok tovább 500 esztendőnél követtek.«

egy kiváltságaiért küzdő rend tagja. Egy szóval: ott a külső és belső politika minden eleme hozzájárúl a vallás egységének fentartásához. Nálunk nagyon fontosak működnek össze, hogy az helyre ne állíttathassék.

I.

A protestáns vallásnak közjogi állását 1790-ig az 1715. XXX. tvcz. határozta meg. Ennek értelmében az 1681. és 1687. tvczikkek, melyek eddig a protestánsok jogait kifejezték, de sokféle magyarázatnak voltak kitéve, megerősíttettek. A panaszos felek foruma már nem lehet az országgyűlés — magok a protestánsok sinylenék azt meg leginkább — az egész vallás-ügy főrendezése és főfelügyelete felségi joggá válik. Magában a törvényczikkben már nyilatkozik a királyi rendelkezési jog; az 1681. XXV. és XXVI. és 1687. XXI. tvcz.-ek csak *egyelőre* hagyatnak meg érvényben. [1]) A panaszokat kir. biztosok fogják elintézni és a sértett protestánsok csak mint magános felek, nem közösen fordúlhatnak a kir. Felséghez orvoslásért. Ha azelőtt a szécsényi és ónodi gyűléseken a lengyel nemesi alkotmány volt az ideál, most a katholikus párt szintén hivatkozhatott a szomszéd respublika példájára, mely 1719-ben országgyűléséből is kizárta a dissidenseket. Ez is mutatja, mily sors várhatott reájok nálunk, ha a királyi hatalom nincs védelmökre. Bizonyára befolyása volt a lengyel példának, hogy a Pesten és Pozsonyban 1720-ban és 21-ben ülésező vallásügyi bizottság még élesebbnek tüntette fel az ellentétet a két felekezet közt. Az 1723. és 1741. országgyűlések csak keveset foglalkoztak a protestáns kérdéssel, és 1731-ben a király helytartótanácsi rendelettel szabályozta a protestáns egyház viszonyait. E rendelet is el volt látva ama záradékkal, hogy csak további intézkedésig érvényes. A protestánsok e szabályzat szerint a teljes polgári jogot már nem birták. A közhivatalokból kizárta őket a törvényes esküforma, mely Szűz Mária és a szentek tiszteletét követelte. Az iskolák megszorítása, az apostasiának szigorú büntetése lehetetlenné tették hitök terjedését. Mint kisebb jogú vallásos testület azon-

---

[1]) S. Majestas *adhuc* censuit *conservandos*.

ban fenmaradt a két protestáns egyház. Csakhogy most már nem uralomért, hanem létökért kellett küzdeni. Az ország, melynek a XVII. században főméltóságait viselték, most csak megtűri őket: kizárva az állami hatalomnak őket előbb megillető részből, könnyű prédának látszottak a kath. egyház vezérfiai előtt.

Legyen szabad ismét történeti analogiát hozni fel. Ha a katholikus párt Magyarországban egy új Spanyolországot lát, melyben a külső ellenséggel együtt a vallásos visszavonást is ki kell irtani, úgy az udvari és uralkodó körök intézkedései nagy belső hasonlóságot mutatnak amaz eljáráshoz, melyet a franczia kormány követett a hugenották irányában, Richelieutől a nantesi edictum visszavonásáig. Miután La Rochelle elfoglalása ellenállásra képtelenné tette a hugenottákat, úgy mint Rákóczi felkelésének leveretése és a török kiüzése a magyar protestánsokat, egy ideig még megtartották vallásos hitök szabad gyakorlatát — de politikai garantiák nélkül. Annyiban is megvan a hasonlóság, hogy mind a Bourbonok, mind a Habsburgok, midőn az állami centralizáczió érdekében megkezdették a harczot az országaikba terjedő külön vallás ellen, külső politikájokban az európai protestantismus szövetségére voltak utalva. Csak az Angliával és Hollandiával, valamint Poroszországgal fenálló szövetség tette lehetővé a császároknak, hogy erőt vegyenek a törökön, Tökölin és Rákóczin. De ugyanaz tette lehetetlenné, hogy a kath. vallás egyelőre kizsákmányolja legalább teljesen diadalát. Ha volt üldözés, jogbitorlás és elnyomás: a forradalom és a külső beavatkozás lehetősége mindig megszabták annak határát.

Mária Terézia trónralépése annyiban nyit meg új korszakot, hogy a monarchia most élet-halálharczba elegyedik régi szövetségesével, a protestáns Poroszországgal. [1]) Ha előbb a politika parancsolta, hogy ne zaklassák túlságosan a szövetségések hitrokonait, úgy most ugyanaz veszélyesnek tarthatta a köteléket, melyet a vallás a monarchia alattvalói és legfélelmesebb ellensége közt képezett. III. Károly korában még

[1]) Itt is szembetünő a hasonlóság Francziaországgal. XV. Lajos a nantesi edictumot 1685-ben vonja vissza, midőn már nem a Habsburgház a főellensége, hanem régi szövetségese; Hollandia és Orániai Vilmos.

mily előkelő szerepe volt a protestáns Rádainak vagy Jeszenáknak! Most nemcsak vallásos, hanem politikai gyanú is távol tartotta a protestáns nemeseket az udvartól.

Észrevehető is azonnal a változás. III. Károly korában a törvényes forma mindig meg volt tartva, azok, kik nagyon is élesen és kiméletlenűl léptek fel a protestánsok ellen, nem ritkán a fejedelemnél kegyet vesztettek. [1]) Ama protestánsok, kik iskoláik érdekében fordultak hozzá, ritkán távoztak vigasz nélkűl. [2]) A Tiszán-túli megyékben alig történt kisérlet a kálvinista túlsúly megdöntésére. Most ellenben maga az állam vezeti a vallásos propagandát.

A megyékben csak az esetben nem követelik az esküt, ha egyáltalában nem kapnak kath. magistratust. Szepesben 1742-ben Horváth Stansich Gergely nem lehet táblabiró. [3])

Szabolcs-megye főispánjának különös instructiója tiltja, hogy kálvinistát kandidáljon főhivatalra. Ez ellen aztán erősen készül a megyei nemesség is: a restaurατióhoz elhivják az erdélyi kálvinista mágnások szinét. Ha csak katholikust proponál, a főispán biztos abban, hogy »a leggyengébbre fognak voksolni, hogy dominálhassanak.« [4]) Egy relatió e szabolcsi eseményekről, mely Nagy Fridrik kezéhez jutott, ez üldözést a Diocletiánus üldözéséhez hasonlítja. [5]) A kiköltözés eszméje ismét kezd terjedni és a kormány 1743. ápr. 19-én erélyes rendeletet ad ki ellene.

---

[1]) Althán példája nem áll egyedül. A király haragját tapasztalta gr. Esterházy József is, ki az 1729-i országgyűlésen legerősebben kelt ki a protestánsoknak eskühöz bocsátása ellen. Minden hadi és polgári méltóságáról letették. A következő évben, midőn visszahelyezték, a boldogságos szűz oltalmának tulajdonította, ép úgy életirója. Kolinovics Post. Mem. Jos. Est. 79. és 220. l.

[2]) Ld. Molnár Aladár közokt. tört. Sárospataki iskola. 1724. és 1733-ban 454—457. l.

[3]) Intolerancz, 186. l.

[4]) Gr. Károlyi Sándor, Szabolcs-m. főispán levele gr. Batthyáni Lajos udv. kanczellárhoz. Erdőd, 1743. máj. 29. »Pápista subjectumokban viczispánságra hiány van. Hogy afféle főhivatalokra calvinistát kandidáljak, azt Excellentiádtúl adatott különös instructióm tiltja.« Az 1768. nov. 21. instructió a főispánoknak szintén kötelességévé teszi az igaz hit támogatását: Fides orthodoxa secundetur. Kancz. lev.

[5]) A berlini k. levélt. Extract Schreiben aus Ungarn 1743. máj. 7.

Az örökösödési háború bevégzése után még egy fokkal erősebben lép fel a vallásos visszahatás. Hont-megyében 1749-ben egyszerre 16 egyháztól akarták megfosztani a protestánsokat. Biró Márton, veszprémi püspök pedig 1750-ben megjelenő könyvében, egyenesen irtóháborút helyez kilátásba.[1] A Helytartótanács azon elvből indul ki, hogy a protestánsok egyáltalában nem tarthatnak fenn leányegyházakat. És bármily magas fokra hágott is a türelmetlenség, azt hitték, hogy az üldözés valójában csak akkor fog kezdődni, midőn a béke következtében több katona jő vissza az országba.[2]

Az általános elnyomás ellenében kényszert nem tűrő nemességnél, feltünik az utolsó eszköznek: a fegyveres forradalomnak, megragadása. Oly higgadt államférfiak, mint a bécsi porosz követek, sem tartják lehetetlennek, sem reménytelennek. Maga a királynő, midőn hosszas alkudozások után végre elfogadta a nagy protestáns deputatiót, ama meggyőződésének adott kifejezést, hogy több magyar városba, különösen Debreczenbe nem bízhatik.[3]

Ne gondoljuk, hogy a veszprémi püspöknek, vagy nehány tüzesvérű nemesnek vagy civisnek nyilatkozata nem bír fontossággal. Igaz, hogy túlzás, a mennyiben bizonyára hitfeleik legnagyobb része nézeteiket oly határozottan nem fejezték ki, vagy nem is vallották. Azonban csak nyugalom idején uralkodnak ama pártok, melyeknek van nyilt, bevallott czéluk. Zavarban mindig azok kerekednek fölül, kiknek a bevallott czél határán túl irányzott törekvés adja kezükbe a hatalmat. A béke a mérsékelt, a harcz a radikális pártok győzelme. Akkor pedig a harcz volt kilátásban és egy félről sem hiányzott a hadi jelszó.[4]

---

[1] A híres »Enchiridion de fide«. Győrött jelent meg.

[2] Podewils és Graeve porosz követek jelentése. Bécs, 1749. júl. 4. Berlinben.

[3] Podewils és Graeve Nagy Fridriknek. Bécs, aug. 9. »Mit Gewalt und Verfolgung wird der Clerus in Hungarn nichts richten, dem schwierigen Soldaten können sie wenig trauen, die Protestanten sind des Landes besser kundig und können ihnen allenfalls 300,000 (sic!) Mann entgegensetzen.

[4] Csongrád- és Hevesm.-ben 1751-ben csakugyan ki is tört a zendülés. A nemesség nem vett benne részt, csak a jobbágyok.

Az a solidaritás, mely egyik legfontosabb szűlő oka volt a protestánsok zaklatásának, mégis erős akadálya volt teljes elnyomásuknak. Bajtay Ignácz, ki épen azon években állította össze a magyar történetet az akkori trónörökösnek, Józsefnek oktatására, fájdalommal jegyzi meg, hogy az országban lakó protestánsokat nemcsak az 1608. t. czikkek védik, hanem Anglia, Hollandia és Poroszország szava is. [1]) Hanem, ugyancsak szerinte, nincs a világon semmi, mit a fejedelem észszel, várakozással és az idők és módok alkalmas felhasználával el ne érhetne. [2])

Nemcsak a külső hatalmak beavatkozása, mely p. o. II. Fridriknél elég erélyesen nyilatkozott és maga után vonta XIV. Benedek pápa felszólalását Biró könyve ellen — még inkább a belső viszonyok mentették meg Magyarországot a vallásos polgárháború ujabb iszonyaitól. A kormány még is elébe tette politikai czéljait az egyháziaknak, és az országgyűlésen, melyet össze kellett hívni, nem igen lehetett volna el a protestánsok támogatása nélkűl. Bizonyos, hogy a protestánsüldözés, még ha gyors és kedvező véget ér is, sok időre harczképtelenné teszi kifelé a monarchiát. Ott volt élő példa gyanánt, mennyit ártott a nantesi edictum visszavonása Francziaországnak és mennyit használtak a réfugiék a Hohenzollernek országainak. Igy a Bajtay által ajánlott módokat lehetett csak követni, és ebben nem is volt hiány.

Számtalan a protestáns községek és egyesek panasza ez elnyomás ellenében. Még közösen folyamodni sem volt megengedve; a királynő az egyes panaszosokat a Helytartótanácshoz utasította; az idegen hatalmak követeivel érintkezőre pedig akasztófa várt. [3])

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind e sérelem legtöbbnyire csak a községeket és városokat érte. A nemesnek vallásgyakorlata szabad volt, csak politikai és vagyoni helyzetén javitott, ha áttért az uralkodó vallásra. Az üldözés mértéke az uralkodó osztálynál nem haladta meg azt, a melyet parla-

---

[1]) Akad. levélt. tört. 8°.

[2]) U. o. Fessler. X. 320. megjegyzi: das letzte macchiavellistiche Princip hätte der echte Priester Gottes nicht niederschreiben sollen.

[3]) Podewils és Graeve 1749. jún. 4.

mentáris államokban mai nap is szabadon és elismerten gyakoroltak az egyes pártok, egymás ellenében. Mint mostanában bizonyos politikai meggyőződéshez, úgy akkor vallásoshoz volt kötve az állami hatalomban való részvét. Ha méltányosak vagyunk, nem látunk más különbséget a XVIII. és XIX. századok pártélete közt. A paraszt, az más törvény alá esik, azt ura elűzheti, megbüntetheti, erőszakkal áttérítheti: mert minden a protestáns vallásszabadságot biztosító törvénynél ott van a clausula: salvo jure dominorum terrestrium.

E tisztán politikai elnyomáson nem változtatott az 1756-ban a Bourbonok és Habsburgok közt létrejött szövetség sem. Pedig ez volt az utolsó a katholikus államoknak annyiszor megujított kisérletei közt, közös erővel győzni le a protestáns országokat, melyek a hegemónia fölött versengő katholikus nagyhatalmak küzdelmében nőttek nagyra. Másrészt a magyar protestáns nemesség és a nagy protestáns szövetség között sem jöhetett létre szorosabb kapocs. Hisz II. Fridrik nemcsak a királyságnak és a fejedelemnek ellensége, hanem mindenek fölött a nemesi szabadságnak megdöntésére törekszik. [1])

II.

Magok a protestánsok előadása szerint, főképen a következőkben állott az üldözés:

Bár sok törvény szabadnak nyilvánítja a vallás gyakorlatát, mégis üldözik és fogsággal büntetik a kath. vallástól elszakadót. [2]) A Mária Teréziához 1774-ben benyújtott kérvény hangsúlyozza, hogy nemcsak nem nemesek, hanem nemesek iránt is követik ez eljárást. [3]) A térítő lelkészeket büntetik; még zsidót sem szabad megnyerni vallásuknak.

A vegyes házasságból származó gyermekeket, még ha van is reversalis, kath. vallásban nevelik, vagy épen elragadják

---

[1]) A Htt. körirata 1757.

[2]) Egy ily apostatát addig ütöttek, mig vissza nem tért. Graeve jelentése. Bécs, 1749. aug. 13.

[3]) Brevis et sincera deductio status religionis evangelicorum divae olim — Mariae Theresiae exhibita. 1790. 34. l. Szemere Ferencz és Szakadási Borbála esete szolgál például.

szüleiktől.[1]) A vegyes házasságot csak kath. pap hajthatja végre, ki reversalisra kényszeríti a protestáns félt, vagy épen kohol reversalist.[2]) Evangelikus árvákat elvesznek gyámjaiktól és a kath. hitben nevelik. Nemcsak magyar városokban találunk erre gyakori példát,[3]) hanem még Erdély egy előkelő mágnás-családjánál is, hol pedig a kálvinistaság soha sem szünt meg uralkodó lenni.[4])

A protestáns czéheket törvény ellenére kényszerítik a körmenetekben és misékben való részvétre. Szathmár-Németiben, hol a csizmadiaczéh ellenállott, keserű büntetés vár reájok, ha időközben II. József nem lép a trónra. A protestáns magistratusokat is kath. egyházban esketik meg.[5]) A biráktól is a perekben az evang. vallással ellenkező esküt követelnek.[6])

Templomaikat és iskoláikat elveszik, a lelkészek vagy mások hibája miatt.[7]) Némelyiket azért, mert előleges jelentés nélkűl javították ki a hívek.[8]) Oly nagy községeket, mint Győrt, Pápát, Lévát, Tatát, Veszprémet zaklattak, mint hajdani végvárakat.[9]) Még betelepedett német gyarmatoktól is elvették templomaikat.[10]) A hol nem volt pap, csak lévita, ezeket mind elűzték, úgy, hogy a nép vallásos vigasz és tanítás nélkűl maradt. Épület-javitást nem engednek.

[1]) Példa : Rettegi nagybányai polgár és Ötvös.

[2]) Sándor Imre esete Vasmegyében.

[3]) Kecskeméten, Nagy-Bányán, Gyöngyösön, Győrben stb.

[4]) Kancz. lev. 1782.

[5]) Mikos Mihály, pozsonyi, ág. hitv. biró, midőn az esküt csak Isten nevére akarta letenni, hirtelen gutaütésben meghalt. Igy beszéli el a régi eskü formula védelmére Kolinovics. Post. Mem. 72. l.

[6]) Széki és Hellenbach ügyben.

[7]) A nagy szalánczit Abaujban, a füleit Veszprémben, a foktűit Pestmegyében. 1712—1744-ig Magyarországon 73 templomot vettek el a protestánsoktól, 1744—81-ig pedig 191-et. Intoleranz des kath. klerus gegen die ungarischen Protestanten 1792. 211—215. l. A protestáns folyamodás az 1681. óta elvett templomok számát 650-re teszi.

[8]) Csoknyán Somogyban és Csepelen.

[9]) Az 1681 : XXIII. t.-cz.-et úgy értelmezték, mintha az articuláris helyeken kivűl csak a végvárakban volna szabad a vallás gyakorlata. E városok pedig megszüntek azok lenni.

[10]) Mórágyon Tolnában, Zánkán Veszprémben, Kis-Kőrösön és Bugyiban Pestmegyében.

Trencsénmegyében a beteget kényszerítik, hogy kath. papot fogadjon el. Halálra itélt protestáns rabot csak kath. pap részesíthet az utolsó vigaszban. [1])

A protestáns urak magán kápolnáiból nemcsak a szomszédok, hanem még a helybeliek is kizáratnak. [2]) Ellenben a kath. földesurak visszaélnek jogukkal az evang. vallású jobbágyok ellen. Elveszik a templomokat. [3]) Nem engedik, hogy a meghalt lelkésznek más jőjjön helyébe. Megfosztják az élelmökre szolgáló földtől és dézsmától, és kényszerítik őket tizedfizetésre. Fogoly jobbágyaikat áttérésre hajtják. Az sem ritkaság, hogy egész protestáns falvak lakosságát űzik el. [4])

A kath. papok a törvény ellenére a protestánsoktól is követelnek stólát, nem engednek keresztelést és temetést, míg azt meg nem fizetik. Izsán Komárommegyében, a felnőttektől 12 frtot, a gyermekektől 1 frt 15 krt követelnek a temetésért. [5]) Az ungvári plébános Ungvárott, mint nem articuláris helyen, nem engedte eltemetni Mokcsai táblabirót, legforróbb nyárban, ha nem fizetnek neki száz aranyat stóla fejében. [6]) Házasságukat, ha nem adnak reversalist, hogy gyermekeiket a kath. hitben fogják nevelni, gyakran éveken át megakadályozzák. A házassági pörökben kath. sz. szék itél a kath. vallás elvei szerint. [7])

---

[1]) Karczag városa ellen fiscalis pört indítottak ennek elmulasztása miatt.

[2]) Legyesbényén egy Bessenyei ellen fiscalis actiót intéztek, mert udvarában egy fűzfára csöngetőt akasztott szolgái összehivására és aztán ott vasárnap cselédjeivel imádkozott. Szirmay Hist. Secr. 41. l. Továbbá azt olvassuk nála : Integrae et vastae possessiones expulsis antiquis Hungaris incolis Helveticae confessioni addictis, advenis Slavis Catholicis attribuebat.

[3]) Gr. Esterházy József nemcsak Pápáról igyekszik elmozdítani a kálvinistákat, hanem Tarjánon, Szendiben, Bájon, Környében is vagy áttéríti, vagy elűzi református jobbágyait. Máshol legalább templomaikat veszi el. Id. h. 228. 251. l.

[4]) Foktű Pestmegyében, Erdőd Szatmármegyében, Tisza-Örs Hevesmegyében. Szirmay, Hist. Secreta szerint.

[5]) Sincera Deductio. 45. l.

[6]) Szirmay, Hist. Secr. u. o.

[7]) Margitai Klára esete.

Sőt egy esetben, egy protestáns házaspár pörös ügyét, minden instantián át a *pápához* vitték. [1])

A protestáns superintendensek nem gyakorolhatják felügyeleti jogukat visitatiók által, sőt magok is kénytelenek magokat a kath. püspökök visitatiója alá vetni. Könyveket nem hozhatnak be szabadon. A heidelbergi kátét összeszedette a Helytartótanács; a magyar bibliát Barkóczi, még mint egri püspök, nyilvánosan megégettette.

Iskoláik közűl a beszterczebányait, selmeczit, szatmárit, czeglédit grammatikai osztályokra szorították, a lévait, győrit, pápait, tatait elvették. A dunai kerületekben már nincs református főiskola. A nemesek fiaikat nagy költséggel messze földre kénytelenek küldeni.

Ezek a vallásos, egyházi, iskolai ügyekben tapasztalt visszaélések. A dunamelléki kerületekben és a felföldön dívnak leginkább, ott terjed legerősebben a kath. vallás a protestánsok rovására. Ugyanazon vidék az, mely a főnemeseknek és főpapoknak leginkább képezi doménáját. Magok a panaszok csak ritkán fordulnak az államfő ellen; nem az állami hatalom, hanem a földesurak okozzák a sérelmeket és az állami szervezet csak arra való, hogy kihágásaik büntetlenek maradjanak. A nemesi társadalom, mely Pázmány és Esterházy eszméi után indúl, helyre igyekszik állítani a régi vallás kizárólagos jogát és elegendő alapúl szolgál neki az elastikus földesúri jog. De minthogy mellette a nemességnek és a kiváltságos rendnek nagy része más egyházi szervezetnek és más tanoknak hódol, a katholikus párt előrehaladása egyúttal politikai küzdelmet is idéz elő. Az állam pedig még annyira befolyása alatt áll a társadalmi rendnek, hogy hatalma eszközzé válik a hierarchikus párt kezében, mely szervezeténél, a hozzá fűzött érdekeknél és belső erős lendületénél fogva most határozottan emelkedőben és növekvőben van. A politikai sérelmek sora fogja leginkább bizonyítani, mennyire szolgálja az állam a katholikus törekvéseket. Eddig inkább csak nemes és nem

[1]) Bene és Schneider-féle ügy. A pápa 1775. ápr. 9-én itélt, Intoleranz. 167. l. Azelőtt a házassági ügyekben a király rendelkezett. Igy 1724-ben Radvánszky György esetében.

nemes állott egymással szemben: most magának az uralkodó osztálynak két pártja küzd.

A fő, a mi körül minden megfordúl, a juramentum decretale, azon eskü, melyet csak katholikus tehet le, és mely egyedűl nyitja meg az utat az állami hivatalokhoz. Hogy az 1729. országgyűlés óta mind általánosabban követelték, országgyűlési törvény nélkűl, sőt annak ellenére, legjobban bizonyítja a katholicismus növekvő társadalmi erejét. Igaz, hogy a nádorválasztásoknál a törvények értelmében mindig candidáltak protestánsokat is, hanem királyi kinevezéstől függő méltóságot protestáns nem nyert. A megyékben is kezdték őket minden hivatalból, a táblabiróságokból is kizárni. A már megválasztottat letették, ha nem esküdött kath. formula szerint. [1]) Mély elkeseredés tölti el őket, hogy nálok minden tekintetben alantabb álló idegenek nyerik el az első helyeket megyéikben. [2]) Nem bocsátják ifjaikat a kuriához törvénygyakorlatra, még ügyvédek közé is nehezen veszik be őket. Hivatal nélkűl nincs elég tekintélyök, hogy hitfeleiket védhessék. Az ország kárára van a verseny kizárása. Minek tanuljon valaki, ha már csak az, hogy katholikus, biztosítja részére a hivatalt. [3]) A legkiválóbb tehetségek maradnak alkalmazás nélkűl. Még a mesteremberekénél is nem a vallás dönt, hanem az ügyesség, mennyivel inkább kellene ez az állami ügyekben, még ha nem is irnák elő állami törvények. [4])

Ha csakugyan küldenek ki vizsgáló bizottságot az evang. panaszai miatt, abban a püspök emberei és a megyei katholi-

---

[1]) Pécsy Imre esete *Bihar*ban.

[2]) Sincera deductio 53. l.

[3]) Ezt gr. Niczky is elismeri. Staatskenntniss. 29. fej.

[4]) Sincera deductio. 54. l. Si artifices non secundum religionem sed secundum artem et utilitatem quam procurare possunt dijudicantur et applicantur; quaeri merito posset, num non circa applicationem Patriae Civium ad publica officia et honores etiam tunc, cum nullae adessent Leges quae hoc praeciperent, longe magis virtus et capacitas quam Religio attendi deberet? Si quidem felicitas Regnorum plurimum ab eorum directione et habilitate dependet, qui in publicis officiis constituti sunt. — Szép elvek, csakhogy protestánsok úgy mint katholikusok csak ott hangoztatták, a hol ők voltak az elnyomottak. Anglia is csak 1829-ben emancipálta a katholikusokat.

kus urak viszik a főszerepet. A legtöbb megye ki se szokta adni a protestánsoknak a vallásügyi helytartótanácsi rendeleteket; azt sem tudják, mihez tartsák magokat. Más ügyekben a klérus vádló, tanú és biró egy személyben, lehetetlen az akatholikusoknak ellenökben igazságot találni. [1])

Több sz. kir. városban, Budán, Pesten, Székesfehérvárott akatholikus nem lehet polgár, sőt ott még nemes sem vehet házat. Székesfehérvárott még mint lakót sem tűrik meg. Nagy-Bányán nem veszik be czéhbe, sem magistratusba. [2])

Mindez természetesen nem volt lehető az államfő hozzájárulása nélkűl. Hisz a vallásügyet ő mintegy személyes praerogativából szabályozhatta. De bármely nagynak és mélynek gondoljuk is Mária Teréziának vallásos érzését. akárhány példáját mutassa története annak, hogy vallásos czélokat elébe tett még politikai érdekeknek is: bizonyos, hogy Magyarországon ő és uralkodása inkább követte a magyar társadalom uralkodó pártjának törekvéseit, mintsem hogy ő és az állami hatalom adott volna irányt. Azon oppositióban, mely uralkodási systemája ellen Magyarországon keletkezett, legalább is annyi részt vettek a katholikus túlzók, mint a protestáns elnyomottak. [3]) A katholikus párttal, annak szervezetével, a benne rejlő belső erővel kell megismerkednünk, mint főmozgatóval. Részesűl ugyan külső támogatásban is, de mint minden, a mi eredményt ér el, saját magában birja erejének legfőbb forrásait.

III.

A katholikus vallás a XVII. század végeig hazánknak csak azon vidékein uralkodott, a hol a Habsburgház kormánya el volt ismerve. Erdély és az északkeleti megyék, a visszahódí-

---

[1]) Ez inquisitiókat és a velök járó visszaéléseket különösen bőven tárgyalja: Egy bécsi embernek levele valamely Római sz. birodalomban lakozó magyar barátjához 1783. Nemz. Múzeumban.

[2]) Nagy-Bányán, 1780-ban a 2450 lakos közt 1369 volt katholikus és 1081 — majdnem fele — akatholikus.

[3]) Ez oppositio legerősebb nyilatkozata, a vexatio dat intellectum, majdnem tisztán vallásos szempontból támadja meg a bécsi kormányt, mint indifferenst. Richwaldsky kanonok irta, a primás embere, ugyanaz, kihez b. Orczi Lőrincz egyik ódáját intézte.

tás több kisérlete daczára elvesztek reá nézve. Az Alföldön a török nem gátolta a protestantismus terjedését, a kath. vallást ellenben üldözésére méltatta. [1]) Szegeden a Ferencz-rendűek csak életök veszélyével, titkon, gyakran a mocsárokban lappangva végezhették vallásos kötelességeiket. Ott és Bácsmegyében még sem sikerült kiirtani. Ellenben az északabbra eső vidéken alig maradt katholikus helység. A csanádi, kalocsa-bácsi, nagyváradi, pécsi egyházmegyék, ha nem is névszerint, tényleg közel állottak ahhoz, hogy a »partibus infidelium«-okhoz számítsák őket. A Dunántúlra kellett menekülni a római vallásnak és viszontagságait szépen jelképezi az *andocsi* szent kápolna legendája. Egy kálvinista, ki szent helyen keresett menedéket, ökreit köté az oltárhoz szentségtelen kezeivel. A szent épület sarkaiból kifordúlva, az égi hatalmak által Andocsba vitetett Dunántúlra. Ott áll azóta annyi éven át fundamentum nélkül. [2])

A hol a katholicismust Pázmánynak és követőinek sikeres működése fentartotta, ott is, úgy szólva, elején kellett kezdeni a térítés és tanítás művét. A lelkipásztorkodást még a XVII. század második felében legtöbb helyütt nem gyakorolják világi papok, hanem Ferencz-rendi szerzetesek.[3]) Az alföldnek déli részein a szerzetesség e működése eltart II. József koráig. Még 1782-ben is Ferencz-rendűek végzik a lelkészi teendőket Bácsban és a Bánságban. Azon évben választottak először Zomborban plébánost. [4])

Az egyháznak azon a néptelen területen körülbelül azon tevékenységet kellett kifejteni, mely a középkorban megszerezte neki az Európa fölötti uralmat, és mely mindenkorra oly jelentős helyet biztosít részére a műveltség történetében. A pap: tanító, orvos, biró volt egy személyben. Ki kellett fejleni a vallásos lelkesedés legmagasabb érzelmeinek, mert ott még nem lehetett kincseket szerezni, csak lelkeket. A szatmári béke által épen megszilárdúlt állami és társadalmi rend egé-

[1]) Katona. Hist. M. Col. Ecc. I. 73.

[2]) Kazy, Hist. V. k. 40. l. A jezsuita igy ir: Mira sunt, nescio an etiam vera, quae de aede vulgo jactantur.

[3]) Ed. Brown, Reisen 167. l. Galgócz vidékéről.

[4]) Magyar Hirmondó 1782. 142. l.

szen a kath. egyház szellemi birtokáúl hagyta e földet. Ott nem versenyeztek vele az akatholikusok. Tán nem is versenyezhettek volna; eddig legalább nagyon kevés eredményt mutatott fel a protestáns missió.

A régi hires egyházi központok főpapjai most visszatérnek hosszú számüzetésökből. Hanem most elején kellett kezdeni az Alföld egyházi szervezését, úgy, a mint elülről kezdették művelését. A kalocsai érseki megyében 1718 előtt csak 15 parochia állott fenn. 1718 és 80 közt ezekhez 60 új járult Az érsek egész jövedelme eleinte csak 2500 frtot tett ki.[1]) Káptalanra nem volt semmi alap. Midőn Patachich Gábor 1734-ben átveszi az érsekséget, sok templom még inkább kunyhó volt, mint isteutiszteletre méltó hely. Az oltárokon nem volt szent kép, hiányzott minden szent öltözet, úgy, hogy már nyoma is alig látszott a keresztyénségnek.[2]) A gyermekeket az érsekek ajándékokkal édesgetik az iskolába, mint egykor az első klastromi iskolák alapítói.[3]) A veszprémi egyházmegyében lelkészeknek szentelnek olyanokat, kik még alig két vagy három évig voltak a papnevelőben, annyira nagy volt a hiány alkalmas erőkben![4]) Az egri egyházmegye papnövendékei egyenesen kötelezve voltak, ha elöljáróik kivánták, tanulmányaik befejezése előtt is, lelkészségre menni. Az első schematismusok és történetek, melyek az itt ujonnan kifejlő egyházi életről bizonyságot tesznek, azt mutatják, hogy a kalocsai, csanádi, egri, váradi dioecesisekben működő papok legnagyobb része nem az egyházmegyének volt fia, hanem Dunán túlról, vagy a Felvidékről költözött be.

A török hódoltság megyéiben, hol alig kellett más ellenség ellen küzdeni, mint a pusztítás és rombolás ellen, és hol nemcsak a katholikus, hanem egyáltalában a nyugati keresztyén egyházi élet egészen kialudt, az egyház harczosai közt még a Ferencz-rendűek játszották a főszerepet. Csekély műveltségök és iskolázásuk már magában véve is alkalmasabbakká tette

---

[1]) Katona, Hist. M. Col. II. 154.

[2]) U. o. II. 208. Ut vix vestigium apertae Christianitatis superesse videretur.

[3]) Ld. gr. Csáky Imre érsek *magyar* levelét 1731-ből. U. o.

[4]) Molnár Aladár, Közokt. tört. 290. l.

őket az egészen elmaradt néppel való érintkezésre, mint a műveltebb és gazdagabb szerzetek tagjait. Számuk a nagy szükséglet folytán mind nagyobb dimensiókat öltött.[1]) A jobbágyság lakta kerületekben ugyanazon szerzet áll előtérben, mely már a III. században is az egyházhoz fűzte az ingadozó és elvadúlt néptömegeket.

Másutt azonban nehezebb volt a küzdelem. Nem a hitetlenség és a barbarság, hanem a protestáns hit, a protestáns műveltség, a mindkettőt felölelő köznemesi és városi osztály ellenében kellett az egyháznak tért hódítani. Itt jelennek meg a triariusok: a jezsuita szerzet. A protestántismus saját fegyvereit: a szószék, a kathedra, a sajtó hatalmát fordították ellene. És a mint politikai tekintetben a saecularisatio érdeke fűzte a világi nemességet a protestánsokhoz, úgy a jezsuiták politikai, morális és tudományos tanaik által egyaránt tudták a katholikus főnemességet részökre és az egyház szolgálatára megnyerni. Szerepök megitélésére nem az a fő, hogy tudjuk, mennyi collegiummal és missióval rendelkeztek, mennyi volt a vagyonuk, mert ez mind csak jelölője volt és következése annak, hanem az, hogy ők nevelték Magyarországnak majdnem egész főnemességét és főpapságát, ők tűzték ki a fiatal lelkek életczélját és ideáljait, ők hatottak a nagy állásra hivatott fiatalokra az egészen egy czélnak élő szentnek magasztosságával, a nevelő atyának szeretetével, szerzetöknek ügyességével.

Mint IV. Henrik korában Francziaországban, úgy nálunk sok ideig a katholikusok is idegen, szétbontó elemet láttak a jezsuitákban. Nemcsak az idegen vallásúaknak látták bennök eszközökben nem válogató üldözőit, hanem egyúttal idegen nemzeteknek, amott a spanyolnak, nálunk a németnek kémeit, ügynökeit. A szécsényi és ónodi napok csak úgy elitélték politikai és iskolai működésöket, mint a XVII. században a korponai és beszterczebányai gyűlések.

[1]) Az 1770. összeirás szerint az esztergomi dioecesisben volt 885 francisc., 156 capucinus, 68 minorita; a kalocsaiban 101 francisc., az egriben 551 franc., 22 capucin., 193 minorita; a veszprémiben 180 franc., a pécsiben 223, a győriben 211, a nyitraiban 146, a csanádiban 83 franc. stb. Kancz. levélt. 1781. 5274. sz. Összesen 5419 franc., 355 capuc, 312 minorita volt akkor az országban. Szirmay szerint: Mendicorum et mendicantium monachorum turba infinita.

Hogy mennyit várt és remélt a katholikus eszme igazgatása Magyarországtól, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nálunk a jezsuiták: az egyház általános uralmának előharczosai, a hazafias érzésnek és nemzeti külön alkotmánynak lettek buzgó apostolai. A szatmári béke után az uralomra jutott, hierarchikus eszméktől áthatott nemzeti párt nagyobb jövőt igért a vallásos propagandának, mint az állam, melynek a vallás mellett többi életföltételeiről sem volt szabad megfeledkezni. Magok a rend ellenségei elismerik, hogy a Verbőczy-féle alkotmánynak ők képezték egyik főtámaszát. [1]) Semmi sem bizonyítja jobban a hazafiság és a vallásos idea e szövetségét, mint azon tény, hogy nemzeti történetünknek a jezsuiták voltak ujjáalapítói. Katonának, Praynak, Kaprinaynak, a Jézus-társasága papjainak ép oly előkelő hely jut a magyar tudományos történelem megalkotásában, mint a st.-germaini és st.-mauri congregatiók nagytudományú szerzeteseinek az egész világtörténet kritikai alapvetésében. Hanem azért még később is idegenkedett tőlök a nemzet nagy része. Barkóczi primás elvette kezeikből az egri főiskolát és piaristákra bizta. B. Orczi nézeteiket és tanmódszeröket elavultaknak tartja. Mégis annyira uralkodtak tudományuk és szervezetök által a tanítás fölött, hogy még a rend eltörlése után is volt tagjai birták a kathedrákat.

Ezen, nemzeti és vallásos eszmék által egyaránt termékenyített tudományos törekvés kiinduló pontjai és eredményei összeestek a korszak vallásos és politikai küzdelmeinek eredeteivel és czéljaival. Magyarországot, a mint megtért és a keresztyén államok sorába lépett, a Boldogságos szűznek ajánlotta fel első királya és szentje. Mint a biblia a választott nép történetében, úgy mutatja ki e történetirás, hogy a magyar népnek életében az egyházhoz való hűség és a tőle elfordulás határoztak boldogság és pusztulás fölött. A nemzeti történet legdicsőbb szaka. a pogányok és eretnekek ellen való két százados keresztes háború. Kún László korának nyomora, a schisma és a pogányság, a török hódítás a reformatio elharapódzásának volt a kisérője. A ki tehát most, miután az isteni

---

[1]) Manch Hermaeon. 294. l.

kegyelem az országot felszabadította, megvonja tiszteletét azoktól, kiket sz. István, sz. László, Nagy Lajos és Mátyás tisztelt, nemcsak a vallásos hit ellen vét, hanem megtagadja és lábbal tapossa a magyar nemzetnek legdicsőbb traditióit. [1])

A protestánsok elleni politikai harczban ugyanez a tisztelet képezte a két párt jelszavát. A katholikus ifjúság ugyanabban látta jövőjének biztosítását, nemes ambitiójának és birtokvágyának kielégítését, a miben vallása mystikus erejét leginkább ismerte meg. A leghathatósabb érzések és érdekek hozták igy létre a nemzeti szellemű kath. főnemességnek és a jézsuita rendszernek belső szövetségét. Tulajdonkép ez adja meg a múlt század magyar társadalmának műveltségi szinezetét.

Az egyház-politikai czél a »Regnum Marianum« lévén, valósítására irányozták az iskolázás megkezdése óta az ifjúság figyelmét. A Mária-társaság (Sodalitas Mariana) majdnem az egész főnemességet és a birodalom főméltóságait számította tagjai közé. [2]) A eleven hitet számos csodatét jutalmazta. A kis-czelli, mária-pócsi, mária-schneei, dömölki szent és csodatevő képek mind jobban élesztették a hivőkben a lelkesedést és az egyházhoz és tanitóihoz való ragaszkodást. Magok a tisztelet e tárgyai pedig egyúttal élesitették az ellentétet a magyar társadalom azon tagjai irányában, kiknek vallásos meggyőződése tőlök elfordúlt. Épen Dömölkön a Kemenesalján, a dunántúli akatholikus nemesek egyik központjában alakúl a »sodalitas Sacri Dei parae rosarii« (a bold. szűznek az olvasóról nevezett társaságának) egyik főtáborhelye. [3]) E társasá-

---

[1]) Ez az »Igaz magyar« czimű három kötetes munkának gondolatmenete. Szerzőjéről, Szeicz Leó egri capucinusról azt irja Kazinczy Ferencz (Magyarországi utak 25. l.): »Róla való gondolkozásomban nagyon megcsalattam. Irásait olvasván, én őt egy mérges, homályosan gondolkozó s sok dolgokban járatlan embernek gondoltam vala: most pedig láttam, hogy az ember sokat olvasott, sokat írt, fáradhatlan szorgalommal bír s kivált a honi történetekkel nagyon ismeretes.«

[2]) Fessler. X. 347—8. l.

[3]) Post. Mem. Jos. Esterházy 234. Az országbiró nemcsak maga lépett be a társaságba, példája többet vitt be a kir. tanácsosok és nemesek közül. Korabinskynél a következőt olvassuk e társaság felől: 1744. werde hier eine adeliche Gesellschaft zur schnellern Ausbreitung der

gok tagjai nemcsak a protesánsok ellenében jártak el egyértelemmel, hanem egyáltalában minden kérdésben biztosak voltak egymás támogatásáról, megyében, törvényszéknél az udvarnál. [1])

A »Regnum Marianum«-ra nézve szerencsés előjelnek tartották a hasonnevű királynőnek trónra léptét. [2]) Midőn Mária Terézia az országgyűlés megnyitására 1741-ben Pozsonyba érkezik, a polgármester beszédjében a »Marianum Regnum« kifejezés minduntalan visszatér. [3]) A korszak katholikus iratai minduntalan azt hangoztatják. Méltatlannak látszik ezen a szent földön megtűrni azokat, kik a bold. Szűznek és a szenteknek nem tisztelői. Épen ez a kiválóan marianus irány adja meg a katholiczismusnak támadó jellegét.

Az istennek és a szenteknek közvetlen segítségébe vetett bizalom megint nagy szerepet kezd játszani az emberek lelki tudatában. Az 1778-i háborúban egy, a poroszok ellen elesett magyar ezredbeli tisztnél találtak egy imát, mely Szűz Máriához, Mihály arkangyalhoz, a többi angyalokhoz és különösen sz. Klárához folyamodik, hogy védjék meg az Isten törvényeért küzdő sereget és adjanak győzelmet. [4]) Egészen nyiltan kezd föllépni a hit azon iránya, mely külső szertartások és imák által még kényszeríthetni is véli a szenteket, hogy nyujtsanak segélyt és diadalt. Egy ünnepi beszédben a megkezdett háború alkalmával tartott nyilvános imánál, fölteszi a szónok a kérdést: mit kell tenni, hogy az Ég segítsége biztosítva legyen? A felelet kész, kimondom. Imádkoznunk, böjtölnünk, bánkódnunk kell, »*mert általános imával és böjttel, úgy szólva, hadakozhatunk Isten ellen és mintegy kényszeríthetjük, hogy seregeinknek segítsen.*« [5]) Ha egyértelemmel imádkozunk, mintegy

katholischen Religion gestiftet. Die Mitglieder erhielten dabey einen Stern den Sie an der Brust trugen, und zahlten dafür 6 fl.

[1]) Manch Hermaeon. 291. l.

[2]) Majláth J. gr. Neuere Geschichte der Magyaren. I. 40. l.

[3]) Kolinovics Nova Periodus. 164. l. M. Terézia ősei a beszédben Mariani pugiles.

[4]) Nicolai Reisen V. 65. l. Maga az ima melléklet. XIII. 4. 25. l.

[5]) Rede bey Gelegenheit des öffentlichen Gebetes wegen angefangenen Krieges. Gehalten 9. August 1778. in Ung. Altenburg von *Joseph*

sereget képezünk Isten ellen, és erőszakkal élünk ellene, hogy ne állhasson ellent.[1]) A belső ellenség pedig a bűn. Ezt azonban a város lakói a portiunkula búcsú alkalmával szivökből kiűzték és kiirtották.[2])

Az ilyen nyilatkozatok és tanok — és a magyar-óvári lelkész épen nem áll egyedül — természetesen csak a vallás kiterjesztését mutatják a nép legalacsonyabb rétegeig. Magok a buzgó katholikusok nem ebben, nem is templomok, iskolák alapításában, misék mondásában látták a vallás haladását. Mint b. Patachich Gábor kalocsai érsek oly szépen kifejezte: Kevés haszonnal jár a kalocsai székes egyházat 200 éves romjaiból fölkelteni, ha egyúttal Isten élő templomait nem nevelik az isteni szellem méltó lakaivá, és ha derék lelkipásztorok nem öntözik a vetést. Istennek, ki szellemben és igazságban kivánja az imádást, e belső tiszteletét fejezzék ki a külső cselekedetek is, bár csak ő egyedül lát a szivek belsejébe.[3])

A magyar kath. egyháznak és az egész nemzeti műveltségnek igen nagy hasznára, Mária Terézia idejében is Pázmány Péter traditiói uralkodtak a magyar főpapság körében. Nemcsak építettek és alapítottak, hanem legnagyobb részt igazán vallásos ihlettel áthatott életet éltek. A vallásos lelkület ébrenlétét mindenek fölött az bizonyítja, hogy még a protestánsok is, legmérgesebb irataikban, inkább a fanatismus és üldözés bűnével vádolták a főpapokat, mint azon bűnökkel, melyek egy gazdag, befolyásos és hatalmas klérus körében leggyakrabban szoktak keletkezni. Az egyes egyházmegyék történetét tekintve, inkább kivételnek volt mondható az olyan püspök, kinek a vallásos és erkölcsös műveltség és egyháza terjesztése körül ne lettek volna érdemei. Az egyház még küzdő korát

---

Stamf, aldasigen Pfarrherrn. »Wir müssen Gott so zu sagen bekriegen und unsere Kriegsvölker zu helfen gleichsam zwingen.«

[1]) Wenn wir einhellig anfangen zu beten, machen wir gleichsam ein Kriegsheer wider Gott zusammen und thun ihm Gewalt an, dass er uns nicht widerstehe.

[2]) Die Inwohner haben die Sünd bey Gelegenheit des ausnehmenden Ablasses Portiunkula aus dem Innersten ihres Herzens verjaget und vertilget. U. o.

[3]) Katona, Hist. M. Col. II. 272. l.

élte. Ellenségei is beismerték, hogy belsejében is kellően volt felszerelve e küzdelemre, mely folyton gyakorlatban tartotta és növelte erejét.

III.

Az ország társadalmi és műveltségi állapotának volt következése az, hogy a főpapságot nemcsak személyes tulajdonságai és rangja tüntették ki. A rendi alkotmányok körében minden jog és szabaság, úgy mint minden teher, első sorban a földhöz van kötve. Azon állás, melyet a kath. egyház a nemzet műveltségi és politikai történetében elfoglalt. megfelelt jelentőségének és súlyának a nemzet ügyei vezetésében.

A reformatio minden előhaladása mellett, törvényes országgyűlések soha sem támadták meg a hierarchia országrendi állását, és azon földbirtokot, melynél fogva az ország nagyjai sorában foglaltak helyet az egyház nagyjai. A mi elveszett — és némely alföldi egyházmegyének javait majdnem egészen elfoglalták a világi urak — soha sem látszott végkép elveszettnek.[1]) A csanádi, váradi, egri püspökök csak úgy szerepelnek az országnagyok közt a XVII. században, mint bármikor az előtt. Bethlen Gábor kisérlete, a magyar püspökök állását saecularisatio által a superintendensek szinvonalára szállítani le, nem sikerült, és a történeti fejlődésnek szükséges következése volt, hogy a török és protestáns fölött nyert diadal bére nagyrészt az egyházé legyen. Eszméi és emberei egyaránt segítették azt előidézni.

Jövedelemre nézve az egyház fejei vetekedhettek a leggazdagabb főurakkal. Az esztergomi érsek évi tiszta jövedelmét 360,000 frtra tették, az egri püspök 80,000, a nagy-váradi 70,000, a váczi, veszprémi és kalocsai 50— 50,000, a nyitrai és győri 40,000, a pécsi 30,000, a zágrábi 20,000 és végre a csanádi 9,000 frt évi jövedelmet élveztek.[2]) Ennek nagy részét, legalább a XVIII. században, egyházi és iskolai czélokra for-

---

[1]) Gr. Niczky Kristóf szerint (Staatskenntniss 8. fej.) a legtöbb birtok most is a klérus kezén van, de ha minden régi birtokát is visszanyerné, kevés főcsalád maradna meg.

[2]) Kancz. lev. 1784. 10112. számai a kalocsai, győri és nyitrai egyházmegyékre nézve körülbelül megegyeznek a Politisches Journal

dították. Ha tekintetbe veszszük, hogy e korban épült majd minden székesegyház, káptalani és iskolai épület, hogy a mellett kórházakra, tanítók fizetésére is kellett költeni, hogy általános elismerés szerint a jobbágynak papi birtokon volt legjobb dolga, könnyen belátjuk, hogy ekkor az ily óriási jövedelemmel rendelkező hivatal nem volt annyira sine cura, mint inkább kellően jutalmazott igazgatása a nemzet szellemi javainak. Oly gazdag főúr, mint gróf Batthyáni József, előbb kalocsai, azután esztergomi érsek, II. József korában a magyar egyház főpásztora, egyházai jövedelmén fölül még családi jövedelmeinek nagy részét is nevelési és vallásos czélokra fordította. [1])

Az egyházi rend, mint olyan, törvénynél fogva elsőnek tekintetett az ország rendei közt. [2]) Ünnepélyes alkalmaknál mindig egyházi emberek voltak a rendek szószólói: a felső tábláknál a főpapok, az alsónál a káptalanok követei.

Közöttük ismét a *prímás*nak kiválóan nagy a tekintélye. Nemcsak az általános egyház központi hatalmát sugározza vissza, melynek képviselője, [3]) egyúttal a nemzeti egyházi önkormányzatnak is mutatja e méltóság nyomait. Igaz, hogy már nem volt a király személynöke, mint régenten. [4]) Hanem megmaradt a király főtitkárának és, úgy szólva, részt vesz némely felségi jogban. Alattvalói vámmentesek. [5]) Úri székétől nem kell a megyéhez appellálni, hanem egyenesen a kir. táblához. Neki is vannak nemesei, különösen a Csallóközben, és donatiót is adhat, de csak »ad sexum masculinum« (férfiágra). [6]) Nemesei ép úgy felmentvék a harminczad alól, mint a királyéi. A királyi táblához ő is nevez ki két ülnököt, és ezeket az ország fizeti. [7]) A felső táblának már nem lehet

1783, 1165. l. alatt közölt adatokkal, mi az utóbbi hitelességét a többi diocesisre nézve is megállapítja.

[1]) Fessler X. k. 310. l.

[2]) 1609 : I. tvcz. Ürményi Jus. Publ. 11. §.

[3]) Legatus natus.

[4]) Niczky, Staatskenntniss. 8. fej.

[5]) Ürményi Jus. Publ. 13. §. 12. p.

[6]) Niczky, Staatskenntniss i. h.

[7]) Kancz. lev. 1785. 15237.

elnöke. Hanem ő ül az elnökhöz legközelebb, jobb keze felől, ő szavaz először, ő bontja fel a királytól az országgyűléshez intézett nádorajánló levelet. A királyt ő koronázza. A püspökök fölött itélő hatalmát elismeri az országgyűlés; [1]) a közjogi irók pedig azt tanítják, hogy beleegyezése nélkül az egyházi állapotokban nem lehet ujítás. [2])

Kisebb mértéküek, de még mindig igen jelentékenyek a többi főpapnak, különösen a kalocsainak és az egrinek kiváltságai. A püspökök, kivéve a csanádit és erdélyit, 1766-ban még magok nevezik ki káptalanukat. [3]) Nagy származás, kiváló érdem, és az a különös műveltség, mely mindig kitüntette a nyilvános ügyekbe is beavatott egyházi férfiakat, egyaránt emelték személyök tekintélyét. — II. József trónraléptekor Batthyáni József, Batthyáni Lajos nádor fia, volt az ország primása, ugyanaz, ki mint kalocsai érsek, egész magánjövedelmét is egyházi czélokra fordította. Egy oly iró, ki az egész kath. főpapság chronique scandaleuse-ét irta meg, felőle nem tud rosszabbat mondani, mint azt, hogy nagyon szerette a sakkjátékot. [4]) Kalocsa érseki székében b. Patachich Ádám ült, ősnemes horvát család ivadéka, ki előbb mint nagy-váradi püspök szintén családi vagyonából tartotta fenn az ottani főiskolát, és palotájában szállásolta el a növendékpapságot. [5]) Kalocsán ő építette az érseki residentiát, ő szervezte az ottani hatalmas és jól berendezett könyvtárt. [6]) A mellett tudományánál fogva oly nagy hirben állott, hogy latin stilusát a Bemboéhoz hasonlították. [7]) — Az egyházi triumviratus harmadik férfia Esterházy Károly gróf egri püspök, Esterházy Ferencz főkanczellár testvére, az, kinek emléke mai napig is legelevenebb. Az egészen egyháza érdekeit szolgáló főpapnak emléke ez, ki egyúttal mint mágnás, hazája és rendje érdekeinek egyaránt

---

[1]) 1560 : XVI. tvcz.

[2]) Niczky, Staatskenntniss. 8. fej.

[3]) Niczky i. m. u. o.

[4]) Gorani Joseph. Mémoires secrets et critique des cours, des gouvernemens et des moeurs de l'Italie. II. 208. l.

[5]) Fessler i. m. 315. l.

[6]) Majláth, N. Gesch. d. Magy. I. 45.

[7]) U. o.

hű őre, kinek minden származásnál és hivatalnál nagyobb tekintélyt biztosít jelleme tisztasága és akaratának ereje. Még, kiket kérlelhetetlenül üldözött, a protestánsok sem vonhatták meg tőle tiszteletöket. [1]) Egyáltalában még nem volt érezhető hiány apostoli successióban.

A magyar főpapok hatalmi körét kiválóan gyarapította az, hogy még a protestánsok fölött is gyakorolták a visitatió jogát. Tulajdonkép e jog tette egyházukat az elismert uralkodó vallássá. A visitatió, mint e joguk és méltóságuk külső kifejezése, legnagyobb pompa kifejtésével ment végbe. A harangok zúgtak, a lelkész és az elöljárók meszsze a falu előtt várták a magas vendéget. Vetekedtek egymással, melyik fogadja fényesebben. Ifjú nemesek, protestánsok úgy mint katholikusok, lóháton mentek elébe és kisérték a másik helységbe. Ha útja több megyére terjedett, gyakran 100 lovas fogadta a határnál. [2])

A püspököknek nemcsak jövedelmök, birtokuk és nagy egyházi munkakörük van: a világi kormány sem nélkülözheti belátásukat. Nemcsak az országgyűlésen szerepelnek, hanem a megyékben is. Még az 1756. évben az esztergomi érseken kivűl, ki nemcsak megyéjének, hanem Szepesnek is élén állott, főispán volt a kalocsai érsek Bácsban, az egri Hevesben és Külső-Szolnokban, a nyitrai Nyitrában, a győri, veszprémi, csanádi szintén megyéjökben, a pécsi Tolnában és Baranyában. Horvátországban is egyúttal Pozsegamegye főispánja volt a boszniai püspök. [3])

Még az állam fő kormányában is volt közvetlen részök. A kanczelláriánál mindig legalább egy egyházi tanácsos volt, a Helytartótanácsnál legalább kettő, a kir. táblánál legalább

---

[1]) Kazinczy Ferenczhez igy szólt: »Látja kemed édes uram, én a fekete formaruhát viselem, az nekem kötelességem, én pedig kötelességemet teljesíteni akarom.« Magyarországi utak. 23. l. Fessler pedig, ki 1777-ben őt működni látta, a püspökök mintaképének, fáradhatatlan apostolnak, lelkészsége szigorú igazgatójának, de egyúttal mintaképének a jámborságban, irja le.

[3]) Von dem Zustande der Protestanten in Ungarn von H. L. Lehmann von Detershagen. Bern, 1789. Von der Visitation der Bischöfe. 49. l.

[2]) Calendarium Jaurinense. 1756-ra.

három. A többi főhivatalnokság legnagyobb részét vallásos és magánérdek egyaránt köté hozzájok. És minthogy minden kormányszéknek működése, a törvények hű megtartása mellett is, többé-kevesbbé magán fogja viselni tagjai személyes meggyőződésének bélyegét, itt is a kormány egész szellemét a hierarchikus érdek lengi át. Hivatalos iratokban mint hűtleneknek és eretnekek szerepelnek az akatholikusok. A kormány feladatának tartja a vallásos érzés külső és jelentéktelen kifejezését is elősegíteni. Igy p. o. bőjt beálltakor maga a temesvári tartományi kormány rendelkezik halak beszerzéséről, hogy a város ebben ne lásson szükséget. [1])

A kanonokok és apátok közt sok követőre talált a praelatusok példája. Alapítványokban vetekedtek püspökeikkel. Gyöngyösi György váradi kanonok, ki 25,000 frtot, házát és egy kápolnát rendelt szegény nemes emberek eltartására és 27,000 frtot, majort és szőlőhegyet egy szegény-intézetre, a legegyszerűbb életmódot folytatta. Nem volt ezüst, csak ón evőeszköze, csak három ágyiruhája, ugyanannyi asztalkendője és hat borospohara. A kanonokok közt azonban, mint már 1741-ben panaszkodtak, sok volt az idegen. Ezek pedig nem igen versenyezhettek a többivel: hiányzott nálok a nép iránt való érdek és főpapjaink főmozgatója: a hazafiság.

A XVIII. század főpapjainak, úgy mint a kormánynak is egyik főigyekezete volt, nagy számban, a szükségletnek megfelelően előkésziteni alkalmas plébánosokat a nép oktatására. Láttuk, hogy eleinte kevés igényt lehetett csak emelni: nagy volt a föld és kevés a munkás, és alig megkezdett, elégtelen előképzéssel mentek falura a papok. Ezeknek műveltségi foka aztán — ha nem származtak előkelőbb családból, nem sokban különbözött nyájokétól. A pap, Bessenyei György szerint, félig úr, félig paraszt. [2]) B. Orczi Lőrincznek, a különben oly conservativ katholikus főúrnak egy költeményében az úr oly módon beszél káplánjával, mintha cselédje volna, és következtethetjük ebből, hogy az alsóbb rendű papság sorsa nem

[1]) Pesty Fr. Míveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században. Századok 1877. I. f. l.

[2]) Holmi 207. l.

lehetett valami irigylendő. Szirmay szerint a jézsuiták kezében levő papnöveldékből a lehető legmívetlenebb falusi lelkészek kerültek ki. A szerzet pedig ezt szántszándékkal tette, nehogy tudomány és míveltség által kitűnhessenek fölöttük.[1]) És ha a magyar papság mégis nagyobb tiszteletnek örvendett, mint minőt az angol élvezett a XVII. század vége felé, Macaulay szerint az okát inkább abban kell látnunk, hogy a kath. lelkészt egyháza szervezete függetlenebbé és tiszteletre méltóbbá teszi, mint a protestánst. Azonban művelt, világlátott és tolerans férfiak sem hiányoztak az alsó klérus soraiban: a tornai plébánost Kazinczy Ferencz Rousseau hires savoyai tikárjához hasonlítja. Mindenesetre: a csekély műveltségi fokkal együtt egy igen nagy erény gyakorlatában kellett kiválni az alsóbb kath. klérusnak: a lemondásében. Midőn összeállítják panaszaikat és kivánságaikat, 1785-ben ruházatra és bútorra egy évre csak körülbelül 120 frtot kérnek, élelemre 140 frtot, italra 48 frtot, szolgálatra vagy 130 frtot.[2]) Szellemi igényeik aránylag még csekélyebbek: azok kielégítésére szolgál papir, tinta és postapénz 10 forint értékben.[3])

A katholikus vallásos impulsus hatalmasságát bizonyítja, hogy még a XVIII. században hazánkban oly nevezetes és gyümölcsöző hajtást birt termelni, minő a *piaristák* rendje volt.[4]) Mint minden erős és eredményes mozgalom a kath. világban a reformatió óta, ez is Spanyolországból indúlt ki, és Olaszországban a pápai udvar körűl szilárdúlt és állapodott meg. Az oly megoszlott országban, minő hazánk volt, különösen az biztosított részökre elismerést és előremenetelt, hogy szabályaiknál fogva nem annyira a külső térítés, a propagatio fidei volt főfeladatuk, mint inkább a belső missió és

---

[1]) Fragm. Hist. Secr. 222. Exmissi pro parochis pagensibus rudissimi, sponte per Jesuvitas ita efformati, ne religionem eorum doctrina aut cultis moribus superemineant.

[2]) Kancz. levélt. 1785.

[3]) Egy 1790. évi hasonló tárgyú folyamodványban Gravamina cleris pastoralis Hungarici, Buda in jun. a papirra csak 3 frt van előirányozva; ellenben ott szerepel a *könyv* is 3 frt erejéig.

[4]) Az első piaristák ugyan már 1660-ban telepedtek Magyarországba, nagyobb jelentőségre azonban csak 1715. óta jutottak, midőn az országgyűlés őket befogadta.

különösen a tanítás. A jézsuiták is tanítottak. Azonban működésök e téren inkább csak eszköze volt térítésöknek, és rendjök és az egyház hatalma emelésének. Kiválóan az előkelők és hatalmasok gyermekeinek nevelését és lelkiismeretének vezetését iparkodtak kezökre nyerni, és szabályaik, a magok iránt annyira szigorú szerzeteseknek megengedték, hogy ez egyház-politikai czélok elérésére, enyhén itéljék meg az iskolában és a gyóntatószékben növendékeik erkölcsi hiányait. A harcznak voltak ők gyermekei; alkalmazkodni kellett a nemesi társadalom kizárólagos igényeihez és moráljához, ha uralkodni akartak fölöttök.[1]) Ha ők az egyházi szervezet aristokracziáját képezték, úgy a piaristák inkább demokratikus elemnek voltak mondhatók, a minthogy alapítójok Dalazanczi sz. József épen a legelhagyatottabb és legszegényebb néposztály gyermekeinek tanítására szentelte minden erejét. Ha még a katholikusok is azt vetették a jézsuiták szemére, hogy tudományban kitűnnek ugyan, hanem kelleténél többet foglalkoznak a politikával, úgy ez utóbbi vád az újabb szerzetet nem illette.[2]) Szegény volt, politikával nem foglalkozó, és mint tanítórend alkalmasnak látszott előbb-utóbb a jézsuiták helyét elfoglalni. Azok, kik egyházi nevelést akartak az ifjúság részére, de nem annak áthatását az engedelmesség és a forma tiszteletének jézsuita rendszerével, a piaristákba vetették reményöket. Pártfogóiknak pedig sem száma, sem befolyása nem volt csekély. A kegyesrend csakhamar collegiumokat és gymnasiumokat

[1]) A jézsuiták szabálya volt ugyan, hogy egyforma gondot fordítsanak szegényre és gazdagra, hanem egy főirójok (Sachini) mégis azon utasítást adja a tanítóknak, különösen a büntetés kiméresénél, hogy a kik most gyengék és jelentéktelenek, tán rövid idő múlva oly férfiakká lesznek, kik méltóságra, gazdagságra, hatalomra jutnak, úgy, hogy akkor kegyöket kell keresni és intésöktől függni. Molnár Aladár, a közokt. tört. M. O.-n. 139. l. j.

[2]) Erat quidem, quoad perfectionem omnis generis scientiarum societas haec excellens, sed quia aularum regiarum turbis contra institutum religionis se immiscuit et vel in sola Hungaria intolerantia sua et evangelicorum persecutione tot mala paravit, ut nobilissimum Regnum factionibus suis paene everteret et his artibus maximas divitias comparavit, non potuit hos fructus facere ad quorum finem instituta fuit. Szirmay, Fragm. Hist. Secr. 8. l.

rendezhetett be az ország legelső városaiban, Pesten, Debreczenben, Szegeden, Kalocsán. Végleges diadala előjelének a jezsuiták fölött volt tekinthető, hogy Mária Terézia 1767-ben reá bízta az újonnan alapított és gazdagon fölszerelt váczi nemesi akadémia vezetését.[1]) Hogy pedig köztök és a jezsuiták közt nemcsak öntudatlan volt az ellentét, hanem gyakran igen éles, bizonyítják egy kitűnő tagtársuknak, Dugonics Adrásnak följegyzései.[2]) Az ellentétet a két rend közt abban keresték, hogy a jezsuiták inkább *egyházi* oktatást nyújtottak, a kegyes-rend *világit*, melynél a hittudomány nem játszik oly nagy szerepet.[3]) Szerintünk még inkább abban áll, hogy a jezsuiták szervezetében minden a támadásra volt berendezve és állásuk szilárdságának múlhatatlan kellékét képezte a fényes, legalább külsőleg fényes, eredmény. A piaristák rendszere nem tette szükségessé az erőnek oly egyoldalú megfeszítését: nem érhettek el oly világra szóló eredményeket, de másrészt, mérsékelt és humánus irányuknál fogva, nem is szólítottak magok ellen fegyverre annyi hatalmas és jogosult eszmét és érdeket.

Nemzeti szempontból az egyház belső erejének megismerése mellett legfontosabb a protestantismus ellen folytatott küzdelme. Azonban, ha csak vázlatát is adjuk ama korszak mozgalmának, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyar katholikus társadalom nemcsak elvált felét igyekezett újra magába olvasztani, hanem a görög-keleti egyház híveit is, kik hazánkban nemcsak egyház, hanem nemzetiség és műveltség dolgában is elkülönített részt képeztek. Már megemlékeztünk arról, hogy a kath. főpapság mint használta fel politikai és földesúri hatalmát a ráczság beolvasztására.[4]) A térítésnél még erősebb érdekek működtek közre: nemcsak a vallási és földesúri, hanem az állami és műveltségi is. A hány szerb és oláh áttért, annyival csekélyebb lett az idegen hata-

---

[1]) Krones i. m. 98. l. figyelmeztet arra, hogy Katona, különben annyira pontos és kimerítő történetében, erről nem tesz említést.

[2]) Nemz. Múzeum kézirata. Dugonics többek közt legnagyobb örömét fejezi ki a jezs. rend eltörlése fölött.

[3]) Merkur für Ungarn. Kovachich 1787. 12. l. a magyar iskolaügy fejlődése áttekintésében.

[4]) Ld. Nemzetiség cz. fejezetet.

lomnak, különösen az orosznak befolyása az országban.[1]) Saját papságától pedig, mely maga is a műveltség legalacsonyabb fokán állott és a szegénység minden bűnében el volt merülve, nem várhatta a kormány a lakosság nevelését, a rablástól és nomádságtól elszoktatását, rendes polgári életre vezetését. Mindezen törekvések közös eredménye volt az unió létrehozása és a görög egyesült püspökségek és egyházak szervezése. Horvátországban, Kőrösön, Váradon és Erdélyben alakultak meg ez egyházak, a munkácsi görög-egyesült egyház pedig ugyan e korban (1771.) tétetett függetlenné az egri püspöki megyétől.[2])

Legteljesebben az unio ott sikerült, hol csak a köznép volt máshitű, uralkodó osztály nélkül: a ruthéneknél. Már sokkal kevesebb eredménye volt a rendes hierarchia és nagy tiszteletben álló kalugyerek által szervezett és összetartott szerbeknél és oláhoknál. Mint a térítésnek, úgy az ellenállásnak okai is nem tisztán vallásosak voltak, hanem még tán nagyobb mértékben nemzetiségiek és az illető népek alacsony kultur állapotában gyökerezők. Különösen az 1755-ben kitört zendülés volt nagy mértékű: 30,000-re tették a katonai és vallásos elnyomás ellen Horvátországban felkeltek számát.[3])

Már egykorúaknál találjuk ama panaszt, hogy a hierarchia megelégedett a külső térítéssel, új híveinek műveltségére és polgárosodására azonban nem is kivánt nagyobb hatást gyakorolni. A helyett, hogy e félvadak papjait, kikhez rendkivül ragaszkodnak, népök derék tanítóivá avatnák, kik tekintélyök által nyájokat jó polgárokká tennék, megelégedtek azzal, hogy időről-időre megvesztegettek egy dicsvágyó vagy fukar praelatust, hogy térjen át az uralkodó vallásra. Az a nyáj, melyet

[1]) Hogy Mária Terézia előtt nem volt titok e veszély, bizonyítja 1762. okt. 21. nyilatkozata: »Oly fontos az oroszok ügye Magyarországon, hogy a legveszélyesebb következésektől lehet félni. A nemzet nagyon intrigáns és csalfa, ha külső támogatásra is számíthat, igen nagy baj származhatik belőle. Két uralkodás vagy protektió nem lehet egy országban.« Ld. II. József első terjeszkedési tervei czimű czikkemet. Századok 1880. III. sz.

[2]) Krones i. m. 89. l.

[3]) Berlini kir. levéltár.

az ily cselszövő magával vont, csak nevét változtatta. Görög barbárokból katholikus barbárok lettek, ez volt az egész. [1])

A görök papokat, műveltségökre nézve, egy utazó a frank papokhoz hasonlítja, Nagy Károly korában. A legtöbb nem tud írni sem olvasni, sem tizig számolni. Olyan, ki közöttök igen nagy tudós hírében állott, elbeszélte az utazónak, hogy a trójai háborút a görög és római császárok, a franczia király és a hét választó vitte Trója ellen. [2]) A hivatalos aktákból látjuk, hogy élelmöket leginkább baromkereskedéssel szerezik, a lopás is elég gyakori köztök. Főpapjaik között oly bűnök vannak divatban, melyek egy műveltebb uralkodó osztálynak egy elvadult szolgai néppel érintkezéséből erednek.

Hogy mennyire kezdetén vannak e népek, még a már uniáltak is, a társadalmi műveltségnek, annak bebizonyítására elég lesz az az egy adat, hogy az ujonnan alakúlt görög-egyesült nagyváradi püspökség *lelkészei* közt, az illető egyházmegye első schematismusában, alig egynek áll ott a családi neve: keresztnevökkel vannak csak megjelölve. [3])

Különben kétségtelen, hogy a keleti Magyarország elmagyarosodásának és polgárosodásának semmi sem képezte nagyobb akadályát, mint a kath. egyháznak a protestantismus ellen folytatott harcza. Úgy szólva csak a katholikus *térítők* érintkezhettek ott az oláhokkal és oroszokkal, nem egész néptömegek. A református lakosságot és földesuraságot pedig egyrészt magasabb műveltsége, másrészt kizárólagossága akadályozta meg abban, hogy e szegény, elhagyott és elmaradt népnek nevelője legyen. Az, hogy a katholikus főpap mint térítő, a református nemes mint földesúr állott szemben a néppel, okozta, hogy ruthének és oláhok csakhamar belátták, hova kell fordulniok a kettős elnyomás ellenében. Ez vetette a bécsi udvar karjaiba mindazokat, kiket társadalmi állásuk nem csatolt a magyar nemességhez.

---

[1]) Briefe eines Franz. I. 458. l.

[2]) U. o. 459. l. Ld. a határőrvidék műveltségi állapotára nézve, Schlözer Staatsanzeigen I. 1782. 360—365. l.

[3]) A nagyváradi püsp. calendarium 1765-ből. Nemzeti Muzeum.

IV.

Összefoglalva mindent: a kath. főpapság külső erejét és gazdagságát úgy, mint belső buzgalmát, a jezsuiták tudományát és ügyességét, végre a kath. vallásos eszmének szoros összeköttetését az állami hatalommal, szinte csodálatosnak látszik, hogyan tarthatta magát fönn ellenében annyi veszteség után is, a két részre oszlott, központi vezetésétől és a külső államokkal való összeköttetésétől megfosztott protestantismus.

Tisztán a dogmák és erkölcsök tana e kérdésre nem felel meg. Hisz ama impulsus szerint itélve, mely Pázmány korában a római egyházat áthatotta és előrevitte, azt kellene hinni, hogy Magyarország teljes megtérésének még a XVII. század folyamában kell végbemennie.

A vallásos tanok története bizonyítja, hogy legvégső létjoguk bármily mélyen gyökerezzék is az egyéni lelkiismeretben, szervezetök és fejlődésök, mindig a politikai, nemzeti és társadalmi élethez kötötte őket.

A katholiczismus hanyatlása hazánkban összeesett a török hódítással, a királyi hatalom gyöngítésével. Újjászületése által egyszersmind a nemzeti eszmének és a királyi hatalom kiterjesztésének segíti és készíti elő diadalát. A katholiczismus, mint egyáltalában Európaszerte, úgy nálunk is, a nagy udvarok köré csoportosuló egyházi és világi aristokratiának vallása. Nem dogmái tették azzá, hanem történeti fejlődése.

A magyar nemesség között még a XVI. században tán egyenlő számmal és súlylyal bír a lutheránus rész a kálvinistával. A XVII. század folyamában az ágostai hitvallás a magyarság körében nagyon elhanyatlik és inkább csak a német és tót vidéken marad meg. A református vallás ellenben, veszt ugyan régi teréből, hanem a magyar köznemesség zöme mégis hű marad hozzá. E sajátságos jelenség megmagyarázására alig szolgálhat más, mint ha Európaszerte szemügyre veszszük, minő volt a két protestáns felekezet országainak politikai és társadalmi állapota.

A lutheránusokat illetőleg szembetünő, hogy felekezetök főországaiban a fejedelmi hatalom vagy már erősen ki van

fejlődve, vagy mind inkább uralomra jut. A fejedelmek mellett, különösen északi Németországban és Dániában, inkább hivatalos arisztokratiát találunk, mint rendeket. Azonkivül hozzájok tartozik több, szorgalma és ipara által kiváló birodalmi város.

A kálvinismus politikai elterjedését jellemzi, hogy azt köznemesi és városi respublikák vallják. Svájczban Genf és Bern patricius köztársaságaiból indul ki. Francziaországban leginkább a köznemesség és a délnyugati városok karolják föl. Skótországban elterjedése és pártolása egyik főeszköze a lázongó nemességnek a királyi hatalom megbuktatására. Hollandiában végre a nagy kereskedő városok szövetsége alapította meg a reformatiót a katholikus király és a főnemesek által kormányzott Belgium ellenében.

Nem politikát irunk, hanem történetet. És ha a XVIII. és XIX. században kifejlett állami eszmék behatása alatt a politika és az egyház szoros kapcsolata már elmosódott is, mégis figyelemre méltónak látszik az a tény, hogy monarchikus államban a genfi reformatió soha sem terjedett el, vagy legalább nem birta magát fentartani. Léte mintegy hozzá látszik kötve a szabadabb nemesi és polgári alkotmányokhoz. Bizonyára egyházuk formája hozza ezt magával: a ki résztvesz a legmagasabb szervezetnek, egyházának igazgatásában és nem tűr hierarchiát maga fölött, természetes, ha nem engedi, hogy politikai és vallásos érdekei fölött döntsenek nélküle, vagy ellene. A XVII. szászadban Magyarország nemzeti és rendi okoknál fogva érdekeit elválasztva látta az uralkodóházétól és a kormányétól. Ez az oppositió abban nyerte kifejezését, hogy a magyar köznemesség, mint a rendi és nemzeti szellem őrzője, kálvinista maradt. Ép úgy kálvinista lett és maradt Debreczenben, Kecskeméten, Komáromban a magyar városi osztály. A vallás és egyházi forma itt mintegy a közös nemzeti és rendi érzésnek volt alkotó és kiegészitő része.

Ebben kell felismernünk a reformatió fennmaradásának létokát a magyar nemzet keblében. A katholiczismusnak az államalkotás óta a pogányok ellen viselt háborúk képezték főtraditióját, a kálvinismusnak a majdnem ép oly régi harczok az alkotmányért és az újabbak vallásért és nemzetért. A ma-

gyar történet gazdagsága abban áll, hogy mindegyik egyaránt hivatkozhatott nagy eszmékre és emlékekre: mindegyiknél nagy férfiaiban gyökerezik nemcsak a pártnak, hanem az egész magyarságnak dicsősége.

Az ágostai hitvallás, melynek kormányzata inkább papi és tanítói hivatalnokainak és a fejedelemnek volt kezében, a magyar nemesi osztályra nem bírt ezzel a szervező hatással. Azonfölül nem tagadhatta meg soha német eredetét. Ott talált nálunk hazát, hol műveltebb idegen nyelvű polgárságok fogadhatták be. Összeköttetéseik a felekezet fészkeivel kereskedés és tanulmányozás terén oly élénkek és folytonosak voltak, hogy már ez egy oknál fogva sem fejlődhetett ki köztök külön nemzeti műveltség.

A kálvinistáknál is szükséges volt az idegen főiskolák látogatása, a vallás fentartására. Hisz a reformatió mindenütt ép úgy újítás és átalakítás volt a tudománynak és az iskolai életnek, mint a hitnek birodalmában. Heidelbergába, Svájcznak és Hollandiának főiskoláiba, sőt Anglia egyetemeibe küldik a nagy református erdélyi fejedelmek és később az általok alapított intézetek, felekezetök kiválóbb ifjait. Nem fiatal korukban mentek ki, hanem már ismerték hazájok állapotát, sajátos viszonyait, midőn idegen szerencsésebb országok magasabb és szélesebb körű műveltsége hatott szellemökre. A tudomány kincseit hozták haza, de értök cserében nem hagytak künn drágábbat: nemzeti érzésöket.

Ime, ez a két oldala a magyar kálvinistaságnak. Főerejét a tősgyökeres magyar nyelvű és gondolkozású nemesség és polgárság képezi, mely politikai és vallásos meggyőződésből és rendi érdekből egyaránt ragaszkodik ahhoz, a mi van, még jobban ahhoz, a mi volt; és gyanúval és félelemmel szemlél minden jövő változást. Másrészt a külföldi tudománynyal való folytonos érintkezés, mely mintegy műveltségi alapját képezi fenállásának, kényszeríti arra, hogy megismerkedjék az európai szellem legújabb áramlásaival. Csakis az európai protestáns tudomány és műveltség arsenáljából vehették szellemi fegyvereiket a jezsuiták ellen, úgy mint tisztán nemzeti érzésök, rendi és társadalmi kiváltságuk, volt főfegyverök az udvar és a katholikus társadalom hatalma ellenében.

E kettős szellemnek képezi kifolyását a református magyarság minden intézménye, első sorban iskolai szervezetök. És a XVIII. században ez volt a felekezetnek egyedüli fennálló, összetartó kapcsa, miután a superintendensek és a kurátorok tevékenysége mind szűkebb korlátok közé szoríttatott.

A főiskolákban, különösen a debreczeniben és patakiban, érintkezett egymással a két ellentétes elem: az idegen földet bejárt, az európai irodalomnak bizonyos szinvonalát elért tanár és tudós és a falusi nemesember, ki nem annyira szaktanulmány folytatására, mint socialis állásánál fogva, élt a collegium falai közt. Magok a tanárok és papok gyakran egész dynastiákat képeztek: mintegy örökös volt köztük a tudomány és a külfölddel való érintkezés. Ezek, kik eleve papságra vagy tanítóságra készültek, mint togatusok a collegiumban is elkülönűltek a nemes ifjaktól, a publikusoktól.[1]) Nemcsak a vallás, még inkább a társadalmi szervezet hasonlósága tette e collegiumokat és a bennök pezsgő életet annyira hasonlóvá a szintoly nevű angol intézetekhez. Mindkét helyütt, a vallás és egyház czéljait szolgáló tudomány mellett, bizonyos társadalmi közös műveltség elsajátítása a gentry fiai által, képezte a fő feladatot. A szegény pap, tanító vagy civis fia és a büszke megyei úr örököse, az iskolában sem voltak egyenlők. Az elsőnek mégis a tanulás képezte fő foglalkozását, a másikét inkább a testgyakorlat. Csak ritka kivétel volt az olyan tudós, mint Piskárkosi Szilágyi Sámuel, a későbbi superintendens, maga is debreczeni tanár fia, ki »lovaglásban, kardforgatásban, tánczban és korcsolyázásban épen úgy mulá fölül minden társát, mint iskolai tudományában tartatott elsőnek.«[2]) Hanem mindamellett közös volt mindkettőnél a testi és lelki gymnastika módszere és csakis ez magyarázza meg, hogy annyi fiatalságot oly tisztán lehetett együtt tartani, mint ott történt.

Kazinczy Ferencz önéletrajza gyönyörű képét nyújtja az e korbeli pataki iskola-életnek. A fiatal nemes nem az iskolának, hanem az életnek és magának tanúl és csak nagyon kevés

[1]) Publici, adeliche Jünglinge, die nicht Theologie studieren. Gr. Teleki Dom. Reisen. 30. l.

[2]) Tudományos Gyüjtemény 1820. VIII. köt. 93—109. l. Kazinczy Ferencztől.

útmutatást nyer tanáraitól, kik magasan trónolnak fölötte.[1]) Egy idősebb deák vezeti be az ifjat a tudomány kezdeteibe, így a lehető legszebb és leghasznosabb baráti köteléket készíti elő az iskola. A deák maga, igaz nem tudott sokat és nem minden publicus volt Kazinczy, ki maga akart volna dolgozni és olvasni. Azonban bármennyi nyerseség volt is a nagy szabadság következése, romlottságról nincs szó és a félrevezetett ifjakat könnyen hajtja a jóra vissza a professor egy szava.

»És mégis Patak, minden fogyatkozások mellett, mely fiakat nevele már akkor is! Mert a tanulás inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól, mert Pataknak 20,000 kötetnyi bibliothecája van és a könyvek a tanulók szobáiba is kiadattak, és mert az igyeksző gyertyát gyújt a másika gyertyájánál.« Boldog »a ki ott tanula.« Ily büszke a régi patakiánus ama helyre, mely a magyarországi reformátusok nagyobb felét látta el akkor tanítókkal, papokkal és világi vezetőkkel egyaránt.

Még kitüntetőbb, bár tán nem egészen oly őszinte, egy más pataki deáknak, Bessenyei Györgynek itélete[2]) a múzsák e helyéről: »Erkölcsökre nézve vedd fel Magyarországba a reformátusok pataki, debreczeni oskolájukat, csudát fogsz bennök találni. Hiszed-e, ha mondom, hogy köztök forogván nyolcz esztendős koromtól fogva, soha életembe semmi fertelmességről nálok még csak nem is hallottam.«[3]) »Ha már a protestánsok, a pataki, debreczeni tanítókat a nevelésnek erkölcseire nézve tekintik, valósággal megbecsülhetetlen embereket látnak bennek, kiknek érdemeiket e részbe soha nem jutalmazhatják, sem hálálhatják eléggé.«[4]) De már az öltözettel, divattal, egyáltalában nem ért egyet, hanem azért »nem kell ezeket az öltözetbe, erkölcsbe megháborgatni.«[5]) És ha olyan megbecsülhetetlen is tiszta életök, »a tanítás módjába változást szenved-

[1]) Pályám emlékezete. 18—30. l. 1769—1776. volt Patakon.

[2]) Bessenyei György, midőn e sorokat irá, bár tán már katholikus vallásra tért, a helv. hitvallásúak ágense volt Bécsben.

[3]) Holmi. Belső Nevelés czím a. 97. l.

[4]) U. o. 99. l.

[5]) A debreczeni deák ruha leirása és rajza Szücs István Debreczen város tört. III. k. 926. l. hoz.

hetnek. Szüntelen a classicus auctorokat kell recitálni, a többi világról szó sincsen.« [1])

Ez a tisztán formai tanítás, minden más eltérés daczára, körülbelül egy niveaun tartotta a protestáns iskolákat a jezsuiták iskoláival. És ha a katholikusok általánosan panaszkodnak, hogy jobban és többet tanulnak a protestánsok, mint az ő ifjaik, az okot nem az iskolában kell keresnünk, hanem az emezeknél divó nagyobb szabadságban, mely, ha megtűrt sok gyengét, legalább a tehetséget nem nyomta el. Másrészt a lutheránusoknál csakugyan a XVIII. század kezdete óta, mind nagyobb tért nyert az oktatásban a reális irány, különösen Bél Mátyás fáradozásai következtében.

A tanitók és a vallási és iskolai intézeteket fentartó nemesek közötti viszony, a protestánsoknál vajmi ritkán volt olyan, hogy abból azon intézetekre nézve sok jó háramlik. Debreczenben, az igaz, a város mint patronus, úgy őrzi főiskoláját, mint szeme fényét. Hanem azon nemeseknek száma, kik őseik áldozatkészségét követték, annál csekélyebbé lett, minél inkább szükség lett volna nagyobb támogatásra, a szorongató veszélyek között. Beleznay Miklós generális volt Mária Terézia korában a kálvinista iskolák főpatronusa. [2]) Csak olvasni kell, szegény Keresztesi József irányában hogyan viselte magát Nagyváradon egyik legelőkelőbb úricsalád, hogy belássuk, hogy a tudomány bajnoka és a nép buzgó tanítója nem nyerte még meg az elismerést, mely egyik legbiztosabb jele a műveltség emelkedésének. [3]) Itt is folytonos volt a küzdelem az episcopalis és a presbyterianus irányok közt, és minél inkább reászorult az egyház a világi támaszra, annál függőbb viszonyba jutottak a papok az egyházkerületek és községek világi elöljáróival. Különösen lealázó volt a *papmarasztás.* A lelkész állása soha sem tekintetett véglegesnek: a község, ha akarta, évrőlévre megmarasztotta. Ugyanaz a gyakorlat dívott a tanárokkal szemben, még Debreczenben és Patakon is.[4]) Az ágostai hitval-

---

[1]) Holmi 102. l.

[2]) Kazinczy F. pályám Emlék. 21. l.

[3]) Keresztesi József Naplója. Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéről. A Tisza család elleni panasz. 55. és 101. l.

[4]) A Magyar Hirmondó « 1782. szerint, akkor kezd a papmarasz-

lásnak egyik legbuzgóbb és legtudósabb tanítója, az első magyar újság kiadója, Ráth Mátyás írja, hogy előkelő és gazdag hitfeleinek közönyössége és önzése lesz az oka, ha Magyarországon a protestáns iskolákat nem sokára becsukják, a lelkészek pedig lopni lesznek kénytelenek, mint a pópák. [1]) Most is van már köztök, ki inkább fegyházba való, mint szószékbe.

Ez iskolák elvétele körűl folyt a főküzdelem a katholiczismus és a két protestáns egyház közt. A jobbágyság nem állhatott ellen egyedűl; az uralkodó osztályt, míg az alkotmány fennállott, csak e helyen lehetett fontos életérdekében megtámadni. A kik valaha azon iskolába jártak, most mint meglett férfiak védték őket, tán nem annyira mint a tudomány és egyház, hanem mint a magyarság és a nemesi rend bástyáit. [2]) Barkóczi primásról mondották, hogy tervet dolgozott ki minden akatholikus iskolának elvételére. [3]) Hanem a kurátorok és az egész protestáns nemesség mégis elég erősek voltak ezt megakadályozni. Külföldről, különösen Angliából is jött némi pénzsegély. Az udvarnál hatalmas szószóló volt Beleznay Miklós és más protestáns főtisztek. Azonban ez mégsem érintette annyira a nemesi rendet, ellentéte a katholikusokkal inkább csak politikai volt: megfosztatott részétől az ország kormányában, azt kellett visszanyerni.

A protestáns iróknál és tudósoknál ellenben, kiknek egész anyagi és szellemi léte ez iskolákhoz volt kötve, sokkal élesebben nyilatkozik az elnyomás érzése. Itt ismét a lutheránusok az elkeseredettek: ők szenvedtek legtöbbet és nekik nincs annyi kapcsuk az országhoz, mint a reformátusoknak. Ezek is várva-várták a jobb nap derengését. Keresztesi József a távoli Hollandiában, Trajectumban (Utrecht) így imádkozott 1779-ben, az ott tanuló magyar ifjakkal együtt: »Tegyed jóakaróivá a te magyar Israelednek az ő ellenségeit és adj

---

tás divatja megszűnni. De Keresztesi Naplójában még 1787-ben is megemlékezik róla, i. m. 151. l.

[1]) Schlözer Staatsanzeigen 1788.

[2]) Kazinczy és testvére voltak Patakon az első deákok, kik *németül* tudtak. Nem tudott németül deákkorában sem Vay József, sem Lónyai László és Menyhért. Pályám Emlék. 16. l.

[3]) Zustand der Protestanten von Lehmann. 81. l.

már valaha enyhűlést és pihenést ő nekie és szedjed tömlődbe könyhullatásait, vegyed füledbe nyögéseit és szabadítsd meg. Hajtsad a hatalmasságokat rajtunk való szánakozásra és könyörületességre, birjad jóra felséges királyné asszonyunkat és tanácsosit.« [1])

Mária Terézia, a hierarchiában és főnemességben látva birodalma főtámaszait, szive meggyőződését és államai érdekét egyaránt vélte követni, midőn a katholikus társadalomnak szabad tért engedett Magyarországon, protestáns testvérei ellen. De épen úgy, a mint a közös nemzeti veszélyek ellen, az országgyűléseken kezet fogtak katholikusok és protestánsok, felmerülhetett Bécsben, a tisztán politikai érdekeket követő férfiak közt azon eszme, hogy a mint eddig is felhasználták a görög nem egyesült vallásúakat, most a sújtott és lealázott akatholiczismus segélyével, mely csak félve közeledhetett a trónushoz, fordítsák ki sarkaiból a magyar önállóságot és függetlenséget. [2]) Azon röpiratokat és könyveket olvasva, melyeket lutheránusok irtak 1790-ben, belátjuk, hogy legalább köztök nagy jövője lehetett azon eszmének.

V.

A katholikusok és reformátusok ellenben, minden vallásos és politikai ellentét daczára, mégis egy haza fiai. Az első erőszakos térítések és érdek előidézte áttérések után be lehetett látni, hogy a kálvinista vallás erőszakos megtámadása igen nagy veszélylyel jár az egész nemzetre nézve. Azután a közös társadalmi állás, a nemesi életmód szabadsága, a megyei és országgyűlések mind fentartották mindig az összeköttetést a ketté vált nemzet két fele közt. Már Mária Terézia korában, midőn a hierarchia még hatalma és befolyása tetőpontján állott, mutatja több tény, hogy a két vallás tagjai közötti ellentétet áthídalja sok, a mi mindegyikben közös.

Először, fontos a közös műveltség érzése és a vágy azt a forrásokból meríteni. Bajtay Antal kegyesrendi, később II. József nevelője és erdélyi püspök, midőn 1747-ben az ifjú br.

---

[1]) Krónika 15. l.

[2]) Maximae Status pro Regno Hungariae per Trans. Grossing. Múz. kéz. fol. lat. 471. sz.

Andrássynak mintegy tantervet ir elő, a protestáns irókról sem feledkezik meg. [1]) *Fessler* elbeszéli, hogy szellemi fejlődésére legnagyobb hatással volt Podmaniczky lutheránus úrral való ismeretsége. Ez klastromától, Besnyőtől félóranyira lakott, Aszódon, és a zárdának gyakran szivesen látott vendége volt. »Mindíg szeretett a zárda fiatalabb tagjaival mulatni s érdeklődött foglalkozásaik iránt. Egyszer az én czellámba is jött, és kérdésére, hogy mivel foglalkozom, azt feleltem: olvasással és tanulással. Elhozta nekem Fleury és Muratori szabadelvű műveit, ezek tanulmányozását hathatósan ajánlva.« [2]) A jezsuita Katona István egész csodálkozással mondja, hogy műveit még akatholikusok is méltatják. [3]) A kalocsai érsek megdicséri Horányit, mert szépen ir a protestánsok felől. [4])

A nemesség ünnepélyek, névnapok, tisztujítások, beiktatások alkalmával érintkezik minden tekintet nélkül a vallásra, Beleznay generális névnapján nemcsak br. Orczi Lőrincz van jelen, hanem Niczky Kristóf is. Patakon, 1779-ben gr. Pálffy Károly főispáni beiktatásakor a reform. professorok és deákok versekkel ünnepelik az új főispánt és beiktatóját, az egri püspököt. Ez pedig, a nagy térítő, magához szólítja a tanuló gyermekek közt Kazinczy Ferencz öcscsét.

A humanitás sem látott különbséget a két vallás hivei közt. Maga a herczegprimás, Batthyáni József, éhség alkalmával csak úgy gondoskodott református jobbágyairól, mint a többiről. [5])

A mi pedig a protestánsok érzelmeit illeti, maga Szeicz Leo, az Igaz Magyar irója, jelenti ki, hogy közöttök »semmi olyas goromba intolerantismust nem tapasztalt.« »Sőt, midőn én a Tiszántúl a kálvinisták között forogtam, nemcsak semmi gorombasággal nem illettek engem, hanem különös szivességgel fogadtak s bőjti napon, bőjti eleségeket is főztek számomra, sőt ők is bőjtöltek velem, csak hogy ő nekik a hal mellett csir-

---

[1]) Levele akad. levéltár okt. 57.

[2]) Fessler Ignácz Aurél. Századok, 1878. VII. füz. 622. l. Abafi Lajostól.

[3]) Kancz. lev. 1784. 2036. sz.

[4]) Igaz Magyar I. 149.

[5]) Nemz. Múz. kézir. m. 569. sz. Egy ref. iskolamester dicsérő verse.

késkéjök is volt.[1]) A hit dolga elő sem igen fordúl.« A sárospataki iskola vizsgáira meg szokták hivni a helybeli jezsuitákat is. kik pedig különben kérlelhetetlen ellenségei voltak az iskolának. [2])

A vallásos érzelmek, a mennyiben a két felekezet egymás elleni küzdelmét előidézték, annyira telítve voltak politikai indokokkal, hogy azok hiányában: mihelyt t. i. a hivatalok a protestánsok előtt ismét megnyiltak, a gyülöletnek már alig volt tárgya. És épen e korban egy közös ellenség támadja meg mind a két egyházat és minden egyházat egyaránt.

A XVIII. század eleje óta a mind hatalmasabban előrenyomuló vallástalanság és indifferentismus első sorban a római egyházat veszélyeztette ugyan. azonban már létezésénél fogva fenyegetés volt minden positiv vallásra nézve. A magyar kir. Helytartótanács már 1767-ben ad ki rendeletet, hogy terjedésének gátat vessenek. Az 1768. nov. 21-ki instructio a főispánoknak meghagyja, hogy az atheistákat és indifferenseket büntessék meg. A római hierarchia legbuzgóbb előharczosai készek voltak ugyan tolerálni az akatholikusokat, mig ki nem lehet őket veszély nélkül gyomlálni.[3]) az »aufkläristák«-kal azonban nem léphetnek fegyverszünetre.[4])

A magyarság egyházi szakadása e korban sem szünik meg. Egy ideig végveszélylyel küzd a református egyház, azonban a társadalmi és politikai viszonyokban rejlő mély gyökerei megmentik. És még mielőtt egy vallásilag indifferens külső hatalom felhasználhatná a politikai egyenjogusága visszanyeréseért küzdő protestánsokat a hierarchia és arisztokratia által fentartott állapotok ostromlására, kezd már lelohadni a két felekezetnek egymás ellen való haragja, és inkább közös ellenség ellen fordúl.

A vallásos szakadás, mely a XVIII. század elején még végzetes lehetett a magyarságra nézve, 1780 felé már nem hozhatott veszélyt, csak kellemetlenséget. A különböző tanok és formák daczára, oly erős volt a nemesség társadalmi hatalma

---

[1]) Igaz Magyar I. 150—151. l.

[2]) Molnár Aladár. A közokt. tört. I. 422. l.

[3]) Igaz Magyar III. 51. l.

[4]) U. o. III. Előszó XI.

és összetartása, hogy még e legszélesebb választónak áthidalását is megkezdette. Műveltség dolgában pedig nem ellenség a kettő, a humanizmusban, a classicusok művelésében és utánzásában látja mindegyik műveltségi eszméjét. Csakhogy mig a katholikusok, jezsuita befolyás alatt, a szellem minden terén inkább ragaszkodnak a régihez, a protestánsok, részben vallásuk szelleménél, részben Európával való belső összeköttetésöknél fogva, inkább hajlanak a szabadabb formákhoz politikában és irodalomban.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A királyi hatalom és az állam kormánya.

A középkori nemzetek hierarchiai és arisztokratikus szervezete egyaránt megkövetelte, hogy király álljon az ország élén. A koronázás szentsége által megszentelt személye kötötte a különben világi államot az isteni birodalomhoz. A király az egyház védője: bűneiért nemzete lakol, érdemeiért nemzete veszi jutalmát. Mint első lovagja népének, ő képviseli azt a keresztyénség más népeinek fejedelmeivel szemben legméltóbban; ő viszi csatába a nemeseket, az ő hódításai növelik népe dicsőségét, kudarczát az ország vére és földje fizeti meg.

A király azonban nemcsak a kiváltságos osztályoknak áll az élén: feje ő az egész országnak; nemcsak egyes rendeknek, hanem egész népének javát kell, hogy munkálja. Ilyen szellemben tűzi ki feladatát a magyarok első királya, a szentírást és politikai érdeket egyaránt tartva szem előtt.[1]) A király isteni parancs szerint igazgatja birodalmát, követve a régi és új Felségeket, és elrendeli népének, hogy becsületes életet éljen, úgy, hogy necsak isteni, hanem világi törvények által is legyen szabályozva.[2]) A mellett, hogy a maga diszét, az egyház tiszteletét, a főpapok méltóságát, kormányzói és vitézi becsületét fentartja és gyarapítja, a nemzetnek mint egésznek kell javáról gondoskodnia. Ezért adta kezébe isten a hatalmat. És ha Európaszerte az egyház mellett a királyság volt a műveltebb

---

[1]) Szent István intése fiához X. fej. Non solum parentele et cognacioni, vel principibus et ducibus, sive vicinis et incolis eis propitius, verum etiam extraneis.

[2]) Bevezetés Sz. István törvénykönyvéhez.

szervezés fő előmozdítója, ritka helyen volt a nemzet egész történeti élete annyira királyaiban központosítva, mint nálunk. Mert a magyaroknál nemcsak az egyház fölkentje, a lovagok elseje a király, hanem a régi katonai szervezet értelmében, mindenek fölött az egész nemzetnek, a szabadoknak vezére.

A középkorban a királyság ideálját a szentirás és a római birodalom traditiója szabta meg. Ezek szerint a királynak mint Isten helytartójának, vagy a nép majestása hordozójának, hatalma van tenni mindazt, mit országa érdekében jónak tart. De bibliai és profán történeti példák egyaránt bizonyították, hogy a királyi hatalom nem mindig indul tisztán a nemzet érdekei után. Mióta pedig a középkori társadalom megalakult, történetének minden lapja bizonyítja, mily nehéz körülirni a király hatalmi körét, a kiváltságos rendek sajátos érdekei és igényei ellenében.

A nemzetnek megalkotása, a keresztyén hatalmak első sorába felvétele, megvédése császár és pápa ellen, az ország határai terjesztése, mindez Árpád-kori királyaink nevéhez volt fűzve. A következő korban idegen eredetű királyok Európaszerte híressé és dicsővé teszik a magyar nevet, Hunyadi Mátyás pedig nemcsak a hatalomnak, hanem a műveltségnek eszményeit, korában majdnem egyedül álló sikerrel igyekezett megvalósítani. És mégis: a rendeknek ellenállása a királyi hatalom ellen oly régi, mint történetünk. Ha isteni és emberi jogra vihette vissza a király hatalmának gyakorlását és terjesztését egész népe javára, ép oly erős okok támogatják a kiváltságos rendeknek, az egész nemzetnek, visszahatását túlkapásai ellen. [1])

Ki fogja eldönthetni, a minduntalan megújuló alkotmányos küzdelmekben, melyik részre szólott határozotabban az irott jog, előbbi küzdelmek és győzelmek eredménye? Nem is ez a kérdés az, a mely a történetírót első sorban érdekli, hanem az, vajjon az egyes fejlődési phasisokban a királyi, vagy a vele ellentétben álló hatalmak követték-e inkább azon

[1]) Austeritas Austriaca. XVII. század végéről való kézirat. Akad. levélt. 100 4°. Justum est odium quod imperat ultima necessitas, sanctum quod praescribit virtus, licitum quod conservatio libertatis exposcit. Divinum quod pro Lege et grege exarescit.

irányt, mely a nemzetnek, mint egésznek ama korban leginkább szolgált javára. Mert a mily kevéssé lehető egy alkotmány a föld különböző nemzeteinél, ép oly kevéssé maradhat meg és maradt meg valaha egy alkotmány egy és ugyanazon nép különböző fokain.

I.

A keresztyén Magyarországnak első államalkotó központja: a szent korona. Ez a tény magában véve kifejezi a királyság jelentőségét a nemzet egész történetére nézve.

Az állam eszméjét kezdő nép, csak személyhez bírja fűzni. Még mai napság is, ki tagadhatja, hogy köznépünknél a király és állam eszméi egybeolvadnak? Csak magasabb fejlődési fok bírja a kettőt egymástól megkülönböztetni.

A nemzet fejletlen voltából következik, hogy az állam is nagyon csekély, egyoldalú szervezettel bír. A középkori államnak alig van más feladata, mint a harcz és a törvénylátás. Épen e kettő teszi a nemességet államalkotó elemmé. De a mit tesz, azt csak a király parancsára, a király nevében teszi. Ez az egy, a korona szentsége, tartja össze a különben érintkezés nélkül levő osztályokat és rendeket. Mert hisz épen ezek sajátos érdekeinek kiegyeztetése, vagy ha szükséges megtörése, egy magasabb, általánosabb érdek szolgálatában képezi az állam fejlődésének történetét, úgy a régi Hellasban és Romában, mint az újkor népeinél.

Erős királyok, mint első sorban Sz. István és Sz. László, Béla, Kálmán, az Anjouk és Mátyás hatalmassá teszik az államot kifelé is. Velök szemben belső ellenkezés is alig nyilatkozik, vagy sikertelen marad. A mi szervezet van az országban, hadi, törvénykezési, tudományos, sőt egyházi tekintetben is, tőlök indul ki.

Másrészt a személyökre nézve gyenge királyok egyaránt elősegítik a külső ellenségnek, valamint az országot belsejében felbontó elemeknek a diadalt. A Jagellók története legjobban bizonyítja, mennyire egy nálunk, még az újkor küszöbén is, a királyi hatalom és az állameszme.

Mátyásig a királyság szervezte az államot, tekintettel ugyan a társadalmi osztályokra is, de mindig főképen saját

hatalma szempontjából. A Jagellók korában először jutott a magyar rendeknek az a feladat, hogy saját szempontjaik szerint alkossanak országot. A fej nélküli test igyekszik megmenekülni a paralysistől. Törekvésének emléke a Verbőczy-féle codex. A nemességnek mint társadalmi hatalomnak elismerése és szilarditása szól minden betűjéből. Hanem az egész országos állapotnak védője és biztositója mégis csak a király marad. Az állam nélküle még nem felelhet meg feladatának. Oly erélyesen fejezi ki ezt a Tripartitum, mint akár a római jog. [1]) Mégis az országgyülések király nélkül kénytelenek dönteni.

A mohácsi vész bebizonyitotta, hogy az első kisérlet nem sikerült. Csak a királyi hatalom volt képes a meglevő erőket egy czélra irányozni. A mágnások és a köznemesek felszabadulva a közös nyüg alól, egymás ellen fordultak; a reformatió lekötötte az egyetlen rendet is, mely némileg tudatával bírt állami feladatának: az egyházit. A királyi hatalom hiányzása Magyarországon magyarázta meg a XVI. századnak a török hóditást, úgymint az eltörpülése Lengyelországon a XVIII. századnak Lengyelország felosztását. És ép úgy, mint a végleges felbomlás előtt, az 1791. groduói országgyülésen, a lengyel nemzet kétségbeesett kapkodással a királyi hatalom újjáalkotásával akarta megszilárdítani a roskadozó államot, úgy a katastrophát csak néhány hónappal megelőző rákosi országgyűlés valódi diktátori teljhatalommal ruházza fel a királyságot, hogy az államot megvédhesse. [2]) »Mind az urak, főpapok bárók és az ország lakosai, a jelen általános dietán, mely Sz.-György napján tartatik, egy szivvel-lélekkel elhatározták és a királyi Felséghez esedeztek: hogy ő Felsége méltóztatnék tekin-

---

[1]) Trip. II. 3. 2. §. Posteaquam ad fidem Catholicam sunt conversi et regem sponte sibi ipsis elegerunt, tam *condendae legis,* quam etiam cujuslibet *possessionariae collationis,* atque omnis *juridiciariae potestatis* facultas; in jurisdictionem sacrae Regni hujus Coronae, qua cuncti Reges Hungariae coronari solent, et subsequenter Principem ac Regem nostrum legitime constitutum simul cum Imperio et Regimine translata est. A római jog befolyására mutat, hogy annak analógiájára, hogy ott a nép a princeps javára mondott le a Felség jogáról, Magyarországban az elmélet szerint, az előbb uralkodó »communitas« ruházta a felséget a koronás királyra.

[2]) 1526. országgy. Articulus I. Rex authoritate sua regia utatur.

télyét és hatalmát felhasználni, mindent, a mi az ország kormányzásához tartozik, érett megfontolással megtenni és végrehajtani. Úgy azokat, melyek ő Felsége jövedelmeinek helyes beszerzésére, bővitésére és kiadására, mint a mik a birodalom védelmére, szabadságára és más szükségleteire vonatkoznak.«

Nehéz volna az európai nemzetek történetében más ily országgyülési nyilatkozatot keresni, mely az ország egész erejét annyira a királyság kezébe tenné le, mint e törvényczikk és az egész 1526. törvény. Mindazon ok, mely Európaszerte megszülte az absolut monarchiát, közreműködött itt. A nemzetet áthatja a szükség érzése: csak korlátlan hatalmu feje szervezheti. És épen nálunk — és Lengyelországban — nem birt megalakulni.

Lehető-e egy nemzetnek az idők során helyrehozni, mit egy szerencsétlen pillanat megvont tőle? Bizonyos, hogy sok időn át ezt a viszonyok a magyarra nézve nagyon nehézzé tették. Mert mindenütt máshol, az absolut királyság csak a rendi alkotmánynak lett volna vége. Nálunk a nemzeté.

A Habsburgoknak volt köszönhető, hogy a török hóditás folytán, a nemzet sorsa nem volt államjogi tekintetben Lengyelország felosztásához hasonló. Hazánk is három részre volt darabolva. De az egyiknek ura, a többinek is a keresztyénség által elismert fejedelme a magyar király volt. Az ország folytonossága nem szünt meg soha. És a Habsburgok azon bámulatos kitartásának, hogy soha, a legnehezebb körülmények közt sem mondtak le annyi igényt magában foglaló czímökről, végtére is hazánk élvezte gyümölcseit.

Kifejtettük már, hogy e dynastiának annyi érdeme daczára milyen szerencsétlen fátum tette lehetetlenné, hogy a magyarság erejét mint absolut fejedelmek szervezze, úgy mint a többi európai nemzetekét honi dynastiáik. Hanem a mily régi a dynastia, oly réginek kellett lenni e törekvésének Hisz a régi magyarok is belátták, hogy veszélyben diktatura kell, hogy nemzetet csak korlátlan király forraszthat össze. Most választaniok kellett: szerveztetni, de nem a nemzeti saját érdeke, hanem külső eszmék szerint, vagy pedig inkább megtartani a régi, már elégteleneknek ismert intézményeket, melyek legalább nemzetiek votlak.

Magyarország történetéből kétszáz év e nagy tragikum története. Az európai külső történetek, vagy a belső viszonyok minden új phasisa bonyululatot képezett. II. József kora a katastropha. Az engesztelés pedig századunk azon nagy férfiainak műve, kik az állami, királyi és nemzeti eszméknek közös műveltség által megalkotott talaján megkezdették az új Magyarország fölépítését.

Oly nagy volt az európai eszmék ereje, hogy e küzdelem folytában, lassan-lassan, de soha meg nem szűnően, a nemzeti életnek mindig új meg új tényezőit tudta belevonni a királyság hatalma körébe. Csakhogy idegen elemek segítségével terjesztette az állam eszméjét. Ennek egyenes következése az volt, hogy bármit szervezett is az állam feje, bármily téren törekedett alkotni, változtatni, egy szóval uralkodni, az idegen lett a nemzet előtt. A modern állam, ez a százkaru Briareus, mint gyűlölt idegen institutió rémíti a magyart, minden egyes diadala végveszéllyel látszik fenyegetni az ősi intézményekkel együtt a nemzetet is.

E küzdelem processusában a megállapodásokat az egyes törvények képezik. Nálunk e korban csak ritkán fejezik ki az állam egységét: rendes értelmök a compromissum a király és a rendi hatalom közt, mely visszatükrözteti a két nagy küzdő hatalmi állását, létrejövése pillanatában. Lássuk ezek szerint, hogyan jegeczesedett meg a királyság, a modern államot megalkotó működésében. Különös és egyedül álló vegyületét fogjuk látni a középkori társadalmi fő kiváltságainak és a modern államfő jogainak.

II.

Nézzük először a királyt mint méltóságot, mint a társadalom fejét. A királyi méltóság az 1687. I. tvcz. szerint örökös a Habsburg-ház férfi ágában; az 1723. I. és II. szerint a nőágon is. A választó királysággal való szakítás, hazánkat, mely előbb közjogi tekintetben — bár nem históriaiban — a római szent birodalomhoz és a lengyel republikához hasonlított, a nyugateurópai nagy monarchiákhoz hozta közelebb. Mint az illető törvényczikkek kinyilatkoztatják, a királyi mél-

tóság örökössé tétele hálából történt ama nagy jótéteményekért, melyekkel a Habsburgok — I. Leopold a török kiüzése, III. Károly a birodalom terjesztése és a belső béke helyreállitása által — mindörökre házukhoz kötötték a nemzetet. A katholikus vallás diadala hozta magával, hogy a koronát csak annak híve nyerhette el. [1])

A királyi udvar sok országgyülési törvényczikk értelmében az országban székelt volna. Pozsonyban és Budán fényes paloták várták 1780-ban a királyt. A palotában az uralkodót az országos főméltóságok veszik körül: a király házában még az arisztokratia feje. A zászlósokon kívül, kikhez az 1765. VI. tvcz. szerint a nemesi testőrség kapitánya is tartozott, a kir. lovászmesterek, ajtónállók és kamarások mesterei vitték az udvari főhivatalokat. [2]) Nyilvánosan csak nagy ünnepélyeken lépnek fel: koronázáskor vagy Szt. István napján.

Más hivatalnok, ki mindig kiséri az uralkodót, az udvari kanczellár, most már világi főur. Személyes őrzését Mária Terézia a nemes testőrségre bizta, melybe Magyarországnak és kapcsolt részeinek minden megyéje küldötte fiait. Ugyancsak a nagy királynő alapította a Szt.-István rendet, mint új kapcsot a király és országának világi és egyházi főnemessége közt.

Hogy az egyházi társadalom fölötti rendelkezési jogát annál erősebben fejezze ki, Mária Terázia 1758-ban megujítja a magyar királyok »apostoli« czímét. [3])

A mi magát a hatalomnak körét illeti, a magyar közjogirók elfogadták az általános jog azon elvét, melyet Grotius Hugó

---

[1]) 1723. III. tvcz. Descendentes eorundem legitimos Romano-Catholicos successores utriusque sexus.

[2]) Örményi Jus. Publ. II. k. 4. fej. 17. §. Officia Palatii Regii sustinent ita dicti Barones Regni, Palatinus quippe Regni Hungariae Judex Curiae Tavernicorum item Curiae et magistri. A tárnokmesteri méltóság nagyon jellemzően mutatja, mint nő ki az országos hivatal a palotaiból. Ő a király tavernikusainak mestere, ugymint az agazok, dapiferek, pincernák stb. mesterei, szintén udvari hivatalnokok. Minthogy azonban a sz. kir. városok igazgatása kezére van bízva, hatalma az udvar köréből kinő.

[3]) Arneth i. m. 8—10. lap. XIII. Kelemen pápának erről kiadott brevejét közli Kollár Hist. Dipl. Jur. Patron. Reg. Hung. 67. l. I. könyv.

alapított meg, és melynek Bécsben Martini volt kitünő tanítója, hogy: a király, mint a polgári hatalom birtokosa, kormányozza az államot, azaz belátása szerint intézi az alattvalók tetteit, hogy a közös biztosság eléressék.[1] Ez elmélet gyakorlati alkalmazására a király a következő törvényes jogokkal volt felruházva:

A királyság minden egyházi és világi alattvalója a hűség kapcsa által van személyéhez kötve. Ez a hűség elismerése annak, hogy ő az állam feje, és hogy más urat nem tűrnek magok fölött.[2]

A törvényhozásban némileg osztoznak ugyan a rendek a királylyal, de a törvények mégis az ő nevében adatnak ki, nem az országéban. Az ország alaptörvényei határozzák meg, mely ügyekben intézkedhetik a király saját hatalmából és melyekben van kötve a rendek hozzájárulásához.

A király saját jogai közt első helyre tették fontosságra nézve a patronátus jogát,[3] melynél fogva, mint apostoli király teljes joggal adományozza az egyházi beneficiumokat: püspökségeket, apátságokat és prépostságokat és csak a kijelölt püspök megerősítése hagyatik fenn az apostoli széknek. Kivéve a két érsekség mellett fennálló káptalanoknál, a többinél már szintén a király nevezi ki a kanonokokat. E beneficziumokat azonban, ha sedis vacantia áll be, nem mint patronus örökli, hanem a magyar király felségi jogánál fogva, minden egyházi és világi birtokra. Ellenben mint patronus bír a sequestrum jogával, javaikat és egyházaikat elhanyagoló főpapok irányában.[4]

Ugyanezen jogánál fogva gyakorolja a király a felügyeletet a tanulmányok és a kegyes alapítványok fölött. Így fűződik a középkori királyság czíme a modern állam egyik legfon-

[1] Ürményi: Jus Publ. II. c. 7. 1. §. Imperium contineatur jure gubernandi civitatem, hoc est actiones omnium subditorum ad communem securitatem pro arbitrio dirigendi.

[2] Trip. I. 12.

[3] Inter ea quae directe et absolute Regiae Maj. exercenda delata sunt primum locum sibi non immerito vindicat Jus Patronatus. Ürményi i. h. 7. Niczky §. Niczky is elsőnek tárgyalja i. m. III. f. 4. p.

[4] 1723. 71.

fosabb jogához.[1]) Az 1723. LXX. tvcz.-ben az egész közoktatásügy vezetését »mód, forma és eszközökre nézve« a királyi Felség alá helyezték a rendek. E főjoggal szemben érvénytelennek tartottak némely régibb törvényt, mely az elhagyott egyházak jövedelmét parochiák, semináriumok és iskolák alapítására rendeli fordíttatni.[2])

A régi egyházban a király mint Szt. István utódja intézkedett, az újakban mint világi fő. Az 1715. XXX. tvcz. és több 1731, 1745, 1749-ben kiadott rendeletek szerint a protestánsok ország-rendisége és ennélfogva törvényes létjoguk is az országban, a Felségtől tétetett függővé. A két egyház között felmerülő kérdéseket a király belátása szerint oldja meg, kegyes elhatározással. És a legjelentéktelenebb templomtól vagy iskolától a protestánsok kiüzésének kérdéseig, volt-e kérdés, mi nem merül fel? Ha az nem is alapúl törvényen, szentesíti az ország hallgatag beleegyezése.[3])

A Felség joga, a protestánsok házassági pereit eldönteni, de vallásuk szabályai szerint. Ő üldözi az apostatákat fiscalis perrel. Beleegyezése nélkül nem alapíthatnak új templomokat és iskolákat.

Bizonyára, ez a felségi jog egyházi ügyekben maga is óriási lépés volt a korlátlan királyság felé. A katholikusok fölött gyakorolván ezt, a király a világ egyik leggazdagabb egyházának javait adományozhatja. Nemességet, polgárságot, az irodalom és tudomány terén feltünő és elismerés után küzdő tehetségeket egyaránt von clienteléja alá. És ha a spanyol absolut királyság megalakulásában igen nagy részt tulajdonítanak annak, hogy a katholikus királyok az ottani nagy lovagrendek nagy mesterei, beneficiumaik adományozói lettek, a

[1]) Az 1715. 74. tvcz. ez ügyben az alapvető, így hangzik: Mindenféle seminariumnak, convictusnak és collegiumnak, akár egyházi, akár világi ifjúság részére áll fenn, bárki alapította a birodalomban, vagy azonkivül, bármikor tartja szükségesnek, felügyeletét és a számadások megvizsgálását ő Felsége saját magának tartja fenn, apostoli hivatala és legfelsőbb autoritása szerint.

[2]) Az 1550. XII. tvcz.

[3]) Ürményi Jus Publ. VII. 23.

magyar király, Sz. István óta, még teljesebben élvezte e hatalmat.

De politikai tekintetben még nagyobb súlyt adhatott neki, hogy az országgyűlések az ő eldöntésére bizták az egész vallásos ügyet, a protestánsok ügyének szabályozását. És ha III. Károly és Mária Terézia a magyar uralkodó társadalom intentiói szerint jártak is el e jog alkalmazásában, mily nagy támaszt nyujthatott e jog az oly fejedelemnek, ki vele a fennálló társadalom *ellenében* akart volna élni.

Történeti tekintetben is fontos, hogy az, ki a magyar nemesi és egyházi társadalom egész uralkodó rendszerét először támadta meg tudományosan, Kollár Ádám, a királyi méltóság egyház-patronusi jogából indúlt ki. A magyar király teljes hatalommal hoz törvényt egyházi ügyekben. [1]) Nem áll fölötte senki az egyház világi javainak igazgatásában. [2]) Korlátlan hatalommal nevez ki e beneficiumokra. [3]) Soha se mondott le azon jogáról, hogy az egyháziakat és javaikat az állam szolgálatára igénybe vegye. Most is csak úgy teljesítik kötelességöket, ha a hadi szolgálatot pénzen megváltják. [4]) Az egyházi rend pedig egyúttal első a birodalom rendei közt; ha kiváltságai és javai a királytól függenek: mit tehetnek ellenében a többi rendek? Jóslat gyanánt hangzik, midőn Kollár

---

[1]) Kollár Ad. De originibus et usu perpetuo potest. legisl. circa sacra apostolicorum Regum Ungariae. Bécs, 1764. A hires szerző és még hiresebb könyv jellemzésére fontos, hogy az idézett elvre nézve felhozza II. Endre 1222-iki decretumát a szent székek hatásköréről, hol »auctoritate regia« intézkedik. 52. l. De ugyanazon oklevélben néhány sorra előbb ez van mondva: Universis rerum dispositionibus regalem in secularibus, *clericalem in spiritualibus praeferentes dignitatem.* Hisz épen ez oklevél, melyet Kollár (műve 93. lapján) közöl először, választja külön teljesen az egyházi biróságot a világitól és teszi amazt függetlenné.

[2]) U. o. 59. l.

[3]) U. o. 119. l. Eligunt ergo Reges nostri — ad beneficia ecclesiastica pro protestate sua absoluta, neque ulla confirmationis Pontificiae conditione circumscripta.

[4]) U. o. 153. l. Haudquaquam prius fundamentali regni legi officioque suo satisfecisse censendi erunt, quam pro opibus suis et donis regiis constantem et perpetuum militem aere suo aluerint, vel certe alio, sed efficaci modo saluti patriae providerint.

nagy műve előszavában Józsefet, a trónörököst, ki épen akkor kezdett a kormányzásban résztvenni, figyelmezteti azon nagy haszonra, mely a királyi hatalomra az egyház körüli jogaiból háramlik. [1]) Ez volt azon pont, melyből sarkából lehetett kiemelni a magyar nemesi társadalom százados, büszke alkotmányát.

A világi ügyekben is széles és minden rendi beleszólástól ment jogkört biztosítottak a királynak alaptörvényeink. Első joga az, hogy ő nemesít. [2]) A nemesi társadalom mintegy fejére bizta a cooptatiót. Akár javaknak, akár csak a czímnek átruházása által gyakorolja ezt a király, a kitüntetett tagja lesz az uralkodó osztálynak. Nemcsak a nemesi, hanem minden más kitüntetés és kiváltság az ő akarától és elhatározásától függ. Báróvá, gróffá tesz. Adó és harminczad alól felmentést, vásári, vám- és czéh-szabadalmakat »tiszta tekintélyéből osztogat. [3])« Az 1741 : IV. t. cz. annyira királyi jognak tartja mindezt, hogy még a corregenst is kizárja azok gyakorlatából. [4])

Kiválóan felségi jog a törvénykezés. A felségsértési perekben a király maga lát törvényt. [5]) A hűtlenség és felségsértés bűne egyedűl vonja maga után a nemesség elvesztését: a király, a ki adta, egyedűl foszthat meg tőle. Az ő kanczelláriája adhatja ki egyedűl a parancsot perujításra (cum gratia); az semmisít, enyhít és halaszthat csak, mandatuma által. A királyi tábla az ő nevében dönt; az ő pecsétje alatt kelt határozatok jutnak csak a végrehajtásra. A király birja a főfelügyeleti jogot minden más törvényszék fölött. A török háborúk korában mind nagyobb tért foglal a hűbéres jog eszméje.

[1]) Hist. Dipl. de Jure Patron. dedicatio. Nihil igitur mirum, opusculum hoc, eximia ista benevolentia abs Te tueri.

[2]) Principem locum vendicat jus nobilitandi. Ürm. Jus. Publ. VIII. fej. 2. §. Megfelel az angol közjogi eljárásnak, mely szerint a király minden becsület forrása.

[3]) Trip. II. 9. Privilegium ex mera principis auctoritate procedit etc.

[4]) §. 5. mint curiosum megjegyzést érdemel, hogy e paragraphusban a Tripartitum rosszúl van citálva.

[5]) Causae vero cognitio et revisio ex quo directe ad solam Regiam Majestatem pertineret, permanebit penes ejusdem benignum arbitrium.

Utoljára már királyi haszonvétel lesz minden nemesi birtok. A virágzó család úgy szólva csak kezeli. Kihaltával vagy hűtlenségével egyaránt a királyra száll: minden nemesi birtok természetes örökösére.

A határozatlan értelmü törvényeket a király magyarázza. [1]) Sokat jelentett ez oly országban, melyben 1780-ban még szent István és Kálmán törvényei is érvényben voltak.

E törvényszéki hatalom majdnem annyira függővé teszi a nemességet a királytól, mint a patronátus a papságot. Feje fölött függ a hűtlenségi pör Damokles kardja, mely egész nemzetségének jövőjét fenyegeti elvágással. Az országos főtörvényszékek tagjainak kinevezése tisztán királyi jog. [2]) Mennyit jelentett ez a nagy és nagyrészt discretionarius hatalom az oly perlekedő országban, hol alig volt kérdés alá nem jövő jogtitulus!

Tán semmi sem bizonyítja jobban, mennyire uralkodó szempont a magyar közjogban az igazságszolgáltatás, mint azon, legkiválóbb államtudósaink által előadott felfogás, hogy a király *törvénykezési* hatalmából folyik, hogy ő nevezi ki a magistratusokat. A magistratusok ugyanis a törvények végrehajtására működnek közre, és így törvénykezési ügyekkel is foglalkoznak. [3]) Kivételt minden országos hivatal és méltóság közt csak a nádori és a két koronaőri képez, kiket az országgyűlés választ a király jelöltjei közt, és a megyei hivatalok, melyekre a főispán jelöl ki.

A királyé a kegyelmezési jog, annyira, hogy az 1485: X. tvcz. még helytartójára is ruházza. Mint minden államban, itt is ez a »Majestas« elismerése. [4]) Az infamia, a polgári

---

[1]) Niczky, Staatskenntniss. V. 1.

[2]) Az esztergomi és kalocsai érsekek, a nádor és az országbiró is tartottak birákat a curiánál.

[3]) Ürményi, Jus. Publ. VIII. 10. §. Ab suprema judiciaria potestate denique profluit jus Majestaticum Regum nostrorum circa constitutionem Magistratuum.

[4]) 1715: XL. vége. Gratiarum dispensatione soli Regiae Majestati propria, penes supremas ejusdem autoritatem intaminate semper permanente.

halál alól is csak a király menthet fel, ép úgy ő törölheti el a törvénytelen születés foltját, legitimatio által. [1])

A hűbéres jog szelleméből folyik, hogy a király az árva nemesek természetes gyámja és ő ruházza át e hivatalt másokra. Ennélfogva az övé a főfelügyelet joga, az árvák tartását, a gyámok és gondnokok eljárását illetőleg. [2])

Az országgyűlések szoktak ugyan néha folyamodni vagy javaslatokat tenni a pénz verésére nézve, hanem ez maga mindig királyi előjognak tartatott, és miután a magyar pénz vegyületre és értékre nézve egyenlő lett a némettel, már nem volt sem alkalom, sem szükség erről tovább tanakodni. A pénz veréséből folyó adó, a lucrum camerae, már megszünt, a modern államokban annak mintegy megfelelő államadóssági kamat még ismeretlen volt. De a pénz verése, melynek jó vagy értéktelen volta döntött a czikkek ára, és igy ipar és kereskedés fölött, a városi rendet illetőleg nagy hatalmat adott a király kezébe.

Ime e jogok: az egyházi kegyúri jog, a törvénykezés és és kormányzás, a pénz verés, melyek mostanában is minden állami létnek immanens részei, akkor mégis inkább csak egyes osztályok sorsát adták a király kezébe, mint az egész országét. Mert a mint kegyura volt a király a nagy püspökségeknek vagy apátságoknak, oly módon igazgatta a katholikus és protestáns nemesség saját kisebb alapítványait, csak nagyon ritkán érezve, hogy magasabb állami rendelkezés is van fölötte. Ha a nemes hivatala, és a törvénykezés által, vagyona, élete és családja is a király hatalma körébe esik, úgy a megye alattvalói és az egyes földesúr jobbágyai fölött majdnem ép oly kiterjedt biráskodási jogot gyakorol. A pénzverés a királyé, de mit jelent ez olyan országban, melyben egészen a terménygazdaság uralkodik, és melyben, a hol van is készpénz, inkább a hollandus arany járja, mint a császári. [3]) Mindez még csak a nép azon osztályaira hatott, melyek egyenes és közvetlen összeköttetésben állottak az állammal, társadalmi jelentéső-

[1]) A Trip. I. 108. szerint azonban se pápa, se király nem legitimálhat a törvényes gyermekek és örökösök akarata ellenére.

[2]) 1715 : LXVIII. tvcz. 15. §.

[3]) A legtöbb hagyatéknál, melynek inventariumát láttam.

göknél fogva. Az alsóbb osztályok kormánya még egészen az ő kezökben van, a parasztság, városi lakosság és alsó papság csak földesurat, magistratust, püspököt ismer: ezeket szabályozó hatalmat nem.

A királyt a béke és háború fölötti absolut joga tette az egész nemzetnek, az alacsonyabb nép sorsának is intézőjévé. Igyekeztek ugyan a régi országgyűlések a kormány ez ágát rendelkezésök alá vonni, de mióta az 1723: I. és II. tvcz.-be keblezett diplomaticai sanctiók a szomszéd osztrák tartományokhoz kötötték az országot, majdnem feloldhatatlanúl, a legfőbb gyakorlat a béke és háború fölött főkép abban áll, hogy a király, szükség esetén, fegyverre szólítja a nemességet az 1715: XVIII. és 1723: VI. tvcz.-ek értelmében.[1]) Ha az egyik rész érdeke forog fenn, az elválaszthatatlan kapocsnál fogva, tőle a másiké sem különíthető el ily ügyekben.[2]) A szövetségek kötése és követek küldése szintén királyi reservata jog.[3])

E jogából folyik a határvidék védelme és igazgatása, a katonaszerzés és elszállásolás az országban, az új várak alapítása. Itt érintkezik először maga az állami hatalom a jobbágygyal. E kedvezőtlen tér döntötte el azután a köznép antipathiáját minden iránt, mi az államhoz tartozik.

Az országgyűléssel együtt kell eljárni a királynak minden más törvény vagy szabály elrendelésében. Hanem az országgyűlés is alá van vetve a királyi praerogativának. A király hivja össze bizonyos megszabott napra, ő tűzi ki a propositiók által a tanácskozás tárgyait, az ő erősítése által nyernek a határozatok törvényes erőt.

Ha a XVIII. században érvényes schema szerint itéljük meg a magyar királyság jogkörét, szembetünő, mily kevéssé

---

[1]) Ez az úgynevezett particularis insurrectio. A generalis insurrectióhoz az országgyűlés beleegyezése kell.

[2]) Ürményi Jus. Publ. VIII. 24.

[3]) Hogy a külügy, egész lényegénél fogva, még szigorúan rendi államban is, mennyire az államfő praerogativájához tartozik, legjobban Lengyelország bizonyítja. Lengyelország nem is királyság, hanem respublica. De a respublicának sehol sincs követője, csak a király személyének.

felel meg Montesquieu ideáljának. A király nem birja egészen a végrehajtó hatalmat, hisz annak minden földesúr úgy szólva független letéteményese. Ellenben a törvényhozás körében, úgy mint a biróságnál nagy, gyakran döntő a befolyása. Ez eltérés annál meglepőbb, mert láttuk, hogy a magyar társadalom egész állapota az arisztokratikus szabadságot hirdető philosophusok előtt, nagyon sympathikus volt. Már e tény is mutatja — a mit különben történetünk minden lapja hirdet — hogy a magyar királyság fejlődése, nem tisztán hazai szempontokból kiindulva, ment végbe. Az idegen actio folytán pedig nem maradhatott el a nemzeti ellenhatás.

Mind e jogot, mint az egész államnak vagy egyes nagy társadalmi osztályoknak feje gyakorolta a király. Ez még nem fejezi ki azonban teljesen a múlt század Magyarországának politikai helyzetét. Igazi rajzához azon hatalomkör tudása is szükséges, melyet a magyar király magyar földön gyakorolt, nem országgyűlési törvény vagy elismert felségi jogból, hanem mint a magyar állameszmétől egészen különálló szervezetek és testületek feje.

A magyar király nemcsak magyarok, hanem idegen népek segítségével szabadította fel a hazát a török iga alól. Ennek emléke gyanánt még nagy számú idegen katona — béke idején 30—40.000 — áll az ország váraiban. Hadiurok — a magyar király — de nem magyar hatóság által vezeti őket, hanem idegenek által. És midőn 1741 óta egymásután létrejönnek a magyar ezredek, azokról sem az országgyűlés intézkedik, hanem szintén a hadi tanács.

A mit a töröktől elvettek, visszaszerzés a magyaroknak, de a bécsieknek hódítás. Egy részét vissza kellett ugyan adni a régi földesuraknak, más területeket nem lehetett megtagadni a fejedelem, és ország körül nagy érdemű magyaroktól. Hanem a Marostól és Drávától délre, csak Mária Terézia ébreszti lassan uj életre a régi megyéket. A Bánság 1780-ig a hadi tanács és a bécsi cs. kir. kamara alatt állott, a határőrvidék tovább is az első alatt maradt. Azon vidék jövedelme, vámja, törvénykezése, egész politikai élete, mind nem tartozik az országgyűlés hatásköréhez.

Régi török alattvalók, vallásos és nemzetiségi okokból vándorolva ki, foglalák el e területeket. A király 1690-ben, saját hatalmából fogadja őket be, és ad nekik lakóhelyet. Az 1691. aug. 21. Leopoldi oklevél a szerbeket patriárchájok alá rendeli és vallásuk szabadságát elismeri, de a magyar hatóságok hatalmát nem terjeszti ki reájok. A szent korona földjén laknak, teljesen külön szervezettel és vallással. Külső és belső háborúkban egyaránt a császárt szolgálják, nem Magyarországot. És azon tán példátlan esetet kell tudomására venni a történetnek, hogy a ráczok, mint fennálló, politikailag és vallásilag szervezett egység, *száz* esztendeig laknak már magyar területen, mig foglalkozik velök a magyar törvényhozás. Egyáltalában 1779-ig, midőn Mária Terézia eltörli a külön illyr igazgatást és a szerb ügyeket is a m. kir. kanczelláriához utasítja, semmi sem kapcsolja őket hozzánk, mint az uralkodó egysége.

A zsidók, kiknek az országban maradása a király kegyétől függ, e kegyelemért tolerantia-taksát fizetnek. Ez 1771-ig csak 30,000 frt volt, akkor egyszerre 100,000 frtra emelték.

A régibb betelepedők és az idegen nyelvü városok inkább csak personális unióban állanak az országgal, különösen a bányavárosok. Mert a bányák szintén királyi javak. A király azonban nem magyar kamarája által kezelteti őket, melynek még a sóbányákat is csak az 1741: XIV. tvcz. rendelte alá, hanem a cs. kir. bányász és pénzverő kamara által. Ez alatt állanak: Alsó-Magyarország kamaragrófja, ki Körmöczön lakik, a szomolnoki bányaigazgatóság és a nagy-bányai bányafelügyelőség. Mindez tehát tisztán királyi birtok az országgyűlés minden ellenőrzése nélkül.

Egyáltalában, a hadiadót kivéve, a többi jövedelem, mint a király magánbirtokaiból folyó, tehát a só, bánya, harminczad, koronai és kincstári birtokok jövedelme, egészen ki van véve az országgyűlés intézkedése alól. Ezek közől pedig magok a m. kir. kamara által kezelt jövedelmek 1780-ban 5.755,988 frtra mentek; a só maga 3.489,957 frtot hozott be, tehát *majdnem annyit, mint az egész adó, mit az országgyűlés szavazott meg.*[1])

[1]) Lásd a Függeléket. *Tabella.*

A bécsi igazgatás alatt álló arany, ezüst és rézbányák évi jövedelmét 4—5.000,000-ra tették. A magyar király jövedelmeinek alig $^1/_3$-részét nyerte tehát az országgyűléstől. A kamarai jövedelemnek épen egy harmada, évenkint 1 millió 900,000 frt küldetett Bécsbe a közös birodalmi pénztárba, mint udvari quota.[1])

Szintúgy egészen külön fejedelmi intézmény a posta. A Felség szervezte, neki szolgál és a Paar herczegi család igazgatja az egész monarchiában, mint az örökös főpostamesteri méltóság birtokosa. Az 1723: CXIV. tvcz. egyenesen a Felségre bizza az egész postaügyet, ki rendezésében a főpostamesterre fog hallgatni.

A magyar király tehát nemcsak törvényes hatalommal van felruházva: az ország nagy területét mint földesúr birja, egész korlátlanúl. Pénzbeli segédeszközeihez csak keveset ad a magyar országgyűlés. Az állam legfontosabb kérdéseiben, béke és háború fölött, a hadseregről, a legfőbb pénzügyi jövedelmekről nélküle intézkedhetik a király, a nélkül, hogy csak meg is szegné a törvényt.

A magyar rendi gyűlések tehát a parlamenti tevékenység néhány főterét nem is érinthették. Nem ők fizették sem az országban levő katonaságot, sem a főhivatalnokokat. Politikai tekintetben is hiányzott minden parlamenti élet főczélja: a majoritásnak és vezéreinek kormányra jutása. Mint a gyarmati gyűlésekben, nálunk is szükségkép nagy ellentét fejlődött az országgyűlések igényei és valóságos hatalmuk közt. Nem egy párt volt ellenzék, hanem az egész, hiányzott mindegyiknél a felelősség érzése. Igényeikről pedig nem mondhattak le. Azokban egyesűltek még egyedűl egy nagy mult traditiói egy remélt szebb jövő képeivel.

II.

Európaszerte semmi sem volt előnyösebb a királyi hatalom emelkedésére nézve, mintha a király azon országon kivül, melynek feje volt, másokon is uralkodott, a hatalomnak nagyobb teljével. Még a római császárság alapításában is fontos, hogy

[1]) Lásd kamarai levéltár 1784. máj. 12. jelentás 398. sz. a.

az első princeps, Octavianus Augustus, egyúttal Aegyptusnak korlátlan ura. A középkori német császárok hasonló módon kívánták olasz birtokaikat ily házi doménáikká tenni: a Hohenstaufok kiválóan Szicziliát. Még később is a Habsburgok csak azért tudták megtartani a német császári koronát, mert volt a rendektől független nagy családi jószáguk. A franczia királyság rohamos előhaladása Normandia meghódításával kezdődik Fülöp Ágost által, mely nem hűbéres tartomány már, hanem a királynak és családjának közvetlen uradalma. Azt pedig szükségtelen kifejteni, mennyire feje fölé nőtt a spanyol király a régente oly daczos Corteseknek az által, hogy az övéi lettek Peru arany bányái és Belgium jövedelmei.

Láttuk már, hogy Magyarországon magán mily sok volt a király közvetlen hatalma alatt. Hanem a Habsburgok uralkodása Magyarországon kivűl még több ily külön, a közös fejedelem alatt álló rendi országokra terjedt ki. Csakhogy itt a külön doména a mohácsi vész után egy egész századon át nagyon is csekély volt, oly nagy rendi országoknak, mint Magyarországnak és Csehországnak fékentartására. Sőt egy bizonyos időpontban, 1606-ban, az egyes országok rendi és vallásos érdekei, elősegítve az uralkodó család feje és a trónörökös közti küzdelmek által, határozottan kivívják a győzelmet. A Habsburgok különböző országai szoros kapcsolatba lépnek egymással a bécsi békében. Nem az uralkodó személye körűl csoportosúlnak, hanem vallásos és rendi jogaik védelmére. Katholikus fejedelem nem uralkodhatott a protestáns rendek uniójával. Hanem ugyanakkor előkészűl már az ellenmozgalom: az alpesi vidékekben megszilárdúl a római vallás és Ferdinánd főherczeg lép fel, mint fővezére.

A hatalma kiterjesztésére szükséges saját doménára a császári ház Csehország meghódítása által tesz szert. A katholizált és a császárhoz hű főurak és papok javára confiscált királyság képezte ezentúl mindig a biztos hátvédet. A fehérhegyi csata óta a bécsi udvarra nézve csak idő kérdése volt, mikor jutnak diadalra Magyarországban is azon eszmék, melyek a cseh korona önállóságát megsemmisítették. A XVII. században mégis korlátok gyanánt mutatkoztak: a harmincz éves háború, majd a török és franczia nagy hadjáratok és min-

denek fölött a magyar nemességnek megtörhetetlen hazaszeretete, mely nem látott különbséget katholikus és protestáns közt, ha az ország léte forgott kérdésben. Hanem az örökös tartományokat azóta mind szorosabbá fűzte össze egy vallási, politikai és közgazdasági rendszer és Tattenbachnak 1671-ben szerencsétlenűl járt összeesküvése után, még csak kisérlet sem történik az egyes tartományok részéről a bécsi befolyástól menekűlni. Mert ha ott nagy érdeket sértett is ez egység, tudott másokat, nem kevesbbé jelentékenyeket helyökbe kelteni. A közös dynastián kivűl a nagy hadjáratok közös emlékei, a közös vallás, Mária Terézia óta a közgazdaság emelése és a közös nyelv is voltak e birodalomnak összetartó lánczai. A cseh nemességet, melynek egyedűl lehetett volna külön traditiója, vallása és az udvar fűzte a nagy monarchia eszméjéhez.

Ez a nagy monarchia, melynek megalapításán II. Ferdinánd óta oly lankadatlanúl és oly nagy eredménynyel fáradoztak a Habsburgok, nemcsak a korlátlan királyság alapján nőtt fel. Alapjaihoz tartoztak, és ennélfogva áthatották egész lényegét egyrészt a katholikus vallás, másrészt a főkép cseh-német, de a kath. világ minden országából magát kiegészítő származási, katonai és hivatalos arisztokrátia. A királyi hatalom ellen csak a rendi érdek küzd, és közöttök kétes leend mindig a diadal. Hanem nálunk a rendi alkotmány hiveivel karöltve küzd a protestáns és a nemzet minden igaz fia, mert a nagy összes birodalmat, határozott katholikus tendentia és idegen nemzetiség elnyomása nélkűl elgondolni nem lehetett. Ha a korlátlan királyság a közélet minden terén azon eszméknek és erőknek töri útját, melyeknek diadalát az örökös tartományokban köszönhette, másrészt a segédei és támaszai által megtámadott érdekek nemcsak közvetlen elleneik ellen küzdöttek, hanem maga az absolutismus ellen is. A Habsburgház alatt álló coalitio (1780. előtt) megtámadott minden kiváltságot, minden eltérő vallásos nézetet, minden külön nemzeti érzést. És Magyarországban ki ne tartozott volna a megtámadottak közé?

A bécsi politikának még leginkább sikerűlt a protestáns vallás elleni igyekezete. Maga a magyar társadalom uralkodó

többsége volt előharczosa. Hanem mire bekövetkezett a győzelem ideje, kivivása inkább csak személyeknek lett volna diadala, mint egész rendszernek. Nagy Fridrik napjaiban nem lehetett államot kormányozni egyházi és felekezeti szempontok szerint. Azonban a százados rendszernek meg volt azon hatása, hogy protestáns magyar Bécsből nem igen várhatott jót.

Már kevesbbé teljes volt a királyi tekintély diadala a rendi hatalom fölött. Eltöröltetett ugyan a büntelen felkelés, biztosítva lett az örökösödés, meg volt szavazva a rendes adó, a katonaság és a fentartására szolgáló élelem, fuvar és szállás. Lehetett, bár törvény kijátszásával, 15 éven át uralkodni országgyűlés nélkül, nádor nélkül, királyi helytartóval, és mégis minden ellenállás nélkül. Lehetett a nemesség akarata ellenére szabályozni a jobbágyság tartozásait. Lehetett a főpapságot adóra kötelezni a határvárak fentartására, és lehetett a kolduló barátoknak és az ünneplőnapoknak számát meghatározni, azaz csökkenteni. Az egész nemzeti nevelési rendszer átalakítátás is sikerült minden nagyobb rázkódás nélkűl.

Hanem a leglényegesebb dolgokban mégis fenn tudta magát tartani a régi társadalom. Ha jobbágyai fizették is a hadi adót, a nemesek válla szűz maradt minden tehertől. Ha a nemesség és papság aránylag oly könnyedén egyezik belé hatalmi köre csökkentésébe, a királyinak emelésébe, ez azért van, mert Mária Terézia alatt még nem lehet elválasztani az állami eszmét a hierarchiától és arisztokratiától. A szövetségesnek engedhetnek, ellenséget a királyban nem látnak. Továbbá, ha nincs országgyűlés és nádor, szabad és érintetlen doménája marad a réginek a megye, azaz a végrehajtó hatalom.

Végre a nemzeti érzés leküzdését illetőleg alig vehető észre hódítás. Nemcsak az országgyűlés és a megye, hanem a kir. kanczellária, a helytartótanács férfiai, a ki születésére nézve magyar, a királyi méltósággal szemben sem feledkezik meg hazájáról. Annyi törvényen lehetett változtatni, de az mindig érvényben maradt, hogy Magyarországot, mint külön államot, nem lehet a többi tartomány módjára igazgatni. És oly erős ez érzés, annyira ez az uralkodó, hogy bármi mással jut érintkezésbe, idegen, ellenkező rendeltetésü intézménynyel is, előbbutóbb át fogja ezt hatni és szolgájává fogja tenni. Mily kitű-

nően összetartó a fejedelmi udvar! És ime a benne résztvevő nemesek a nagy királynő bűvkörében is hazájok, nemzetök érdekét mozdítják elő. Mennyit várt és remélt Mária Terézia a magyar nemesi testőrségtől! Terjesztette ez a műveltséget, de előbb magyarrá tette. Az országos közoktatás szervezésében fontos politikai czél volt a német nyelv terjesztése. A szervezet megmaradt. hanem első sorban a nemzeti nyelvet és irodalmat szolgálta. Ezen az ihletett földön a hazaszeretet volt a próféta és a profánusok, kik a prófétával találkoztak, mint a legenda regéli, együtt jártak és jósoltak vele.

Ez a nemzeti érzés áthatotta még a különben universalis katholikus egyházat, és az épen oly universalis jellemű nemesi alkotmányt is. A mit az első hódított, nemcsak hitének, hanem a nemzetnek is hódította, a mit a másik megtartott, a nemzet tartotta meg. És ha Mária Terézia korában sok történt is olyan, mi a monarchia központosítását helyezte kilátásba és készítette elő, annál ritkább volt az olyan eljárás, mely a magyar nemzeti érzést sértette. És mit nem lehetett volna elnézni? ha oly fejedelem teszi, ki magyar testőrséget, szent István rendet alapít, Budán és Pozsonyban palotát épít, a Bánságot, Fiumét és a szepesi városokat az országhoz csatolja, a külön illyr igazgatásnak véget vet, magát minden alkalommal jó magyarnak mondja és mutatja. Ha ily alakban nyilatkozik a birodalom összetartozása, magyarnak ellene felszólalni nem lehetett. Magyarország, mely a század elején az »eb ura fakó« kiáltással el akart szakadni a királytól és a lengyelhez hasonló arisztokrata respublikát alkot, most monarchikus érzületü. Nem kiván lengyel szabadságot, királyától vár minden jót:

Én pedig azt mondom, értsed beszédemet,
Hogyha akarsz élni boldogabb időket,
Kérjed buzgón s gyorsan az égi Felséget,
Küldjön e világnak jó fejedelmeket. [1])

És azért értjük. bármily idegen is már e hang előttünk, Révay óhajtását, hogy a kétfejü sas birodalma terjedjen

[1]) B. Orczi Lőrincz. A szabadságról. 9. l.

messze kelet felé, [1]) értjük az erdélyi Gyöngyösi János verselését:

A mik most Töröké, sas vegye szárnya közé; [2])

és értjük b. Orczi Lőrincz fohászát:

Most vagyon kezdete arany századoknak,
Császárok atyjai lettek országoknak.
Királyok társai a jobb polgároknak,
Urak osztályosi szegény jobbágyoknak; [3])

és megemlékezését Mária Teréziáról:

Hatalmad a törvényt soha nem bontotta,
Alattad a szegényt gazdag nem rontotta,
Ha polgárt igazság súlyával megnyomta,
Azt büntetésétől kegyelmed kivonta. [4])

III.

Lássuk már most, a király e hatalmának melyek voltak végrehajtó eszközei.

A kezdő uj kor állami szervezetének legjelentékenyebb vonását a nagy hivatalnoki testületek képezik. A mint a királyság egymásután kiragadja a rendek kezeiből a hadat, a pénzt, a törvényt, az egész belső igazgatás ügyét, a mint az egységes közigazgatás egész súlyával igyekszik kifejteni és felhasználni országai erejét, nagy institutiókat fejleszt és teremt, melyek végrehajtói ugyan akaratának, hanem azért független traditióval is birnak, és mint külön tényezők működnek közre az állam rendezésének munkájában. A rendi gyűlések megszüntek vagy formákká váltak; a rendi törvénykezés, hadviselés nem állhatott meg a királyé előtt. A papság, a nemesség, a har-

[1]) Révay Alagyái.

[2]) Magyar Hirmondó 1784. 97. l. Zilahból küldték.

[3]) E verset, mint a költemény tartalmából kitűnik, 1774-ben irta. Jövendölés, ha nem hibáz. Költeményes holmi. II. k. 177. l.

[4]) Más ugyanezen Felség emlékezetére. U. o. II. k. 237. l.

madik rend férfiai, előbb a királyi hatalomnak vetélytársai, vagy ellenei, most, midőn az nemzetivé válik, vállvetve segítik elő czéljait és az uralkodó szolgálatában keresik személyes nagyravágyásuknak kielégítését és a vallásos és nemzeti érzésöknek tanusítására alkalmas hatáskört. Ennélfogva az állam gépezetének e főmozdítói még sokban magokon fogják viselni eredetök nyomait. A királyt szolgálják, de nem személyében, hanem mint az állami elv képviselőjét. Mint külön jogú testületek, ha nem is állhatnak ellen az államfő akaratának, legalább feljogosítva érzik magokat arra, hogy a királyt is figyelmeztessék, ha eljárása isteni vagy emberi törvénybe ütközik, ha országának érdekeit teszi koczkára. Egyszóval: a rendek hatalmas, túlcsapongó szava már nem hallható, a repraesentáló rendszer újabb módja még nem képezi az uralkodás ellenőrzését. Az ellensúlyt, mely nélkűl emberi uralkodás nem lehet el, a saját közegeiben találja fel: a nagy kormányzó collegiumokban.

A világ történetében a legnevezetesebb ilynemű testület a franczia parlament; a királyoknak tett szolgálatok, a nyert szabadalmak és kiváltságok által, törvényszéke külön társadalmi osztálylyá vált. Óriási kifejlése mutatja, hogy a franczia monarchia épületében a törvénykezés volt az alapkő. Ily nevezetes testület a spanyol inquisitió: a király és nemzet közös vallásos érzületének kifejezője. A kiválóan kereskedő és pénzelő Németalföldön a pensionáriusok — a rendek állandó bizottságának előadói — még a helytartóval szemben is gyakran uralkodó állást foglaltak.

Magyarországon többnyire III. Károly korában alakulnak meg e kormányszékek. A török hódítás után újjászületik az ország; a rendi alkotmány azonban gondoskodik arról, hogy a létrejövő, lényegileg új intézetek, formájokban a régit folytassák. A kanczellária, a kamara, a kúria, sőt még a helytartótanács is, régi hasonló czélú szervezetekből indúlnak ki. Csakhogy annyival nagyobb a jelentőségök, mint kezdetben volt, a mennyivel nagyobb az absolut korszak királyságának folytonosságon és fejlesztésen alapuló hatásköre, mint a közép-

kori királyságnak úgy szólva véletlen és személyhez kötött tevékenysége. [1])

Mindegyiknél ez intézmények közt fontos, hogy egyaránt királyiak és magyarok, hogy fennállásuk egyenesen részét képezi az ország alkotmányának. E kettős helyzetet, mint a király hivatalnokai és a rendi szervezet tagjai, úgy magyarázták: hogy a koronás királyé ugyan a törvények végrehajtásának hatalma, hanem ép úgy az ország systemájából folyó, hogy e hatalmat a korona tagjai: a nemesek által gyakorolja. Ezekből állanak a nagy dicasteriumok. Minthogy pedig a király személyes behatása az országos ügyekre még sokkal nagyobb, mint az állami hatóságoknak inkább detailba menő működése, melynek a fennálló társadalmi rend még csak kevés tért nyitott, természetes, hogy e testületek közt a *kanczellária áll első helyen.*

A királyi udvari kanczellária, vagy expeditio, mint már neve is mutatja, közege volt a király személye és az ország közt folyó ügyeknek. Minden kiváltságot és kegyelmet, mi a királyi Felségnek volt fentartva, minden leiratot a közhatóságok utasítására, politikai és törvénykezési tekintetben, ő bocsát ki. Mindig a király oldalán van, tehát rendesen Bécsben, országgyűlések idején Pozsonyban. Ez által kormányoz a király közvetlenűl, a többi hatóság által csak közvetve. Kanczellár áll élén, 1766. óta gr. Esterházy Ferencz, alkanczellárja is van gr. Pálffy Károly személyében. Tanácsosai közt három a mágnás-rendből való, a többi, II. József uralkodása elején 11. köznemes. A királytól nyert instructió értelmében a hatóságnak kötelessége »mindennek elejét venni, mi a királyi hatalmat és méltóságot bármiben sérthetné, inkább annak minden jogát, kiváltságát, praerogativáját és reservatáját sérthetetlenűl megőriztetni, a királyi parancsokat végrehajtani és az országos törvényeket és egész rendszert fentartani.« [2]) Ez mutatja a kanczellária egész szellemét. Mint collegialis testü-

---

[1]) Minthogy Magyarország állapotának rajzában 1780-ban, czélom a régi Magyarországot, mint fennállót tüntetni föl, melyet II. József aztán lerontani igyekezett; azon intézményekről, melyek a királyi hatalom eszközei és igy megmaradnak, rövidebben szólhatok.

[2]) Kancz. lev. 1785. 5995. sz.

let, csak expeditiója a királynak. Instructiója szerint mindent, mi a király méltóságára vonatkozik, közösen tárgyal, és ha szükség, külön előadással terjeszti a legfőbb elhatározás alá. Ő dolgozza ugyan ki a javaslatokat, hanem bármily véleményt nyilvánít is — és a vélemény, míg gr. Esterházy Ferencz volt kanczellár, mindig magyar volt — a javaslat végén az áll: — »fel van egyébiránt tartva a császári királyi legmagasabb elhatározás és legfelsőbb elintézés.« [1]) Ellenben ugyancsak kötelességénél fogva mindig kifejti a legmagasabb kéziratokkal szemben, hogy minő a törvényes álláspont, és ha az nem egyeztethető meg a királyi parancscsal, felhozza az illető §§-okat és utal a lehető rossz következésekre. Tehát nemcsak expeditió, hanem tanács is: az egyedüli magyar tanács a király körűl. Ha össze lehetne hasonlítani a mostani viszonyokkal, akkor a kanczellária mintegy felelősség nélküli miniszterium. Csakhogy működése sokkal kiterjedtebb, mint mostanában p. o. a Felség személye körüli miniszteriumé.

A király személyének olyan óriási clienteléja lévén Magyarországon, természetes, hogy igen nagy a kanczellárnak és az előadó udvari tanácsosoknak tekintélye és befolyása országszerte. A rendes beosztás szerint, e kegyelmi és személyes ügyek képezték a kanczellária első ügyosztályát, a másodikat a királyi rendeleteknek és a törvényeknek végrehajtására szolgáló utasítások a hatóságokhoz. Ez utóbbi természetesen a politikai élet minden tényezőjére kiterjed. A kanczellária által áll az egész ország kormánya, a helytartótanács is, összeköttetésben a királylyal. Másrészt ez közvetíti a magyar hatóságok ügyeit a bécsi hatóságokkal, különösen a hadi tanácscsal, a cs. kir. kamarával, a cs. kir. állami kanczelláriával és a cseh-osztrák tartományok kanczelláriájával. Az állami kanczellária közvetítésével pedig a külföldön mintegy a consularis ügyeket végezi.

Miután a királyi hatalom most szervezi az országot, a kanczelláriának is régi és eredeti hatáskörén fölül kiváló gondot kell mindazon törvények végrehajtására fordítani, melyek

---

[1]) Salvo caeteroquin altissimo arbitrio et suprema dispositione Caesareo — Regia.

a jó kormányzást előmozdítják. Ha valamely hiányt lát a jó kormányzásban, azonnal adja elő ő Felségének az orvoslással együtt. »Minden más tekintet nélkűl a Mi, a közjó előmozdítására czélzó, szolgálatunk mozdíttassék elő.«

A kanczellária, még némileg a legfőbb kormányzó appellata is. A helytartótanács, vagy a curia jelentéseit a fenforgó ügyekről, vagy panaszok elintézéséről, nem egyszerűen terjeszti a király elé, hanem tárgyalás után, véleményével ellátva, és így nyeri az a legfelső eldöntést.

Ha oly ügy fordul elő, mely a hadi tanács, vagy a kamara, vagy más bécsi főhatóságnak körébe is vág, szükség esetén ezekkel nemcsak levelezésben értekezik, hanem közös tanácskozásban. A tárgyalás jegyzőkönyvét azután a Felség elé viszik, ki a kérdéses pontok fölött resolutiót ad ki.

A kanczellária harmadik ügyosztálya végre az, melyben a törvénykezés folyamát szabályozó királyi rendeleteket és elhatározásokat közvetíti. Ő kezeli az ország levéltárát is, és minthogy a nemesítési, kinevezési, adományozási stb. okleveleket ő állítja ki, taksa-hivatal is áll fenn mellette.

Kiterjedt ez a hatáskör; az ország egész életét átölelő. Csakhogy nem a kanczellária hatalmát mutatja mindez, hanem a király személyes uralkodását. Mert minden ügyben, a legjelentéktelenebben is a Felség dönt, a kanczellária csak alázatos tanácscsal szolgálhat és aztán megint királyi expeditióvá válik. Jelentősége a nemzet sorsára nézve nem annyira saját magától fog függeni, mint inkább attól, az elfogadott rendszer szerint akar-e uralkodni a király, vagy a maga útján kíván-e haladni? Mert, mint a franczia király a parlamentet minden rendelete beczikkelyezésére kényszeríthette, úgy a kanczellária is csak a királyi naptól nyerte fényét.

E csekély tényleges hatalmával igen nagy ellentétben áll hivatalnokainak előkelő társadalmi állása. Minden udvari tanácsos mintegy részese a legfelső hatalomnak. A látszólagos ellentét magyarázata az, hogy Mária Terézia alatt, mint egyáltalában a rendi alapon álló uralkodásban, a személyes kérdések gyakran elsőséggel birtak a politikaiak fölött. A kanczellária nem igen vihette keresztűl, hogy a király országgyű-

lést tartson. hogy a partiumokat az országhoz csatolja, hogy a király az országban lakjék. E törekvése azonban titokban maradt. Ha ellenben valaki püspök lett vagy főispán, helytartótanácsos vagy septemvir, az nem történt e hatóság ajánlása nélkűl. Hisz a király nem ismerhette az illetőket, és igen-igen széles tere nyilt a megengedett és meg nem engedett pártfogolásnak. A kanczellár tehát és az illető osztályok referendáriusai, úgy szólva a leghatalmasabb patronusok az országban.

Épen az, hogy a kormányszék alkotmányos és hazafias működését homály borította, és ha eredmény követte is, nem az övé, hanem a királyé volt az érdem — ellenben személyes működése, összeköttetése a többi bécsi főhatósággal annyira ismeretes volt mindenki előtt, — magyarázza meg népszerűtlenségét. Mi azon kornak látjuk benne emlékét, melyben a királyi korlátlan uralom, mint egyedűl hatalmas és egyedűl felelős, intézi az ország sorsát, szolgai szerepre kárhoztatva tanácsosait. Azonban II. József egész uralkodása meg fogja mutatni, hogy azon férfiak, kikre Béesben bízva volt a magyar érdekek megvédése, teljes magaslatán állottak feladatuknak. Az uralkodó szolgálatával a lehető legsúlyosabb viszonyok közt is meg tudták egyeztetni hazájok szeretetét. Méltó képviselői voltak az arisztokratikus és katholikus eszméktől áthatott magyar társadalomnak. Nagyon szigorú biró — maga II. József — emelte ki, mennyire válogatott e kormányszék személyzete. Kik voltak a kanczellárok, már emlitettük. A tanácsosok közt, II. József trónra lépésekor, találjuk Ürményi Józsefet, a magyar közoktatásügy szervezőjét, Izdenczy Józsefet, a rendi alkotmány éles birálóját, Brunsvickot, az urbéri szabályzat főmunkálóját, gróf Győri Ferenczet, Kelczet, Skultétyt stb. Több nagy magyar család köszönheti virágzását ez udvari tanácsosok érdemeinek és az azokat kitüntető királyi elismerésnek. És ha e férfiaknak áttekintjük névsorát, átvizsgáljuk buzgó és eredményes működését, minden keserü emlék daczára belátjuk, hogy a collegialis rendszer, ha csekély tért engedett is, jeles és nagy érdemű hazafiak törekvésének és munkájának volt szinhelye.

A másik országos főhatóság a Helytartótanács volt

(Consilium Regium locumtenentiale). Neve is mutatja, hogy a király távollétének az országtól köszönhette létrejöttét és egész szervezetét. A király tanácsának alig volt mondható. A mi magyar ügyekben közvetlen a monarchia elé jutott, az a kanczelláriából indúlt ki. Nem is annyira a király személyét helyettesítette, mint a nádor hajdani hatáskörét, mert most annak személyes befolyása helyébe a collegialis tárgyalás lépett. Hatáskörét az 1723 : CI. és CII. t.-cz., melyek megalkották, egészen határozottan irták körül. Nem függ semmi udvari hatóságtól, csak a Felségtől. Egyenesen a királyhoz intézi felterjesztését. A Felség a tárgyak szerint rescriptum, vagy decretum által tudatja akaratát. [1]) Tanácsosait, ha szükségesnek tartja, a Felség személyesen fogja meghallgatni. [2]) Önállóságát minden más hatósággal szemben azon törvény tartja fenn, hogy egyenesen nem áll összeköttetésben az örökös tartományok kormányszékeivel, csak ő Felsége által. A határozott hazai törvények ellenében nem hozhat végzést. [3]) Ellenben kötelessége a diétai határozatokat végrehajtatni. Tanácskozásaiban a többség dönt, és a mit az elhatározott, azt senkinek megmásítani nem volt szabad. A rendek bölcseségét és államférfiúi érzését mutatja, hogy specialis feladatai közt elsőnek tűzik ki: az ország puszta részeinek benépesítését, a hol a baromtenyésztés érdeke nem áll ellene. A Károly király által nyert utasítás szerint, feladata a Magyarországon előforduló politikai, gazdasági és katonai ügyeket a Felségtől függően, szemmel tartani és azoknak, mik által a király szolgálata, a közigazgatás, az egész ország java és felvirágzása, és az ország lakosainak és adófizetőinek megmaradása és fentartása előmozdíttatik, gondját viselni.

Az uj Magyarország nagy állambölcse: b. Eötvös József szerint, az ujkor államának megkülönböztető jellege, hogy egyes polgárainak javát is munkálja, nemcsak a közös állami

---

[1]) A kancz. lev. 14667. 1785. szerint a rescriptum és a decretum közti különbség abban áll, hogy amaz a meglevő törvények alapján azok magyarázatára szolgáló rendelet, emez tisztán csak végrehajtó utasítás.

[2]) Ez nagyon ritkán történt, kivéve, ha a király Pozsonyban volt.

[3]) Contra positivas Patriae Leges nihil determinet.

feladatokat. [1]) Tudtunkra a m. kir. helytartótanács ez utasítása első nyoma történetünkben annak, hogy az állam feladatának e magaslatára eljutott.

E modern állami feladat daczára a helytartótanács törvényesen megállapított összetételénél fogva csak oly hű kifejezője volt a rendi társadalomnak, mint akár a kanczellária. Élén a helytartó vagy nádor áll, távollétében az országbíró. Tanácsosai (22) a főpapi, mágnási és köznemesi rendből neveztetnek ki a király által. Üresedés alkalmával a tanács maga ajánl betöltésre, noha a többi folyamodó kérvényét is felterjeszti. Rendes tanácsosain kivűl, hogy tapasztalatot nyerjenek a közügyekben, fiatal mágnások és nemesek is megjelenhetnek az üléseken, a Felség engedelmével. A tagokat a királyi jövedelmekből fizetik. — A helytartótanács működését megnyitó beszédben Sinzendorf Fülöp Lajos, császári udv. főkanczellár kifejezte, mit jelent a helytartótanács Magyarország rendjeire nézve: »Általa fenn fog tartatni az egyháziak tekintélye, a főurak kiváltsága, a nemesek joga, a polgároknak a kereskedés haszna, a pórnak földje biztos művelése.« [2]) Az ország még egészen, mint a rendek összesége jelenik meg.

Nem hazudtolta meg a helytartótanács e belső kapcsolatát az uralkodó társadalommal. Azon kérdésekben, melyek Mária Terézia korát legjobban érdekelték, a vallásiban és az urbériben, szemére vetették, hogy a hierarchikus és arisztokratikus érdekeket elébe tette az országosaknak. Példa gyanánt szolgálhat, hogy míg Barkóczi Ferencz primás állott a vallásos commissió élén, több éven át alig adott ki egy útlevelet a helytartótanács a katholikus ifjak részére, hogy a külföldön folytathassák tanulmányaikat. [3])

Minthogy a helytartótanács tevékenysége annyi oldalra kiterjedett, több commissió működött kebléhen. Az első az egyházi ügyeket kezelte: itt papok voltak mindig az előadók. A második a tanulmányi, a harmadik az adó és katonatartási,

---

[1]) A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. II. k.

[2]) Bél, Notit. Hung. Nov. I. k. 432.

[3]) Intoleranz. i. m. 150—151. l. Barkóczi 1761.

a negyedik a közgazdasági ügyeket, [1]) az ötödik végre a többi és a vegyes tárgyak igazgatását vezette.

Hogy a közjólétnek minden téren szolgálhasson, e kormányszék gyakorolja a főfelügyeletet a megyék és sz. kir. városok magistrátusai fölött. »Ha pedig valamely megye vagy város késlekedő vagy ellenálló volna végrehajtásban, vagy nem adná be a szükséges és tőle kivánt informatiókat, a tanács ezt tudtunkra fogja adni, szavazatával és véleményével együtt, hogyan lehetne alkalmas gyógyszert találni.«

Ez az egy pont feltünteti, miben állott a helytartótanács egész rendszerének gyöngéje. Bár félig rendi alapon áll, a külön törvényhatóságok vele szemben felhasználhatják rendi jogaikat: mint a királyi önkény eszköze ellen. És maga hatalmából ellenök eljárni nincs semmi hatalma. A királyi személyes uralkodás utóljára is végső biztosítása e rendszer fennállásának. A helytartótanács maga csak ír és javasol; a végrehajtás nem az ő dolga. Fölfelé és lefelé egyaránt önállótlan. A püspökök és megyék csak akkor fogják végrehajtani az általa közzétett királyi parancsokat, ha azok saját érdekeinek, osztályaik tendentiájának megfelelnek. A király csak akkor fogja elfogadni javaslatát, ha az által személyes tekintélyét és uralkodását látja gyarapítva. Épen azon ügyekben, mik az *egész* ország emelésére czéloznak, nem egyes hatalmi tényező vagy rendi érdek előmozdítására, lesz legkevesbbé hatékony a szava.

Minthogy pedig a központi hatalom sokkal erősebben nyilatkozik, mint a rendi, a helytartótanács kiválóan annak lesz eszközévé. A király fizeti, nem az ország. Attól parancsokat vesz: az országos hatóságoktól csak felterjesztéseket. Ennélfogva a rendek csakhamar belátták, hogy az uj intézmény nem az alkotmány, hanem a királyi praerogativa megszilárdításában látja főfeladatát. Az 1741. országgyűlésen már nagyon komolyan foglalkoztak feloszlatásának eszméjével és csak azért vetették el, mert nem tudtak jobbat a helyébe tenni. [2]) Mióta nem volt nádor és a királynő veje, Albrecht szász tescheni herczeg állott az élén, mind jobban hasonlóvá lett a német kor-

---

[1]) Ide számították a zsidó tolerantiát is.

[2]) Múz. könyv. Jankov. 12. 9.

mányszékekhez, melyek a fejedelemei tisztán s nem a rendekéi. III. Károly és Mária Terézia kormányrendszere azonban épen az arisztokrata és hierarchikus érdekeket istápolta leginkább, ennélfogva a helytartótanács egész szellemében ezen egyúttal loyalis és conservativ irány volt a legkiválóbb vonás. Ha voltak is jeles tagjai, Pozsonyban — és a kanczellária nagy része onnan került Bécsbe — nem hathatta őket át sem a magyar nemzeti érzés egészséges fuvallata, sem Bécsnek kosmopolitikus műveltsége. Azért az egész kormányrendszer egyik főhibájának mélyébe talált az országgyűlések azon ismételt kivánsága, hogy a helytartótanács tétessék át az ország közepébe. [1])

Nagyrészt az országgal való e szorosabb kapcsolatának tulajdonítható a harmadik főhatóságnak, a *kir. kuriának* nagyobb népszerűsége.

A magyar alkotmány szellemében a király legfelső végrehajtó hatalmát a biráskodásban is az ország karai és rendei által gyakorolja. A főfelügyelet foganatosításával a kanczellária és helytartótanács vannak megbizva. Magával a végrehajtással a kir. kuria, a legfőbb törvényszék. [2])

Mint az eddig említettek, ez is a király személyes praerogativájából folyik és oly régi, mint maga a királyság. A nádor, az országbiró, sőt a primás is, magok az első korszakban a királyság főbirái. Mátyás és Ulászló alatt alakúlt meg az octavalis törvényszék, rendes ülnökökkel, a fő- és köznemesi rendből. A bán, a tárnok és az erdélyi vajda is gyakorolnak saját törvényes hatalmat. A királyi főtörvényszéknek, mely még csak bizonyos időközökben működik, az 1608: III. t. cz. által megujított királyi személynök az elnöke.

---

[1]) Az 1723: XCVII. és az 1764/5: III. t. cz. Mindegyiknek hangzása nagyon jellemző a magyar törvényhozás gyámoltalanságára nézve. Az első azt mondja általánosságban, hogy: mihelyt csak lehet, át fog tétetni a helytartótanács az ország közepébe; egyelőre Pozsonyban marad. A második szóról szóra igy hangzik: a kir. helytartótanács teljes törvényes tevékenységének fentartásával, igen alázatosan biznak az ország karai és rendei, hogy ő Felsége az 1723: XCVII. t. cz.-et, a mondott tanácsnak az ország közepébe való áthelyezése iránt foganatositván, őket kegyelmesen vigasztalni méltóztatik.«

[2]) Ürményi, Jus. Publ. III. r. 7. cap. De jure summae potestatis executivo ac speciatim de Curia Regia.

Ebből fejlődött az 1723. országgyűlés által az országos főtörvényszék azon alakja, melyben 1848-ig alapjában változatlanúl megmaradt. A nádornak elnöklete alatt hétszemélyes tábla nyolcz uj tagot nyer: kettőt a főpapok, kettőt a főnemesek közűl, négyet a köznemesek sorából, az ország minden részéből. A törvényszék tagjai közűl 11-nek jelenléte szükséges a végzéshez. Üléseit határozott időben tartja. Az 1741. XXIV. t. cz. négy uj birót ad hozzá: egy főpapot, egy mágnást és két nemest.[1]) Ez a fő felebbezési tábla sz. István egész birodalmában. Épen úgy — a rendes szünnapok kivételével — állandók lesznek a királyi táblának ülései. Ez a nemesség főtörvényszéke — eléje kerűl minden donationalis és nemesi bűnügy, szintén úgy van alakítva, mint a hétszemélyes tábla, rendek szerint. Elnöke a királyi személynök, és 17 tagja van, 2 praelatus, 2 táblai báró, a nádor és az országbiró itélőmesterei, ugyanazoknak és egy-egy személynöknek két protonotáriusa, 4 királyi és két érseki ülnök. A causarum regalium director is résztvesz üléseiben, de nem szavaz és eltávozik, ha fiscalis ügy jő tárgyalás alá. A kir. tábla, mint olyan, résztvesz a diétában, személynöke, ki az 1764: V. t. cz. szerint mindig köznemes, az alsó tábla elnöke, protonotáriusai dolgozzák ki a törvényczikkeket, ifjai képezik az országgyűlési ifjúság nagy részét. A régi nagy tanács- és törvénynapoknak volt még nyoma e szokás.

Mi sem adhat tisztább fogalmat e nagy törvényszékek rendi szelleméről, mintha a törvényszakok és szünnapok meghatározását tekintjük. Van karácsonyi szabad idő, sz. Tamás napjától három király utáni vasárnapig. Azután szabad a farsang vége egész a bőjt első vasárnapjáig. A nagyhéten nincs törvénylátás húsvét utáni második vasárnapig (»hogy t. i. a praelatások részt vehessenek a nagyhéten teljesítendő functióikban, és hogy a többi biró is jelen lehessen az istenitisztelet okáért«). Pünkösd hete is szabad idő egész sz. háromság vasárnapjáig. — A törvénykezés, ha már állami kezekben nyugszik is, még nem köti le egészen az uralkodó osztályok

[1]) Összesen tehát a nádoron kívűl a hétszemélyes táblának 6 főpap, 7 főnemes és 6 köznemes a tagja.

azon tagjait, kik a király nevében itélnek. Az emlitett szünetnapok az *egyházi rend* ilyen részvétét tanusítják.

Hogy kivüle a nemesség, mint földbirtokos osztály biráskodik, az aratási és szüreti juristitiumok mutatják. Az aratási szünetidő sz. László napjától (jún. 27.) sz. István napjáig tart. A szüreti majdnem másfél hónapra terjed: sz. Mihálytól sz. Mártonig. Ennélfogva a négy törvénykezési idő: sz. Márton terminus, a három király terminus, a húsvéti és a sz. István ünnepének terminusa.

A nemesség autonom biráskodásából következik, hogy juristitium áll be a diétával, 30 nappal annak megkezdése előtt, és eltart a követek visszatérteig.

Minthogy így a biráskodás nem foglalta el a vele foglalkozókat egészen, hanem még mintegy átmenetet nyújtott a régi patriarchalis rendszer és az uj, szakszerü törvénykezés közt, a birák rendes fizetése is patriarchalis volt, azaz nagyon csekély. Kifejlődtek és nagy mértékben dívtak tehát mindazon visszaélések, melyek az ily collegialis biróságoknál mindenütt előfordultak. Elég a franczia parlament történetében Beaumarchais esetére utalni, az angol biróságéban a nagy Bacon sorsára. Az informatióknak ajándékok által kiséréséhen nem láttak semmi inconvenienst. [1]) Fessler, midőn az ország birósági szervezetét leirja, Aeneas szavain kezdi:

Infandum regina jubes renovare dolorem. [2])

A vesztegetés azonban oly általános soha sem lett és a birói karnak, mint olyannak integritását soha sem lehetett megtámadni. Ezt még II. József sem tette. A birósági rendszer főveszélye abban áll, hogy a perek oly hosszú ideig elhuzódtak és hogy a per ellenmondás vagy ellenállás (oppositio és repul-

---

[1]) Fessler X. k. 251. l.

[2]) Townson Travels. A debreczeni ker. tábláról. Its members have the vile practice of receiving incidents. Are these bribes? the reader will ask. God forbid! They are only douceurs to engage the judges to examine more strictly in to the nature of a cause 240. l. Manch Hermaeon 122. l. Informationen, das heisst Belehrung der Richter vor dem gefällten Urtheil, mit Dukaten-Rollen in der Hand.

sio) által, mire minden nemes csekély pénzbüntetés által fel volt jogosítva, a végtelenig volt nyújtható. [1])

Az 1723. országgyűlés, mely a központi törvénykezést szervezte, kerületi táblákat is állitott föl az ország négy kerületében. Horvátországban is volt ily kerületi tábla. Ott a báni tábla van a királyi helyében. A régi vándorló protonotariális törvényszékeket voltak ezek hivatva állandósítani.

A magyar törvény a XVIII. század folyamában a régi maradt. A középkori társadalom igényeinek megfelelt, magáévá tette a nemesség és a papság, Verbőczit tekintették a magyarság főoszlopának; szerinte kellett itélni megyében és a királyi táblánál, az ő magyarázatát adták elő a főiskolákban. Mint más országokban e korban a theologiai, úgy itt e juridiciai tanulmány képezte a közös műveltség leglényegesebb részét. Ide német vagy idegen, e sajátságos körbe nem avatott embert nem lehetett kinevezni. A mint maga a törvény annyi időn át ment maradt külső behatástól, s minden panasz daczára csak curiai döntvényeket gyüjtetett össze Mária Terézia, — úgy az igazságszolgáltatás természeténél fogva e hatóság maradt leginkább ment a királyi közvetlen befolyástól. Itt még a világi és egyházi arisztokratia nagyjai döntöttek tekintélyökkel. Láttuk, hogy nemcsak magok biráskodnak, hanem a többi birák egy részét is ők nevezik. Pedig minden állami organismus közt a törvénykezési az, mely, bár észrevétlenül, de annál hathatósabban tartja fenn az uralom eszméjét, a nélkül, hogy általánosabb ellenállást keltene. Ezt az uralmat pedig itt a nemesség gyakorolja: a fejedelemnek alig látszik az egészben keze. Pest. ez a főtörvényszék székhelye, nemcsak hogy nem képes még csekély városi életével ezt a különös irányt assimilálni,

[1]) Az arisztokratiai alkotmány lényegéből folyik, hogy a birtok és különösen a földbirtok más kézre kerülése lehetőleg meg van nehezítve, Ezt állami és politikai tekintetből tán nem is lehet elitélni. — Az oppositióra nézve a Manch Hermaeon hozza fel a következő esetet (123—124) l.), mely aztán átment legtöbb történeti könyvünkbe. A. p. o. 30 évi pör után nyer egy 100,000 frt értékü birtokot, mely B. kezén van. B. azonban ellen áll executiónak és megkezdi az ú. n. oppositio pört. Ha jó (?) ügyvédje s pénze van, ezt húzhatja egész esztendőkön át. Ha elveszti is, csak 200 frt a büntetés. A. pedig azon idő alatt meg van fosztva az uradalom jövedelmétől, melyet B. igy jogtalanul élvez.

hanem a kuria számos személyzetével, a nála törvénygyakorlaton levő nemes ifjakkal és az egész országból oda jövő ügyes-bajos felekkel, bizonyára legtöbbet tett arra nézve, hogy e német helyen is fentartsa a magyarságot. Sok panaszt lehet ugyan emelni ellene, hanem ez mind a nemesség dolga, más osztály érdekét nem sérti.

Az alacsonyabb törvénykezésre, melyet a földesurak és megyék gyakorolnak, a királynak épen semmi befolyása nincs. Élet és vagyon fölött döntenek a hatóságok hire s tudta nélkül. Csak 1758-ban adja ki a kanczellária a parancsot, hogy hire nélkül ne kezdjenek boszorkány-pöröket.[1] És csak 1778. márczius 30-án rendelte el, hogy a megyék halálbüntetés esetén felebbezzenek a trónushoz. Ezt is azonban csak azon esetben, ha scrupulusuk van.[2]

A magyar igazságszolgáltatás egész bonyolódott rendszerét más helyen lesz alkalmunk ismertetni. Itt csak annak constatálására szorítkozhatunk, hogy a biróságokban még majdnem egész szuverenitását gyakorolja a magyar nemesség. Ez az egyedüli az államban, mi rendi és mi külön életet él. Sok s jogos kifogás emelhető ellene, de nemzeti rendszer s még visszaélései is kedvessé teszik a társadalom előtt.

Az a kormányszék, mely legidegenebb és melyet alig, hogy neve köt a magyar társadalomhoz, a *kamara*. Élén ugyan mágnások állanak, (gróf Grassalkovics Antal, gróf Festetics Pál, gróf Balassa Ferencz stb.) tanácsosai közt hét mágnás van és tizennyolcz köznemes, hanem az egésznek szelleme német. Nem azért, mintha a magyar irtózott volna a gazdasági rendszertől, a számolástól. Az említett férfiak és mások, mint Majláth József és Almási Ignácz élén állhattak volna bármily ország kamarájának. Hanem épen a kamaránál volt szükség számos alárendelt hivatalnokra. Ily — gyűlölt — helyre magyar nemes nem ment, ha máskép megélhetett, az pedig nem volt nehéz, a nem-nemesnek pedig nehéz volt csak az ott szükséges műveltségre is szert tenni. A nemes tanácsosok közt 1756-ban

---

[1]) Fessler i. m. 271. l.

[2]) Reviczky : Status Regni Hungariae.

csak hat volt a magyar.[1]) Alacsonyabb hivatalnokok közt ugyanakkor alig egy tized a magyar, a harminczadoknál s sóraktáraknál. Az eljárási módban itt alig lehet szó önállóságról, független traditióról, az örökös tartományok példája mindig a mértékadó. A kamara tehát egyenes eszköz az uralkodó kezében; nincs saját szelleme és személyzete is hivatalnok, nem hazafi.

Épen ez osztály volt azonban Magyarországban a legmegvetettebb. Nemcsak foglalkozásánál fogva, bár ez természetesen leginkább hozza collisióba a lakosok érdekeivel. Sokszor idézett svájczi utazónk igy ir felőlük: »A mily kitünő férfiak állanak (Bécsben) az egyes hatóságok élén, annyira elvetendő a császári alsó hivatalnokok tömege. Általában egy szikra hazaszeretet sincs benne, nincs ismerete, jó akarata, még csak nem is munkás. — A fizetés és a czim reá nézve a fő, a dolog mellékes. Ne hidd, hogy túlzok. Becsületemre mondom. — egészben véve — betüről betüre igaz. A született magyarok, kik a hazai közigazgatásban el vannak foglalva, sokkal több józan észszel, jóakarattal és ügybuzgósággal birnak, mint az osztrákok. És mégis az utóbbiaknak adnak elsőséget és alkalmat, hogy gőgjöket mutathassák.«[2]) Ezt 1782-ben irták — nem később.

A mi tehát a közigazgatásban kész eszköze a korlátlan királynak, az nemcsak, hogy nem felel meg tisztének, hanem gyűlölséget kelt az egész szervezet ellen. A rossz bánásmód még azok rokonszenvétől is megfosztotta az ily eszközökkel működő rendszert, kik különben szivesen vették volna a magyar közigazgatás átalakítását. Minden más hatóságnál a rendi szellem és érdek túlnyomó. Ezek ellen sikeresen csak úgy lehet működni, ha azon osztályok ügyét karolja fel, kik e rend által szenvednek. Csakhogy ez nem történhetik másutt, mint a megyében. Ennek az egész szervezete kizárja a felső befolyást. — A király nevezi ki a kanczellártól fogva a registratorig és sótisztig a kormányszékek hivatalnokait. Hanem alispánra, szolgabiróra, kik egész nagy vidékek oraculumai,

[1]) B. Jászy Pál, Rajcsányi Ádám, Török Ferencz, Grabovszky Antal, Kruspér István és Végh Ignácz.

[2]) Reisen eines Franzosen. I. 451—452. l.

nincs semmi törvényes befolyása. Igaz, hogy rég alkalmazásban levő eszköze volt a királyi udvarnak, társadalmi módon nyerni meg az autonom igazgatás e fejeit. Donatiók, királyi tanácsosi czímek, majd rendek szolgáltak egy aulikus pártnak teremtésére. Ez azonban nemcsak hogy nem biztos, s a legnagyobb résznél nem visz eredményre, hanem épen magában rejti azon férfiak társadalmi függetlenségének elismerését. [1]) Pedig, ha gyökeres változást akarnak előidézni, az csak a megyénél lehet.

Igaz, ott is van a királynak hatósága. Ő nevezi ki a megye fejét, a főispánt. Nem volt-e a régi comes tisztán királyi hivatalnok? Általa lehet csak a megyéket arra kényszeríteni, hogy a közös kormányrendszer elé ne gördítsenek akadályokat.

Erre szolgált a *föispánoknak* 1768-ban a kanczellária által kidolgozott utasítása. [2]) Első föladatuk a vallás megőrzése és az iskolaügy emelése. A megyét szorítsák évi kimutatások kidolgozására a népesség számáról, vallásáról, a tanítókról stb. Nem szabad engedniök, hogy megyei hivatalnok földesúrnak vagy szabad királyi városnak le legyen kötve. Tartsák szemmel az archivum, a megyei rabok, az utak s árvák állapotát. Főtörekvésök legyen, hogy minden királyi rendelet helytartótanácsi vagy megyei határozattal hajtassék végre. Siettessék a törvényszékek eljárását.

Mindezen czélok elérésére pedig szükséges, hogy állandóan a megyében tartózkodjanak, vagy legalább a gyűlésekről ne hiányozzanak, habár máshol is van hivataluk.

A jó közigazgatás első szabályait látjuk itt. Colbert sem adhatott különb instructiót intendánsainak, kik mint a központi királyi hatalomnak az ország minden részében működő karjai, megalkották az egész franczia közigazgatást. Ők polgári eredetűek voltak vagy szegény nemesek. A miniszter vagy a király kegye és szolgálata nekik életkérdés.

Nálunk a főispán maga rendesen a megye legnagyobb birtokosa. A legnagyobb családok örökösen birják e hivatalt.

[1]) Ld. erről II. József nyilatkozatát. Függelék.

[2]) Kanczell. levéltár 1783. Az instructio az 1752. ápril 8-iki alapjan készült.

Más megyékben a főpapsághoz van kötve. A főispán Bécsben lakik az udvarnál vagy vidéki kastélyában. Ha van is érzéke a közügyek iránt, sőt ha leereszkedik is annyira, hogy a megyéje dolgai érdeklik, működése csak ott lesz észrevehető, a hol instructiója személyes meggyőződésének és osztálya irányának megfelel. Hogy a protestánsok ellen, midőn az volt az instructio, erősen és erélyesen használták fel befolyásukat, azt már volt alkalmunk említeni. Hanem a helytartótanács, jobban mondva a királyi személyes uralkodás rendeleteit hajtva végre, ő, ki megyéjében az első, hivatalnokká sülyed. A rendi alkotmányért még tán erejét is megfeszítené — annak lerombolását — legfölebb nem fogja akadályozni.

Pedig az alkotmány szerint a megyével csak a főispán által volt a királyi főhatalom érintkezésben.

Az absolutismus eszközeül szolgálható kormányszékek s hatóságok nálunk, a mennyiben van befolyásuk, nemzeti traditiókon és rendi alapon nyugosznak.. A kanczellária s a helytartótanács egész szelleménél fogva nem fogja önmunkásságával segíteni a magyar rendeket és a nemzetet megtámadót. A főispáni hatalom, a mennyiben fennáll, rendi, nem királyi. Rendi az ország főbiróságainak szelleme is. Csak a kamara az, melynek nincs saját akarata.

Ha tehát a király czéljáúl fogja kitűzni, lerontani a magyar politikai élet önállóságát, nem az országgyűlés lesz fő ellenfele. Saját hatalmának eszközei, a korményszékek, fogják útját állni, ha mással nem, a passivitás erejével.

És ha magával ragadja is a kanczelláriát s helytartótanácsot, azoknak a népre nincs befolyása. Ha az egészre akar hatni, ha gyökerében akarja megtámadni a külön nemzeti és rendi életet, nagyon mélyen gyökerező és terebélyes két intézményt kell ledönteni: a birósági szervezetet és a megyét.

IV.

Az ellentétek folytonos küzdelmében a legfőbb nyugvó pont az az országos alaptörvény, melynél fogva a király az

alkotmány értelmében megkezdi az uralkodást: a királyi hitlevél.

Nagy fontosságú állami szerződéseknél, melyek az egyensúlyt az alkotmány tényezői között egyik vagy másik részre eldöntik, természetes anyagi erőre, mint előidéző okra gondolni, ép úgy, mint a békeszerződéseknél, melyek különböző államok hatalmi viszonyait szabályozzák. Veszély nélkül, bizonyára egyik fél sem fog engedni régibb jogaiból. És ha annyiszor irták és beszélték, hogy az 1687. és 1723. törvények, melyek a királyi örökösödést megállapították, a rendek félelmében lelik magyarázatukat, az épen nem elvetendő. Csakhogy e félelem nem a pillanatnyi erőszakosságnak volt műve, hanem az előrelátásnak. Kisebb áldozat árán akartak megváltani nagyobbat. Épen azoknak, kik leghőbben óhajtják azon szerződések megtartását, melyek az uralkodót népe irányában lekötelezik, nem volna szabad az ilyen előrelátás által parancsolt engedmények érvényét megtámadni. Ha a nemzet királyának nagyobb jogkört enged, elég gyakran teszi ezt saját ösztönéből, külső veszélyek elkerülésére, minden nyomás nélkül. Elég csak az 1526-ki országgyűlés végzésére hivatkozni: arról bizonyára nem fogja állítani senki, hogy a király erőszakolta azt ki. Ellenben, bármely alapját tekintsük is a magyar alkotmányos és rendi szabadságnak, az arany bullától 1848-ig, egyik sem jött létre fegyveres fölkelés és erős küzdelem, vagy legalább arra való készülés nélkül. Épen az erőknek ily folytonos változása és törekvése, hogy mindegyik állandó intézményben örökítse meg diadalát, képezi az alkotmányos élet lényegét. A ki elismeri a változás jogosságát az egyik részről, el kell azt ismernie a másik részről is. Mert minden institutio a fejlődés törvényénél fogva, csak addig felelhet meg feladatának, mig más, nagyobb erővel felruházott nem kész helyébe lépni. A történet menetét hiába iparkodtak megakasztani a leghatalmasabb seregek, hogyan képezhetne akadályt egy levél — mögötte rejlő erő nélkül.

Nagy erő azonban az elismert, szentesített törvény. A modern államviszonyok nagyon alkalmasak kétkedővé tenni az iránt, vajjon az uralkodó személyes lekötelezése elég óvószer-e a személyes uralkodás veszélyeinek kikerülésére. Hanem az ily

föltételek szabásának, akárhányszor győzi is le őket a hatalom, mindig megvan azon eredménye, hogy az elnyomott fél tudja, hogy ellenfele is legyőzhető. És ha nem is támogatja mindig sereg, biztos czélpontot nyujt mindig, melyhez vissza lehet térni. Ily szempontból hozták az alaptörvényeket. Szentesítette őket az egyház malasztja, s a lovagi társadalom követelései szerint a király, mint lovag kötötte le becsületszavát: hogy a mi törvény van, azt meg fogja tartani, s mások által is meg fogja tartatni. Élte legmagasztosabb napján tette ezen esküt, midőn fejére tették szent István koronáját az egész népnek örömrivallgása közt. [1]) Az örökösödés által a királyi praerogatívát gyakorolta ugyan már az uralkodó, hanem csak a koronázás és eskü által lépett azon jogok élvezetébe, melyek a királyt csak a rendekkel együtt illették meg.

Mária Terézia koronázása 1741-ben minden törvényes s szokásos forma megtartása mellett ment végbe. A király személye egyaránt biztosította a királyi jogok erőteljes gyakorlását és az országnak esküvel biztosított alkotmányát. A kettőnek párhuzamos és egymást kiegészítő kifejlése egyáltalában nem látszott lehetetlennek. Századok óta nem volt oly szoros érdekközösség király és nemzet között, mint akkor. Ezen időpontnak emléke az 1741 s koronázási hitlevél. Nemcsak a jelen időre, hanem az emberi intézmények általános tendentiája szerint, mindenkorra össze akarta kapcsolni az annyi időn át elválasztott érdekeket. Igaz, hogy textusa aránylag nagyon kevésben különbözött a III. Károly által kiállított diploma inauguraletől. Hanem ez csak azt bizonyítja, hogy azon tényezők, melyek 1711 óta biztosították az alkotmányos uralkodást, még érvényben voltak.

---

[1]) A koronázási eskü tisztán középkori intézmény. Az ókor nem ismerte, bár a koronázás tulajdonkép a szentiráson alapul. Ezen szempontból fontos, hogy nálunk II. Endre korában találjuk először. Ő az első lovagkirály. Elődjei még nemzeti királyok voltak. Tán szükségtelen kiemelni, hogy a koronázás és a vele járó eskü Európa minden középkori államában divatos volt. Sőt az eskü tárgyai is körülbelől megegyeztek. A király mindenütt megesküdött a királyság jogainak, az egyháznak és a törvényeknek megtartására. A király fölkenése ellenben nem volt általános. A római császáron kivül csak az angol, franczia, jeruzsálemi és siciliai királyokat kenték fel; a magyart és spanyolt nem.

Mária Terézia hitlevele, mely az esküvel együtt törvénybe iktattatott, mint szent oklevél, [1]) főtartalmában a kökövetkező:

»A Pozsonyba a jelen év exaudi vasárnapjára, vagyis május hó 14-ére, koronázásunkra összehivott hű Magyarországunk s kapcsolt országainak rendjei Pozsonyban a diétán teljes s nagy számban megjelentek, mely diétán mi is személyesen részt vettünk, és bebizonyították irántunk, mint törvényes és örökös királynőjök s urok iránt való köteles jobbágyi hűségüket s hódolatukat, és esedeztek Felségünknél, hogy a régi határozatok módjára, még legszerencsésebb koronázásunk előtt hagyjuk jóvá, erősítsük meg és tartsuk kedveseknek az alább álló czikkeket, s kegyesen elfogadva és királyi tekintélyünkkel megerősítve, magunk is tartsuk meg kegyesen, és méltóztassuk megtartatni mások által is, kiket illet.«

Először: Hogy ezen magyar királyságnak és részeinek minden általános és különös szabadságát, immunitását, kiváltságát, jogát és törvényét, melyeket az előbbi királyok, a mi elődjeink elfogadtak, elfogadjuk (kivéve II. Endre törvényéből az ellenállási clausulát) minden pontjokban, czikkökben és zárlatukban, a hogy azok használata és értelme fölött a király és a rendek a diétán megegyeznek, szentül és erősen megtartjuk és mások által törhetetlenül megtartatjuk.

Másodszor: A szent koronát a régi szokás és a hazai törvények szerint, a rendek által közülök egyhangulag választottak s kiküldöttek által ezen birodalomban fogjuk megőrizni.

Harmadszor: A királyságnak minden visszaszerzett, vagy Isten segélyével visszaszerzendő részét és birtokát, az eskü formája szerint, a királysághoz és részeihez fogjuk csatolni.

Negyedszer: Hogy azon esetben, ha (mit Isten távol tartson) mindkét nemen kihalnának az atyánktól, azután József és Leopold császártól származó osztrák főherczegek, az 1723. I—II. t.-cz. szerint a karok és rendek királyi választásának és koronázásának ősi joga, megint érvénybe fog lépni.

Ötödször: Valahányszor később végbe megy ilynemü

[1]) Sacrum diploma 1741. II. t.-cz.

királyi felavatás e birodalom kebelében, diaeta által, a mi trónörököseink s utódaink, a koronázandó örökös királyok mindig előre fogják bocsátani ezen diplomai biztosítás elfogadását és esküvel megerősítését.

Mindezeket elfogadva s jónak tartva királyi szavunkkal igérjük és biztosítjuk, hogy magunk megtartjuk és minden hű alattvalóink által, bármely rendű és rangú legyen, hiven megtartatjuk. Minek hitelére s bizonyítására ezen levelet saját kezünkkel aláirtuk és királyi pecsétünkkel megerősítettük.

Ha ezen oklevél egyes megállapításait tekintjük, különbséget kell tennünk azon pontjai közt, melyek általános érvényben vannak Európaszerte és mintegy a koronázási eskü lényegéhez tartoznak, s azok közt, melyek a magyar sajátos viszonyokból folynak.

Ilyen általános az első pont, a törvények megtartása, [1]) ép úgy az, hogy a király a királyság birtokait s jogait vissza fogja szerezni. A választó monarchiának emléke volt a negyedik pont, és mint ilyen némileg, elavúlt; inkább csak a magyar különjoguságot mutatta az osztrák tartományokkal szemben.

Sajátságos a második pont: a szent korona nagy tisztelete és őrzésének a hitlevélbe való vonása. Két dolog magyarázza meg: egyrészt a király idegen residentiája, másrészt, hogy miután a királyság megszünt választási lenni, a koronázás a nemzet által nemcsak történeti emléknek, hanem szentségnek tartott koronával volt az egyedűli mód a király uralkodását a hazai törvényekkel összeköttetésbe hozni. Míg az örökös király idegen, a koronázásnak kell megállapítani közjogi viszonyát az országhoz. [2])

---

[1]) Az első koronázási eskü, mely a történetben ismeretes, Caribert frank királyé 561-ben egészen ebből áll: Juramento promisit ut leges consuetudinesque novas populo non infligeret, sed in illo quo quondam sub patris dominatione statu vixerant, in ipso hoc eos deinceps retineret. Stubbs. Constituonal History of England. I. k. 147. l.

[2]) Választó monarchiákban, különösen a német-római birodalomban s Lengyelországban, a közjogi megállapítást a választással hozták összeköttetésbe, nem a koronával. Amott a választási capitulatio, itt a pacta conventa, felelt meg a mi hitlevelünknek.

Épen úgy a választási rendszer eltörléséből folyik az ötödik pont, melyben a király nemcsak a maga, hanem minden örököse részére is kötelezővé teszi az alkotmány megtartását. Előbb azt a biztosítást a király-választás adta meg.[1]) most az örökösödés szakadatlan rendének megfelelt az alkotmány folytonossága.

Azon törvényeket, melyek alapjául szolgálnak az állam egész közjogi berendezésének s melyet ennél fogva a koronázott király különösen biztosított, I. Leopoldnak az utolsó választott királynak diplomájában találjuk különösen együtt. Ezeket még a legaulikusabb iró[2]) szerint sem lehetett megváltoztatni országgyűlés nélkül. Hanem az országgyűlések 1681-től 1741-ig nagyon lényeges dolgokban tettek változtatást. Mégis még nagyon jelentékeny a súlya azoknak, mik fennmaradtak. Fennállásuk s változtatásuk tehát egyaránt biztosította a rendi befolyást. Azon szempontból tárgyaljuk, hogy mennyiben következik tartalmukból a rendek közreműködése az ország kormányzásában.

Mióta a II. Endre-féle ellenállási záradék eltöröltetett, a nádor volt legfőbb őre a magyar alkotmánynak. Alaptörvény. hogy őt csak az országgyülés választhatja. Az 1741. IX. t.-cz. szerint méltósága egy évnél tovább nem maradhat üresedésben. Ezt már az 1608. III. t. cz. elrendelte, mely egyúttal az országbirót vagy a tárnokot bízza meg az országgyűlés összehivásával, ha a király »nem akarná, vagy nem gondoskodnék róla.«

Mária Terézia mégis 1765 óta nem híja össze az országgyülés és a nádor helyett, saját maga által kinevezett helytartóra bízza az ország belügyeinek vezetését. A közjogi irók hiában igyekeztek a helytartóból külön méltóságot alakítani, ki a nádor jogkörét tölti be a király akaratából.[3]) A helytartó mégis a király kinevezettje. a nádor közbenjáró volt király s nemzet közt. És így a magyar rendes alkotmány egy fontos alaptörvénye érvényen kívűl volt helyezve, már tizenöt évvel II. József trónralépése előtt. — Az országbiró s a tárnok most

[1]) Az utolsó választott királynak, I. Leopoldnak hitlevelében nincs is erről említés.

[2]) Niczky : Staatskenntniss. III. fej.

[3]) Ürményi 2. k. VI. fej. 8—9. §. Niczky VII. fej.

már nem hittak össze országgyűlést: annak kora elmúlt. Mária Terézia pedig azon kétségbe nem vonható királyi jogra támaszkodhatott, hogy tőle függ az országgyűlés egybehivása.

Hanem, mióta külön helytartótanács és külön hadparancsnokság van az országban, a nádor inkább csak emlék, mint tényleges hatalom. Alig érezhető tehát hiánya. Nézzük, mikép állottak azon intézmények, melyek tényleges szükségleteknek feleltek meg.

Az adó dolgában országgyűlés nélkül nem lehetett tenni változást. Beszedése a megyék közreműködésétől függött és a contributio mennyiségét az egyes megyék maguk hatalmából nem emelhették föl. Az országgyűlések törvényczikkei nem is határozzák meg az évi adó nagyságát, sem elosztását a megyék közt. [1]) Az a commissióknak volt műve. Még a XVI. és XVII. században évről-évre szavazta meg az országgyűlés a subsidiumot, és ha nem volt országgyűlés, nem volt adó sem. Így 1559 és 1563 közt nem fizettek. Most azonban az egyszer kirovott adó nem volt időhöz kötve. A nagy angol forradalomnak kiinduló pontja az volt, hogy a király saját felségi praerogativájánál fogva gyakorolta azon jogot, hogy folyton beszedje az egyszer a parlament által megszavazott subsidiumokat. Ott az ezen kérdés fölött támadt harcz I. Károly lefejezésével végződött. Nálunk az egyszer megszavazott contributio szedése országgyűlés nélkül, még csak ellenmondásba sem ütközött.

Igaz, hogy felemelni a contributiót egyoldalulag nem lehetett. De láttuk már, hogy a rendes adó a királyi jövedelmeknek aránylag nem nagy része. Ha volt is országgyűlés, mint 1751-ben és 1764-ben, az is mily nehezen és mily hosszú vitatkozások s keserű szemrehányások után rótt néhány százezer forintnyi új terhet a jobbágyságra. A mit az országgyűléstől el lehetett érni, semmi arányban sem állott azon haszonnal, ha nélküle országolhat a király.

Egy módja lett volna az egyenes jövedelem hatalmas növelésének, és ez bizonyára nem maradt volna hatás nélkül

---

[1]) Gr. Niczky Kristóf (Staatskenntniss. XVI. fej.) szerint a contributio mennyiségét azért nem teszik törvénybe, hogy ne higyjék, hogy az is örökös, mint a katonaság.

az országgyűlés tekintélyének és súlyának gyarapítására: a nemesség adómentességének megszüntetése. Hanem az országgyűlés maga fosztotta meg magát azon hatalomtól, melyet mindig gyakorol az, ki a nemzetek életére nézve döntő kérdésekben van jogosítva határozni. Már előbb kiadta kezéből a vallásos ügyet. Az 1741. VIII. t.-cz. pedig a nemességnek és a földnek minden tehertől való mentességét törvényes uton változhatatlan alapjoggá tette, egyenlőrangúvá azon törvénynyel, hogy Magyarországot nem lehet a többi provincziák módjára kormányozni. A legéletbevágóbb reform tehát el kellett, hogy maradjon, vagy csak törvénytelen módon volt végrehajtható. De Magyarország egész akkori társadalmi és gazdasági rendszerét tekintve. ez nemcsak anyagi áldozat lett volna a nemesség részéről, hanem.a mennyire itélhetünk,a külön állami létről való lemondás is. Azonban, ha e téren hajthatatlan maradt a különben oly hű és hódoló magyar nemesség, a királynak volt módjában máshol találni pénzbeli kárpótlást. Nem egyenesen a királynak fizették, hanem a rovásukon gazdagodó osztrák örökös-tartományoknak, nem is az országgyűlés rótta reájuk, hanem a Bécsben kidolgozott vámrendszer.[1])

Még egy közvetlen fontossággal bíró törvényes hatásköre van az országgyűlésnek. A nemesség. melynek hadkötelességén alapúl az egész alkotmány, mégis csak országgyűlési határozat folytán fog országúl fegyvert. Eddig terjed a régi nemzeti fegyveres gyűlések élő folytatása. Hanem egyrészt a XVIII. század nagy háborúi a rendes gyakorolt tüzérségnek és gyalogságnak nagy előnyét mutatták vitéz és ügyes, de rendezetlen lovascsapatok fölött. Másrészt, ha nem is generális, particularis felkelést irhat ki a király diéta nélkűl, és mint a főnemesek és főpapok ura, azok patriarchalis hatalma és loyalis áldozatkészsége által számos, egészen felszerelt huszársággal szaporíthatta seregét, melyet azok tulajdon költségükön állítottak ki. És végre, ép úgy, mint a már egyszer megszavazott adót, úgy az 1715-ben megszavazott rendes katonaságot toborozhatta a császár az egész országban. A XVIII. században pedig nálunk a toborzás joga egyenesen megfelelt a hadkötelezettségnek.

---

[1]) Fraknói V.: Országgy. Emlékek. IV. 399—401.

A korlátlan királyságnak, mely a XVIII. században nemcsak hatalmi czélból, hanem nagy műveltségi eszmék valósítására igyekezett átalakítani Európa majd minden országát, nem is a rendi gyűlések képezték főakadályozóit. Ha czélhoz akart jutni, a királyi központi erőnek ellenállhatatlanúl el kellett hatni a nép minden rétegébe, a nélkül, hogy a nemességnek és papságnak közbeeső osztályai, mint közegek, tompítsák és felfogják. Mint ilyen közeg pedig nálunk nem az országgyűlés szerepelt, hanem világi tekintetben a megyék, egyházi és társadalmi tekintetben pedig a katholikus és protestáns vallásoknak nagy, a nép minden osztályát átható érdekei.

Mert az előbbi adatok meggyőzhették arról az olvasót, hogy a XVIII. század országgyűlése a királyi hatalomnak már nem volt félelmes ellenfele. A magyar állami rendszer már alig érezte, ha nem működött. Nagy ugyan a traditio ereje és a dolog természetéből folyik, hogy minél hosszabb időközökben hivták össze a diétát, annál inkább központosúlt benne a hazafias magyarnak minden reménye. Épen a repraesentativ gyűlésekről mondja egy nagy történetiró, hogy még kevésbbé függetlenül is gyakran nagy belső életerőt tanusítanak, melynek mindig jótékony a hatása.[1] Hanem századoknak lassú, de folytonos munkája lehántotta a magyar országgyűlésről majdnem midazt, mi által előbb és utóbb a nemzeti szellem fő kifejezője, a politikai élet szabályozója volt. Alig birta már egyikét is azon jogoknak, melyeknél fogva tevékenysége az állam szervezetében szükséget pótol. Örökségéből a királyé volt az egyik rész, a hivataloké, megyéké, az egyházi testületeké a másik. Mint lényegtelen formának, csak az időtől látszott függni végenyészete.

Azonban e formának — épen Mária Terézia korának története bizonyítja — nem veszett el tartalma. A nemzeti összetartozás, az állami eszme érzése, egy szóval a hazaszeretet meg volt úgy, mint Magyarország bármely korszakában. Kifejezője azonban már nem volt a diéta, hanem maga a király. És ha nem az alkotmány formáit, hanem a lényeget nézzük: a hazafias és állami érzés fentartását és élesztését, vajjon tehe-

[1]) Ranke, Fürsten und Völker von Süd-Europa. I. 229. a castiliai cortesről.

tett volna-e a legjobb országgyűlés is annyit érte, mint ez a király? A magyar hazaszeretet nem fogja tekinteni, országgyűlés-e vagy király, megye vagy hivatalnok áll-e élén; változtatni fogja eszközeit vagy újakat teremt, csak biztos legyen a felől, hogy vezetői nemzeti czél felé viszik. És elő volt készülve azon lehetőségre is, hogy a király ujra el fogja választani érdekét a nemzetétől. Ha az uj államszervezés nagy munkájában a királynak jutott is a főrész, az alapon megmaradtak a nemzeti intézmények, melyek nemcsak egyeseket és rendeket szolgáltak, hanem az egész nemzetet. Lengyelországnak, mely sok tekintetben annyira hasonló volt fejlődésében, hogy már ez is megmagyarázza a rokonszenvet — vesztét az okozta, hogy a nemesek a királyi hatalmat megdöntötték, de helyébe csak magánérdeköket tették: állami intézményt alakítni nem birtak. Nálunk pedig, bármennyi is a rendi előjog és visszaélés, a király és a nemes közt törhetetlenül fennáll, mint nemzeti intézmény, az egyházi és birósági szervezet és a megye. A királyság mellett ezekben is tudta szerveit megalkotni Magyarországnak állami eszméje.

És most nézzük, mily viszonyban állott e nagy és szent eszméhez az, kire Mária Terézia halálakor, mint utódjára fordúlt, nemcsak a magyarok, hanem az egész művelt világ szeme.

II. József mint trónörökös.

Két nagy törvény uralkodik az egész élő világ fejlődése fölött: az öröklés és az alkalmazkodás. Az emberi nem, sokfélekép szervezett törzseiben és családjaiban sem vonhatta ki magát befolyásuk alól. A mint megalakúlt az állam, az egyén által tanusított és különösen kifejtett tulajdonságok megőrzésére általánossá válik a főhatalomnak örökössé válása. A szenvedélyek küzdelmében, a külső viszonyok és veszélyek forgandóságában, melyek mind a nemzeteknek megszokott pályájából kimozdítását eredményeznék, ott van a dynastia mint horgony, összekötve a legtávolabbi mult emlékét a jövendő reményével.

Úgy az egyes családoknál, mint az államoknál, az öröklés folytonossága képezi természet szerint a hagyományok állandóságának legfőbb kapcsát. A multnak köszönik a hatalomra jutást, nem feledhetik el büntetlenűl azon szabályt, hogy a hatalmat azon erők tartják fenn, melyek megalapították. Míg elevenen működnek ezek, a főhatalom jogosultságához sem férhet kétség. Nem csoda, ha dynastia és conservativ rendszer némileg egymást kiegészitő tényezőkké váltak.

Ha már a dynastiáknak ez állandóságra való törekvés, a múltnak és institutióinak érvényben fentartása ily jellemző tulajdonsága, alig van a világ történetében család, mely e traditiók hatalmában és közvetlenségében kiállaná a versenyt a Habsburg családdal. II. József ősei épen egy félezred éven át viselték, csekély megszakításokkal, a keresztyénség első koronáját. Az alapító, habsburgi Rudolf, saját rendkivüli egyéniségén kivűl, az egyházi főhatalom kedvezésének köszönhette emelkedését. A császári korona csak fényt adott, családi össze-

köttetések szerezték meg a dynastiához méltó hatalmat. Az alemann gróf politikája családja kötelékébe vonta Európa első fejedelmeit. És mint német király, házának hatalmát mégis azon vidéken kivánta megteremteni, mely mindig a legkülönbözőbb nemzeteknek szolgált versenyteréül. Nemcsak Ausztriának, hanem a magyar és cseh koronáknak megszerzése is ott szerepel azon feladatok között, miket Rudolf magának és utódjainak kitűzött. Uralkodásának legjelentősebb mozzanata a magyar és német elemnek a szláv ellen való egyesítése a morvamezei csatában.

Századokat foglalkoztatott e nagy tervek kivitele. És ime az ujkor küszöbén I. Miksa császárt látjuk, mint igyekszik az őse által kitűzött feladatokat megoldani. A német birodalmat kivánja szervezni: a legfőbb egyházi hatalom elnyerésére maga is áhitozik. Hanem a fő mégis csak a családi birtokok kiterjesztése. Azon családi szerződések egyrészt a Habsburgok, másrészt a magyar és cseh uralkodóházak közt, melyek 1278. óta folyton megújultak, most vittek állandó eredményre. A magyar és cseh népek önálló választási jogának helyébe a Habsburgház örökösségének elismerése lép: előbb tényleg, majd jogilag is. Ez egész korszak alatt a Habsburgok nem voltak mindig az erősebbek. Száz évnél tovább más családokból is választották a császárokat. A XV. század új erőre látta ébredni a magyar és cseh nemzeteket. Mátyás, mint Bécs ura halt meg. Podiebrád inkább védője, mint hűbérese volt III. Fridriknek. Hanem épen e fejedelemnél tűnik ki, hogy a dynastia veszthet ugyan, de nem mond le. Megköveteli mintegy a gondviseléstől, hogy hozzájárulása nélkűl is állítsa helyre elévűlhetetlen jogát.

Midőn a protestantismus a római császárságnak nemcsak egyházi, hanem politikai szervezetét is végleges megrontással fenyegette, a dynastia megmutatta, hogy a régi jog mellett méltányolni tudja a jelen szükséget is. Mintegy symbolum gyanánt szolgálhat, hogy az idősebb, hatalmasabb spanyol ág a traditió teljes megtartását tűzte zászlóira, a fiatalabb, gyengébb német császári ág pedig az egész XVI. századon át az ellentétek kiegyenlítését. II. Miksa korában mily könnyűnek látszott a császárságnak protestánssá válása! Hanem ez

ingadozásnak meg volt hatása. A német protestánsok segítették császárjokat a török ellen.

A spanyol nagy monarchia hanyatlásával ismét a császári ház lép a küzdő katholikus egyház élére. Politikailag állást foglal mindenfelé: török, franczia, német és magyar protestáns ellen. II. Ferdinándban és I. Leopoldban a császári hatalomnak régi világuralmi tendentiái újulnak meg, most már nemcsak személyhez, hanem dynastiához kötve.

Az uralkodó családnak világtörténeti jelentőségét pedig az emeli, hogy a nagy történelmi institutióknak: a katholiczismusnak mint világi hatalomnak, és a római császárságnak maga áll élén egyedül, nem mint valamely külön nemzet képviselője. Sem a csehet, sem a stájert vagy osztrákot, legkevésbbé a magyart lehetett mint nemzetet ez érdekek előharczosának tekinteni. Együtt mégis eszközei voltak a dynastikus terveknek. A mi uralkodott az egyes nemzetek körében, sereg, arisztokratia, papság, a fejedelemhez volt kötve. A régi nemzeti hatalmak nagyrészt az oppositió szerepére voltak kárhoztatva. És II. Ferdinándtól VI. Károlyig, a mellett hogy fentartatott a régi császári méltóságnak minden praetensiója, lassan és visszaesésekkel bár, de folytonosan vesztettek terökből a nemzeti és egyházi oppositió elemei, a bécsi udvarban központosuló családi politika támaszaival szemben. V. Károly halála óta, ki a föld minden fejedelme közt tán legközelebb állott a világuralom valósításához, egy utódja sem volt annyi birtoknak ura, annyi igénynek képviselője, mint VI. Károly, Mária Terézia atyja.

Azon új küzdelemben, melyet a nemzeti alapon nyugvó politikai hatalmak folytattak a dynastia ellen, Mária Teréziának, a traditiók lehető teljes fentartása mellett, meg kellett alkudni a jelennel is. Az előbb majdnem meghódítottnak látszó magyar, most előkelő részt vesz az uralomban, országgyűlése nemcsak belső ügyek, hanem a dynastia hatalmi állása fölött dönt. Hanem a német tartományok is közelebb lépnek a fejedelemhez. Míg Mária Terézia magyar királynő marad, férje és kormánytársa újra elnyeri a császári koronát. Ha a hadban a magyar, úgy a had terhei viselésében az örökös tartományok valának a fejedelem főtámaszai. A régi traditió és

a kor parancsai közötti compromissum abban nyilatkozik, hogy Mária Terézia első sorban magyar királynő, személyéhez, hajlandóságához a magyar áll legközelebb minden nemzete között; ellenben anyagi kérdésekben a német, cseh érdekek maradnak az elsők, politikai tekintetben egyike sem maradt el a régi házi, dynastikus szempontoknak. És ha Mária Teréziának nem lehetett keresztűlvinni teljesen sem Poroszország megalázását és ez által a császári hatalomnak és katholicismusnak uralomra jutását Németországban, sem Olaszországnak egyesítését fiai és rokonai alatt, sem Lengyelország és Törökország romjainak újjá alakítását; másrészt állásának nagyszerűségét az képezte, hogy a nagy európai érdekek mindezen küzdő terén megtartotta dynastiája részére a főintézők közötti helyet. Azon nagy emlékeknek, melyek a dynastiához voltak fűzve, erejét most megújította, utolsó sarja, egy nő.

A nagy történeti személyeknek az a jelentősége, hogy nemcsak a magokban, hanem a történeti eszmékben rejlő hatalmat is nyilvánosságra hozzák. Mária Terézia katholikus, mint egy Habsburg, dynastiája fénye és hatalma iránt lelkesülő, mint tizenöt római császár unokája, népei jólétét és virágzását szivén viselő, mint kiben a század józan humanitása a vallásos és erkölcsi kötelesség mély felfogásával párosúl. És mind a három vezéreszméjének egy férfiúban látja ellenségét: II. Fridrikben, ki protestáns, a római birodalomnak a császárság ellen fegyverre kelt hűbérese, az örökös tartományok pusztítója. A királynő az egész küzdelemben a mult századok ideáljának előharczosa az ellen, ki azokat tagadja és másokat kiván helyökbe tenni. A Poroszország elleni harczban még jobban ki kellett fejlődni azon tényezőknek, melyek magokat megtámadva látták.

Egészen más történeti irányoknak volt befolyása azon férfiúra, kit a császárok leánya, szíve hajlamából, koronái részesévé tőn: lotharingiai Ferencznek. Mint a lotharingiai herczegek utódja és később, a francziák kiűzése után, római császár, mintegy élő protestatió volt a franczia túlhatalom ellen Németországban. [1]) Egészen világias, tudományos nevelésénél

[1]) Ferencz ez érzelméről ld. Arneth i. m. 7. k. 152.

fogva. inkább az anyagi kérdések foglalkoztatták, mint az egyháznak s szolgáinak szolgálata. [1]) Nejének hatalmas szelleme nem engedte, hogy a nagy politikának ő adhassa irányát s bár uralkodóházak történetében majdnem páratlan kölcsönös ragaszkodásuk és szerelmük.[2]) I. Ferencz mindig csak a családnak volt feje, nem az államé. Mellőzése nem egyszer keserítette el. Tudta, hogy magas czíme daczára, a minisztereknek is több volt a befolyása a közügyekre, mint neki. [3]) Alig számította magát az udvarhoz. [4]) A franczia szövetségnek és a hierarchia uralkodásának korszakában nem törhettek maguknak győzedelmesen utat az általa képviselt tendentiák. Csakis a financziák terén nyilt munkásságának és dícsvágyának nagyobb mező. Az 1763-iki békekötés után övé volt a főrész a birodalom pénzügyeinek rendezésében. Családi birtokainak kezelésében mindig a legkitünőbb gazdákhoz tartozott. A császári család nagy privát-birtokainak ő a tulajdonképeni szerzője. Ezen családi s gazdasági tevékenysége annyira szembetünő volt, hogy még a gúnyt sem kerülte ki. Amellett a császár a játék, a vadászat s a társalgás kellemeinek hódolt. Egész megjelenését a művelt érzékiség egy vonása jellemzé, mely franczia vérére vallott. Tudományos foglalkozásában is nem annyira az ideális czél lebegett szeme előtt, mint a kézzel fogható eredmény. Nagy kertész volt, órákat töltött gépek próbálásával, a császári nagy pénzgyüjteményt ő tette oly gazdaggá. Az általános hit szerint, még az alchemia is vonzotta. [5])

---

[1]) Ob er gleich im Grunde seines Herzens von aller Bigotterie fern ist, beobachtet er doch die religiösen Gebräuche — unfehlbar. Fürst az idézett helyen.

[2]) Man muss gestehen, dass wenig Privatleute in einer so innigen Eintracht leben, wie der Kaiser und die Kaiserin. Fürst porosz követ után. Ranke : Maria Theresia ; ihr Hof und Staat. 11. l.

[3]) Kaunitz nagy befolyása elleni küzdelme 1761-ban. Arneth. i. h. 156. l.

[4]) Ismeretes az anekdota, melyet Coxe beszél el. History of the house of Austria V. k. A császár azt mondja Harrach grófnénak : ne ügyeljen reám, várok, míg visszavonúl az udvar és megnézem a sokaságot, mert itt csak magán-ember vagyok.

[5]) Különös, hogy ezen kedvtöltésében részes volt az utolsó gróf Czobor is, mely családnak birtokai Nyitramegyében a császári ház doménáivá lettek. Ld. kanczell. lev. 1785. 15871. sz.

Nem lehet kétség abban, hogy e magas házaspárnak elsőszülött fiára, II. Józsefre, mindenek fölött anyjának szelleme volt nagy befolyással. [1]) Hanem mégis figyelmet érdemel, hogy midőn már maga uralkodott, azon irók, kikről azt hitték, hogy a császárt ismerik, I. Ferencz császárt dicsőitették, még Mária Terézia rovására is. [2]) Mindenesetre azon tulajdonsága, mely kortársainak leginkább szemébe ötlött: vallásos indifferentiája némileg atyai örökségét képezte.

I.

A gyermekben meg van a férfiú. A természettől nyert tulajdonságok kifejtésében már zsenge években megvan azon különbség, a mely később elválasztja az érett embereket egymástól.

II. József bölcsőjéhez csatolta a legenda az 1741. szept. 11-iki nagy eseményt, a »Moriamur pro rege nostro« jeleneteket. Pedig bizonyos, hogy anyja az ünnepélyes momentumban a magyar országgyülésen nem tartotta karján. Sőt nem is volt még Pozsonyban akkor a csecsemő, csak később jött le és szeptember 27-én mutatta őt a fiatal anya a királyi várban hű jobbágyainak, kiknek lelkesedése újra nyilvánúlt e látványra. [3]) A legenda nem költ, hanem csak élesebbé és kiemelkedőbbé teszi azt, a mi volt. Józsefnek, a magyar alkotmány lerontójának, főrészt juttatott a magyar történet egyik legmagasztosabb eseményében.

Ez az ellentét, mely uralkodik II. József egész életében, már keresztelésénél is kifejezést nyer. Keresztatyja a pápa volt, XIV. Benedek, és a lengyel király. Azon két hatalomnak képviselője, melyek megalázására annyit tett az általok a keresztény-

---

[1]) Már mint római király igy ir anyjának: Vous avez fait mon corps, vous seule avez formé mon âme et mon esprit, il est bien juste, que je sois tout à vous. Arneth. Correspondenz. I. 119. 1764. apr. 18.

[2]) Különösen a Briefe aus Oesterreich szerzője. Friedel Ignácz.

[3]) Kolinovics szerint (Nova Periodus 530. sz.) a királyi gyermekek csak szept. 20-án jöttek Pozsonyba. A jelenetet, mely a királyi család és a nemzet egyetértését mutatja, nem ő beszéli el, hanem Robinson angol követ irja meg Lord Harringtonnak. Szept. 25. 1741.

ségbe fölvett gyermek, férfi korában. József Benedek Ágost János Antal Mihály Ádám 1741. márczius 13-ikán született.

Születése nagy vigasztalásúl szolgált anyjának, kinek épen akkor támadták meg örökségét. Házasságából mindaddig csak leányok származtak és már féltek, hogy I. Ferencz sem lesz szerencsésebb, mint VI. Károly volt. Elgondolható, minő öröm környezte őt, a dynastia jövőjének zálogát.

Mária Terézia az uralkodás gondjainak fáradalmát gyermekei körében pihente ki. Ha Bécsben van, kivétel nélkül minden nap megnézi őket háromszor-négyszer. Schönbrunnban és Laxenburgban nem fér el az egész család; a legkisebbek Bécsben maradnak, a császárné akkor csak egyszer látja hetenkint. Gyengéd és szigorú anya. Meghallgatja a tanítókat és nevelőket, és jutalmak és büntetések csak úgy előfordulnak, mint magán házakban. [1])

Maga is élénk részt vett II. József nevelésében. A bécsi cs. kir. levéltár két nagyobb emlékiratot közöl, melyeket maga dolgozott ki gr. Batthyáni Károly főudvarmester részére, hogy a szerint vezessék a trónörökösnek erkölcsi és szellemi képzését. [2]) A császár is dolgozott ki egy ily emlékiratot, azonban csak 1757-ben és az egész általánosságban van tartva. [3])

A velenczei követ az öt éves gyermekről a leghizelgőbben emlékezik meg. »Eltávozásomkor egy főherczeg volt csak és három nővére. A gyermekek mind jól fejlődtek, s különösen a főherczegnél sok kedvező előjel van arra nézve, hogy igen okos fejedelem válik belőle, tudományban, fegyverben és nyelvek ismeretében kitűnő, megfelelően azon gondos nevelésnek, melyet az osztrák ház mintegy dynastikus elvből követ.« [4])

---

[1]) Fürst kanczellár Rankenél. 8—9. l.

[2]) Kiadta Arneth. Archiv für österr. Geschichte XXXVII. és XLVI. k.

[3]) Mária Terézia nagylelküségének egyik fényes vonása a következő: Minthogy az audientiánál mindenki szabadon megjelenhetett, egyszer valaki ajánlotta magát a főherczegek és főherczegnők tanítására, mert úgy mond különös képessége van tehetség nélküli gyermekeket tanitani. A császárnő meghallgatja s minden rosszalás nélkül gr. Batthyánihoz utasitja. Fürst i. h.

[4]) Spezialemente nell' Arciduce traspiri di indici avvantaggiosi

Sokkal hidegebben itél a porosz követ alig egy évvel később. Szerinte a gyermek szép és kedves, csakhogy arcza is mutatja büszkeségét, s kivéve a császárt, a többi mind megerősíti az osztrák ház régi gőgös elveiben. Atyja pedig sokkal jobban szereti, semhogy szigorúsággal gyógyítaná. A trónörökös makacs és elkényeztetett, nem akar tanulni, különösen a francziáról hallani sem akar. Mintegy ez által is mutatkozik a gyülölet a franczia korona ellen. Kiváló tulajdonsága, bőkezűsége. Nehéz elhatározni, lesz-e valaha nagy esze, de a követ nem hiszi, mert rosszúl nevelik és elkényeztetése szülei által nem engedi, hogy belőle nagy fejedelem váljék. Most csak a katonaság érdekli. A császárné pedig isteníti és csak tetteti irányában a szigorúságot. [1])

Ily korán vette szemügyre Nagy Fridrik azt, kiből legveszélyesebb ellensége vált. Később dolgozó-asztalánál mindig ott volt II. József képe, mert, úgy szólott, nem szereti elveszteni szeme elől azt a fiatal embert. [2])

A császárnő, instructióiban, melyek ép úgy tanúsítják anyai szeretét és szülői gondoskodását, mint belátását, épen nem vak hibái iránt. Kimondja, hogy makácsságát meg kell törni, csakhogy nem erőszakkal, hanem jó módon. A dicsvágy reá nézve mindenben hatalmasabb rugó, mint a félelem. [3])

Első nevelője gr. Batthyányi Károly volt, Bajorország meghódítója. Nemcsak személye, hanem országa iránti elismerésének adott Mária Terézia e kinevezés által kifejezést. Nagy Fridrik szerint Batthyáni képes volt az ifjú fejedelmet helyes

per divenire Principe di molta mente et adorno nelle scienze nelle armi e nelle lingue. Contarini Marco relatioja 1746-ból. Arnethnél i. m. 291. l.

[1]) Podewils II. Fridricknek 1747. márcz. 22-én. Archiv für österr. Geschichte.

[2]) Prince de Ligne. Memoires.

[3]) Nevelése módját és makacsságát egyformán jellemzi a közetkező példa. Mint négy éves gyermek föltette magában, hogy csak azt eszi, a mi magának tetszik. Akármit adtak eléje, azt mondta: »I mog net.« A császárné megijedt és nem talált más módot, mint hogy egy embert rejtettek a tapéták mögé, kinek majd innen, majd onnan hangzó szavát égi szózatnak mondották. Kaiser Joseph II. und Leopold II., von Dr. Albert Jäger. Bécs. 1869. 29. l. jegyzet.

elvek szerint nevelni. [1]) Maga II. József atyja halála után legnagyobb háláját nyilvánítja irányában. [2]) Másrészt a császár életirói egyetértenek abban, hogy Batthyáni rideg, katonai modora egyáltalában nem volt alkalmas arra, hogy a trónörökös szilárd akaratát bizonyos korlátok megőrzésére szorítsa. Azonkivűl ő mint műveletlen ember, nem taníthatta Józsefet a tudományok kedvelésére. [3]) Szerintünk ebben bizonyos félreértés lappang. Batthyáninak nem volt föladata a tanítás. Hisz nagyon nevezetes szakférfiak, papok és világiak avatták be a főherczegeket a tudományokba. Feladata a nevelés vezetése volt és az uralkodó pár bizonyára nem katonát választ e czélra, ha nem katonai nevelés a czél. Az pedig bizonyos, hogy katonai magaviseletben, fáradalmak kitartásában, a kényelem és elpuhultság megvetésében ritka tiszt vetekedhetett II. Józseffel. [4]) Ebben XII. Károly és Nagy Fridrik utánzását látták.[5]) Könnyű azonban ezen sajátságokat katonai rideg nevelésére vezetni vissza.

Tanítója hittanban, latinban, történetben, földrajzban, mértanban s hadiépítészetben Bittermann jezsuita volt. Szerinte a főherczeg »a keresztény hittanban jártas, a latinban majdnem elvégezte a syntaxist és értette Julius Caesart, lefordítani nem tudta. A történetből még Weger (augustinus) vezetése alatt megtanulta az ó-testamentomot és a három első monarchia történetét. [6]) A római történetben a második pún háboruig jutott. Korát tekintve, kellően ismeri a földrajzot, és e szak, valamint a mérés és építészet iránt több hajlandó-

---

[1]) Nagy Fridrik Alembertnek.

[2]) Briefe von Joseph dem Zweiten. Leipzig, 1822. An Karl Fürst von Batthyán. 1765. aug. 20. Innspruck. Az a levél ott mindenesetre fordítás. Hol jelent meg az eredeti, nem tudom.

[3]) Moser Károly báró, a nagy német jogtudós, beszéli, hogy József maga mondta neki, hogy Batthyánitól egyebet nem tanult, mint — egy német goromba kifejezést. Fr. Gräffer Josephinische Curiosa.

[4]) Atyja halála óta mindig szalmán hált. Bécsben szalmazsákja kukoriczaszalmával volt megtöltve, a fölött szarvasbőrtakaró és egy lószőrrel töltött vánkos. Josephinische Curiosa. V. 68. l.

[5]) Hermann: Geschichte Russlands. VI. k. 30. l.

[6]) Ha a négy monarchiára való beosztás van értve, mint rendesen: az assyriai, babyloniai, perzsa és görög történetet.

ságot mutat, mint a többi tudomány iránt, bizonyára azért, mert itt térképek és ábrák hatnak érzékeire.«

Tiz éves korán túl Bartenstein Christián bárónak, a birodalom egyik legbefolyásosabb s legtudósabb miniszterének terve szerint nevelték. Központul most a történet szolgál: ahhoz fűzik a politikát és az államjogot. Bartenstein maga szerkesztett levéltári alapon egy nagy tizenöt kötetes munkát a főherczeg részére. Azok szerint, kik olvasták, száraz és unalmas adathalmaz, hanem tele politikai tanításokkal Macchiavelli szellemében. A magyar történetben Bajtay Antal piarista tanította, kinek előadásai alapjául szolgáló munkája minden hibája mellett amattól nagyon előnyösen tér el. Nemcsak hogy nem érdemli meg Majláth megrovását, hogy megijed az ember, ha kezébe veszi. Már terjedelme is sokkal csekélyebb, mint amaz: csak két kötet. Egyrészt igazán classicus latinsággal van irva, másrészt az anyag valóban össze van foglalva, ha nincs is tudományos szempontok szerint feldolgozva. Különben az órák megtartásában, az udvari szokás szerint egyáltalában nem lehettek pontosak. Bizonyos, hogy a főherczeg a történetet sem nem kedvelte, sem nem ismerte kellően. Ne tanítóit okozzuk azért, hanem korának egész irányát, mely pedans szőrszálhasogatás és könnyelmű itélés s rajzolás közt ingadozott, s ily eleven szellemben nem volt képes meghonosítani a történet ismeretével együtt a történeti alakulások s a történeti jog iránti tiszteletet.

Többi tanítója közt mindenesetre legnagyobb hatással volt reá a természeti és nemzetközi jogban vezetője, Martini Károly bécsi tanár. Hobbes és Grotius Hugo iskoláját követve, ő is reconstruálta az emberi ős állapotot, és erre vezette vissza mindazt, mi az állami életben van és minek lennie kell, nem arra, a mi tényleg évezredek munkája folytán létrejött. Minden műve mutatja, mennyire behatóan ismerte kora műveltségét. Így ő, a világi tanár, ki a bécsi egyetemet kivette a jezsuiták kezéből, abstract tárgyával nagyobb hatást tudott felmutatni, mint Bartenstein a praktikus államférfiú, vagy Bajtay a széles műveltségű s szép modorú piarista, oly eleven tárgygyal, mint a történelem. [1]) E tekintetben is teljesen szá-

[1]) Nevezetes, hogy Bartenstein maga csak a jogi tanulmányokban

zadának fia József. A classicus elvont theoria, mely által egyszerre el lehet érni mindent, inkább vonzza, mint a történetnek lassú, csupa egyes előmenetelből s akadályból álló útja.

A mi egész előkészűltségét illeti, maga Arneth azt mondja, hogy nehéz arról helyes fogalmat alkotni, azon időpontra nézve, midőn házassága s az állami ügyekben való részvéte őt önállóbb s szélesebb érdekü viszonyok közé helyezik.

II.

Mindebben még az öröklés hatását látjuk csak. Ha nem mint panegirikusok akarunk itélni, el kell ismernünk, hogy József mint gyermek nem mutatott semmi rendkivűli szellemi és erkölcsi tulajdonságot, vagy hogy legalább nem volt alkalma azt, ha lappangott benne, tanusítani. Jól nevelt, gondozott fiatal fejedelem, mint annyi más. Csak egy jellemző vonása az, mi már akkor is szembetünő és némileg alapul szolgálhat egész lénye megitélésében: erős akarata.

Nagyobb feladatokat tűz eléje a sors csakhamar. És e feladatok teljesítésében ki kell mutatnia a fiatal főherczegnek, az emberiség választottjai közé tartozik-e, nemcsak születésénél, hanem lelkénél fogva.

Nézzük először családi viszonyait.

Mint anyja, ő is oly szerencsés volt, hogy első házasságának teljes családi boldogságot köszönhetett. Neje, Izabella, parmai herczegnő, kivel 1760. október 6-án kelt össze, teljes mértékben birta szerelmét. A szép fiatal herczegnő azonban nem viszonzá ezt teljes szivvel-lélekkel. [1]) Mint fiatal nő és anya is mystikus, majdnem megfoghatatlan vágyat tanusított meghalni. Az 1763. uj év napján, midőn kis leányuk még nem volt

---

s különösen a természeti jogban dicséri József előmenetelét. Levele a császárhoz. 1759. márcz. 6. Arneth M. Theresia. VII. k. 33. l.

[1]) Izabella legkedvesebb barátnőjének, Mária Krisztina főherczegnőnek férje, Albert szász herczeg, így ir József szerelméről: Elle le méritoit en effet de sa part, car quoique la dureté qu'elle avoit aperçue dans le fond de son caractère, ne lui avoit imprimé aucun sentiment de tendresse pour lui, elle avoit sue toutefois la cacher de manière, que cela n'a jamais transpiré dans le public. Arneth. i. m. VII. k. 504. l.

egy éves, irta Mária Krisztinának, hogy ez év végét úgy sem fogja megérni. Ugyanazon év nov. 27-én elragadta a himlő. Majdnem vigasztalhatatlan férje: a legerősebb kifejezésekkel gyászolja, minő veszteség érte a családot, az államot és őt magát. »Sohasem volt oly fejedelemnő, mint ő. És én birtam e kincset és huszonkét éves korombau el kellett vesztenem.« Így ir a megholt atyjának. Mária Tereziának pedig több hónappal később irja, hogy mindenkorra el kellett válni oly nőtől. kit mindenhol imád és kinek hamvai örökre szentek lesznek előtte. Midőn koronázó utjában bevonúl majnai Frankfurt városába, még neje képe kiséri. [1]) Mégis már ugyanazon levélben megjegyzi. hogy a sok, tiszteletére összegyűlt szépségek veszélyesekké válhatnak gyengéd szivére nézve. Midőn mind újra felhozzák előtte az új házasság szükségletét, látja, hogy utoljára is engedni kell a kénytelenségnek. Ezen nyilatkozata oly fontos lelki állapotának és műveltségének megitélésére, hogy majdnem teljesen ideigtatjuk.

»Hálával és bámulattal köszönöm igen alázatosan Felségednek (Mária Terézia) kegyes és csodálatraméltó levelét. Egészen el vagyok általa ragadtatva és vezetőm lesz minden tettemben. [2]) Igen, hála Istennek. Ő általa s Fg. jó elvei által. hizelgek magamnak azzal. hogy Fg. hite szerint, elég ártatlan állapotban vagyok. Nem erőmnek tulajdonítom ezt. hanem istenbe vetett bizalmamnak és engedelmességemnek Fg. parancsai iránt. és azon törhetetlen szerelmemnek. melylyel viseltettem és most is viseltetem. mintha életben volna, azon nő iránt. ki azt valóban megérdemelte és ki akkor ragadtatott el tőlem. midőn legnagyobb boldogságomat találtam benne. Ez nagyon megváltoztatta gondolkodásom módját. Megtanultam kissé ismerni a világot és az embereket. és jól láttam, hogy csak a magaviselet feddhetetlenségében van a boldogság. De kedves anyám. hagyjuk el ezt, annyira áthatva a fájdalomtól. mint vagyok. nagyon is elmélyednék benne. Képtelen volnék ma szerepemet játszani. álarczom leesnék, vége volna a csalódásnak. melyben jó kedvem sok embert fogva tart. Ajkammal

[1]) Levele Mária Teréziához. Arneth. M. Th. und Joseph. II. Ihre Correspondenz. I. k. 61. l. Frankfurt. 1764. márcz. 30.

[2]) E levél nincs közölve sehol.

nevetek, de sir a lelkem. Folytatni kell, hogy legyőzzem magamat és egyedűl szenvedek, még csak a sajnálkozás vigasza sem érint. Kedves anyám annyira képes átérezni a mások helyzetét, hogy megérti, mily kegyetlen az enyém. Ha nem ragaszkodnám annyira Fg.-hez, és ha némi tapasztalat után nem ismerném a világot, örökre özvegy maradnék, vagy jobban mondva, örök összeköttetésben az égnek egy szép angyalával· a kinek nem adtam vissza oltárnál esküdt hitemet. Ha ez nem volna, vakon visszatérnék azon állapothoz, melynek annyira éreztem kellemeit, hanem ez a két dolog együtt oly különböző érzelmeket fakaszt lelkemben, hogy alig vagyok képes ellenállani, és biztosíthatom, hogy a küzdelem a vágy közt, hogy anyámat lekötelezzem s hajlamom, meggyőződésem és a reábeszélés közt, nagyon kegyetlen. Előre látom, anyámhoz való ragaszkodásom reám fogja erőszakolni ezen elhatározást, de adja isten, hogy az ne legyen életemnek s tán lelkemnek szerencsétlensége.« [1])

Látjuk egész mélységét azon sebnek, melyet a nagy veszteség József keblében ütött. Mily erős és szent indulat nyilatkozik e sorokban s mily költői annak kifejezése! A vallás, anyjához és nejéhez való ragaszkodás oly belső kapcsolatban tűnnek elő, hogy e levél a sentimentális kor remekei közt, melyekhez tartozik, ritkán talál párjára. A hatalmas trónörökösnek panasza szól belőle, ki elrabolva látja magától családi boldogságát. Hanem mint magasabb hatalom, mely előtt »lelke szerencsétlenségére« is meg kell hajolni, tűnik elő a politikai szükség, az állam érdeke.

Miután Mária Teréziának egy kisérlete, az elhúnytnak, hozzá hasonló, hugát szerezni meg nőűl József részére, nem vezetett czélhoz, [2]) ez az állami érdek döntött II. József máso-

---

[1]) Maria Theresia und Joseph II. I. k. 86—87. l. ápr. 7.

[2]) Ez alkudozás ritkitja párját romantikus voltánál fogva. Mária Terézia, hogy a parmai herczegnőt megnyerje fia részére, nem a herczeghez fordúl, hanem a spanyol királyhoz, kinek fiával Luiza herczegnő már el volt jegyezve. Kéri, hogy mint igaz barátja, döntsön nyúgalma, fia vigasztalása, háza virágzása fölött. Károly jún. 2-án azt felelte, hogy e házasságot, mint meghalt neje kivánságát tekinti és nem mondhat le róla. Arneth. Maria Th. u. Jos. II. I. 124. l.

dik házassága fölött. Miután egyideig szász és bajor herczegnők közt ingadozott, az utóbbi ország választójának hugát vette nőül, bár rokonszenvét egyáltalában nem birta. Midőn ebbeli elhatározását tudatja volt ipával, a parmai herczeggel, így szól: »Sajnáljon és ne csökkentse szeretetét fia iránt, ki, ha más is a neje, kiolthatatlanúl viseli szívében imádott boldogúltjának képét.« Mária Terézia maga, leányának, Mária Krisztinának írva, siratja, hogy fia boldogságát fel kellett áldoznia. [1]) Valóban nincs tanulságosabb, mint azon levelezés azokra nézve, kik királyokban többet vagy kevesebbet látnak, mint embereket. Mint a görög tragoedia fatuma, úgy lebeg mindegyiknek boldogsága fölött az állam és a család érdeke. Szellemök és kedélyök nagysága csak arra szolgál, hogy e küzdelmet teljesebben vívják át, mint a közönséges emberek.

E házasság szerencsétlen volt. József már négy héttel ez egybekelés után csak barátja akar lenni nejének, ki azonban minden elgondolható tekintettel és tisztelettel lesz iránta. A fiatal nő ezzel nem volt megelégedve, és bizonyos, hogy férje még annyi részvéttel sem volt iránta, mint megigérte. »Szememre veti, hogy csak a tisztelet érzését táplálom irányában, de honnan vegyek mást.« [2]) A szerencsétlen császárné 1767. május 28-án, a himlő áldozata lőn és férje még csak temetésén sem jelent meg.

Második nejéhez való viszonyában már himezetlenül nyilatkozik az a »dureté,« melyben első, szeretett neje, József jellemének alapvonását látta. Hanem lelke fölött még nem

---

[1]) E levél oly annyira élénk szinben tünteti fel Mária Teréziát, mint anyát, hogy egészen közöljük. »Neked sógornőd van, nekem menyem, sajnos, hogy Josepha herczegnő. Meggyőződésem, szívem ellenére magamnak kellett segíteni, hogy szegény fiam, ki sem a császár, sem Kaunitz előtt nem akart szint vallani, elhatározta magát. Ki kell mondanom, hogy csak értem tette. Az a legrosszabb, hogy vígnak és elégedettnek kell mutatni magamat. Kellene is, hogy az legyek, mert fiam úgy viselte magát, de szivem ellenmond eszemnek és nem tudom összeszedni magamat.« Arneth. Geschichte M. Theresias. 7. 511. l.

[2]) Kifejezése sokkal erősebb Mária Teréziának szóló levélében. 1766. júl. 10. 188. l. Elle ne se contente pas de respectueux sentiments et elle me les a déjà reprochés. Jugez chère mère ce, que je puis lui écrire, et ou diable voulez vous que j' aille pêcher quelque autre sentiment.

uralkodott egészen. A legmélyebb vonzalommal ragaszkodott hugához, Josepha főherczegnőhöz. Mint a nápolyi király menyasszonya, virágzó 17 éves korában halt meg (1767-ben). Izabeláttól szűlt egyetlen nyolcz éves leánykája, Terézia, halálos ágyánál egészen a szerető atya. A szenvedő gyermek csak az ő kezéből fogad élelmet és orvosságot. Ott virraszt nála szakadatlan éjjel-nappal. Midőn egy heti betegség után a kis Terézia elhúnyt, atyja még az nap írt levelében így fejezi ki fájdalmát: Megszüntem atya lenni, ez több, mint mennyit elviselhetek. Minden pillanatban, resignatióm daczára, gondolom és mondom: Istenem, add vissza leányomat, add vissza.[1])

E katastropha véget vetett csakugyan mindenkorra József családi életének. Sem anyjának, sem később Kaunitznak tanácsa és unszolása nem birta uj házasságra.[2]) Már 1773-ban irja öcscsének Leopoldnak, hogy fiait úgy tekinti, mint saját gyermekeit; azok fogják élvezni az ő közös fáradozásuk gyümölcsét.[3]) Nem követte kora fejedelmeinek példáját abban, hogy más nők szerelmében keressen kárpótlást. Nem engedte magas tudata az uralkodó kötelességéről. Félt, hogy bárki törvénytelen befolyást gyakorolhat reá. Igy viszonya a szép és nagy műveltségű Lichtenstein Eleonóra herczegnőhöz, az egyedüli, melyről biztos tudomásunk van, a császár minden szenvedélyessége daczára, tisztán platonikus maradt,[4]) és mindkét félnek önuralmát és magas erkölcsösségét egyaránt bizonyítja, hogy kölcsönös tiszteletök nem szenvedett csorbát, és a szerelem helyét a legtisztább barátság folalta el.[5])

[1]) II. József e levele d' Herzelle marquisnőhöz, Terézia udvarmesternőjéhez, meg van Lettres inédites de Marie Therése et de Joseph II. publiées par M. le baron Kervyn de Lettenhove. Brüssel 1867. 9. l. Madame si la décence le permettoit, ce ne seroit que chez vous que j' épancherais toute l' affliction dont je puis vous dire que mon âme est penétrée. J'ai cessé d'être pére ; c'est plus que je puis en porter. — Ce malheureux 23 janvier, qui renverse notre heureux et si bon ménage 1770.

[2]) Kaunitz 1781. júl. 22. levele egy postscriptumában azt ajánlja a császárnak, vegye nőül maga a czárnő rokonát, Erzsébet würtembergi herczegnőt, kit Ferencz főherczegnek (később Ferencz) szánt.

[3]) Maria Theresia und Joseph. II. k. 2. l. 1773. márcz. 14.

[4]) Igy ír a herczegnőnek : Ich betrachte Sie wie meine Frau, ich habe Interesse für alles was auf Sie Bezug hat.

[5]) Adam Wolf. Fürstin Eleonore Lichtenstein *Naplójában* így ir

Nem a megszokott élet rendes folyása határozza meg a lélek tehetségeinek értékét, erejét, hanem egyes nagy pillanatok. József mint gyermek, még typus, alig éri katastropha, a legtisztább világban látjuk hatalmas egyéniségét. Legerősebb indulatait és szenvedélyeit is feláldozza ez a makacs, kemény férfiú annak, mi reá nézve az állam és a dynastia érdeke. És ha nem kiméli ezekért keble szent érzését, vajjon mi találhat nála kiméletet, ha bálványának áll ellene?

Isabella halála után Eleonorához hasonló nők társaságában töltötte legkellemesebb óráit. Szelleme köztük érezte magát otthonosan, hanem szivének kielégítést más nő nem nyujtott, csak érzékeinek. Jelleme ridegségét nem enyhítette senki. Az egyedülit, ki erre képes lett volna, mint nő és anya, Mária Terézia, politikai meggyőződések választották el mindinkább fiától. És bár József mindvégig a leghűbb és leghálásabb fiú maradt, ez ellentét elég erős volt arra nézve, hogy anyja minden befolyását és hatását lelkére ellensúlyozza. Lássuk, hogyan fejlődött. Az örököléssel szemben, az alkalmazkodásnak észleljük erejét.

III.

A trónörökös, miután Bartenstein utasítása szerint beavatták a monarchia jelen állapotába,[1]) előbb az alárendelt hatóságok kezelését ismerte meg, majd 1731 óta állandó és tevékeny részt vett az államtanács tárgyalásaiban. Első sorban a financialis és közgazdasági kérdések elintézésével volt elfoglalva.[2])

Ifjú dicsvágyának, mely az akkor dühöngő nagy háború

II. Józsefről: Der Kaiser benimmt sich herrlich, hört alles an, und alles, was er sagt und thut, ist am rechten Ort. Hugának pedig (1770. febr. 10.): Du hast Unrecht, liebe Schwester, wenn du sagst, dass er kein feines Gefühl habe. Er ist leutselig, menschlich, wahrhaft und ehrlich. Ich habe viel über den Character des Kaisers nachgedacht, nicht ein Gott oder Engel wird uns beherrschen, sondern ein Mensch, und als solcher wird er alle guten Eigenschaften eines Regenten haben. Nicht die Begeisterung, Wahrheit lässt mich sprechen. Id. h. 96. l.

[1]) Magyarországra nézve ezt Koller personalisnak kellett volna tenni, csakhogy tudtomra irása nem maradt fenn.

[2]) Hock Staatsrath, 13. és 21. l.

csatatérein keresett volna kielégítést, nem engedte meg a veszedelmes kisérletet a szorgos anya. Az 1759-ben, a háborúnak reá nézve legszerencsésebb évében, már megadott engedelmet ismét visszavonta, nehogy, mint mondták, táplálékot nyújtson fia kiváló szeretetének a háború iránt. [1]) Később, neje halála fölötti bánatában, hadászati tanulmányokban keresett szórakozást. [2])

E tanulmányainak és legnagyobb fájdalmának korába esik római királylyá való koronázása. Az, hogy nejét királynévá teszi, volt az egyedüli jó, mit a kellemetlen és haszontalan szertartástól várt. Keservét keblébe zárva, állotta ki a pompát és az ünnepélyeket, melyek koronázását kisérték. Politikai jelentősége e választásnak abban állott csak, hogy a megkoronázott római király, utódja volt a választott római császárnak, minden új választás nélkül. Inkább csak méltóságot és rangot szerzett, mint tényleges hatalmat: a császárnak a birodalomból nem volt több rendes jövedelme, mint évenkint valamivel több, mint 13,000 frt. A hatalmasabb rendek, a porosznak példájára, már nemcsak hadi és politikai, hanem törvénykezési tekintetben is kivivták autonomiájokat a császárral és a birodalmi intézvényekkel szemben. Nem csoda, ha József, kiben oly elevenen élt az uralkodó felségének elve, csak mintegy mellékesen szól azon politikai hivatásról, mely reá vár. Frankfurt népe igen nagy örömmel fogadta, és ezért igéretet tesz anyja előtt. Mindent megtesz, hogy ne csalódjanak azon örömükben, hogy egykor ő lesz fejök. [3])

A német költők legnagyobbika, ez ünnepélyek szemtanúja, irja le a frankfurti 1764. április 3-iki koronázást azon szinezettel és részvéttel, melyet csak a valóságnak egybeforrása az alkotó phantasiával hozhat létre. [4]) A remek leirásból kitünik, hogy a frankfurti polgárságban él még a császári és biro-

[1]) Gross Hoffinger, Leben Kaiser Josephs II. I. k. 50—51. l. Stuttgart, 1835.

[2]) U. o. 52. l.

[3]) Mária Theréziának i. h. 58. l. márcz. 29.

[4]) Goethe, Wahrheit und Dichtung. I. rész. Cotta kiadás. 20. k. 219—252. l.

dalmi nagy traditiónak némi nyoma, a birodalom egy fejedelme is egész jobbágyi ragaszkodást tanusít ura iránt, [1]) hanem az is látszik, hogy a német közvéleménynek már nem ez, hanem ellensége: a nagy porosz király, a korlátran ura. Nem csoda, ha az ifjú király érzi az ellentétet Nagy Károly ékszerei között, mely mintegy álruha rajta, és azon csekély hatalomkör közt, mely Nagy Károly utódjára maradt. [2])

Nem sokára, atyja az ő karjai közt húnyt el, váratlanúl, és most József volt a római birodalomnak császárja. Alig adott valamit hatalmához, de legalább úgy látszott, hogy igér hatáskört. Azon törhetetlen munkaerővel, mely mindenben kitünteté, vette kezébe a birodalom ügyeit: nem kerülte ki semmi figyelmét, hol a törvények értelmében is lehetett gyakorolni a császári praerogativát. De be kellett látnia, hogy a mi erő volt a birodalomban, az a territoriális fejedelmekre, lovagokra, városokra szállott. Épen a legfontosabb országrendek fel voltak mentve a birodalmi főtörvényszék, a »Reichskammergericht« hatósága alól a »jus de non appellando« által. Csak oly rendek ellen lehetett valamit kivinni, kiket jelentéktelenségök védett meg. A fő jog, mit a császár még gyakorolt, a hűbér-eskü és beiktatás volt. Nagy költségébe került az illető fejedelmeknek, és mind megalázásnak nézték, de épen azért nem mondott le a császár. Ez egy pontból azonban nem lehetett az alkotmányt felforgatni, melynek védelmére most mindig oly hatalmas támasz állott készen, mint a porosz király volt, vagyis mint a birodalom tagja, a brandenburgi választó. Ez volt mindenütt az akadály. És minthogy a birodalom jelen szervezetével, melyben a regensburgi gyűlésen a rendek követjei kiválóan a legcsekélyebb kérdéseket feszegeték, nem lehetett menni semmire, változtatni rajta pedig még veszélyesebb lett volna, nem csoda, ha József csakhamar megutálja ezt az egész módot. Midőn ujra a ceremonialis kérdés fölött éles vita tör ki Regensburgban, és Kaunitz utasítást

---

[1]) A hessen-darmstadti öreg 75 éves landgraf.

[2]) Der junge König schleppte sich in den ungeheuren Gewandstücken mit den Kleinodien Carls des Grossen, wie in einer Verkleidung einher, so dass er selbst von Zeit zu Zeit seinen Vater ansehend, sich des Lächelns nicht enthalten konnte. Id. h. 244 l.

kér az osztrák követ, Borié részére, ki a kérdést felvetette, a császár igy felel: »Minthogy mindig hasznos, ha az országgyűlést és követeit oly nyomorúlt kérdések foglalkoztatják, mint a caeremoniale, utasítsa Boriét, hogy maradjon meg tántoríthatatlanúl a mellett, hogy az osztrák főherczeg egyenlő rangú a választókkal, mert utoljára semmi sem kivánatosabb, mint ha egyszer ilyenféle okból szétmenne az egész országgyűlés. Ott úgy sem történik semmi jó, hanem néha rossz.« [1])

Atyja halála után egyúttal kormánytársává fogadta őt Mária Terézia, és a Mária Terézia- és a szent István-rendek nagymesterének nevezte. E corregensséget a magyar országgyűlés soha se foglalta törvénybe, mint 1741-ben I. Ferenczét. [2]) A királynő azonban kijelentette, hogy e társúl fogadás által nem enged át semmit a mindenkorra elválhatatlan ausztriai államok uralkodásából.

Mint császár, a keresztyén világ első méltóságát viselte, a nélkül, hogy az megfelelő működési kört nyujtott volna. Mint kormánytárs részt vett a legfontosabb kérdések tárgyalásában és előkészítésében, de nem tőle függött azoknak végleges eldöntése. I. Ferencz előtt is majdnem elviselhetetlen volt ezen állapot. Pedig az, a mennyire tudjuk, csak kevés és aránylag lényegtelen pontban tért el az uralkodó systemától. Annak pedig sehol sem látjuk nyomát, hogy mást, meggyőződése szerint az egyedül helyeset akart volna helyébe tenni. József pedig, mihelyt az uralkodás körébe lép, egészen készen áll

[1]) Vortrag 1781. apr. 22. bécsi cs. kir. levéltárban. »Da es immer vortheilhaft ist, wenn man den Reichstag und dessen Gesandte mit so elenden Sachen, als jene des Zeremonial sind, unterhält, so werden sie dem Boiré auftragen, unabweichlich auf die Parification des Erzherzogs von Oesterreich mit den Churfürsten zu beharren, da am Ende nichts erwünschlicher wäre, als wenn einmal wegen solchen guten Ursachen der ganze Reichstag könnte zerrissen werden, da ohnehin allda nichts gutes, sondern wol öfters mehr böses geschieht. Joseph.

[2]) Még Ürményi is csak I. Ferenczet nézi corregensnek. Józsefet nem (Jus. Publ. I. r. 6. fej. 4.), hanem ilyen diplomatikus kitételt használ: et hoc modo modernus quoque augustissimus imperator et Regius hereditarius princeps qua Corregens, Regnum hoc cum adnexis provinciis felicissime coadministrat.

terveivel és czéljaival: keveset változtatott azokon a későbbi kor.

Nem sorolhatjuk el itt mindazon alkalmakat, melyeknél József systemája összeütközésbe jutott az anyja által követett és jónak tartott renddel. Lengyelország felosztásának, a jobbágyság felszabadításának, a bajor örökösödésnek kérdései voltak a legfontosabbak. Mindegyiknél összeütköztek a személyek és az elvek. Sehol sem győzött teljesen az egyik vagy a másik nézet. És ha compromissum jött létre, mint majdnem mindig, annál fájdalmasabban érezte mindenki, hogy miről mondott le, mert az anya állott szemben fiával.

A nagy dynastiák történetében az a legtragikusabb momentum, midőn az, a ki a főhatalmat gyakorolja, és az, a ki az örökös jogot birja reá, a történeti eszmék más-más táborában foglal helyet. A természet folyásának megfelelő, ha az ifjak az uj mozgalomhoz csatlakoznak a régi állapot ellenében. Hanem arra sem hiányzik példa, hogy a trónörökösben látja támaszát a létében megtámadott ó világ a felforgató atyával szemben. Ez Nagy Péternek és fiának Alexeinek története. Az előbbinek Schiller Don Carlosa képezi költői megtestesítését, melyet azonban II. Fülöpre és fiára nem alkalmazhat a szigorú történet. A radicalis reformnak fő szószólóit conservativ szülőikkel szemben a XVIII. század látta leginkább a koronaherczegek sorában. Ilyen volt II. Fridrik viszonya a szigorú I. Fridrik Vilmoshoz. Ilyen mindenekfölött Józsefé Mária Teréziához.

Kormánytárs korában ép úgy, mint később, midőn egyedül uralkodott, általánosan felhozták, hogy József mennyire mintaképévé tette II. Fridriket. Némelyek szemében ez volt legnagyobb érdeme, mások, köztük anyja is, minden hibájának ebben látták kútforrását. [1]) Lesz módunkban kifejteni, mennyire volt alapos ezen vélemény. Most csak azon viszonyt tárgyalhatjuk, melyben a két nagy német fejedelem mint trón-

---

[1]) II. József 1766. julius 10-ki levelében anyjának igy ir ezen véleményről: Les ministres, me font trop d'honneur, en me disant que j'ai pris le roi de Prusse pour mon modéle, il est inimitable pour un honnête homme, charactère que je crois ne pas quitter pour tous les beaux modéles s'ils y sont incompatibles. Arneth. M. Th. u. Joseph. II. I. k. 187. l.

örökös állott az uralkodóhoz és annak rendszeréhez. Ebben óriási a különbség. Ismeretes, hogy a személyes viszony a porosz király és fia közt annyira elkeseredett, hogy emez szökni akart, amaz pedig halállal fenyegette fiát és utoljára is fogságra itélte. Ha ellenben az elvi eltérést keressük, azt látjuk, hogy az csak a vallás terén volt lényeges. A politikában senki sem dicsérte jobban I. Fridrik Vilmos rendszerét, mint II. Fridrik, csak egyéni eljárása, modora ellen volt kifogása. Mária Terézia és József történetében ellenben a személyes érzés sohasem szünt meg oly belső lenni, hogy majdnem páratlanúl áll a világ történetében. Az Arneth által közlött nagy számú levelezés nem enged kétséget a felől, hogy Mária Terézia minden büszkesége és fiának minden keserűsége daczára, a fiú és anyja közötti családi érzés soha egy perczig sem volt koczkára téve. József e téren egészen a »honnête homme,« kinek vallja magát, ellentétben szerencsésebb versenytársával. Nem tudjuk kit bámuljunk inkább: az anyát-e, ki csak fia iránti szeretetből mond le gyakran legkedvesebb gondolatairól, vagy fiát, ki nem látta más akadályát terveinek, mint azt a nyugodt hatalmat, melylyel Mária Terézia birt fölötte. Másrészt az elvi ellentét köztük oly nagy és annyira kiterjeszkedik a közélet minden ágára, hogy *megegyezés* nem jöhetett létre soha, legfölebb *kiegyezés*. És II. József nyilatkozatai közt, midőn egyedül uralkodott, hiába keresnének olyat, mely igazságot szolgáltatna anyjának.

Magok a fejedelmi személyek, kikben a világ két korszakának küzdelme oly élesen megtestesült, nagyon határozottan fejezték ki, mi választja el őket főként. Mária Terézia 1775. deczemberben igy ir Józsefnek:

»*Sok általános elv közt, mi nekem mind nagyon is reális, a három legfontosabb: szabad vallásgyakorlat, mit katholikus fejedelem nem engedhet meg nehéz felelősség nélkül; a mostani nagyok tönkretétele, azon áloknál fogva, hogy ez a többségnek javára válik, a minek szükségét nem látom, még kevésbbé méltányosságát; végre az a sokszor ismételt szabadság mindenben, mi bennem inkább félelmet kelt, mint reményt. Öregebb vagyok, semhogy valaha engedjek ezen principiumoknak, de kivánom és kérem az Istent, hogy örökösöm, soha még*

csak meg se kisértse. Sem őt, még kevésbbé utódjait, nem tenné boldogabbá.« [1])

Prophetikus hangon szól korának tiszteletre legméltóbb uralkodója azon veszélyekről, melyeket a vakmerő újítás hozhat az államnak régi, kipróbált alapjaira. Azt a három nagy oszlopot látja megtámadva, melyek eddig a társadalmat és az országokat összetartották, az egyházat kizárólagosságában, a rendeket fokozatos hierarchiájukban, végre magát a királyi tekintélyt, mint mindennek biztosítását. Nem ismerjük József azon nyilatkozatát, mely ezen nevezetes kifakadást előidézte, bizonyos azonban, hogy feleletében nem vált hűtlenné elveihez. »Jól átgondolt« válaszának főpontja igy szól: »Principiumaimat változtatni? Tiszta szivemből tenném, ha csak meggyőznének az ellenkezőről.« Nem fér meg az új az ó mellett, és természetes József követelése, hogy mondhasson le kormánytársi állásáról. Ezen kérését, bármennyiszer újította meg, és mindig lényeges és elvi ellentétek miatt, sohasem teljesítette anyja. Tovább kellett vonni az igát, más vezetése alatt: midőn ő oly bizonyos abban, hogy tudata és hatalma körében vannak azon eszközök, melyek dynastiáját és birodalmát ismét elsővé teszik a világon, megalázzák ellenségeit, és személyes hirét-nevét messze föléje teszik minden kortársának. [2])

Ezen eszközök a XVIII. franczia század philosophiai iskolájának fegyvertárából kerültek. Ismeretes, hogy II. József azokat használta, hogy a »felvilágosodott absolutismusnak« a philosophus fejedelemnek ő egyik legtisztább mintaképe. A minket itt egyedül érdeklő kérdés az, hogyan terjedhetett el az új evangelium a bécsi »Hofburg« belsejében, azon férfiút nyerve meg apostoláúl, kit már születése is legfőbb őrzőjeül jelölte ki annak, mit a középkori egyház és társadalom létrehoztak.

[1]) Arneth : M. Th. u. Jos. Correspondenzen. II. k. 94—95. l. Megjegyzendő, hogy e kézirat úgy, mint a következő német. Ez azért fontos, mert bizonyítja, hogy a császárnő gondolatait előkészületlen, úgy szólva formátlanúl vetette papirra és visszautasította a különben mindig használt franczia nyelv udvarias czikornyáit.

[2]) Nagy Fridrik igy jellemzi a császárt 1769-ben (Oeuvres VI. k. 26. l.). Ce qui dénotait son caractére plus que tout ce que nous venons de dire, c'étaient des traits qui lui échappaient malgré lui et qui dévoilaient l'ambition demesurée dont il brulait.

IV.

A XVIII. század politikai eszméinek az a jellemző vonása, hogy nem tapasztalatból indultak ki, hanem általános érvényű elvekből. A tapasztalat, a történet mindenütt elnyomást, visszaélést mutatott. Egyes kiváltságos rendek foglalták el azt, a mi az államé, a fejedelemé vagy az egyes emberé. A természeti jognak és az ész örök törvényeinek daczára, országot képeznek az országban, mert bizonyos, hogy minden teher, mit ők a köznépre rónak, csökkenti annak boldogságát és teherviselési képességét az állam szempontjából, úgy mint hatalmok minden ténye csökkenti az állami teljhatalmat. A mellett már eredetöket se vihetik vissza isteni berendezésre, mert a mindenható atya gyermekeinek boldogságát kivánja — vagy nem törődik velök. Csalók szervezték a hierarchiát, rablók állították fel a feudális rendszert. Pedig ezekből származik minden a mi baj van a világon. Ha a tiszta ész győz, megszünik a sötét századok erkölcs- és emberirtó hatása, szabad, hatalmas, müvelt lesz minden ember, minden nemzet egyaránt.

Nem oly tényeken alapult e tan, melyek akárhol valaha végbe mentek volna, hanem szoros, hasonló fegyverrel legyőzhetetlen okoskodáson. Mint egyszer a »jó császárok« századában, most is a bölcsészet tanításai lőnek irányadók az államok vezetesére nézve. Terjesztésére ezen eszméknek egy főeszköz szolgált: az irodalom. Közege: a művelt társadalomnak a nyelve, a franczia. A mi rationalis és az ész hatalmát bizonyító elmélkedést az ókornak bölcselői és a renaissance irói classicus nyelven fejeztek ki, és a mit nyomukban angol és olasz nyelveken irtak, az egyházi és feudalis traditiótól függetlenül, most XIV. Lajos udvarának finom szavai által vált Európa közkincsévé. Azután meg, ha volt is eddig rationalis világnézet, teljesen végletig, az utolsó consequentiát is levonva, csak a franczia nemzetnek következtető, úgy szólva logikus mathematikus szelleme vihette.

Ezen új mozgalom már VI. Károly császár alatt érezhető volt a Habsburgok országaiban. A császár egy rendelete szerint (1730. jan. 11.) kell, hogy az osztrák sajtó nagyobb lendületet vegyen, miben nagy a része az irodalomnak. A jó

és hasznos könyvek behozatalát épen nem szabad megszorítani, sőt elő kell segíteni. A bécsi érsek panaszkodott az akatholikus könyvkereskedők rémítő szaporodásán, és tény volt, hogy a nemességnek, első sorban Savoyai Eugén herczegnek könyvtárai telve voltak tiltott könyvekkel.[1]) Ezen nagy államférfiu nem is igen ismert mást, mint azt, mi használhat az államnak, és annak megitélésében nem a jezsuita index volt reá nézve a mértékadó.

Az az iskola, mely a katholikus vallást, mint az állam vallását tisztelte, hanem azért a hierarchia terveinek az állam czéljait soha sem akarta alárendelni, Eugénnel nem halt ki. Mária Terézia udvarában érdemre és befolyásra nézve az első, Kaunitz-Rietberg kanczellár, hozzá tartozott. Már a XVII. század vége óta el tudta választani a Habsburg ház a külső politikában a katholikus egyházi érdekeket a tisztán világiaktól. Most az ország belsejében is fel kellett használni a protestánsokat. — Mária Terézia első éveiben az angol és porosz emelkedés által világossá lőn sok előtt, hogy a protestáns vallás inkább mozdítja elő az államok virágzását, mint a katholikus. És midőn az osztrák tartományok kormányzásában hasonló elveket tűztek ki azokhoz, melyeknek Poroszország nagyságát tulajdonították, természetes, hogy az új rendszabályok kivitelét első sorban volt protestansokra bizták. Ezek, mint gr. Haugwitz, a feudalis uralomnak az örökös tartományokban lerontója, gr. Zinzendorf Lajos az ügyes államgazda, vagy br. Gebler Tóbiás az államtanács egyik legkitünőbb tagja, fiatal korukban tértek ugyan át, de ügyességök hirét mégis protestans nevelésüknek köszönték, mert: »a nevelés, a mint kath. országokban divik, nem alkalmas kitünő férfiak képzésére.«[2]) Már az a tény, hogy alkalmas renegatusokat igyekeztek hivatalokra juttatni, mutatja, hogy az intéző körökben az állami czél volt az első. És mihelyt egyszer a császári birodalom a Poroszország ellen való versenyre volt kényszerítve, be kellett látni, hogy csak hasonló fegyverekkel lehet győzni: az állami szervezésnek és a világi uralkodásnak fegyvereivel. Még némi-

---

[1]) Krones Franz Dr.; Geschichte der Neuzeit Oesterreichs. 407. l.
[2]) Fürst i. h. 21. l.

leg vallásháború szinét viselik a nagy hadjáratok II. Fridrik ellen. Tényleg mégis ezek döntötték meg a hierarchikus Ausztriát: oly feladatokat róttak reá, melyeknek régi szervezetével nem birt megfelelni.

Kaunitz több évig volt Párisban követ, Belgiumban is tartózkodott. Életmódja, minden különössége mellett, a művelt franczia aristokratia szokásaival egyezett meg. Ott volt Van Swieten Gerhard, a tudós és művelt orvos, tanügyi dolgokban Mária Teréziának főtanácsosa, lelkesült hive és terjesztője a szabadabb vallásos s politikai nézeteknek. Félig franczia volt maga I. Ferencz császár, kinek tolerans lelkületéről már megemlékeztünk. A ki pedig tud francziául, nem vonhatja ki magát az új franczia tanok bűvös hatása alól, melyeket Voltaire gúnyjának és érzékiségének varázsa által egyformán tudta az elkényeztetett nagyuri világ szája ize szerint elkészíteni. A komolyak tudásvágyból, a gyengébbek mulatságból vagy divatból olvastak. Bizonyos, hogy, aki Bécsben az udvarhoz tartozott, tán néhány pap kivételével, csak úgy olvasta a franczia irodalom legfontosabb termékeit, mint a párisi vagy berlini udvari ember. Hogy oly általános volt e műveltség, abból tünik ki, hogy még a nők előtt sem volt ismeretlen. Csak azokat említve, kik Józsefhez legközelebb állottak, tudjuk, hogy Izabella általános művelődés történetről kezdett irni, miben alig lehetett más vezérfonala, mint Voltaire hires alapvető műve; [1]) azonfelül a kereskedelemről és Poroszországról való nézeteit irta le. [2]) Lichtenstein Eleonora hgné olvasmányai közt helyet foglal Albrecht von Hallernek akkor hires, de már elfelejtett regénye »Usong« a felvilágosodott, korlátlan királyság panegirikusa, a Wieland Agathonja mellett ott látjuk Holbachnak és Helvetiusnak, a túlzó materialista iskola mestereinek műveit. [3])

---

[1]) Voltaire művének czime: Essai sur les moeurs et l'esprit des Nations. 1746-ban jelent meg. A főherczegné csak töredéket irt ily czím alatt. Traité historique des moeurs de toutes les nations. Nem hasonlíthattam össze e kettő tartalmát, de ha abban volna is különbség, az irány egy.

[2]) Arneth: Gesch. M. Th. VII. k. 38. és 500. l.

[3]) Adam Wolf: Eleonora Lichtenstein. 137. és 162. l.

Józsefről, már mint gyermekről tudta anyja, hogy jellemének egy fővonása a maró gúny, mások személye és meggyőződése ellen. Senkiben sem talált erre nézve nagyobb congenialitást, mint Voltaireben, ki nem egyes személyeket, hanem korának minden meggyőződését és intézményét támadta meg a sarkasmus élével. A felvilágosodás patriarchájának műveit olvasta legszivesebben este és reggel. [1]) A nagy encyclopédiát is gyakran használta. Rögtöni s határozott utmutatást keresőnek nem is lehetett alkalmasabb könyv, mint a philosophicus kor e bibliája. Különös, hogy terjedelmes levelezésben alig emlékezik meg róla máskor, mint midőn anyjának jelentést küld nagy Fridriknél Neisseben tett látógatásáról. Voltaire volt ott a beszélgetés egy főtárgya. Nagy Fridrik maga irja Voltairenek, midőn a látogatást 1770-ben Neustadtban viszonozta, hogy: »csupa pedans volt a császár tanitója és mégis van elég izlése, hogy Voltaire iratait olvassa s érdemük szerint méltassa.« [2]) Midőn 1777-ben Svájczban utazott, igen nagy kedve lett volna Voltairet ferneyi magányában meglátogatni. Voltaire várta is a látogatást, hanem mint ugyancsak Nagy Fridrik irja a nagy gúnyolónak: egy nagyon kevéssé philosophus hölgynek (Mária Teréziának) parancsszava tartóztatta a császárt. [3]) Párisban tartózkodása alatt meglátogatta Rousseaut és Buffont.

Egyes történeti irányoknak uralkodása soha sem egyértelmü az ellenkezőknek megsemmisítésével. A mi uralkodik, már ezen ténynél fogva is negatiót kelt, és az elnyomott, ha az emberi szellem szükségeiben alapúl, nem mondhat le a reményről, hogy érvényesülésére kerüljön a sor. A Habsburg ház történetében egyik legfontosabb vonás volt hű ragaszkodása a középkori állam és társadalom elemeihez, melyekben hatalmának támaszait látta. Mégis mily közel állott diadalához a protestantismus II. Miksa korában! Úgy szólva elvben már meg volt egyenjogosítása, csak a fejedelem szemé-

[1]) Jäger i. m. 39. l.

[2]) Gräffer: Josephinische Curiosa. IV. k. 76. l.

[3]) Kaunitz tiltakozott az ellen, hogy Mária Terézia befolyása alatt történt volna. A császár nem akart meglátogatni oly embert, kit nem türhetett volna meg országaiban.

lye ingadozott még. Azután igaz, hogy a XVII. század egész folyamán át a jezsuita irány került fölül, hanem a másikat, a tisztán világít, mely egyedül látszott alkalmasnak a nagy veszélyekben erőt nyujtani, nem zárhatta ki. Wallenstein életpályája ennek legteljesebb bizonyítása. Végre, a XVIII. század első harmadában az állami irány I. József és Savoyai Eugén alatt állandóan küzd az egyházi ellen. Különös, hogy mennyire kiegészíté egymást a kettő. A politika legfőbb czéljait mindenesetre a régi: a caesaro-pápista irány tűzte ki, hanem azok valósításában nem lehetett el világiabb elemek segítsége nélkül. A legelhatározóbb küzdelmeknek: a harminczéves háborúnak, a török kiüzésének, a spanyol örökösödési háborúnak s Rákóczi felkelésének kora egyuttal az, melyben együtt működik a bécsi udvari politika mindkét rúgója. Ha egyszer biztosítva volt az eredmény, az aránylagos béke és nyugalom éveiben mégis azé lett mindig a túlsúly, mely mellett a hatalmasabb traditio szólott.

II. József személye mintegy jelképe annak, hogy a szabadabb, újitó mozgalom is juthat túlsúlyra a dynastiában. Hogy ez történt és hogy minden eszméje és ténye ezen újításnak mai nap is nevéhez van kötve, nem mondható az ő személyes meggyőződése és hajlama művének. Egész élete bizonyítja, mennyire tudta alárendelni személyét általánosabb érdekeknek. És ha épen ezen eszmékről nem tudott lemondani ő, ki lemondott családi boldogságáról az állam javáért, okát abban látjuk egyedűl, hogy az állam javát ezen eszmékhez látta fűzve. Mindeddig a nagy állami feladatok kényszerítő szüksége nem engedte, hogy teljesen elnyomassék a szabadabb vagy legalább modernebb irány az államban és egyházban. Hogy most nemcsak elnyomatásának várja végét, hanem már maga is készül uralkodni teljesen s kizárólagosan, ezt is az idézte elő, hogy az állam belső fejlődésének és külső visszonyainak állapota szükségszerűnek mutatta az eddig követett utaktól való eltérést.

Franczia- és Poroszország homályosították el egymásután a Habsburg dynastia régi fényét. Amott a nemzeti egység és a királyi közigazgatásnak mindent felölelő munkássága szervezte az elrejtett erőket. Itt a korlátlan királyi hatalom

gazdasági és hadászati rendszerével egy nagy várossá tette az országot, melynek, ostrom állapotában, minden erejével rendelkezett. Ezekkel szemben Ausztria még szervezetlen. Mária Terézia alatt kezdődik a provincialis jogok megsemmisítése, a nemesi és papi kiváltságoknak az állam javára való confiscatiója. Lassan, fokozatosan megy a munka: mindig küzd még a régi az újjal, és ha az örökös tartományok rendi alkotmánya megdőlt is, a többi téren még nem látható be a küzdelem vége. És már ez az aránylag csekély újítás is mennyire gyarapította az állam erejét. Az a kincstár, mely VI. Károly korában nem tudta fizetni Eugén győzelmes seregeit, most a legjobban kezeltekhez tartozott Európában, olyan háború után, mint a hét éves volt. Azelőtt el kellett mindig bocsátani békében a hadsereg nagy részét; most békelábon is több volt a harczos, mint előbb a legveszélyesebb háborúkban. Tüzérség, lovasság, élelem s ruházat a legjobb állapotban. Ausztriát, Francziaország után első hatalmasságnak tartották a földön. [1]) Ha a kezdetnek ily óriási volt az eredménye, mily végtelen lesz a siker, ha a kitüzött utat végig követik? Ha nem teszi, szomszédjai ismét túl fogják haladni. Ez a szükség nyerte meg II. Józsefet a haladásnak és újításnak. A Fridrik által követett elvek és a franczia államphilosophia elmélete kivitelének szentelte a természettől nyert erejét, akaratát.

Először 1761-ben, apr. 3-án adja elő nézeteit. Azon kérdésekre felel, melyek az államtanácsban merültek fel. A még folyamatban levő hét éves háború nagy költségei miatt le akarták szállítani a sereg létszámát. Erről így szól: a kérdés, mennyi katonát kell fegyverben tartani békén, a biztosság fentartására, nézetem szerint üres beszéd: minél több, annál jobb. Kétszázezer ember szükséges. Az ezredek otthon volnának elszállasolva és hasznukat lehetne venni az aratásnál. Fizeti őket az illető tartomány és azért fel volna mentve a contributió alól. A robot-váltság az államé volna, és ennek fejében dolgoznának a földesurnál a szabadságolt katonák. Sok katona kell, mert Poroszország sohase fog lefegyverkezni és a törökök gát nélkül eláraszthatják Magyarországot.

[1]) Briefe eines Franzosen. I. k. 525. l.

Igaz, nagy az adósság, ki van merülve az állam. De könnyítésére ki kell-e tenni a teljes romlásnak? Takarékosságból elveszni, vagyis, mi ugyanaz, a mostani állapotban csökkenteni a katonaságot, a legrosszabb gazdaság. Sokkal jobb: 1. a kereskedést és földművelést előmozdítani. De ahhoz tőke kell, mi nekünk nincs. 2. A luxust és a szükségtelen kiadásokat megnyirbálni. 3. A szükségtelen hivatalokat beszüntetni, hogy husz ember ne végezzen nyolcz által végezhető munkát. 4. Nem szabad tétlen embereket gazdagon fizetni és nem szabad a rosszakat megjutalmazni, hogy elmenjenek. [1]) 5. Rendbe kell hozni és szabályozni a perügyet. 6. Olcsóbb katonai rendszert szervezni. 7. Minden előnyt, mi a Felség kezénél van, fel kell használni. [2])

Az utolsó hét pont a maga egyszerűségében, mely a végrehajtásra nincs tekintettel, méltóan sorakozik a liberté, égalité, fraternité, a »mit kiván a magyar nemzet« tizenkét pontja, és más hasonló programmok mellé. Az egyedüli kézzelfogható az egészben: a katonai cantonnement szervezése, úgy mint Poroszországban volt meg. [3]) Különös, hogy a föld egyik legnagyobb centralisálója, az által, hogy a katona szedést és tartást a tartományokra rójja, mint decentralisáló kezdi meg politikai pályáját. Belátja, hogy az ily módon szedett és tartott katonák nemzeti hadseregeket képeznének. Hanem ezt a rendszert kiterjesztené minden tartományra, Toscanára is. »Minden az államé,« ez a szó mindent magában foglal, igy mindennek közre kell működni hasznára. [4])

Sokkal rendszeresebb egy másik emlékírata, melyet szin-

---

[1]) A pensiók ellen, melyek kiszabásánál Mária Teréziát inkább vezette jószivűsége, mint gazdasági tekintetek. Fürst szerint (i. h. 9.) legnagyobb hibája, hogy nagyon is jó a szive. A mit az új berendezés által nyer, jutalmul azon államférfiaknak adja, kiknek köszöni. Az 1753-iki miniszterváltozás egy milliójába került.

[2]) Arneth: Correspondenz. I. k. 1—12. l.

[3]) Poroszországban I. Fridrik Vilmos rendeletei szerint a sorozás tisztán katonai hatóságok által történt. Nagy Fridrik főreformja abban állott, hogy a polgári hatóságoknak is kiterjesztette erre hatáskörét. Dohm: Christian Wilh. v. Denkwürdigkeiten meiner Zeit. V. k. 391. l.

[4]) Tout est à l'État, ce mot la renferme tout, ainsi chacun doit concourir á son avantage.

tén 1761-ben irt »Rêveries« — álmodozások — czime alatt.[1]) Két alapeszméből indul ki: a korlátlan hatalomból mindent tenni az állam javára; és a módokból, hogyan lehet az államot fentartani idegen segély nélkül. Ehhez két dolog kell: a nemesség kiváltságainak megszünése és az államadósság kamatjainak leszállítása. Nem illik, hogy a király kicsiny legyen, az alattvalók nagyok, kik jólétökben nem is törődnek az állammal. Az állam feje határozza meg, melyik alattvaló mily állásban teljesítheti kötelességét az állam iránt. Ez despotismus, igaz, hanem törvények, eskük s szabadságok által korlátozva, melyek az illető országoknak csak kárára vannak, lehetetlen az államot boldogítani. A kormánygép igazgatását jobban végzi egy középszerű ember, mint tiz kitünő, még ha egyetért is. »Isten mentsen meg attól, hogy esküt szegjek, hanem azt hiszem, igyekezni kell az egyes országokat annak belátására birni, mily hasznos az a feltételes despotismus, melyet ajánlok.«

Szükséges, hogy a nemesség is adózzék úgy, mint a jobbágy, ha szenved is ezáltal az udvar fénye, az nem árt, mert nem ünnepek, fényes termek, arany edények, ékszerek teszik az udvar diszét, hanem jó törvények, szigorú igazság, rendezett pénzügy, félelmes hadsereg és virágzó ipar. Az állam szolgálatában csak a személyes érdem dönthet, nem ősöké vagy bármi más tekintet.

Ha az államadósság kamatjait 6%-ról 3%-ra szállítják le, csak a leggazdagabb és leghasznavehetetlenebb állampolgárok szenvednének.[2]) A reformok ezen részének valósításáról nemcsak irt és gondoskodott József, atyja halála után reá fordította huszonkét milliónyi örökségét, melyet az államnak ajándékozott.

Mint Pallas Jupiter fejéből, oly tisztán és készen tünnek elő egyszerre ezen ifjúkori emlékiratból József főeszméi. Teljesen korlátlan uralom az állam javára: a kiváltságos osztályoknak eltörlése, a kormánygépezet egyformává tétele minden tartományban. Nemcsak az ő eszméi voltak. A gondolkodó férfiak, kik akkor a monarchia főhivatalait viselték, hasonló

[1]) A bécsi cs. levéltárban.

[2]) Ez a kamatleszállítás a hubertsburgi béke után csakugyan megtörtént, de csak 4%-ra. Hock, Staatsrath. 18. l.

eszközöktől várták a status felvirágzását. Midőn 1763-ban az államtanács felállításakor mintegy utoljára hangzott fel a nemesi és tartományi autonomia szava Stupán tanácsos javaslatában, Kaunitz igy felelt: »Nem szavazhatok a nemesség és a rendek újra felemelése mellett. Magam is cseh nemes vagyok és földesúr Morvában, de kötelességem Fg. iránt az első. Mily veszedelmes a nemesség hatalma, Magyarország, Erdély, Németalföld mutatták. Isten és Fg. előtt ki kell mondanom, hogy a kormányzásnak újra a nemességre bizását oly műnek tekintem, mi minden javításnak és reménynek véget vet és a legfelsőbb hatalmat legérzékenyebben sújtaná.« [1]) Sem a czélt, sem a főeszközöket illetőleg nem állott egyedül a főherczeg. Csakhogy neki mint ifjúnak és trónörökösnek, sokkal határozottabban lehetett fellépni, mint azoknak, kik az ügyek menetét a szolgálatban ismerték.

Az 1761—65-iki időközben nyilt neki erre elég alkalom. Be kellett látnia, hogy nem elég a bajra s az orvosságra mutatni; a kivitel minden módozatát is ki kellett jelölni, megtanulni az alkalmazkodást. Új emlékiratban állította össze 1765 végén mindazt, mit az állam belső szervezetének változtatására szükségesnek tartott. [2])

Az emberek szerinte vagy túlságosan kedvelik azt, mi új, vagy vakon követik az ősök nyomait. Magát egyikhez sem számítja. Nem mond üres szókat meggondolás nélkül, de nem is foglalkozik ideáival túlságosan sokat. [3]) Mint új ember, csak igen általános elvek, a mendemonda és némi józan ész után indulhat. Azt hiszi, hogy legbölcsebb elődjei se tettek volna másként a jelen körülmények közt. Először az államtanácstól várt minden jót; az ottani tárgyalások után »majdnem oly bölcs volt, mint Colbert.« Csakhamar azonban belátta, hogy az a bölcseség sophistika, hogy a száz éves thesisek nem illenek a mai napra s az osztrák monarchia nem olyan, mint a többi.

---

[1]) Arneth i. m. VII. k. 30. l. és Hock, Staatsrath. 18. l.

[2]) Ezen emlékiratot egész terjedelmében kiadta Arneth, Correspondenz III. k. Függelék 335—361. l.

[3]) Je ne mâche pas non plus trop longtemps les miennes (idées).

— Legjobb a józan ész után indulni s határozottan végrehajtani.

A miniszterek közt csak Kaunitz tett nagy szolgálatot. Az a baj, hogy mindent tizenkét ember tanácskozása végez, egynek meggyőződése helyett. A kormányszékek fejei nem értenek egyet alárendeltjeikkel. A nemesség azt se tudja, mi a hazaszeretet.[1]) Senki se néz arra, vajjon az, a mit ir, használ-e az államnak vagy sem, csak a rend legyen meg. Ezen csekély javitás nem segít: az egyedül eredményre vivő eszközök ezek:

Az államtanácsra mostani szervezetében nincs szükség. Ha két kormányszék nem ért egyet, minisztereik vitassák meg a dolgot jelenlétemben. Csak a törvények végrehajtására kell ügyelnie. Külön pénzügyminiszter igazgassa egyúttal a kereskedést is. A főtörvényszékhez tartoznék a katonai is. [2])

A különböző hatóságok élére teljhatalmú férfiakat állítanék, »tekintet nélkül korra, ősökre, összeköttetésre, barátságra, erkölcsösségre és bigotteriára.« Ha nem felel meg, sem nemesség, sem más nem menti meg a büntetéstől.

Az igazságszolgáltatásba a fejedelem nem avatkozhatik. Hanem egyszerűbbé kell tenni menetét.

A politikának és a financiának alapja csak a népszám lehet. Ez ad katonát és tekintélyt, ez fizeti az adót. Azután a kereskedés fontos. A kiadásra magának a fejedelemnek kell felügyelni. Magára és udvarára csak annyit fordítson, mennyit az illedelem megkiván. Nem választhatja el gazdagságát az államétól. Minél több kézben van a pénz, annál többet ér. A szükségtelen kiadások eltörlendők. Ne nyúzzanak kétszáz parasztot egy henyélő úrért.

A katonaságnál az a hiba, hogy a tiszt nem ragaszkodik csapatjához, és ha nemes, csak előkelő mulatságnak tartja többnyire, nem kötelességnek. Nagyon is gépies ott minden. Hónapokon át foglalkoztak a tábornoki gyűlések az egyenruhával, a sapkával és a »kamás«-okkal. Senki se szólt arról, a mi lényeges.

---

[1]) L'amour de la patrie est un terme ignoré des deux noblesses voluptueuses. Az egyházit és világit érti.

[2]) V. Un conseil supréme de justice auquel seroit joint aussi le militaire.

A sok hiábavaló levelezés elkerülésére legjobb, ha az egyes tartományok polgári és katonai fejei ujévenként a fővárosba jönnének jelentést tenni és javításokat ajánlani. Azután hajtsanak végre mindent magok.

E főészrevételek mellett még külön 17 pontban fejtegeti nézeteit. Az »Emile« korát éljük, a nevelésen kezdi. »Ez nálunk nagyon el van hanyagolva. A szülők csak bizonyos hozzájok hasonló viseletet és észjárást kivánnak gyermekeiktől. A jó lelkek azt hiszik, hogy mindent elértek és nagy embert neveltek az államnak, ha fiuk ministrál, elmondja az olvasót, két hetenkint meggyón és csak azt olvassa, mit lelki atyjának korlátolt esze szerint megengedettnek hisz. — Biz jó volna, ha államunk klastrom volna és szomszédjaink karthauziak.«

Álmodozásairól lemond. De szükség, hogy a nagy dolgokat egyszerre vigyék véghez. Jó a közvéleményt előkészíteni, de ha el van határozva valami, nem szabad már ellenvetésre hallgatni. Ha eszméim nem tetszenek, vessék el, de ne darabolják szét, mert az az érdemük, hogy egészet képeznek. Vagy én győződöm meg másnak világosabb eszméiről, vagy mint apostol, hitemre téritem a világot. »Az első sokkal könynyebb reám nézve; a második sem lehetetlen és éleszti dicsvágyamat, mi kötelességemmel együtt az egyedüli indítója tetteimnek, és melyért örömmel töretném be fejemet. *Dixi.*«

Valóban apostol szól, a térítőnek egész melegségével. Buzgalma mellett, mint az utolsó sorok mutatják, az ifjúság túlcsapongó öntudata heviti. Hiába állítja, hogy lemond »rêveries«-jeiről. A mit ott kivánság gyanánt fejezett ki, most már tisztábban áll lelki szemei előtt. A jóról, mit alkothat, ép oly kevéssé hajlandó lemondani más tekintetekért, mint eszméiről, melyek czélhoz fogják vinni. Bármint meg mosolyogja az általános ideákat, most is rabjok. És minden pontjából kitűnik a hosszú emlékiratnak, hogy nem is a követett rendszer, melyet megtámad, volt a hibás, hanem az elharapódzott visszaélések, melyeket, igaz, még hevesebben ostoroz.

A személyes érték előtte a fő. Mint Nagy Károly birodalmában, a főhivatalnokok évi gyűlései pótolnák az országrendeket. Hisz rendeknél háttérbe szorúl a személy az osztály előtt. A császár, a miniszter, a tábornok teljes hatalommal

birjon körében: hisz mindegyik az állam javát akarja. Hogy pedig ez el legyen érhető, meg kell szüntetni mindazon tekinteteket, melyek az állami igazgatást személyes szempontoktól teszik függővé. Igazán a Plato állama: bölcsek uralkodnak fölötte. Az egésznek élén pedig, mindent intézve, áll a császár. Lemondhat mindenről, mi a maga javára szolgál: hiszen övé az egész állam.

Ki tagadná, hogy ez, mint minden, a mit írt és tett, észszerű: az emberiség javát, haladását előmozdító gondolkodáson és érzésen alapúl. El kell ismernie mindenkinek, még ha ellensége is József tendentiáinak, hogy mély részvét által vezetett belátással mutat arra, mi az osztrák állami rendszernek mindig főbűnét képezte: a forma uralkodására. És prophetikus, hogy végső analysisben minden hiba kútfejét a vallás és erkölcs formaságára viszi vissza. A későbbi nagy krizisekben is e tendentiák megőrzése vagy győzelme körűl forgott az egész állami rend újjáalkotása.

A XVIII. század látja az emberi nyomort, a nagy találmányok és szervezések mutatják előtte az ész erejét. A mathematika törvényei szerint is jobb és könnyebb, ha egy tényező végez, mint ha több. Azt mindenki belátja, mi a jó: legjobb, ha az, a ki végrehajtja, maga a király. És ez elvek határozottan kifejezve jelennek meg oly könyvben, mely II. Józsefnek van ajánlva, és melyben az állami bölcseség theoriája az ő tetteihez és gondolataihoz van fűzve. [1])

Az állam jóléte az uralkodótól függ. »Gyenge és szerencsétlen a birodalom, ha rossz kezekbén van, de nincs is szükség másra, mint jó fejedelemre, hogy minden megváltozzék. A szívekben van az erény csirája, és ha kiveszett, ujra kell elvetni: ez az igazságos és mérsékelt uralkodás nagy műve, mely oly embereket hoz létre, kik születésökkel belehelik a haza szeretetét. Nagy a jó törvényeknek haszna is. Nem lehet tagadni, hogy a kormány legnehezebb feladata az igazság szigorú kiszolgáltatása és különösen a szegénynek védelme a gazdag zsarnoksága ellen. Oh nagy fejedelem! — így szól

[1]) *Le monarque accompli.* Ou prodiges de bonté, de savoir et de sagesse, qui font l'éloge de sa majesté imp. Joseph II. Discutés au tribunal de la raison et de l'equité. Par *M. De Lanjuinais.* Lausanne 1774.

Józsefhez fordúlva — a Mark-Aurélek, Titusok és Trajanusok legjobb utódja, Te példa vagy az egész föld előtt, hogy oly királynak, ki alattvalóinak javát óhajtja, csak erősen kell akarnia, hogy megszerezze számukra, minden található ellenállás daczára. Elég, ha szive van és szereti az emberiséget. Nem oly bonyolódott az uralkodás tudománya. Nem nehéz a monarchának megtudni, mi lehet népének hasznára vagy kárára.[1]) A törvények kezébe adják a népet, mint legdrágább zálogot, azon feltétel alatt, hogy atyja lesz alattvalóinak. Népének minden birtoka rendelkezésére áll, de ő nem akar semmit.«[2]) Ily közvetlen, patriarchalis módon tűnik fel, a mi mindig legnehezebb volt mindazon feladatok közt, melyek emberi vállra súlyosodhatnak: az állam kormánya.

Az ilyen államban azután a mintafejedelem szabaddá teszi a vallás gyakorlatát. »Ó felvilágosodott fejedelem, kinek gyenge tömjénnel szolgálhatok csak. Te mindig távol voltál attól, hogy igényt tarts a gondolatok elnyomására. Sokkal jobban meg vagy győződve arról, hogy soha sincs nagyobb megegyezés a lelkekben, mintha mindeniknek szabad úgy gondolkodni, mint neki tetszik; tudod, hogy a vélemény csak azért féltékeny, zsarnoki és türelmetlen, mert a fejedelmek, szerencsétlenségre, nagy fontosságot tulajdonítottak neki. — Nem elég-e kinyitni szemünket, hogy lássuk, hogy a keresztyén törvényhozó nem rendelt ünnepeket, nem parancsolta holtak csontjainak és képeknek imádását, nem árúlt bűnbocsánatot, nem kapott annatákat, nem terjesztette tekintélyét hóhérok által: ime a protestánsok, kiket szerencsétlenségre most is üldöznek a józan ész szégyenére, elvetik mindezen gyászos és botrányos ujításokat. Azon királyságokban, hol a protestantismus az állam vallása, a papság alá van rendelve a magistratusoknak, a római egyház ellenben nyolczszáz év óta küzd a magistratusok ellen.«[3])

Igaz, hogy a császár mellett fejedelmek is állanak, hogy részt vegyenek a kormányban. De, a dolgot igaz nevén nevezve, a hűbérek megujításának szokása és a hűbéres úr

[1]) Monarque accompli. I. k. 121. l.
[2]) U. o. 123. 124. l.
[3]) I. h. 223. 224. l.

vagy hűbérese halálakor vagy elidegenítésnél szokásos fizetések bizonyítják, hogy a hűbér eredetileg csak kölcsön volt; a személyes szolgálatokat adókra változtatták. Mi szükség van az adók sokasítására: minden különböző czím, mely alatt viszik, új kínzás a munkás polgárra nézve. Nem veheti-e az állam egyszerűbben és kényelmesebben? Nem gyakorolja-e a főuralmat minden földje és alattvalója fölött.[1]) A hűbér különben is ellenmond a józan politika minden elvének, mely nem enged »statum in statu.«

József — mint maga fejezte ki — ég a buzgóságtól az állam iránti szeretetében.[2]) Lanjuinais így szól: »Legyen megengedve még egyszer kijelentenem a bámuló világ szine előtt, hogy soha sem volt a földön uralkodó, ki gyengédebb. részvevőbb és érzékenyebb szeretetet tanusított alattvalói iránt. örömükben és bajukban, mint Te.«[3]) E szeretet jogi alapja korlátlan hatalmának. »Ha a fejedelem népét oly valódian és gyengéden szereti, mint a jó atya családját, azt lehet mondani, hogy már megfelelt minden kötelességének. A szeretetnek nem kell parancs, hisz teljesítése mindennek. Szabad tennie, bármit akar, hisz csak jót tehet, mert eltelve a vágytól alattvalóit boldogítani, egyedüli gondja ezen czél elérése.« Ha valaha, itt találkozik a theoria és a végrehajtás megkisérlése! József már évekkel e könyv megjelenése előtt ugyanazon elveket vallotta. Sem a Habsburgház örökösének, sem a moudoni benedictinusnak nem képezték kizárólagos tulajdonát: fontos alkotó részét látjuk bennök koruk köztudatának.

A fejedelmi jognak és mindenhatóságnak, melytől a világ új korszaka veszi kezdetét, nem Lanjuinais volt egyedüli hirdetője. A nagy Turgot, midőn XVI. Lajosnak tervet ad át a nevelésről, ily szavakkal kiséri: Sire! felelni merek arról, hogy tiz év alatt néped már nem lesz felismerhető és hogy felvilágosodása, erkölcse és buzgósága által Fgnek és a hazá-

---

[1]) I. h. II. k. 75. L'état n' a-t-il pas sur toutes ses terres et sujets le droit de la souveraineté ?

[2]) Le zéle et l'ardeur dont je brûle pour l'amour de l' État. Utolsó emlékiratában i. h. Arnethnél 345. l.

[3]) Le monarque accompli 91. l.

nak szolgálatában, fölötte áll minden más népnek. [1]) A physiokraták szerint: kell, hogy az állam a lényeges rend értelmében uralkodjék, és ha ezt teszi, kell, hogy mindenható legyen. [2]) Egyike a legolvasottabb és legszorgalmasabb iróknak, Mercier a jelen elvek alapján létre jövendő eldorádónak adja szép és szellemes rajzát. [3]) A 2440. évben már nincs baj a világon. Hogyan érték ezt el? Ki hinné? A revolutio minden nehézség nélkűl ment végbe, egy nagy férfiú heroismusa által. Egy philosophus király — »méltó a trónra, mert megvetette, ki jobban féltette az emberek szerencséjét, mint saját hatalmát, ki félt az utókortól és saját magától« — hajtotta végre. [4]) Ime, még a szabad államot is a királynak ereje alapítja meg.

V.

Az 1765. emlékiratban, melyet mintegy politikai programmjának tekinthetünk és melyet maga »systemájának« mond, különösen kiemeli az *utazások* szükségét. Bécsben nem hiányzott az alkalom tanulásra és okulásra. Nemcsak az ügyek menetét ismerhette meg: elhatott oda a közös európai műveltségnek hatalmas és termékenyítő áradása. Ha mégis oly súlyt helyez e pontra, egyrészt abból kell magyaráznunk, hogy türelmetlen kedélyének enyhűlés volt minden változás, másrészt annak, hogy nagy példákat követhetett. Nagy Péter czár utazásaival kezdődik egy uj aera nemcsak Oroszországnak, hanem, most már mondhatjuk, egész Európának történetében. Nagy Fridrik még beteg, agg korában sem mulasztotta volna el évenkint tartományainak bejárását. A maga »missus dominicus«-a volt: ily utazások alkalmával gyakorolta a főfelügyeletet a polgári és katonai institutiók fölött. József ez utazásokról következőleg szól:

»Fejedelemre nézve absolute szükségesnek tartom az utazásokat, és elkerűlhetetlenűl szükséges, hogy politikai, polgári és katonai tekintetben maga nézze meg, mi történik. [5]) Nem

[1]) Tainenél. Origines de la France contemporaine I. k. 309. l.

[2]) U. o. 321. l.

[3]) L' an 2440. Rêve s' il en fût jamais. A Londres 1771.

[4]) I. m. 303. l.

[5]) Arneth. i. h. 359. l.

mintha oly együgyű volnék, hogy higyjem, hogy jelenléte és felügyelete egyszerre véget vet minden bajnak. De még néhányért is érdemes, és bár csak álarcz alatt és jó szinben látunk mindent, mindazáltal, gyakrabban visszatérve, kitűnik a különbség, meghalljuk a panaszokat, megismerjük az embereket, és a szerint felhasználhatjuk őket, megitéljük a mások tetteit, látjuk a physikai helyzetet és végre, fogalmat nyerünk a miniszterek több vagy kevesebb buzgóságáról és tehetségéről. Ezt a szükséges gazdálkodással kell tenni, a régi előitéletek kizárásával, melyek elhitették az uralkodókkal, hogy dicsően kormányoznak és magok igazgatják a kormány gyeplőjét, midőn mindent csak más szeme által és hallomásból tudtak és tanultak. Azt hitték, hogy eleget tett a király, ha végig játszotta szerepét, mint a dicsőség fantomja. [1]) Én ellenben azt hiszem, hogy kötelessége egészen másban áll, és hogy magánzó módjára kell utaznia, hogy utazásai ne kerűljenek többe népeinek, mint a mennyi hasznok van jelenlétéből. Csak a nagyoknak szabad változni: ők, ha tetszik, magánzókká tehetik magokat.«

Ez volt programmja és ezt igyekezett követni saját utazásaiban. Frankfurti koronázási útját nem számíthatjuk ezekhez. Az teljesen a régi mód szerint ment végbe, óriási pompával és kiserettel: több mint három millió forintba kerűlt. Meg is látszik levelein: alig van azokban észrevétel vagy tanulság. Ugyanazon év őszén Leopold testvérével együtt meglátogatta a magyar bányavárosokat: Selmeczet, Körmöczöt és Beszterczebányát. Ebben már nagyobb része jutott a tanulmánynak.[2])

Mint kormánytársnak, különösen a hadügy volt tevékenységének főtárgya. Első útjai ennélfogva katonai útak voltak. Az 1766. év nyarán a cseh és szász határszéleket látogatta és a Szudéták tetőiről fájdalmas szívvel nézett az elveszett Sziléziára: mint Mózes az igéret földjére.« [3]) Népről és vidékről alig szól: csak katonai észrevételeket közöl anyjával.

---

[1]) Fantôme de gloire.

[2]) Arneth. Geschichte M. Theresias. 7. k. 124. l.

[3]) Correspondenz I. k. 185. 1766. júl. 8. Hier et aujourd' hui nous vîmes comme Moise la terre de promission, sans y entrer.

Mintegy középen áll tisztán katonai és az általános tanulmány útjai közt az, mely 1768-ban a Bánságba vitte. Hogy fogalmat nyerjünk szelleme irányáról és figyelméről, kimerítő jelentését ezen utazásáról ide iktatjuk. [1])

Eleinte úgy szólva csak diarium ez a jegyzet. Bécsből elindúl április 17-én reggel és 19-én reggel, Budán és Pesten át, Szegedre ér. Budáig ismeretes a vidék, azt nem irja le. Pesttől Kecskemétig homokos puszta terűl, műveletlenül, egy földművest se látni. [2]) Kecskeméttől Szegedig sok a mocsár és tócsa, és a vidék már valamivel jobban van mívelve. [3])

Szegeden, hol az inspectio kezdődik, ebéd után megnézi a várat, melyről megjegyzi, hogy jó helyen van, de rossz karban. A kazamáták jók. Az alsóvárosház néhány házát, a közelség miatt, le kellene rontani. Az árokba vizet lehetne ereszteni. A fegyvertár rossz, szintúgy a tiszti szállás; a kaszárnya meglehetős.

Másnap Sz.-Miklóson van. Észreveszi, hogy a Maros torkolata messzebb van Szegedtől, mint hitte. A Maros nem gázolható, lefölebb néha nyáron. Bébán nagyon elégedetlenek az emberek, kevés a földjök és sok az áradás. [4]) Sok a mocsár és néhány szállás látható, hol a marha telel. Csanádnál rosz erdő, csupa bokor. Csanádban szépen megy a telepités, csakhogy panaszkodnak, hogy későn kapják a vetőmagot.

Aradra 21-én ér. Szemébe tűnik a szép, jobban művelt vidék. Nincs már mocsár, és a termékeny lapon a Luxenburgból, Trierből és a Sauerlandból [5]) jövő németek nagy falvakat épitenek. Mindegyiknek 24 holdja van, de sok kevesli és több földet kérnek és nagyobb templomokat. Különösen kellemes a kalugyer-klastrom helyzete. Dienes prépost ügyes, de ravasz

---

[1]) A bécsi cs. udv. levéltárban. *Kiadatlan.*

[2]) Bis Ofen bekannt. Von Pest bis Kecskeméth ist eine blosse Oede ohnangebauet und ohne einen Bauern zu sehen, auch sehr sandigt.

[3]) Die Gegend mit Morästen und Teichen untermengt, der Grund aber weniger sandig und etwas besser bebaut.

[4]) In Béba sind die Leute übel zufrieden, wegen wenig Grund und grossen Inundationen.

[5]) Vesztfália déli része.

ember. Nem szereti sem a metropolitát, sem a temesvári püspököt.

Másnap a vár terveit nézi át, melyeket Harsch tábornok mutatott. [1]) Jobb lett volna erre nem adni ki pénzt és inkább Pancsovát vagy Szegedet erősíteni, vagy más helyet a Tisza vagy Duna mellett. Csak akkor használható, ha a Bánság már elveszett. A vert sereg nem menekülhet ágyúi alá és hátában az ellenség elmehet Budáig. A helyzete jó és az aknák és kazamaták ellen sincs panasz. Harsch azt mondta, hogy ő az építést soha se ajánlotta, de ez nem áll. Lehet, hogy a Maros meg fogja változtatni csorgáját.

Ebéd után Guerlonde megmutatja a systema hibáit. Meggyőzött arról, hogy a Marost szabályozni kell.

Április 23-án kilovagol a német városból, a vármegyeháznál észreveszi, hogy a Maros ága veszedelmessé válhatik és különösen, hogy el kell távolitani a folyót szűkítő két sarkot. A hidon át Magyarországba ér. Távolban a ménesi hegyeket látja, és tetejökön a régi várt, és az akasztófa mellett lovagol el, mely jó tele volt. [2]) — A magyar oldalon levő téglavetőket planirozni kell, hogy ne szolgálhassanak az ellenségnek szállásúl.

Szent-Miklóson jó a lovas kaszárnya. Arra is sok téglavető van, csakhogy rosszúl vetik a téglát és sok romlik el. Este Harsch kellően megfelelt Guerlonde vádjaira. Olcsóbban sehol sem lehetett volna várat építeni. Megnézi a görög templomot is. Ad administrator Knyesevics Pachom németűl is tud. Hallei deák volt. Nem hagyhatja emlités nélkűl, hogy a kivégzések módja itt hihetetlen. Azt hallom, hogy negyedévenkint 60—70 bűnöst végeznek ki, ennek véget kell vetni. [3]) Még

[1]) A császárnál igen befolyásos Lacy, a hadi tanács elnöke nem szerette Harschot. Ez magyarázza meg némileg a császár szigorú itéletét. Mert Lacy, mint Lichtenstein Eleonora hgné irta, elhitetheti vele a mit akar. Az aradi vár építés miatt azután denunciálta is egy alárendeltje Harschot, Mária Terézia nagy megbotránkozására.

[2]) Am Hochgericht vorbei welches ziemlich voll war.

[3]) Ansonst kann hier nicht unbemerkt lassen, dass die Art mit welcher hier die Executionen geschehen unglaublich, dieweil, wie man mir gesaget alle Quartal zu 60 und 70 Deliquenten gerichtet werden,

szemlét tart a Forgács- és Pálffy-ezredek nehány századja fölött. Nem jól néznek ki és nincsenek jól betanítva.[1]) Azután szép ut viszi, 25-kén, Lippáig. Az uj falvak túlságos nagyok, telkeik rosszúl vannak beosztva. A telepítők Trierből, Mainzból, Luxenburgból jöttek. Az oláhokkal rosszúl bánnak. Gyakran kényszerítik őket lakaikat és telkeiket elhagyni és máshova költözni. Ezért vándorolnak ki. Az erdőség igen rossz állapotban van, a telkek messze esnek a falvaktól. Lippával szemközt van Radna monostora, a lehető legszebb épület. Az ottani asylum dolgában igen nagy visszaélésekről értesűltem.

Lippán túl elbájolja Kápolnás gyönyörű völgye (ápr. 26-án). Az erdők szépek, csakhogy leégetik, a helyett, hogy kivágnák. A folyó pedig alkalmat adna a felhasználásra. Kápolnásról az oláhok, köztök elterjedett alaptalan félelemből, Magyarországba vagy az erdőkbe menekűltek. Vizsgálatot rendeltem és kitűnt, hogy a gutenbrunni administratio hét mértföldnyi távolságból német kolonistákat küldött ide azon üres ok alatt, hogy találjak embert, kivel beszélhetek.[2]) Nagy baj a forspont: igen távol eső falvakat sújt.

A regényes facseti völgy nem tartóztatja. Csak azt sajnálja, hogy hiányzik a művelés. Az erdők szépek, csakhogy haszon nélkül pusztítják. A fiatal fákat a barmok rongálják. Még az ölfát is el hagyják rothadni. A facseti telepitők az oláhokat birtokukból is elűzték. Facseten túl, parancsom ellenére 800 paraszttal új utat készíttettek. Lugoson túl már nincs szép erdő. Sem egyesnek, sem községnek nincs tulajdon erdeje. Rövid idő mulva nem lesz fa. Tervben van egy új csatorna a Temesen.

Lugos maga (ápr. 27.) szép nagy hely. Lovassági kaszárnyája használható. Onnan Karánsebesbe szűk, majd kitágúló,

wogegen wol ein Abhilfemittel getroffen werden sollte. — Érdekes, hogy már 1764-ben is nagyon erélyesen nyilatkozott a kivégzések ellen.

[1]) Seynd auch schlecht ausgearbeitet.

[2]) Unter den kahlen Vorwand, damit man Leute träfe, mit denen man reden könnte. — A gutenbrunni administratio eljárása méltó helyet érdemel Potemkin hires tauriai falvai mellett. Vajjon József gondolt-e reá, midőn 1787-ben Katalin czárnővel együtt bejárta az új földet?

kanyargós völgy visz. A kaszárnyák az utóbbi helyen (ápr. 28.) elég jók. Erre már a föld nincs művelve, többnyire legelő vagy kukoricza. A lakosság kevés. A föld sem oly jó már, a legelő nem tiszta. A verseczi püspök jó öreg embernek látszik.

Mehadia, apr. 29. Alig van az uton művelésnek és lakosságnak nyoma. Néhány szállás a barom részére. A korniai csatatér itt van, melyről kimerítő jelentés található a hadi tanácsnál. A gyalogos kaszárnya nedves, de mégis jó. Az egész völgy fölött egy plateau uralkodik. A hegyeket is kell okkupálni, ha meg akarjuk védni. A veszteglő intézettel meg van elégedve: az igazgató nem látszik ügyetlen embernek.

Stupanek, ápr. 30. A fürdő nagyon meleg, hanem anynyira el van hanyagolva, hogy ember alig veheti hasznát. Orsova szigete [1]) helyzeténél fogva hasznos ugyan, hanem csekély területe miatt és mert mindenfelől, még haubiczokkal is dominálható, nem igen tartható. Védművei megfelelnek a tervnek, hanem lehető legrosszabb karban vannak. Az utolsó háborúban elégett házak még romban hevernek, a vas- és ércz-ágyúk el vannak szórva a falakon. — Alig látni embert, csak néhány török nézett meg. Nincs semmi értelme annak, hogy a malomban négy lovast tartsunk. A chirurgus tudatlan ember és részeg volt. Stupanek rossz, hosszú falu.

Május 1. Dubova. Az utcsinálás feltűnt a töröknek. Ó-Orsova rossz falu. Az administratio a parancs ellenére készíttette itt a kocsiútat nagy költséggel, pedig csak gyengíti a defensiv vonalat és ébreszti a törököt.

Május 2. Bersaska. Az utat nagyon költségesen, de rosszul csinálták. A török hajók sót visznek Vidinből Belgrádba husz nap alatt, visszafelé csak négy-öt nap. Az út nagyon veszélyes. A Duna melléki falvakat mind jó volna militarisálni. Ezen a vidéken vannak a kolumbácsi legyek.

Május 3. Tyhitz [2]) (sic). Vidéke jól van mivelve, a mint egyáltalában a rácz nép sokkal iparkodóbb az oláhnál. [3]) Moldvánál kezdődik a német cordon.

[1]) Ada Kaleh.

[2]) Nincs meg a Scheda-féle térképen.

[3]) Wie denn die raizische Nation viel industriöser als die Wallachische ist.

Május 4. Fehértemplom. A bányászok felvonulása nem sikerült. Maga a város fás utczáival jó benyomást tesz. Hanem egyáltalában az illyr őrvidéki falvak szebbek, mint a kamaraiak.

Május 5. Uj-Palánka. Könnyen lehetne itt a fövényhalmokat termékenynyé tenni. A vám csak 40—50 frtot jövedelmez. Látszik Ráma vára. A granicsár nem kap sem ágyat, sem szalmát.

Május 6. Pelvanistie. Igen nagy mocsár, de legalább a nádat használják. Gája nagy falu: mind katonák akarnak lenni, csakhogy otthon maradva. A katonák nyolcz ökörrel szántanak, hanem csak egyszer, és csak a föld termékenysége miatt van eredmény. Az emberek nagyobb társaságokban laknak együtt, mi sok visszavonást okoz, különösen mert az asszonyok közt folytonos a czivódás. A férj halála után nem az asszony s a gyermekek örökölnek. [1]) A legtöbb, különösen az asszony, nagyon elégedetlen. Kozian azt hiszi, hogy ezen házközösségeket meg kell szüntetni és mindenkinek külön földet adni, tulajdon birtok gyanánt. Kétféle telepes volna: 15 holdas és 3 holdas. Emezek kenyeret és zsoldot is kapnának. A kiadás 300.000 frt volna, a jövedelem három év mulva 34.000 frt, 1000 nagy és 3000 kis gyarmatost számítva. A fát a töröktől veszik a vidéken, jó drágán.

Május 7. Pancsova. A rácz nép nagyon rosszkedvű, különösen az asszonyok, a ház közösség miatt. A falvakat jó karban találtam. Czuretzky ezredes, derék, okos férfiú, ki ügyesen beszél. Haugwitz kapitány rosszúl viseli magát. A hely szép, csakhogy tele van sok és sokféle csőcselékkel. [2]) Oly roppant a termékenység, hogy a trágya árt. Ide látszik Belgrád.

Május 8. Pancsova. A belgrádi vár olyan, mint a haditanács terve mutatja. Nem szabályos. Négyszáz ágyú őrzi, hanem csak kevés jancsár, három átjött. Azt mondják, hogy

[1]) Die Leute wohnen in Kameradschaften mit einander, welches sie verdrüsslich macht, besonders weil zwischen den Weibern beständig Händeln seyn, und nach des Mannes Tod das Weib und die Kinder seine Portion nicht erben.

[2]) Mit sehr vielen und allerhand Gesindel angefüllt.

a főakna a kis halmon van a gerincznél. Fleischmann őrnagy titkos összeköttetést tart fenn Belgráddal.

Május 9. Tomasovics. Jabuka új falu, mindannyi közt a legrosszabb, Opova a legelégedetlenebb. Tomasovicsnál teljes sík. számos a ménes és a gúlya.

Május 10. Becsey. Becskereknél meg van nehezítve a csatorna-közlekedés. Becskereken túl kevéssé művelt sík.

Május 11. Nagy-Kikinda. Nagy, de rossz hely. Beodra szeretne katona lenni. Carlova már az. Kikindán 700 lélek van; katonai hely.

Május 12. Csókára. Mindig sík, meglehetősen cultivált. Mokrin nagy rácz hely. A magyar part mindenütt meredek. A szőlőknél volt a török sáncz, a közepe nem készült el, helyzetök rossz volt.

Május 13. Temesváron, Zsombolyon (Hatzfeld) át. Nem találni sem fát, sem vizet. Május 14. A város szemete az első árokba (avant fossé) megy, mi nagyon egészségtelen. [1]) Más vizet kell oda bocsátani, csakhogy nagyon drága. Egyetlen jó ivóviz a gyárból jő. Kutat kell ásni, különben a capitulálás nem kerülhető ki. Az új kórház rossz, nedves, kár volt a 120,000 forintért. A lőportorony jó. Május 15. A sütőház jó, igazgatója megállja helyét. A fogház nagyon teli van. A katonáké és asszonyoké jó, a polgári rosszabb. [2]) Polgári 171 van elfogva, katona nyolczvan és néhány. Május 16. A gyárak szünetelnek. Szederfa ültetésnek semmi eredménye. A város szép, de falvai egészségesebbek.

Május 17. Alibunárra. Több árok van, mely a Bégát levezetheti. Megkezdették a mocsarakat lecsapolni, itt 32,000 hold, az illonczi 60,000 hold. Nagyszerű dolog lesz, pedig létrejő.

Május 18. Titelre. Jól mivelt vidék, két derék mérnök van ott. A Fiuméval való kereskedésnek Perlaszváros a főhelye. Hombárjában 30,000 mérő fér el.

Május 19. Péterváradra. A sajkák rosszak és régiek, az evezők betanítása nagyon hiányos. Sajkás 380 van, hat falu

[1]) Macht eine erstaunliche Sauerei, und in der Hitz die grösste Ungesundheit.

[2]) Temnitzen sehr feucht und stinkend.

kellene még, hogy ezer legyen. A parasztok óhajtanák. A mocsárokat nem lehet kiszárítani, mélyebben fekszenek, mint a Duna. Május 20. A vár állapotával és parancsnokával megvan elégedve. Jó a vizgép, melyet három rab von. 21-én. A csatatér megnézése, a sánczokat be kell tölteni. 22-én. Templom után a vár bejárása. Könnyen megrohanható. Kár volt a sok pénzért és a város elnyomásáért, mert oly kicsiny, hogy az őrség alig fér benne, nemhogy depot. A felső vár nem tarthatja magát soká.

Május 23. Zimonyba. Karlovicz nagy, rossz hely. Láttuk a metropolitát. A szőlő szép. A síkon alig laknak, rosszúl van mivelve, csak a baromtenyésztés divik. A katona-falvak jobbak, mint a Bánságban. A veszteglő intézet jó kézben van. Az árúczikkek közt a fő a bőr és a gyapot. A kereskedőket lovasság szokta kisérni. Május 24. Templom után a torkolathoz mentünk, onnan hajón a Száván fölfelé Belgrádot megnézni. [1]) Meglepetés ellen Belgrád mindig biztos. [2]) A török sok túlkapást enged meg magának. Egyáltalában túlságos félelmet és engedékenységet tanusítanak irányokban, az teszi őket vakmerőkké. [3]) A veszteglő házon kivül együtt járnak a törökök a mieinkkel.

A fehérvári ezred egy zászlóalja jó, a két huszárszázad rossz. Zimony maga ocsmány hely. [4])

Május 25. Kupinovába. Szép és jól művelt vidék. A csárdakoknak (őrházak), melyek úgyis csak fából építtettek, nem lehet semmi hasznát venni.

Május 26. Rácsa. A szép erdőből sokat vágnak ki, a török részen sok még a tölgyes erdő. Csak kevés, rossz falu van és jelentéktelen művelés. Feltünő a clementinek különös viselete.

Május 27. Vinkovczébe. A Drina kis hajókkal hajóz-

---

[1]) Ezen alkalommal, mint Leopoldnak irja jún. 24-én, életveszélyben forgott, bárkája egy fatörzsbe ütközött.

[2]) Gegen einen coup de main ist Belgrad immer sicher.

[3]) Überhaupt ist zu viel Furcht und Nachgiebigkeit gegen die Türken, welches sie verwegen macht.

[4]) Semlin ist ein garstiger Ort.

ható. A rácsai vár nagyon jelentéktelen, a min könnyű volna segíteni.

Május 28. Bród. Szép és művelt vidéken. Gyönyörű tölgyerdő veszi körül. de nem kimélik. A vár még nem kész. Nagyon kicsiny és szűk, nem lehet depot. Helyzete miatt nem használható védelemre. Hidat verni azonban itt legalkalmasabb a hely. Egészben véve kár volt a pénzért.

Május 29. Gradiska. Jó országút visz oda. A telepedettek csak lassan békültek ki sorsukkal. A boszniai hegyeken még hó látszik. A gradiscai vár nem ér semmit, a török part dominálja. A város nagyon ki van téve az áradásoknak. A török vár sem jó, úgy hogy a két vár egymást tönkreteheti. (Május 30-án egész nap utazás Eszék felé.)

Május 31. Eszék. Tegnap este későn érkezve meg, nem láttunk semmit. Ma bejártuk a várat. Nincs kellően biztosítva. A vizi redoute összedől. Szükséges, hogy a mocsárokat kiszárítsák és révet csináljanak. A város valamivel nagyobb, mint Pétervárad. Főtere nincs.

Június 1. Eszék. A falak és kazamaták rossz karban vannak. A mocsárokon át chaussée kell Bélyébe, különben nincs biztos közlekedés Magyarországgal. [1])

Általában Szlavóniáról meg kell jegyezni, hogy az egész lakosság és papság igen gyűlöli a magyart, és nincs nagyobb vágyok, mint katonákká lenni, a miből igen nagy haszon háromolhatik, különösen ha előbb tanítanák és polgárosítanák az embereket, és e czélra megnyernék papjaikat. Az országban telepedett katona kevesebbé kerül, és megbizhatóbb hüségére és bátorságára nézve, mint a pénzen toborzott. [2]) A főbaj a tisztek hiánya. Igen sok a panasz az illoki adminisztrator ellen.

---

[1]) Ez a bélyei országút, melyet az útépítés egyik legnagyobb művének tekintettek, még Mária Terézia korában elkészült.

[2]) Überhaupt ist von Slavonien hier noch anzumerken, dass alle Inwohner, so wie Ihre Geistlichkeit die Hungern sehr hassen und nichts sehnlicher wünschen, als Militär werden, woraus man auch grosse Vortheile ziehen könnte, sonderlich wenn man die Leute wohl unterrichtete und civilisirte, und in dieser Absicht ihre Geistlichen zu gewinnen suchte. Ein Soldat, der zugleich im Lande ansässig ist, kostet weniger, und man kann auf seine Treue und Bravour viel sicherer zählen, als bei einem um das Geld angeworbenen.

Június 2. Szexardba. Az út eleinte mocsáros, Dárdán túl erdős. Baranya s Tolna megyék nem javították, hanem rontották az útakat, mert a józan ész ellenére csinálták és még a vetést sem kimélték, hogy 10 öl széles legyen, és még sem lehet rajta kocsin járni.

Június 3-án Pestre. 4-én: a rokkantak házának rossz a lépcsője. A posztógyár jó. Buda nem vár. Lőportoronya veszélyes. A fegyvertár szép, a kaszárnya rossz. A palota pompás (magnifique).

Június 5. Pápára. Fehérvár fala bedőlt. Veszprémnél a Bakony erdeje igen rossz állapotban. Pápán szép palota.

Június 6. Győrbe. Komáromban a fregatt nem használható. A vár erős, de rossz karban van és egészségtelen. A fegyvertár nyomorúlt, az ágyú használhatatlan és rossz a kazamát is.

Június 7. Győr. A vár külső bástyája rossz, árka mocsáros. A sok hajómalom káros. Győrből Pozsonyon át Bécsbe. Utazásáról mindjárt visszatérésekor ezt közli eredmény gyanánt öcscsével Leopold, toskanai nagyherczeggel. Sok földön siettem át, megnéztem Szeged, Arad, Temesvár, Pétervárad, Rácsa, Bród, Gradisca, Buda, Komárom és Győr várait, átsiettem az egész Bánságon és Szlavonián. Mennyi rendetlenséget láttam, egész telve jövök panaszszal és ő Fg.-nek igen rút képét kell festeni az ottani adminisztratiónak. E tartományok oly messze esnek, hogy majdnem megfeledkeznek róluk. Pedig a természet sokat tett értük, a hajózható vizek által, melyek körülveszik és átjárnak rajtok, és a föld termékenysége által, mely kimondhatatlan nagy. Minden magától nő, majdnem mivelés nélkül. [1])

Ezen jegyzetek egész közvetlen bepillantást engednek a császár szellemi műhelyébe. Formátlanságukban visszatükröztetik a benyomásokat, melyeket a gyorsan egymást felváltó tárgyak, vidékek, emberek az uralkodó lelkére tettek. Első sorban természetesen a katonai ügyek érdeklik. De a vidéknek, a lakóhelyeknek jellemzésére is talál egy-két stereotyp mondást. Észrevétele mindjárt itéletté alakúl; itélete a javitás és változtatás követelésévé.

Valóban bámulatos ily rövid idő alatt, midőn gyakran

[1]) Bécs, 1768. jún. 11. Correspondenz i. h. I. k. 220. l.

a napnak nagyobb részét lóháton töltötte,[1]) hogy tudta figyelmét oly lankadatlanúl fentartani. A mi tárgyat csak érint is, kiemeli azt, a mi leginkább megragadta, és határozott, mint a benyomás, a szempont is, melylyel mindent észlelése körébe von. És bármit lát és itél meg: a szempont egy: a *haszoné.* Nemcsak épületeknél, csatornáknál, váraknál, a hol ez az egyedüli jogosult szempont. Az emberek viszonyait, lelkét, sőt szenvedélyeit is egyedül a haszon álláspontjából veszi szemügyre. A házközösség eltörlendő, mert az embereket békétlenekké teszi. Az oláhok kiüzése birtokukból rossz, mert emigrálnak amiatt. A rácz népet Szlavóniában tanítani kell és polgárosítani, mert úgy jobban lehet hasznát venni. A nemzeti katonaság rendszere helyes, mert biztosítja a katona hűségét és ragaszkodását. Oly viszonyokat, melyeket nem magyarázhatunk meg, és melyek bizonyára nem is érthetők, a nélkül, hogy más indító okokra is ne legyünk tekintettel, mint a tiszta »józan észre,« tisztán csak ennek és a közvetlen haszonnak vagy kárnak szöglete alatta látja.

És valljuk meg, ez a józan ész és ez a haszon és kár meglehetős alacsony álláspontot képeznek. Mert nem az egyes polgárnak, osztálynak vagy nemzetnek individualitása szolgáltatja az alapot, hanem csak az, mi épen az államnak, azaz a császárnak hatalmát gyarapítja. Valami lealázó van abban az emberi természet és a nemzeti élet legszebb ideáljaira nézve, ha egy népnek művelését csak azért tartják kivánatosnak, hogy az jobb katonákat adhasson, ha azon népnek szenvedélyét eszköznek tekintik egy más nép ellen — mely eszközt épen az a művelés fogna élesíteni, — ha egy más nép elnyomásánál csak azt a kárt látják, mit az államnak kivándorlása okoz, ha a sok kivégzést azért sajnálják, mert a rab még dolgozhatna az állam részére. A tisztán utilitarius kérdés van itt mindig felvetve, és nem is az embereknek, hanem az állami, dynastiai hatalomnak érdekében.

---

[1]) A naplóhoz van mellékelve egy jegyzék, arról, mennyi időbe került mindig az utazás maga. Csak a legnagyobb distantiáknál járt kocsin, különben lóháton. N.-Sz.-Miklóstól Ó-Aradra 10 óra 15 percz, Karansebestől Mehadiába 10 óra 15 percz. Onnan Supanekbe 11 óra. Péterváradból Zimonyba 12 óra 55 percz. Bródtól Gradisca várába 10 óra 30 perczen át volt lovon egy-egy nap.

De lássuk a császár későbbi utazásait. Az 1769. év elején már gyorsan, csekély kiserettel bejárta Olaszországot és elbájolta az örök várost. Onnan Nápolyba ment, majd vissza Flórenczen és Modenán át Turinba, hova anyja kivánsága vitte. Genua látogatását ellenben, mely város 1746-ban felkelt serege ellen, és kiűzte katonáit, nem engedte meg Mária Terézia fiának. Milánón át tért haza. Folytonosan ir anyjának utjáról, körülményesen értesíti az egyes fő személyekről, adva rólok itéletet. Hanem az különös, hogy, Rómát kivéve, hol a sz. Péter temploma elragadta, egy szót sem talál a művészeti élvezetek kifejezésére. Nápolyban csak a secaturától fél. És a mi még fontosabb, a történet legnagyszerűbb eseményeinek szinhelyén, alig emlékezik meg a népről. Annak lelke, mintha nem érdekelte volna. Nem akarjuk korunk mértékével mérni. Hisz most már némileg rossz izlés lett Italiáról még valamit mondani. Hanem az ő itáliai utja középen esik Winckelmann és Goethe utazásai közt. Az érdeklődés a classicus föld és nép iránt, mely azután szintén közhelylyé vált, legalább nem volt idegen az ő korától sem.

Még ugyanazon év folyamában teljesült egyik főkivánsága. Személyesen érintkezett Nagy Fridrikkel Neisseben, miután négy évvel azelőtt nem vitt czélra a találkozás terve Torgauban. [1]) Természetes, hogy itt a nagy objectum mellett háttérbe szorúl minden más. De a porosz katonaságot mégis szemügyre veszi és látja, hogy a tisztek jobban vannak betanítva, tevékenyebbek, mint a mieink s jobban hajtják végre a parancsokat.

---

[1]) Lord Chesterfield, a mult századnak tán legszellemesebb aristokratája ekkor igy ir fiának: Tudósításodból látom, hogy a mostani császár elég jó császárnak, mert az magasabban állván a többi európai uralkodónál, fel lehet tenni róla, hogy aránylag még rosszabbúl nevelték. Azt látom tudósitásodból, hogy emberölésre nevelték: az egyedüli tudományra, melyre fejedelmeket tanítani szoktak. Ennek nagy oka van, mert nagyságuk és dicsőségök egyedűl embertársaik számától függ, kiket nagyravágyásuk kiirt. Ha egyszer ugy véletlenből egy uralkodó a mérséklet, igazság és kegyelem utjára tévedne, milyen megvetett volna a fejedelmek sorában. — A torgaui találkozásban a porosz király ki fogja fejteni minden lángeszét, hogy keresztül lásson a császári felségen, és én fogadni merek fekete sasának egy fejére, az osztrák kétfejü sas ellen, bár a köz-

Legközelebbi nagy utja ismét Magyarországba vitte, Erdélyt is bejárta. Egyúttal az újonnan egyesített Galicziát is meg akarta ismerni, anyja véleményének ellenére. Itt óriási munkásságot fejtett ki. Erdélyt, mely terra incognita volt, minden irányban beutazta. Jelentése az ottan található visszaélésekről valósziniüleg legélesebb azon sok éles támadás közt, melyet személyek és állapotok ellen intézett. [1]) Mindenben az elnyomott oláh népnek fogja pártját magyar és szász elnyomói ellen. Galicziában is a parasztság és urai bözötti viszony érdekli leginkább. Úgy látszik, hogy az ország tele van jó akarattal, a paraszt egy nyomorult, kinek csak emberi alakja és physikai élete van. A kis nemes szegény, de sokat vár az igazságszolgáltatástól az őt elnyomó mágnások ellen. — A nagyok, kétségtelenül elégedetlenek, de most nem mutatják. [2])

Mindezen utazásokat saját akarata kifolyásai gyanánt tekinthetjük. Sokkal nehezebben határozta el magát franczia utjára. Nagy Fridrik nem is látta másban ezen elhatározásának okát, mint abban, hogy a császár 1776 elején azon reményben, hogy ő (a porosz király) halálán van, nagy hadi készűleteket tőn, és midőn azok czéltalanok lettek, Francziaországban keresett szórakozást. Mária Terézia ellenben most nem ellenezte annyira, bár József és Mária Antónia találkozásától nem várt semmi jót, mert »vagy megnyeri a leányom a császárt szépsége s szeretetreméltósága által, vagy pedig a császár türelmetlenné teszi a királynét túlságos sok oktatás által.« József elutazása előtt kijelentette anyjának, hogy tanulmányozásának két főczélja lesz: az udvar és az ország megismerése. Az országot azért kell megnézni, »mert csak annak megismerése tanít meg arra, miben áll az állam igazi ereje, az világosítja fel a főváros által előidézhető illusiót. Fontos lesz az összehasonlítás a hazai viszo-

mondás szerint jobb két fej, mint egy. Különben sohasem jött semmi jó fejedelmi találkozásból. Lord Chesterfield Letters London, 1810. 399. ig. l. III. vol. 262. l.

[1]) Érdekes, hogyan ir Nagy-Szebenről : Hermanstadt, dont je suis tout scandalisé. Imaginéz vous Czaslau, c'est une capitale dans ce gout. Lacynak. Május 28. 1773.

[2]) M. Theresiának Lemberg. 1773. aug. 1. Correspondez. II. k. 14. lap.

nyokkal. Magamviseletét illetőleg iparkodom meggondolt és tartózkodó embernek látszani, keveset beszélek és sokat hallgatok.«[1])

Párissal nagyon meg van elégedve. Mint Leopoldnak írja, mennyi reflexiót tennének együtt, és hogy beszélnék meg zárt ajtóknál azt, a mit észleltek.[2]) Midőn már három héten át tanulmányozta a várost, úgy ír róla: Itt nagyon sok az érdekes látni való, sok bámulatos külsejű intézetet látni, minden a látszatnak való, de ha tovább megy az ember *és a hasznost* keresi, nagy a csalódás. Azt, mi hideg és nem kirivó élvezet, nem igen keresi az az eleven és könnyű nemzet, mert mindenki csak azt akarja, hogy beszéljenek róla. Mindenki nagy érzelmeket mutat, de azok még nem nagy erények és az ezáltal nyert hír kielégíti őket, ha csak egy hétig tart is. Ennek feláldoznak mindent és e Babylonban nem ismerik sem a természetnek, sem a társadalomnak törvényeit. — A versaillesi udvar egészen más. Ott aristokratikus despotismus uralkodik: ez ellenmondásnak látszik és mégis igaz. Mindenki korlátlan úr a maga körében, csakhogy azon folytonos félelemben, hogy az uralkodó nem vezeti, hanem leteszi. A király csak azért absolut úr, hogy az egyik rabságból a másikba essék. A királynét eleinte csak szép könnyelmű asszonynak tartja, majd elismeri, hogy minden szórakozás daczára erényes és sokat beszél a lelkére, végre elismeri, hogy egészen megszerette. Szeretetreméltó és becsületes nő, kissé fiatal, hirtelen, de alapjában oly tisztességgel és erénynyel tündököl, mely valóban tiszteletre méltó. Szellemes és mélyen és helyesen lát, úgy, hogy sokszor bámulatba ejtett. Első elhatározása mindig helyes és tökéletes volna, ha mindig azt követné és a nem sugók seregét. Nagyon hatalmas nála a mulatság vágya és ennél fogva vezetik.[3]) A későbbi nagy események megmutatták, mennyire igazán és mélyen látott József szerencsétlen hugának lelkébe.

Francziaországot bejárva, semmi sem költi fel annyira

[1]) 1776. nov. 24-én. Correspondenz. II. 126. l.

[2]) 1776. ápr. 24-én. Correspondenz II. 130. Comme nous jaserions à porte close, de tout ce que nous aurons observé.

[3]) Leopoldhoz való levelei május 11. 19. és jun. 9-éről. Correspondenz i. h. és II. k. 138—139.

érdekét, mint a nagy déli csatorna, mely az oceánt a földközi tengerhez csatolja. »Toulouseban voltam, azután megnéztem legnevezetesebb részeit azon híres csatornának, mely összeköti a két tengert. Ideájára nézve páratlan és kivitelére nézve valóban megtekintésre és bámulásra méltó.[1]) Egy fél század múlva egy magyar főúr állott a Canal du Midi hatalmas vezetései mellett, ki hivatva volt hazájában egy részét megvalósítani azon változásoknak, melyeket II. József indított meg. »Rossz néven vehető-e«, így szól, »ha egy ily hatalmas mű látásánál, melyet oly nagy kitartás és erős akarat hozott létre, üterünk sebesebben ver? S ha valaki ezt a nevezetes helyet azzal a szép álommal hagyja el, hogy valami hasonló nagyszerűt fog kezdeményezni, lehet-e egy ifjú fejedelmet hibáztatni, hogy hazájába a régi slendrián és megrögzött előítéleteink elleni mély utálat érzetével tért vissza s kellő megfontolás nélkül is mindent fölforgatni és átalakítani akart.«[2]) Nagy Fridrik szerint e hatalmas centralizált királyság juttatta leginkább eszébe a császárnak, mily nagy a különbség egy egységes állam és a német birodalom közt, melynek cssászárja volt ugyan, de a mely oly királyokat és uralkodókat is számított tagjai közé, kik elég hatalmasak voltak neki ellenállani, sőt háborút is viselni. Azon tervről, hogy a provinciákat megint doménáivá tegye és első legyen hatalomra a világ urai közt, nem mondott le soha. Azt hiszszük, nem volt szüksége Józsefnek arra, hogy Francziaország példáján tanulja meg a hatalom központosításának hasznát. Ha valami, ez öröksége volt családjának. És mint levelei mutatják, koránt sem volt vak a franczia kormányrendszer hibái iránt.

Egészen ellenkező volt indokaira nézve azon út, mely 1780-ban Mohilevbe, Katalin czárnő látogatására vitte. Franczia útjában lehetőleg kerülte minden politikai czélt. Most ellenben látogatásától azt várta, »hogy a jó Fridrik epéjét any-

[1]) Leopoldnak. Toulon. jul. 3.

[2]) Szécsenyi István Gr. Naplójából közli Zichy Antal. Budapesti Szemle 1880. 46. sz. 281. l.

[3]) József Lacy generálisnak 1780. febr. 29. Pouraye remuer par là la bile du cher Frideric pour le faire crever. Arneth. Gesch. M. Ther. X. köt. 831. l.

nyira felrázza, hogy meghaljon bele.« [3]) Ennél fogva az ország alig érdekli. Mellékesen jegyzi csak meg, némi káröröinmel, hogy Litvánia, mit Oroszország elvett Lengyelországtól, terméketlen és nem sokat érő föld. [1]) Moszkva nagy város, nagyobb mint Páris és Nápoly és a sok viskó közt van néhány gyönyörű palotája. [2]) Az emberekről, a népről nem szól semmit. A czárnőnél elérte czélját: akkor készült elő a szövetség, mely 1781-ben a két udvar közt megköttetett. Csakhogy az a kérdés, ennek mi volt a *haszna*?

Még ugyanazon évben Angliába is szándékozott utazni a császár. Ettől anyja visszatartóztatta és Mária Teréziának halála véget vetett ezen utazási terveknek.

Maga József nagy súlyt fektetett ezen utazó tevékenységére. Mint Erdélyről írta 1773-ban: »Körüljárok, tanulok, látok, okulok és jegyzek. Mindez inkább hasonlít az iskolához, mint a győzőhez. Tán vehetem hasznát mostanában, de mindenesetre a jövőben. Meglehet, hogy nem: az a gondviseléstől függ. De soha se fogom megbánni fáradságomat, sem szép és jó éveimet, melyeket tanulással és hasznos ismeretek gyűjtésével töltöttem, azon bizonytalan jövőre számítva, és melyek elvesztek arra nézve, mit a világ élvezetnek nevez. [3])

Nem ily szemmel nézte fia gyakori távollétét Mária Terézia. Ugyanezen erdélyi utazása alkalmával írta neki, hogy e »rettenetes utazását« nem nézheti úgy mint ő, sem bármi más utazását, melyet annyi fáradsággal tesz meg, mi által eltölti szép napjait és tőlem ellopja azt a kevés perczet, mi marad és keserűséggel tölti el. Inkább segítsen jobb karba hozni a már bejárt, szem alatt levő tartományokat. Ha ezek rendben vannak, Erdélyre és Lengyelországra is kerül a sor, de ha emezeken kezdik, a nagy feladat nincs megoldva. »Bocsáss meg, nekem kötelességem megmondani az igazat. Lehetetlen, minden eszed és fáradozásod daczára, e két-három hónapban mindent meglátni és mindenből levonni a következéseket, különösen Lengyelországban, hol senki sem adhat felvilágosí-

---

[1]) Correspondenz III. k. 240—249. l. jun. 4.

[2]) U. o. 266. l. junius 19.

[3]) Arneth. Geschichte M. Theresias. X. 773. l.

tást, a tartománybeliek még kevésbbé, mint a többiek. Itt van a helyed, nem a Kárpát hegyek közt.[1]) Láttuk már, hogy franczia útjától nem várt semmi jót. Orosz útját titokban nagyon ellenezte, bár nyilvánosan a császár kijelentette, hogy anyja jóváhagyása mellett fogja végrehajtani ebbeli szándékát. Félt, hogy ez utazás eredménye az lesz, hogy a porosz királyhoz való viszony elkeseredik és a czárnő jelleméről csak gyűlölettel és megvetéssel emlékezett meg. És midőn az angol utazásnak merült fel terve, azt írja Mária Antóniának fájdalmasan, kivántam volna, hogy e tél véget vessen a császár utazásainak. Hanem ő »az egész nyarat távol akarja tölteni. Minden évben nőttön nő ez és nagyobbítja búmat és aggodalmamat, pedig vénségemben vigasztalásra volna szükségem.« Csakugyan az a tél véget vetett egy időre József nagy útjainak. Mária Terézia halála mint egyedül uralkodót kötötte birodalmához.

Ezen utazások főjelentősége nemcsak azon benyomásokban áll, melyeket a császárra tettek, hanem abban is, melyet ő tett kortársaira. Hányszor gondolhattak korának szép elméi az ő utazásai alkalmával Hadrianusra, a nagy utazó császárra. Egész tevékenysége s gondolkozása a kor elméleteinek hatása alatt alakúlt meg, ezen utazásai szolgáltak arra, hogy mintegy kölcsönben ő is szolgáltasson méltó tárgyat az irodalomnak. Falkenstein gróf neve alatt fizette meg a császár adósságát az encyclopedia emberei iránt. Egy fejedelem, ki lemond nagyságról és fényről, hogy tanuljon és okuljon, lehet-e a századnak szebb látványt nyújtani? Eljött valóban a philosophia országa.

És nemcsak az irodalomra, hanem a népre is az utazó császár tette a legnagyobb benyomást. A hatalom megtestesítése leszáll a legalacsonyabb kunyhókhoz, érdeklődik az emberiség páriáinak panaszai, szenvedései iránt. Nem csuda, ha József személyét csakhamar legenda veszi körül. Mint megváltótól, úgy várja tőle a körüle tolongó parasztság minden bajának egyszerre megszűnését.[2]) Minden egyes seb, mely a társa-

[1]) Mária Terézia Józsefnek 1773. jún. 20. Schönbrunn. Correspondenz II. k. 9. l.

[2]) Kaunitz Leopoldina gr.-né levele Lichtenstein herczegnéhez a császár morvaországi útjáról: Die Leute drängten sich dazu, und glaub-

dalom egészségtelen viszonyainak kifolyása, orvosára talál, ki nemcsak felismeri, hanem hatalmával gyógyítani is képes. A rejtett érdemet, a rejtett bűnt egyaránt felfedezi és biztos kézzel osztogat jutalmat és büntetést. Ez a legenda József császárja. Az ezernyi felőle keringő vonás, mely már életében közöltetett, a földi gondviselés egy nemét tüntette fel benne. És minden legenda inkább a szellemi talajnak viseli nyomait, melyben gyökerezett, mint a herosnak, kinek históriai személyéhez van fűzve. *Ezen* legenda keletkezése, ha az összehasonlító mythologia nyelvén akarunk beszélni, oly népre vall, mely nem lehet folytonos magasabb beavatkozás nélkül. Tán nem túlzunk ha e tekintetben hasonlatot állítunk fel a Harun al Rasid-féle keleti uralkodók s a II. József mythosai és az azokat alkotó népek közt.

Az utazó József valóban kozmopolitikus érdekű párisi utazása által lett. Ha előbb már minden egyes tartománynak, mely benne látta felkelő napját, hódolata kisérte, most a világ közvéleményének fővárosát nyerte meg. Bizonyos, hogy e város, mely XIV. Lajos óta *uralkodót* nem látott, irányában kiváló érdeket tanusított. Minden egykorú tudósítás bizonyítja, hogy a párisiak változó lelkét több héten át magához tudta kapcsolni. [1]) A comédia françaiseben, jelenlétében tüntetően megtapsolták e sorokat:

Ce Roi plus grand que sa fortune
Dedaignait comme vous une pompe importune ;
On ne voyoit jamais marcher devant son char
D'un bataillon nombreux le fastueux rempart
Au milieu des sujets soumis á la puissance
Comme il était sans crainte, il marchait sans défense ;
Par l'amour de son peuple il se croyait gardé.

---

ten wohl, dass der Kaiser sie mit einem Ruck aus dem Elend ziehen werde, im ganzen war das Volk sehr zufrieden mit ihm, weniger der Adel. Wolfnál i. m. 104. l.

[1]) Sok nevezetes iró szól párisi tartózkodásáról. Mme de Campan, mémoirejaiban több lapot szentel neki. Mdme de Genlis és Du Deffand marquisné mind szólnak róla. Alembert leveleiben N. Fridrikhez azon időből a császár a főtárgy. Párisi élményeinek legteljesebb gyűjteménye : Anecdotes intéressantes et historiques de l'illustre voyageur M.-le comte de Falkenstein par M. de Coudray. Paris, 1777. — Németben több kiadást ért.

Annál nagyobb diadal volt ez reá nézve, mert épen tartózkodása idejében kezdett Páris, bár természetesen platonikus módon, hódolni a köztársasági eszméknek, Franklin Benjamin személyében. *Neki* mégis szabad volt azt is mondani, hogy hivatalánál fogva királypárti. — A parlament egy ügyvédje igy szólította meg: Elmellőzöm a hősök kalandjait, melyekkel a mesék országa dicsekszik, hogyan fékezte meg Herkules az óriásokat, szörnyeket és oroszlánokat, hogyan változtatta kővé Perseus a szárnyas lovon a királyokat, arról sem szólok, mit tettek Ilium ostromlói — e meséket már úgy sem hiszi senki. Hanem hogy egy fejedelem, a császári sas örököse, lelép a trónról, hogy a népek boldogságát munkálja, magas röptében bejárja a világot, hogy bölcs nemzeteknek megismerje erkölcseit, művészetét és törvényeit, hogy ez a philosophus király egy uj Titus, elrejti Felségének sugarait és csak erényeivel ékesítve mutatja magát idegen országoknak, ezt bámulattal láttam. El csudás hőseiddel jámbor őskor! Csak mesék. Ez valóság. [1])

Bizonyos, hogy József mind e dicsőséget, melyet irók és szónokok halmoztak fejére, nem vette túlságosan figyelmébe. Hanem leveleiből látjuk, hogy e nagy lelkesedés még sem volt hatás nélkül lelkére. Leopold nagyherczeg előtt így nyilatkozik: Többet érsz sokkal nálam, én inkább vagyok charlatán, és ezen országban kell, hogy az legyen az ember. A józan észben, szerénységben gyakorlom ezt, még túlzom is kissé, egyszerűnek, természetesnek, egész a túlzásig meggondoltnak látszva. Ez alkotta meg jó hiremet. Ez idézte elő az enthusiasmust, mely valóban zavarba ejt. A tartományokat bejárva, egyszer sem voltam látványosságnál vagy mulatságnál. Még iparkodtam is elrejteni magamat, a helyett, hogy előtérbe lépjek, mindenütt a legtudósabb emberekkel szóltam órákon át, de csak hárommal, négygyel egy-egy helyen. Ezeket beszéltettem, eszök járásába beleéltem magamat, meg voltak velem elégedve, elbeszélték, az egész világ szeretett volna hallani beszélni, és mert az nem lehetett, oraculumnak tartottak, pedig nem voltam; mert a ritkaság igen becses dolog. [2])

---

[1]) Du Coudray i. m. 101. l.

[2]) Leopoldnak. Lyon, 1777. jul. 11. Correspondenz. 149.

Önkéntelenül felmerül a kérdés, hogyan alakúl a franczia történet, ha akkor XVI. Lajos helyett József ül a trónon. A szives olvasó oldja meg a valósziuűség szerint. Csak egy bizonyos:

A vezető után sovárgó nép királyt talál, ki hivatalt lát méltóságában, ki megfelel kötelességének. Mert: »ha a fejedelem népét úgy szereti, mint a jó atya családját, már megfelelt minden kötelességének Szabad tenni, a mit akar, hisz csak jót tehet.«

II. József nem uralkodhatott mint trónörökös személyesen Bécsben, sem mint császár a római birodalomban. Csak mint utazó éreztethette egyesekkel a hatalom jótékonyságát. És mily nagy a hála és az elismerés a személyes uralkodás e kezdetei iránt.

Azt hiszszük ezen utazások, mind magokban, mind következményeikben igen hathatós rugót képeztek II. Józsefnek. mint uralhodónak jellemében.

VI.

Bármennyi hasznos tanulmány volt is eredménye ezen utazásoknak. egy dolog bizonyos: hogy II. Józsof általok nem tanulta meg az európai népek lelkének különbözőségeit.

Az európai emberiség az ész hatalmának. anyagi és szellemi hatásának aranykorát éri: A barbar Oroszország néhány év alatt európai állammá válik. Indiában. Amerikában hatalmas európai államok fejlődnek. Minden. mit az ókor felmutatott dicsőségben, hatalomban, néhány évtized alatt túl volt haladva.

A műveltségnek, az általa szervezett eszközök hatékonyságának lehetett azt tulajdonítani. XIV. Lajos kora előtt mily élesen állanak egymással szemben az egyes nagy népindividualitások: a spanyol, az angol, a német, az olasz. Mindegyik a műveltségnek egy különös alakulását képviselte. Most, a mi a világhoz tartozik. mindegyik népnél franczia. A nemzeti különbségek csak az alacsonyabb néposztályoknál találnak menhelyet és mintegy provincialissá válnak. úgymint a népnyelvek a franczia nyelv mellett. Ugyanaz a nagy szellemi mozgalom, mely az ész hatalma által Európát a többi földrész fölé emelte. simította el az ellentéteket az egyes európai nemzetek közt. Hisz csak egy az emberi jog, vallás és kormányforma, mely a józan

észnek megfelel. El kell lassankint mosódni az egyes nemzetek között ezen pontokban fennálló különbségnek, mert az csak akadályozza a haladást. Pedig a mi kivánatos, az lehető is. Az embereket az eszök vezeti, nem más. [1]) Az pedig csak nem felel meg az észnek, hogy külön törvényeik és szokásaik, előítéleteik sőt szenvedélyeik is legyenek.

Az a lángszellemű iró, ki minden túlzása daczára is nagy ismerője volt mindig az emberi léleknek: Rousseau, ki a nemzeti szellem külön kifejlését óhajtja, így szól: most már nincs franczia, német, spanyol, sőt angol sem, akármit mondjanak, most csak európai van. Mind egyforma szenvedélyek és erkölcsök uralkodnak fölöttük. [2]) Csak a természet embere és a társaság embere közt van különbség. És ha volna is más, tíz év alatt, mily óriási változásokat hozhat létre egy mindenható kormány.

Ezen szempontból kell megitélni II. József állását egyes nemzetekkel, különösen a magyarral szemben. És ha láttuk fő szempontját: a mindenható királyt, ki központositás által a józan ész szolgálatában mozditja elő állami hasznát, szembetünő, hogy Magyarország akkori állapotában ezen ideáknak legkevésbbé sem felelt meg. Ott nincs királyi absolutismus, a decentralisált megye a hatalom letéteményese, vallásos és nemesi pártok küzdenek, és még a hasznot is visszautasítják, ha ellenmond régi privilegiumaiknak.

Mihelyt II. József kifejti rendszerét, szembetünő az ellentét. Ifjúkori »álmadozásaiban« az a sarkpont, hogy minden különös kiváltság szünjék meg, jó módjával, a jótékony abszolutismus javára. Későbbi emlékiratában csak hivatalnokok fordulnak elő, rendek soha. És anyja valóban tizenöt éven át uralkodik országgyűlés nélkül és több jót tesz, mint a mennyi századokon át történt. Az a gót alkotmány, melyhez annyira ragaszkodnak, előtte majdnem gúny tárgya. [3])

---

[1]) Bernardin de St. Pierre hires mondása. Chesterfield Lord leveleiben i. h. III. k. 262. l.

[2]) Considérations sur le Gouvernement De Pologne et sur la réformation projetée par J. J. Rousseau En Avril 1772. Rouen, 1792. kiadás 271, lap.

[3]) Leopoldnak 1776. okt. 29. (Maximilian) a commencé aussi a

A jobbágyság, a felekezetek és nemzetiségek közötti harcz mind már megragadta figyelmét. Élesen és kérlelhetetlenűl itélt a visszaélésekről. Legjobban a jobbágyság sorsa könnyítésén örült, mert először ő Fge mutatta meg a nemességnek Magyarországban, hogy a jónak eszközlésében és az igazságban nem fél semmi akadálytól és nem engedi magát a nehézségek által eltántoríttatni, hanem véghez viszi szilárdúl, a mit föltett magában. Nem csak hogy uralkodása legdicsőbb tettét hajtotta végre, hanem egyuttal biztositotta az adóalapot is. [1])

Mária Terézia szivében, minden későbbi keserüség daczára, mélyen be volt vésve az 1741-i napok emléke. »Jó magyarnő vagyok, szívem tele van elismeréssel e nemzet iránt,« írta vejének.[2]) Ennek, leányának Mária Krisztinának és később, midőn meg akarja bízni Magyarország helytartóságával, legifjabb fiának Miksának, kifejti, mennyit köszönhet a magyaroknak is, hogy e nemzettel a maga módja szerint is jól kell bánni. »Mindent el lehet érni e nemzetnél, ha jól bánnak vele és jó akaratot mutatnak. Ez az elv, melyet boldogult hódolatraméltó Urunk után követtem, megmentette a monarchiát és a családot és most is nagy hasznát veszem.« József nevelésében mennyire volt érezhető Mária Teréziának ez előszeretete. Magyar ruhában járt, tanult magyarul, az ország történetét ismerte. Egyik első képében magyar ruhában van festve. [3])

A bajor örökösödési háborúban is előadja anyja Józsefnek, hogy a magyar nemzet mentette meg már egyszer az örökösödést, és hogy igen nagy hasznát lehet venni, ha tudják a módját, mert nagyon ragaszkodó.[4]) Még az 1741-iki lelkesedésnek és a későbbi önkéntes segítségnek hallható a viszhangja.

József maga ellenben azon nemzedékhez tartozott, mely erről már nem tudott. Azon évtizedben, mely képzésére legna-

---

répéter le droit hongrois avec un conseiller, je ne sais, si cette partie lui paraitra fort intéressante.

[1]) Elle a non seulement fait le trait le plus glorieux de son règne mais en même temps consolidé son contributionnel. József Leopoldnak 1768. marcz. 10. Arneth Geschichte VIII. k. 537. l.

[2]) Wolf Ad. aus dem Hofleben M. Theresias. Bécs, 1854. 353. l.

[3]) Morvaországban, Selovitzban. Ld. Bernoulli Reisen. X. k.

[4]) M. Terézia Miksának 1776. ápril 18, Arnethnél VII. k. 574. l.

gyobb befolyással volt, 1760—70. a magyar nemzet legnagyobbrészt csak passiv részt vett. Hosszú alkudozásokra volt szükség, míg kölcsönt lehetett kötni és az 1764—65-iki országgyülés ridegen visszautasitott minden czélzást az insurrectiónak pénzzel való megváltására. A hét éves háború után a financzialis és katonai szervezkedés a dynastiának és az örökös tartományoknak volt műve. Nem is annyira a magyar alkotmánynak ellenére vitték véghez, mint annak teljes mellőzésével.

Csakhogy ez az alkotmány nemcsak elavult és a józan észnek meg nem felelő volt, hanem egyik főakadályát képezte az állam erői kifejtésének. József, mint egyáltalában kora, hajlandó volt hinni a még kevéssé kiaknázott országoknak »kiapadhatatlan segédforrásaiba.« Láttuk már, hogyan szól a Bánságról. »Ha pedig Magyarország úgy fizetne adót, mint a többi tartomány, és nincs kétség abban, hogy végtére is fog, az kész Peru volna«, mondja álmodozásaiban. Ha N. Péter oly rövid idő alatt első rendű hatalmat alkotott a terméketlen Oroszországból és a Hohenzollernek a brandenburgi homokpusztából, mi lehet ezen tejjel-mézzel folyó országból, kellő kezelés alatt. Mennyi pénz és mennyi katona!

Ezzel be is végezhetnők a Józsefről, mint trónörökösről szóló fejezetet. Egész egyénisége még nem fejlődött ki, azzal csak később ismerkedünk meg. Csak a főszempontokat kell még tisztáznunk, hogy uralkodása történetére térhessünk át. József örökölt eszméi közt az első, hogy családja fényét és hatalmát, melyhez annyi század óta van kötve egy nagy monarchia, fel kell tartani és lehetőleg gyarapítani. Az »Austriae est imperare orbi universo« büszke elve benne ép úgy testté és vérré vált, mint bármely ősében.

Individualitását mint uralkodó az képezi, hogy e czél elérésére más eszközöket használt, mint elődei, azoknak épen ellenmondókat. És mivel a régi állapotokkal az igazságtalanságnak, elnyomásnak és gyengeségnek óriási massája függött össze, mind ezeknek ellensége II. József az emberiség jótevői sorában

[1]) M. Terézia Józsefnek 1778. aug. 13. Correspondenz III. 43.

foglal helyet. Ha tevékenysége a jognak, a türelmességnek és emberszeretetnek elveiből indul ki, örökségéhez meg új jogczimet csatol: az igazi szeretet csakugyan óriási és majdnem korlátlan hatalmat ad az uralkodónak népe fölött.

Hanem már most kimondjuk: a humanitás maga nem magyarázza meg a rendszerváltozást. Hogy a legmélyebb részvét az emberi szenvedésekkel és nyomorral és a legbuzgóbb tevékenység annak enyhitésére megfér a régi rendszerrel is, annak bebizonyitására elég Mária Teréziának példájára utalni. És maga a nagy királynő sem úgy itélte meg a fia lelkét. Midőn egy aránylag csekély ügyben nagyon erősen megrótta Kaunitz eljárását, Mária Terézia ily szavakkal fejezi ki rosszalását: »Érett megfontolás után nem első indulatodban döfted a tőrt szivébe, hanem gúnyolóan és nagyon túlzott dorgálással oly emberek iránt, kiket magad is legérdemesebbeknek tartottál. Majdnem kételkednem kell, valóban őszinte voltál-e akkor. Félek, hogy soha sem találsz barátot, ki Józsefhez ragaszkodik, mire oly súlyt helyezel. Mert ezen metsző, gúnyos gonosz vonások nem a császártól, sem a kormánytárstól indulnak ki, hanem József szivéből és ez ejt aggodalomba és ez fogja okozni szerencsétlenségedet és a birodalomét és mindannyiunkét. Én már nem fogok élni, hanem azzal kecsegtetem magamat, hogy élek szivedben halálom után, hogy számos családod és országaid nem vesztenek bennem semmit, hanem inkább nyernek. Remélhetem-e ezt, ha tovább követed ezen hangot, mely kizár minden barátságot és gyengédséget? Az utánzás nem hizelgő: ez a hős, kiről annyit beszélnek, ez a hódító (N.-Fridrik) bir-e egyetlen barátot? Nem kell-e gyanúval lennie az egész világ ellen? Mily élet az, melyből a humanitás ki van zárva. Különösen vallásunknak az irgalom a főalapja, nem tanács, hanem parancs és hiszed-e, hogy gyakorlod, ha gúnyolva szomorítod az embereket, olyanokat is, kik nagy szolgálatokat tettek az államnak.

Bármily nagy a tehetséged, lehetlen, hogy meg legyen minden tapasztalatod, hogy tudd a jelennek és multnak minden körülményét, hogy egyedül végezhess mindent. Őrizkedjél attól, hogy kedvedet találjad ezen gonoszságokban! Szived még nem rosz, hanem azzá fog válni. Idején van, hogy ne műveld már azon élczeket és szellemes mondásokat, melyek csak szomorit-

ják és nevetségessé teszik az embereket és eltávolitják tőled a becsületes férfiakat. Ez által azt hiszik, hogy az emberi nem nem érdemli meg, hogy tiszteljék és szeressék, mert a magaviselet eltávolitott mindent, a mi jó, és csak a csalók, tehetségeid utánzói és hizelgők előtt tárt kaput. — Az uralkodóban ez igen nagy baj volna, saját magának és minden alattvalójának boldogtalanságára vezetne.«

Mária Terézia annak okát, hogy fia más úton jár, mint ő, nem jobb szivének tulajdonítja, hanem inkább az ellenkezőnek. Szava súlyához nem adhatnánk semmit. Hanem máshol találjuk a rendszerváltozásnak okait.

Nagy történetirók, első sorban maga Ranke, foglalkoztak az európai nagyhatalmak kifejlődésének kérdésével. A XVII. sz. végére helyezik, a midőn egymásután szervezkednek Francziaország és Anglia, azután a két német hatalom és végre Oroszország.

Ha nagyon nem csalódunk, mégis van egy nevezetes különbség a régi és az uj hatalmak közt. Egy franczia királyt leszoríthattak a Loireig, egy császárt ostromolhattak Bécsben, a spanyol király nem fizethette már csapatjait, hanem azért igényeikből, európai állásukból nem engedtek semmit. Isteni és emberi jogtól egyaránt várták a visszaállítást és diadalt. Tekintélyük még valami mástól is függött, mint attól, hány katonát képesek épen fegyver alatt tartani és hány mérföldet tartottak megszállva. Mindannyi az egyháznak és nemességnek oszlopjaira támaszkodott, még a protestans Anglia is. Küzdöttek egymás ellen, de mint versenytársak. Mégis csak különös, hogy a hoszszú és katastróphákban oly gazdag háborúk, mint V. Károly és I. Ferencz háborúi vagy a harmincz éves háború, sőt még a spanyol örökösödési háború is, aránylag oly keveset változtattak a fennálló területi és hatalmi viszonyokon. Küzdöttek egymás ellen, hanem az ellenség tönkre tétele soha sem volt a czél. Mint Demosthenes mondotta a régi hellenekről, hogy egymás közt versenyezhetnek a hegemóniáért, hanem a barbarok ellen egyetértenek, hogy kizárják, az némileg alkalmazható Európa nagy hatalmainak viszonyaira a XVI. és XVII. sz-ban.

Oroszország az első állam, mely más alapon lett jelentőssé. Nem volt joga, neve: semmi sem biztosította mint tényleges

hatalma. És Nagy Péter rendszere egy nagy nemzetnek minden erejét a czár kezébe tette. Mint bitorló lép be Oroszország az európai hatalmak körébe. Nem biztosítja semmi külső viszony hatalmát. De másrészt nem is köti le külső viszony.

Még erőszakosabb és jogtalanabb volt Poroszország emelkedése. És mert Szilézia zsákmány volt, folyton fegyverben kellett állani megtartásaért. Minden veszteség végzetes lehetett az ország és dynastia egész fennállására nézve. És a ki koczkáztatva van, nem kimélhet senkit.

Ez a két uj nagy hatalom változtatta meg az európai politika rendjét. Addig a háború duellum volt. Most élet-halálra szólott minden kihivás.

Ez által az államok belső szervezetének is át kellett alakulni. Addig a hatalmi állás fentartása a királyt illette, hanem mellette az egyház, a nemesség saját tulajdon czéljai részére lekötve tarthatták az állam kisebb-nagyobb részét. Most a hatalmi állás fentartása és növelése végett a királynak el kellett nyomni mindazt, mi nem egyenesen neki szolgált. Kellett pedig minél több katona, ennek minél teljesebb begyakorlása és az egész gépnek karban tartására pénz. Poroszország, melynek területéhez, lakosságához és gazdagságához képest legtöbb és legjobb volt a katonája és legbővebb a pénze, lett a mintaállam. A többi pedig, mely e parvenu által alapjaiban látta magát megtámadva, kénytelen volt példáját követni. N. Fridrik korának az a *hasznos*, mi az államnak pénzt és katonát nyújt egyenesen, vagy előkészítőleg. A szervezet maga nem hoz létre, csak egy pontra forditja a már producált erőt.

A régi még küzd ezen helyzet ellen, nem akarja elismerni, hogy állandó. »A királytól a parasztig mindenki szenved a helyzet alatt 36 év óta, mióta a porosz király életbeléptette elveit. Semmi polgári és politikai kapocs nem állandó az emberek és a tartományok közt. Ha mi is úgy cselekszünk, ez még gyarapodni fog.« [1])

Régi észrevétel, hogy legkönnyebb az egyes államoknak katonai tekintetben követni egymás példáját. A katona tartással azonban összefügg közvetve az egész alkotmány.

---

[1]) Mária Terézia Józsefnek 1776. jan. 2. Corresp. II. 171.

Hasznos, ha a fejedelem egyedül és korlátlanul rendelkezik a katonasággal, a rendek beleszólása nélkül. A pénzt onnan kell vennie, a honnan kapja: a régi szervezetek kell hogy elcsenevészszenek az új mellett. A nevelés, a gazdaság, a népesség emelése mind eszköz az államhatalom emelésére.

József pedig nem csak megtartani akart, hanem visszaszerezni is. A világ első dynastiájának hatalmi igényei testesülnek meg benne. Ez öröksége. Ellenségei fegyvereivel kell győznie: ez az alkalmazkodás.

Mária Terézia ennyire nem tudott alkalmazkodni. Egyebet is látott az államban, mint kaszárnyát és adószedőt. Félt az államnak bálványától. Fáradtan, azon tudatban, hogy életével vége rendszerének is, húnyt el 1780. nov. 29-én, utolsó óráiban háláját fejezte ki a magyar nemzetnek, hű ragaszkodásaért és nagy szolgálatáért. [1])

»Az az egy lévén vigasztalás, hogy felséges II. József császár mintegy Silvius ült a Lavinia királyi székébe.« [2])

[1]) Dohm: Denkwürdigkeiten meiner Zeit. I. k. 385. l.

[2]) Keresztesi Naplója 22. l.

FÜGGELÉK.

Pestmegye dicái.

Anno millesimo septingentesimo septuagesimo quinto, diebus sexta et septima septembris, sub praesidio spectabilis domini ordinarii vicecomitis Emerici Lacskovics (sic) considente pleno magistratu ac praesentibus etiam spectabilibus dominis Tabulae assessoribus seniore Gedeon Ráday, Daniele Tihanyi sequens elaborata est in antecessum pro futura dicatione materialis constitutivi clavis.

Coloni	per	4
Filii	»	6
Filiae	»	12
Fratres	»	6
Inquilini	»	4
Subinquilini	»	6
Servi	»	8
Ancillae	»	16
Boves jugales proprii .	»	4
Boves jugales mutuati .	»	8
Saginati	»	20
Vaccae mulgibiles . .	»	4
— steriles	»	8
Juvenci trium annorum .	»	30
— duorum annorum	»	40
Vituli	»	50
Setigeri	»	40
Oves	»	60
Domus a qua solvuntur titulo census fl. 100 ad primam classem	»	1
a qua fl. 50 ad 2am classem .	»	2
Agri 1-ae classis jug. .	»	24
2-ae » » .	»	26
3-ae » » .	»	28
4-ae » » .	»	30
seu una integra sessio.		
Omnia prata ad unam classem a falc . . .	»	24

Vineae 1. classis a fossor.	per	6
2. classis —	»	8
3. classis —	»	10
Molae fluviales 1-ae classis	»	1
2-ae classis	»	2
3-ae classis	»	3
Siccae Molae 1. classis .	»	2
2. classis .	»	4
3. classis .	»	6
Educillum commune a fl.	»	40
Torcular lini a flor . .	»	40
Opilionum arenda a sing. flor. x. 3. consideratis facient dicam . . .	»	40
Arendat. ex Lucro flor. .	»	40
Ahaena » » .	»	20
Alvearia » » .	»	40
Opificia 1-ae classis . .	»	2
2-ae classis . .	»	3
3-ae classis . .	»	4
Quaestus 1-ae cl. non datur	»	—
2-ae classis .	»	6
3-ae classis .	»	8
Mercatura 1-ae classis .	»	4
2-ae classis .	»	6
3-ae classis .	»	8
Pascuatio percorum ad jugalia et mulg. restricta 1. classis . . .	»	40

Pascuatio pecorum ad jugalia et mulg. restricta primae classis .	per	40
2. classis . .	»	50
3. classis . .	»	60
Pascuatio pecudum 1-ae classis ad oves mulg. intellecta	»	70
2-ae classis . . .	»	80
3-ae classis . . .	»	90
Manualis opera in qua inquilini sumendi 1. clas.	»	50
2. classis . . .	»	60
3. classis . . .	per	70
Lignatio focalis a personis		
1. classis . . .		80
2. classis . . .		90
3. classis . . .	»	100
Lignatio aedilis a domibus		
1. classis . . .	»	80
2. classis . . .	»	90
3. classis . . .	»	100
Arundinatio 1. classis .		100
2. classis . .	»	110
3. classis . .	»	120

Dein eodem 1775. anno die 17a decembris a proportione numeri dicarum in cohaerentia huius Clavis ex objectis conscriptis erutarum, pro exigentia huius comitatus quanti pecuniarium Dicae constitutivum pro contributionali cassa defixum est in f. 1. den. 62.
pro domestica den. 52.

Porták száma az egyes években.

Vármegyék s szab. kir. városok	1723	1724	1729	1733	1780	1792	1847
Sopron vm. . . .	336 1/2	336 1/2	337	337	302 1/2	302 1/2	194
Sopron vs. . . .	36	36	34 1/2	34 1/2	36 1/2	36 1/2	24
Kis-Marton vs. . .	7 1/4	7 1/4	9	7	5 1/2	5 1/2	5
Ruszt vs.	8	8	8	8	5	5	2
Vas vm.	351 1/4	351 1/4	351 1/4	351 1/4	301	301	212
Kőszeg	10 3/4	10 3/4	10 3/4	10 3/4	10	10	6 4/8
Komárom vm. . .	90	93	93	93	90	90	92
Komárom vs. . .					10	10	8
Szala vm.	183 1/2	181 1/2	182 1/2	182 1/2	189 1/2	189 1/2	170
N.-Kanizsa vs. . .	3 3/4	3 3/4	3 1/4	3 3/4			
Veszprém vm. . .	89 1/4	80 1/4	81	81	89	89	98
Fejér vm.	47	52	61	61	82	82	92
Sz.-Fehérvár vs.. .	9	9	10	10	15	15	19 2/8
Baranya vm.. . .	80 1/4	94 1/4	96 1/4	96 1/4	112	108 3/4	160
Pécs vs.						3 1/4	12
Győr vm.	75	74	74 1/4	74 1/4	63 1/2	63 1/2	52
Győr vs.					18	18	18
Somogy vm. . . .	90	90	90	90	102	102	123
Tolna . . .	27 1/4	35 1/4	44	44	63	68 3/4	128
Mosony . . .	153 1/4	153 1/4	153 1/4	153 1/4	162	152	120
Pozsony . . .	343 1/4	343 1/4	336	336	303	288	200
Pozsony vs. . . .	44 1/2	44 1/4	40	40	48	40	40
N.-Szombat vs. . .	19	19	16	17	19	15	14
Sz.-György . .	8	8	4	5	5	5	3 4/8
Bazin vs.	12 3/4	12 3/4	11 3/4	11 3/4	8 1/4	8 1/8	6
Modor	14 1/2	14 1/2	10 1/2	12 1/2	9 2/4	9 1/2	6
Nyitra vm. . . .	343 1/4	343 1/4	352	352	308 3/4	302	224
Szakolcza vs. . .	7 1/4	7 1/4	7 1/4	7 1/4	7 1/4	5	5
Trencsén vm. . .	220 1/2	229 1/4	225 1/4	225 1/4	200	195	130
Trencsén vs. . . .	3 3/4	3 3/4	3 3/4	3 3/4	3	3	2 1/2
Bars vm.	150 1/4	150 1/4	146 1/4	146 1/4	135 1/4	135 1/4	88
Körmöczbánya vs.	8 1/4	7 1/2	7 1/2	7 1/2	12	12	8
Ujbánya vs. . . .	1 3/4	2	2	2	2	2	2
Zólyom vm. . . .	76 3/4	77 3/4	76 3/4	76 3/4	76 3/4	76 3/4	52
Beszterczebánya vs.	11 1/4	11 1/4	11 1/4	11 1/4	12	12	8
Breznóbánya vs. .	8	8	4	4	5	5	5 1/2
Libetbánya vs. . .	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	1 1/2	2
Zólyom vs. . . .	3 1/2	3 1/2	3 1/2	3 1/2	3 1/4	3 1/2	2 1/2

Vármegyék s szab. kir. városok	1723	1724	1729	1733	1780	1792	1847
Korpona vs. . . .	$5\frac{3}{4}$	$5\frac{3}{4}$	$5\frac{3}{4}$	$5\frac{3}{4}$	$4\frac{3}{4}$	$4\frac{3}{4}$	3
Nógrád vm. . . .	$112\frac{1}{2}$	$114\frac{1}{2}$	$114\frac{1}{2}$	$114\frac{1}{2}$	115	115	100
Árva vm.	$71\frac{1}{2}$	$71\frac{1}{2}$	$68\frac{1}{2}$	$68\frac{1}{2}$	63	63	54
Turócz vm. . . .	$46\frac{1}{2}$	48	48	48	46	46	24
Pest-Pilis-Solt vm. .	$104\frac{1}{4}$	$122\frac{1}{4}$	140	140	177	197	$244\frac{5}{8}$
Buda vs.	$24\frac{3}{4}$	$24\frac{3}{4}$	29	30	44	52	38
Pest »	$8\frac{1}{4}$	$10\frac{1}{4}$	11	13	28	28	80
Esztergom vm. . .	$31\frac{1}{2}$	$33\frac{1}{2}$	37	37	48	53	56
Esztergom vs. . .	$5\frac{3}{4}$	$5\frac{3}{4}$	6	6	8	8	8
Hont vm.	160	162	162	162	157	157	92
Selmeczbánya vs. .	$12\frac{3}{4}$	$12\frac{3}{4}$	$11\frac{1}{2}$	$11\frac{1}{2}$	13	13	11
Bakabánya vs. . .	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	2
Bélabánya vs. . .	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{4}$	$1\frac{3}{4}$
Liptó vm. . . .	$64\frac{3}{4}$	$64\frac{3}{4}$	$64\frac{3}{4}$	$64\frac{3}{4}$	51	$51\frac{1}{2}$	34
Bács-Bodrog vm. .	66	57	61	61	120	$112\frac{1}{2}$	290
Szabadka vs. . . .	—	—	—	—	16	16	46
Zombor » . . .	—	—	—	—	13	13	30
Ujvidék » . . .	—	—	—	—	10	10	20
Abauj vm. . . .	85	73	77	77	73	73	65
Kassa vs.	$10\frac{1}{2}$	$11\frac{1}{2}$	$14\frac{1}{2}$	$14\frac{1}{2}$	14	14	18
Zemplén vm. . . .	$172\frac{3}{4}$	180	180	180	134	134	104
Sáros vm.	$144\frac{1}{2}$	$146\frac{1}{2}$	140	140	$100\frac{1}{2}$	$100\frac{1}{2}$	74
Eperjes vs. . . .	11	11	$9\frac{1}{2}$	$9\frac{1}{2}$	9	9	8
Bártfa . . .	$6\frac{3}{4}$	$6\frac{3}{4}$	6	6	4	4	5
Kis-Szeben vs. . .	4	3	3	$1\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	2
Szepes vm. . . .	$104\frac{3}{4}$	$103\frac{1}{2}$	101	101	94	94	$68\frac{1}{2}$
Lőcse vs.	14	13	$8\frac{1}{2}$	$8\frac{1}{2}$	6	6	7
Késmárk vs. . .	8	8	9	9	10	10	5
Ung vm.	50	47	$41\frac{1}{2}$	$41\frac{1}{2}$	28	28	35
Szatmár vm. . . .	93	93	87	87	70	70	79
Szatmár-Németi vs.	$12\frac{1}{2}$	13	13	13	8	8	$12\frac{1}{2}$
Nagy-Bánya vs. .	$5\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{4}$	4	4	9
Felső-Bánya » . .	24	12	6	6	9	9	—
Szabolcs vm. . . } Kálló és Polgári . }	$92\frac{1}{2}$	$84\frac{1}{2}$	81	$79\frac{1}{2}$	$73\frac{3}{4}$	$72\frac{1}{4}$	70
Hajdu vsok. . . .	$35\frac{1}{4}$	$35\frac{1}{4}$	$34\frac{3}{4}$	$34\frac{3}{4}$	$37\frac{3}{4}$	$37\frac{3}{4}$	$31\frac{1}{2}$
Gömör vm. . . .	$115\frac{1}{2}$	$116\frac{1}{2}$	$116\frac{1}{2}$	$116\frac{1}{2}$	113	113	92
Borsod »	70	$72\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	91	91	84
Heves és K.-Szolnok vm. . . .	88	94	100	100	114	114	} 148
Eger vs.	$7\frac{1}{2}$	10	9	9	$9\frac{1}{2}$	$9\frac{1}{2}$	}
Jász-Kúnság . . .	$69\frac{1}{2}$	$67\frac{1}{2}$	$67\frac{1}{2}$	$67\frac{1}{2}$	83	83	125

Vármegyék s szab. kir. városok	1723	1724	1729	1733	1780	1792	1847
Bereg vm . .	$50^1/_2$	$50^1/_2$	47	47	37	37	32
Ugocsa » . . .	20	21	21	21	14	14	12
Torna » . . .	$15/^1_2$	$15^1/_2$	13	13	$13^1/_2$	$13^1/_2$	12
Bihar » . . .	160	176	200	200	$201^3/_4$	$201^3/_4$	214
Debreczen vs. . .	38	46	46	46	$52^1/_4$	$52^1/_4$	41
Mármaros vm. . .	105	100	83	83	64	64	60
Kővár vid.	25	25	25	} $98^1/_2$			—
Kraszna vm. . . .	$21^1/_2$	16	16		$98^1/_2$	$98^1/_2$	16
K.-Szolnok vm. . .	62	50	50				42
Csongrád . . .	28	28	28	28	35	35	61
Szeged vs.	11	9	11	11	$23^3/_4$	$23^3/_4$	46
Zaránd vm. . . .	60	53	53	—	—	—	$15^1/_2$
Csanád » . . .	15	13	12	12	21	21	39
Arad » . . .	40	27	17	19	59	79	100+Aradvs 10
Békés » . . .	20	20	22	22	39	39	84
Szerém » . . .	—	—	—	—	60	51	81
Verőcze» . . .	—	—	—	—	58	58	91
Posega » . . .	—	—	—	—	$55^3/_4$	$55^3/_4$	55
Posega vs. . . .	—	—	—	—	$1^3/_4$	$1^2/_4$	2
Zágráb vm. . . .	—	—	—	—	$81^1/_8$	$60^1/_2$	66
Varasd » . . .	—	—	—	—	$34^1/_4$	$34^1/_2$	$31^1/_4$
Kőrös » . . .	—	—	—	—	$26^1/_4$	$24^3/_4$	$22^1/_4$
Zágráb vs. . . .	—	—	—	—	$1^3/_8$	$1^3/_8$	3
Varasd » . . .	—	—	—	—	$2^3/_8$	$2^3/_4$	$2^1/_2$
Kőrös » . . .	—	—	—	—	$^7/_8$	$^7/_8$	$^7/_8$
Kaproncza vs. . .	—	—	—	—	1	1	2
Károlyváros » . .	—	—	—	—	$1^1/_8$	$1^1/_8$	4
Buccari » . .	—	—	—	—	2	$2^1/_8$	2
Fiume » . .	—	—	—	—	$1^3/_8$	$1^3/_8$	4
Temes vm. » . .	—	—	—	—	} 540	$229^1/_2$	254 + 24 Temesvár
Krassó » . . .	—	—	—	—		$97^1/_2$	112
Torontál vm. . . .	—	—	—	—		254	254

Speculum moderni temporis.

Inspice modernum Hungariae statum
　　Intrinseca cui est videre datum
Et videbis cuncta quam male subsistant,
　　Ni talibus magni prudenter obsistant.
Antiqui Magnates honeste vivebant
　　Arces, villas, terras in pace tenebant.
Nobilitas tota rusticum non pressit
　　Et tamen argentum in arcas congessit.
Antiquus ornatus erant fortes panni,
　　Quos non attriverunt duo vel tres anni.
Ex argento fusi nodi portabantur,
　　Qui per Testamentum posteris dabantur,
Amphoras et scyphos celatos habebant,
　　Vitrum, porcellanam numquam ambiebant.
Fictos uniones non fuit videre
　　Voluit res firmas quivis possidere.
Hordeum in silvis apris non dabatur
　　Dum cui placebat feras venabatur,
Phasiani nunquam triticum edebant
　　Nisi quod in agris furtim sufferebant.
A Gallicis sibi tunc cavebant cocis
　　Optime contenti Hungaricis focis,
Legumine, feris, pullis et pulmento
　　Vescebantur cuncti semper pro contento.
Nunc vide ornatum in Hungara gente,
　　Appetunt et gestant quod perit repente.
Aurum et argentum sic curant crispari,
　　Ut secunda veste nequeat portari.
Pannos aspernantur, peruviem querunt.
　　Vestem pretiosam vix modice terunt.

Abjicere solent, imo debent. Quare?
Ne ut canis pellem dicantur portare.
Prandium tunc sapit, quum ex porcellana
Sumitur, me hercle, res est satis vana.
Amphoras et scyphos argento celatos
Si convivis prebes, hos non habes gratos.
Quodsi his infundas generosa vina,
Omnes abhorrebit uti medicina,
Vitra sunt in flore, quae cito franguntur
Heu! quam in vanum opes profunduntur.
Feras quas natura glandibus ditavit
Quasque ager semper huc adusque favit,
Gula dominorum studet saginare
Agricola debet et pro his arare.
Venator ornatus auro et argento,
Putares, hic artem scit ex fundamento
Is attamen forsan leporem non vidit
Qui eburem domi paulo ante scidit
Coci speculantur cibos adaptare
Atque dominorum gulam satiare
Coquunt, assant, frixant, bona miscent malis
Ut neque dignoscas qui cibus sit qualis.
Luditur post mensam, ducuntur choreae
Curribus ornatis replentur plateae
Servitorum turba gratis otiatur
Abdomini servit fimbriis ornatur
Taliter tractati domini, queruntur
Svasu medicorum pharmacis utuntur.
Vi medicinarum student reparare
Id quod debuissent antea vitare.
Ecce vides mores, luxum et ornatum
Hungaricae gentis, forsan minus gratum.
Haec sunt quae pessum dant opes proavorum
Haec est pestis acris, sentina malorum.
Nunc debita crescunt, deficit crumena.
Quae fuit utcunque vivo patre plena.
Plures namque fiunt per diem expensae
Quam solvere possit pagus toto mense.

Hoc ergo videte qui estis Primores
Et quibus est datum corrigere mores.
Quibus obedire debent omnes gentes
Sub sacra Corona in regno manentes.
Disponite primum ut antiquo more
Vivat in hoc regno quivis cum decore.
Vestes ordinentur pro quolibet statu
Cura sit in vobis et in magistratu
Cuncti crispatores auri et argenti
Moneantur ne res vendant rustrae genti.
Auri fabri solum redeant ad florem
Cudant ex argento solidum laborem,
Vitra, porcellana cum caro emantur
Et in usum sumpta, cito confringantur,
Abrogentur prorsus et sint extra usum
Haec suppleat stannum et argentum cusum.
Feras quisque sciat in silva vagari
Possit ut quilibet easdem venari
Hordeum pro zytho domi conservetur
Phasianis posthaec triticum non detur.
Famuli Magnatum panno vestiantur
Qui tales exornant stricte puniantur.
Dedecet ut servus incedat ornatus
Et dominus gemet debitis gravatus.
Extraneis cocis Magnas non utatur
Domesticis cibis quilibet vescatur
Lusum Pharaonis qui sciet vitare
Aes mutuum numquam debebit rogare.

Horvátország.

Gedanken für den Landtag.

(1780.)

Die Ordnung, so mit Croatien geschehen, muss auch nothwendiger Weise im Landtage vorgenommen werden, um die Nothwendigsten Vorkehrungen zu treffen. Man muss die eigentliche Verfassung dieses Landes genau untersuchen. Wenige Schriftsteller haben einen echten Begriff dieses Landes gehabt; man nennet Croatien, was Slavonien ist, man eignet Bosnien zu, was Kroatien gehört, man nennet Dalmatien, was unstreitig einen Theil Croatiens ausmacht. Der wahre Begriff ist folgender: das zwischen der Drau und Donau bis Zemplin einerseits, Kulpa und Sau andererseits liegende Land heisste von jeher Slavonien, enthaltete Sieben grosse Comitate, die aber auf sechs reducirt wurden, weil aus ihnen das Varasdiner Generalat und die Slavonische Grenitz, so zusammen fünf Regimenter ausmachet, formiret wurden. Croatien erstreckte sich über die Sau und Kulpa, bis auf das Adriatische Meer zwischen Krain und dem Fluss Verbas und enthielt zwölf Comitate. Der meiste Theil dieses Landes stehet unter der Türkischen und Venetianischen Botmässigkeit. Aus dem, was uns erübriget, wurde formiret die Banal- und Karlstädter Grenitz, so zusammen sechs Regimenter ausmachen und das neue Severiner Comitat. Dalmatien machten aus nur die vier kleine Republiquen: Ragusa, Spalato, Tragurium, Jadra, nun mehr Zara und die anliegende Inseln.

Diese drei Provinzen machten einst zusammen ein Königreich aus, und als ein solches sind sie Ungarn beigetreten. Sie behielten ihre besondere Stände und Landtäge, ihre besonderen Wappen und Insigl, und wurden von dem König unmittelbar regieret. sie unterziehen sich nur der Ungarischen Gesetz gebenden Macht, mit einem Wort, sie wurden vereiniget, nicht einverleibet. Diese Verfassung ist in allen Ungarischen Landtagen, ja selbst durch das geheiligste Inaugura-

tions-Diplome Ihrer Majestet der Kaiserin bekräftigt worden. Diese Verfassung veranlasste, dass, da das Locum tenential Consilium Anno 1723 errichtet worden, die Landstände Croatiens sich ihm nicht untorworfen, sondern erworben im nämlichen Landtag die Bestättigung ihrer vorigen Verfassung.

Es ist nicht ohne, dass, da das Militär so ausgebreitet worden, das Provinciale kein grosses Land mehr ausmachet. Allein auch Ungarn hatte seine unglückliche Epoche, wo sie kaum so viel Land ausmachte. Denn eben dieses ist ein Opfer, so kein anderes Land ihrem Souverain gethan, dieses nun Militares Terrain waren lauter Güter, so Croatischen zum Theil noch existirenden Familien zugehörten. Eben dieser Umstand machet Hoffnung der Nation, dass, wenn der verlorene Theil Croatiens erobert werden sollte, die Grenitz vermöge der Landesgesetze weiter übersetzet und Croatien ergenzet werden dürfte. In welchem Falle könnte Croatien wiederum ein vereinigtes Königreich mit Würde vorstellen.

Doch die Croatische Comitate sind schon einverleibet. Croatien hat aufgehört ein Land vorzustellen. Die Furcht einer neuen Excorporation scheinet selbst die Gemüther der Nation dazu vorbereitet zu haben. Wenn bei der Inarticulation dieser Veränderung einige Anstösslichkeiten sich ereignen, so werden sie daher rühren, dass es nicht natürlich, ja selbst Ungarn nicht zuträglich scheinet, dass ein Land, so die Rechte eines Königreichs genossen, diese auf ewig freiwillig aufgeben solle. Vielleicht könnte man diese Sache dahin ausgleichen, dass die Provision für Interimal erkennet und die Landstände versichert würden, dass nicht nur keine weitere Excorporation vorgenommen, sondern auch, wenn die siegreiche österreichische Waffen noch die übrigen Theile Croatiens bis Verbas und vielleicht Bosnien erobern sollten, dass die Grenzen alsdann bis an die ehemaligen Confinia versetzet und sodann das ergänzte Croatien in alle ihre vorige Vorrechte eintreten solle. Da Maria Theresia Ungarn völlig ergänzet, so scheinet dieser Gedanke nicht verwegen zu sein. Zeit und Denkungsart ändern sich. Es stehet zu einer Erlauchten Versammlung in die Zukunft hinaus zu sehn und sie vorzubereiten.

1773. Raepresentationes SS. et OO. Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae, super eo, quod ultra intertentionem Banalis Militiae desiderata 150 millia Contributionalia dependere requirantur.

Sacratissima.

Sub marg. 2073. num. etc. Evoluti Aprilis mensis die 28. Vienna Austriae Benigno suo ad nos emanato rescripto dignata est M. V. SS. clementer nobis intimare ac una exposcere, ut ultra et praeter id, quo pro fundo intertentionis Banalis Militiae aliisque erogationibus antea per superiores Regnorum horum Comitatus subministratum fuerit ad sublevandas Summi Mt. Vestrae S.-ae aerarii regii necessitates annuum 150,000 florenorum subsidium cum inferioribus Scl.-ae comitatibus eatenus in communionem vocatis praestaremus.

Benigna haec M. V. SS.-ae propositione in generali eatenus in dicta congregatione homagiali in subjectione excepta, ac pro homagialis subsequii nostri promptitudini una cum inferiori Sclavoniae trium Comitatuum in obsequium B. R. rescripti particulariter evocatis deputatis in Communem pertractationem humillime assumta pro avita nostra, B. Regias intentiones secundandi devotione, tametsi quidem in fidelium subditorum animis e vobis nil majus et antiquius esset, quam pro omni occasionum circumstantia B. R. mentem ac propositionem secundare adimplereque in ordine nihilominus quoad inferiores Scl.-ae Comitatibus hactenus cum regno Hungariae conjunctim inhaerens Contributionale quantum et ejusdem manipulationis pertractationem, (seu alterationem) quia gravia et ponderosa in ipsa adimplenda B. Majest. V. S. propositionis pertractatione occurrebant rationum momenta, de

quibus deliberare cum in potestate nostra situm non esset M. V. S. de genu humillime eatenus representare necessitamur.

Clem. Dna postquam inf. Sclavonia felicibus Caes. Regiis victricibus armis a Turcico jugo eliberata fuisset, erga humillimas quidem nostras ad R. Thronum positae preces communi tamen R. Hungariae SS. et Ordinum Voto, in anni 1715 diaeta ejusdem inferioris Scl.-ae S. R. Hungariae Coronae reincorporatio post liminio jure R. decreta in subsequiis anni 1741 comitiis celerius cum effectu reincorporali commissa in anno 1745 tandem ita feliciter reincorporata est, ut pro desiderio et ardentibus votis nostris in ipso statim reincorporationis limine quoad publica et ipsam Contributionalis quanti manipulationem simul cum objecto suo R. Hungariae SS. et OO. quo vero ad politica et juridica Banali jurisdictioni subjecta et usque 1751 celebrata Comitia ea ratione gubernata, in iisdem Comitiis annuente B. M. V. S.-ma communi SS. et OO. R. Hungariae Voto jure post liminio sessionem cum voto in Regni diaeta, ac una per Regales ad Diaetam evocationem terni hi Cottus articulariter obtinuerint: Facta porro in eadem Diaeta per SS. at OO. R. Hungariae Contributionalis quanti auctione eadem inferior Scl.-a jam in ipsa reincorporatione excisas portas et iis de quanto R. Hungariae tangentem et respicientem, ad reparationem proportionatam quotam habens, et portarum suarum rectificationem sustinuit et de accreto Contributionali quanto noviter participavit onus, porro hoc cum reliquis R. Hungariae tangentibus oneribus usque Comitia in Anno 1764 celebrata secundum praestabilitum systema portavit, factaque ibi denuo Contributionalis quanti auctione noviter adaucti quanti partem viribus suis proportionatam novo onere ac insuper decem et mediam portas Titulo rectificationis acceptare debuit et hac ratione manipulatum, Regnoque Hungarico connexum Contributionale quantum in hodiernum diem portat ac ad Aerarium M. V. SS. ac dependit, e quibus luculenter patet ternos hos inferiores Scl.-ae Comitatus inde ab exordio suae S. Regni Hungaricae Coronae Jure post liminis reincorporationis quoad publica Diaetalia objecta et ipsam Contributionis quanti manipulationem ejus-

dem Regni Hungariae, quo vero ad politica et juridica Banali quae ipsa relate ad Diaetalia objecta Regni Hungar. SS. et OO. subordinata est jurisdictioni de Ben. M. V. SS. annuentia et communi SS. et OO. R. Hungar. votum per ipsas Diaetales articulares constitutiones firmiter et stabiliter subordinatas et regulatas esse. Quibus fiducia Diaetalis suae Regulationis a praestabilito in Regni Comitiis cum M. V. SS. B. annuentia legali systemate velut sub legum et Diaetalis versionis constitutis, quemadmodum recedere integrum non esset. In Mttam Vestram S. humillimus de genu precibus exoramus dignetur eosdem inferiores Scl.-ae Comitatus in Avito et Diaetaliter restabilito post liminio Jure regulationesque denique Contributionalis quanti, alioquin in sensu Regni legum extra Regni Diaetam nec tractandi, sed nec augendi systemali manipulatione ultra Benigne relinquere. Quantum porro et Contributionalis quanti per 3. inferioris Scl.-ae Comitatus hactenus in Concursum Regni Hungariae Contributionis depensi cum superioribus Comitatibus unionem et Connexionem et eorundem superiorum Scl.-ae Comitatuum adeoque Regni hujus ardentia eatenus posita vota Ben. M. Vestrae propositis pro objecto suo assumeret, diffiteri non possumus Regnicolas Regni hujus, quibus ipsa a tyrranide inimici inferioris Scl.-ae occupatio et dolorosa et luctuosa fuit ardentibus omnino votis et precibus post felicem recuperationem ejusdem inferioris Scl.-ae Comitatuum reincorporationem exoptasse et suspirasse, istam nihilominus non tam nobis qui membrum sumus et partem dumtaxat unam S. Coronae constituimus quam ipsi S. regni Coronae reincorporandarum in publicis Regni Comitiis semper ita exoravimus, ut Contributionali quanto ejusque systemati et manipulatione Regno Hungariae relicto et cum superiori Scl.-ae Comitatuum contributione non confundendo, quoad publica Diaetalia objecta Regni Hungariae Statibus et Ordinibus, Banali vero Jurisdictione pure quoad politica et Juridica reservaretur et salva esset Jurisdictio. Luculentum hujus testimonium praebent Diaetalia anni 1741 et dein occassione in effectum deductae in anno 1745 reincorporationis acta et ibi expressa vota precesque nostrae, ita quidem, ut illam partem jurisdictionis, quam in politicis

et Juridicis exceptavimus de Clementia Vrae M. SSae, jam tum obtinuerimus, ipsum autem Contributionale quantum Inferioris Scl-ae cum Regni hujus superiorum Comitatuum quanto nunquam conjungi et confundi desideravimus, quin imo humilem eatenus cautelam interposuimus, unde etiam haec usque tempore Contributionis Scl.-ae in ipsa reincorporatione Regno Hungariae adjecta manipulatio in pertractationem nostram nunquam venit, imo legali provisione et diaetali pertractatione eatenus intervenientibus citra apertam SS. et OO. Regni Hungariae quaesiti Juria et Manipulationis convulsionem et praejudicium nec venire potuerit.

Proinde cum ex praemissis rationem momentis Mt. V Sa.-Benigne perspicere dignatur, quod Nos in alterationem Diaetalium Constitutionem praestabiliti item cum SS. et OO. Regni Hungariae pactati Contributionalis quanti systematis nostro et vel maxime cum praejudicio eorundem R. Hungariae SS. et OO. condescendere possimus. Tanto quidem evidentius, quod ex parte etiam superioris Scl.-ae Comitatuum in anno 1770 occasione satis sensibilis auctionis, ut ex Generali nostra, ut ex prima et sequentibus Mensis Februarii anni 1770 demissae binae repraesentationes nostrae palam facerent humillime praecautum esset, de genu supplicavimus, ut oblatum illud quantum usque futuram R. Hung. diaetam intelligatur esse oblatum et perduret; M. V. SSae de genu humillime supplicamus, dignetur Nos ultra in Diaetalium Constitutionum provisione et systemate benigne conservare, Benignae porro propositionis suae Regiae objectum vel Materiam Diaetalem eo clementer relegare. Nosque qui in reliquo perennis homagialis obsequii nostri studia cum vita et sanguine in Altissimi Regii servitii propositionem de genu humillime offerimus, Gratia et Clementia Caes. Regia Benigne complecti et emorimur M. V. SSae.

Dabantur ex Generali nostra, prima et sequentibus Mensis Junii anno 1773 in Libera et Regia civitate Varasdinensi celebrata congregatione Humillimi perpetuoque Fideles subditi SS. et OO. Regnorum Croat. Dalm. et Slavoniae.

II. József és a megyerendszer.

Um eine anpassende Comitats Verfassung, und wie die Geschäfte in demselben sollen verhandelt werden, zu bestimmen, muss man vor allem wohl und unparteiisch erörtern, was eigentlich ein Comitat sey und was die Obliegenheiten eines demselben vorgesetzt Vice Gespans sind? diese scheinet das Consilium und die Kanzlei nicht ganz unparteiisch betrachtet, sondern schief gesehen zu haben. Ein Comitat ist ein kleiner Theil des Königreichs. Ich heisse ihn *klein* nicht weil er unbedeutend, sondern weil das Königreich ungefähr in 43 dergleichen Theile getheilt ist; dieser Theil bekommt also seine Richtung lediglich von dem Ganzen. Es wäre eine monstruose Verfassung (und so hat selbe itzo zum Theil sich ausgezeichnet) da man alle diese Theile wie besondere Provinzien betrachtete, und über die blos von der allgemeinen Gesetzgebung und Verfassung herkommende Befehle, an diese Abtheilungen oder Comitaten, von selben noch Meinungen Ueberlegungen, repraesentationen, protestationen und sistirungen der Befolgung duldete und gestattete, da wo nur Gehorsam und Ausübung ihr Los war. Doppelt war die Ursache der Fortdauer dieses Unwesens, *eine* von altersher und durch inner und äusserliche Kriege entstandene Abtheilung in Comitaten nach dem ohngefähr, auf welche Beybehaltung ohne irgend zu wissen, warum man die Güte der Constitution zu bauen schiene; die *zweite*, dass der König und seine Rathgeber in dieser Abtheilung und in den Einfluss, so er durch unterschiedliche Mittel, durch die sogenannte aulicos in ihre Gesinnung und Entscheidung privatim zu erlangen sich bestrebete, entweder augenblickliche Vortheile oder einzelne Verwilligungen oder eine mehrere Anzahl Stimmen für seine

Anträge bey Abhaltung des Landtags sich verschaffen wollte und in dieser Trennung in ihren Meinungen der unterschiedlichen Theilen das Königreich, der König seine Sicherheit, die Vermehrung seiner Gewalt und seiner Einkünfte lediglich zum Absehen hatte.

Jedermann und besonders die Kanzley wird wol begreifen, und Ich beweise es, dass solche elende Mittel nicht die Meinigen sind, und dass ich ausser Meiner Seelenkraft keine Sicherheit bedarf und nur das allgemeine Beste unabweichlich zum Ziel habe. Nun aus diesem folget, dass alles was mit nos universitas anfängt, und vorwärts oder rückwärts zu diesem führet und daraus entstehet, bey sämmtliche Comitaten aufhören und hinfüro vermieden werden muss. In plurali existiret nur mehr nos Status Regni Hungariae in einem Landtage versammelt mit ihrem Könige, statuimus. Die Comitaten sind singularia, die diesem pluralis blindlings Folge zu leisten haben, und nur in dem einzigen Fall, wo Deputirte zum Landtag müssen von selben auserkoren werden, kann eine extraordinarii Versammlung zu Auswahl derselben in den Comitaten statt haben. Der Vice Gespan ist nichts anders als der von dem König dieser Abtheilung oder Comitat vorgesetzte Mann, welcher alle Berichte richtig abgeben, und alle Befehle genau befolgen zu machen hat, man musss ihm also alles, was zu diesem seinem blos exequirenden Amt nöthig ist erfolgen lassen, hingegen auch nichts ihm auftragen, was ihn davon im Mindesten nur abhalten, und verhindern könnte, und ihn den Schein und die Form einer überlegenden Dicasterial-Stelle gäbe, weil er dadurch anwiederum Theils nur mit Formalitäten und Schreibereien beschäftiget, und die responsabilität mit assessoribus theilen würde, wie es der bekannte Handwerksbrauch der mehresten Dicasterien ist.

Zu Ausübung dieses seines Amtes muss er Untergebene haben, die aus unterschiedlichen Comitats-Theilen ihm die Vorfälle berichten, die Local Augenscheine einnehmen, die Befehle currendiren und auf deren Befolgung genaue Obsicht tragen, den Unterthanen gegen alle Bedrückung schützen, dem Militari allen Vorschub leisten, auf die Eintreibung der Contribution wachen, und Sicherheit, Ruhe und Ordnung aller

Orten erhalten; diese nun können Commissarien, Stuhlrichter oder wie man will, heissen, die Abtheilungen mögen Districte oder Processe benamset werden, der Name ist gleichgiltig, wenn nur die Wesenheit der Sache bleibt. Überdiess muss er bei sich in Loco den ältesten und geschicktesten Stuhlrichter allemal haben, der bey Erkrankungsfalle, während seine Reisen (deren er viele in seinem Comitate jährlich vornehmen muss) oder sonstigen Abwesenheit seine Stelle vertrete. Er muss einen Sekretaire und alle nöthigen Schreiber überkommen welche seine Correspondenz und sein Journal führen. seine ganze Kanzley Arbeit aber muss in nichts bestehen. als in einem Journal, in welchem das Datum aller empfangenen Befehlen und aller einkommenden Beschwerden richtig von Tag zu Tag angemerkt werden, in der zweiten Colonne der Currendirung der ersteren, oder Decretirung der zweiten, dann für die erste wann selbe durch die gewöhnliche Currenda wieder zurückgekommen. und es sicher also ist, dass Sie aller Orten sind bekannt gemacht worden. so wie in der zweiten wieder das Datum der Befolgung, welches durch eine kurze Meldung von dem betreffenden Stuhlrichter an ihn kommen muss, vorzumerken sind. Von seinen erstatteten Auskünften, Berichten und Meldungen an das Consilium hat er blos den Aufsatz bei sich zu behalten, und diese müssen ebenfalls in dem Journal nach dem Tag, wo selbe abgeschickt worden sind, extractive angemerkt werden, damit man sie nachsuchen kann. Assessores Rathhaltung, Protocollführung, alles diess sind für selben Zweck bedenkliche Sachen. Hiemit wäre meine Gesinnung genug erkläret. Ich will aber den weitern Zusammenhang auch noch hier erörtern, nähmlich, welcher zwischen den Vicegespan im Comitat, und dem, mit einem auf alt-hunnische weise herausgezwungenen Titul eines wirkenden Obergespans prangenden kön. Commissario obwalten soll.

Die Zehen Commissarien sind von Mir als Männer aufgestellt, denen Meine Gesinnungen und Meine Grundsätze bekannt seyn. und die auf derer Auslegung an jedermann und Befolgung derselben sehen sollen, die also ein Mittelding zwischen dem consilio und den Comitaten insolang auszumachen haben, bis entweder die Vorurtheile mehr aufgekläret, die

Überzeugung der Guten allgemein verbreitet, und das Consilium mit wenigen materialischen Schreibereien überladen und alle Theile, nähmlich die Politica, Cameralia, Contributionalia und Commercialia, in eine neue genauere und einfachere Verbindung gebracht werden seyn, wo alsdann auch deren Stelle entbehrlich sein wird. Dieses wird aber vermuthlich nur von der folgenden Generation zu verhoffen seyn.

Aus diesem Absehen folgert sich also ganz natürlich, dass diese Commissarien keine Schreibstuben, wo nichts als eingetragen, protocollirt, und revidirt wird, vorstellen sollen, alle Geschäfte müssen in ihrem ordentlichen Lauf zwischen den Comitaten und dem Consilio ohne unterbrechen fortgefürt werden, als wenn kein kön. Commissär im Lande vorhanden wäre. Eben so ist es ganz unrecht, wenn die Comitaten direct mehr an die Kanzlei und von selber an die Comitaten wieder geschrieben wird, ausgenommen in solchen ganz geheimen und sehr dringenden Umständen, wo die Sache wegen Entdeckung oder wo auf den Verzug Gefahr laufet, welches sich aber sehr selten ereignen kann.

Dem kön. Commissario steht also lediglich frei von seinen untergebenen Vicegespannen die Einsicht von jenen Journalien und Conzepten zu verlangen, die er will und wiederum von jenen nicht, auf die er sich verlassen kann. Ihm liegt es ob alle Klagen gegen die Comitatsbeamte anzuhören, selbe zu beurtheilen, die Klagenden zu belähren, die Angeklagten selbst oder durch die Comitate untersuchen zu lassen und alle Missbräuche abzustellen. Er hat keine ordentliche Berichte zu legen, ausgenommen dass er dem Consilio was nuzbares vorzuschlagen, oder eine Abänderung, sei es in erlassenen Befehlen, oder beim angestellten Personali zu treffen nöthig fände, welches letztere er auch nur re facta anzuzeigen hat, da er berechtiget ist die Vicegespänne allein ausgenommen alles andre Personale aufzunehmen, und nach Erkenntniss auch wieder zu entlassen. Mit der Kanzlei hat er auch nur in ähnlichen Fällen, oder wenn er einen allgemeinen Befehl, den das Consilium nicht geben kann, zum Besten des Landes und

zur Beförderung des Dienstes geschwind zu erhalten wünschete, directe zu correspondiren, oder hat er diejenige Antworten und Auskünfte zu geben, die sowohl der Chef des Consilii als jener der Hofkanzley von ihm verlangte. Ich sage Chef, denn ex consilio und von Amtswegen muss die Correspondenz nur immer directe von der Kanzley mit dem Consilio und von dem Consilio mit den Comitaten geführt werden; der Chef des Consilii und der von der Kanzley allhier müssen beseelt und ereifert von Beförderung der Guten Beobachtung der dahin abzielenden Befehlen und von Hindanhaltung alles nachtheiligen, eine Particular Correspondenz mit den Commissarien so oft sie es für nöthig erachten, führen, in welcher sie mit selben in einige Zergliederung, wie die Befehle begreiflich und vortheilhaft auszulegen, vie sie von jedermann befolgt werden müssen? einzugehen haben. Sie müssen ihnen diejenigen Klagen so sie vernehmen, diejenige Verbesserung von ihren Distrikten so ihnen einfallen oder beigebracht werden mittheilen, kurz mit ihnen brüderlich und freundschaftlich handeln, und das allgemeine Beste mit gleichem Eifer zu erhalten suchen.

Leichter und gemächlicher ist es freilich, wenn man sich nur seine präsidial Autorität in allem geltend mache, und dem dicasterial Schlendrian in Expositionen folge, ohne sich zu bekümmern oder zurück zu sehen, ob und wie das Gute oder Anbefohlene geschehe? Thun die Commissarien nachher das nämliche gegen ihre untergebene Vicegespane, und diese es wieder gegen ihre Stuhlrichter, und so jene wieder gegen ihre Dorfnotäre, so verbleibt der Staat in der papiernen Verfassung in der es jetzt schwebet, nähmlich wo viel geschrieben, und schier nichts gethan wird. Hiemit erkläre ich sattsam, wann man mich begreifen will meine Willensmeinung über die Art der Verwaltung aller politischen und Kameralgegenständen, diese müssen nun von allen judicial Sachen gänzlich und auf immer getrennet sein. – Ich könnte für immer diese den schon anverlangten und öfter urgirten Vorschlag der Septemviraltafel zwar abwarten, allein, da Ich vermuthe, dass selber vielleicht nicht nach den ächten und Mir alleinig wahrscheinenden Grundsätzen verfasst sein wird, so will Ich der Kanzley in Voraus

gleichfalls Meine Gesinnung über selbe zur weitern überlegung hier zu erkennen geben.

Das wesentlichste in der Justizverfassung sowohl vom Civili als Criminali hanget nach meinen Erachten hauptsächlich von der guten Besetzung der ersten Instanzen ab, welche das Factum zu erheben, und in das Klare Licht ganz allein zu bringen haben weil der alte Spruch ganz richtig ist; quod si desiderium mihi factum, dabo tibi legem. Durch die Einrichtung so bei der Septemviraltafel und der kön. Tafel getroffen worden, ist den Causanten im Königreich Ungarn in Apellatorio und revisorio hinlänglich vorgesehen. auch kann die Septimviral-Tafel die Oberaufsicht auf die ganze Justizadministration gut führen.

Auf die erste Instanzen kommt es also nur noch an. Die Gemächlichkeit und die Sicherheit der Causanten scheinet verschiedene Veranlassungen zu fordern. welche sich schier kreuzen. Erstere machte in einem jeden Comitat, in einer jeden kön. Stadt eine erste Instanze erwünschlich. die zweite aber forderte ein Judicium Formatum vor ausgewählten, geschickten und in numero hinlänglichen Räthen, só wie zum Beispiel, die jezo verbesserte 5 Districtual-Tafeln sind. Es kann also nur ein solcher Vorschlag stattfinden. welcher entweder in einem jeden Comitat und in einer jeden kön. Freystadt ein solches Judicium Continuum bestimmte, dass alle vere Litigiosa und Criminalsachen, sie mögen nur von grosser oder kleiner Wichtigkeit sein, oder nicht, erhebte und entscheide, und von welchen sämmtlichen judiciis die Appelationen an die kön. Tafel gingen, oder es müssten alle Judicia bey den Comitaten oder bey den Magistraten der kön. Städte, sowol in civilibus als Criminalibus aufhören. und eben so viele förmliche Distriktual Tafeln errichtet werden, als jezo kön. Commissarien sind.

(15237/85) also um 5 mehr, bei welche in prima Instantia alle Prozesse gesprochen und bei welcher auch alle Kriminal-Deliquenten versammelt, verhört und abgeurtheilt wurden. Eine jede von diesen Districtual-Tafeln mussten nachher ganz gewiss in zwei Senate abgetheilt werden. welches nun von beiden vorzunehmen sei, und wie, wann man. wie Ich anfangs bey meinen ersten gegebenen schriftlichen Antrag schon diese Alter-

nativam setzte, diese Comitat und städtische Gerichte hinlänglich sicher ohne ohnschwiegliche Kosten jedoch mit taugliche Subjekten besetzt, dadurch also die jetzt bestehenden 5 Districtual-Tafeln ganz aufgehoben werden könnten? Darüber erwarte Ich eine weitere Ausarbeitung und Berechnung. Nur ist wohl dabey zu bobachten, dass die sämmtlichen Comitats-Beamte, welche so wie die kön. Comissarii lediglich in Politicis et generalibus verwendet werden, mit dem Justizfach gar nicht zu thun haben müsten, das Jus aggratiandi ausgenommen, welches den kön. Ccmmisariis als delegatis regiis eingeraumet worden ist; auch ist nicht ausser Acht zu lassen, dass alle Urbarial Beschwerden und Unterthans Bedrückungsachen von was immer für eine Gattung nie ad forum judiciale gezogen, sondern von den politischen Behörden allein untersuchet, abgethan und bestrafet werden müssen.

Diese meine Gesinnung wird also die Kanzlei dem Consilio und den zehn Commissarien in so weit sie die politische und Cameralverwaltung betrifft, um ihre Wolmeinung mittheilen, wozu ich hier den Amtsunterricht für die Kreisämter in deutschen Provinzen zu Erleichterung ihrer Arbeit beilege. was aber die Judiciala anbelangt, so ist hierüber von der Septemviral-Tafel das Gutachten anzuverlangen

Joseph.

A kanc. levélt. 1786. 3808. sz. a. Ez az első teljes és hű közlés.

TABELLE

über den sämmtlichen Einnahm und die gemeinen Ausgaben der hung. Kameral-Fond, dann dessen Aktiv- und Passivstand nach dem 6-jährigen Mittel für das Jahr 1781

	An Gefällen von 32 Kam.-Domänen		An Pacht- und Hauszins, dann Brücken-Gefälle	30-gst Gefällen von 223 Haupt-, Filial- und Zollämter			Königl. Zins		Juden Toleranz		Fiscalität und Caducität	10 und 5 procent subsidio ecclesiast.	Salz Auction Groschen	Arrhen	Salzgefälle 80 Haupt etc. Aemter	Summa
	5 Kron-Gütermit Syrmier Zehent. Enthalten	27 Kammer-Güter Enthalten		Consumo	Esito	Transito	von 33 Freistädten	16 Zipser Stadten	Ansässige	Auswärtige						
	Gulden		Gulden	Gulden			Gulden		Gulden		Gulden		Gulden		Gulden	
				418,505	333,297	93,145	15,413	18,527	80,000	6,000						
Empfang	191,744	843,616	18,705	844,947			33,940		86,000		93,699	70,606	45,006	37,000	3.489,957	5.755,988
Ausgaben	25,240	220,133	—	129,028			614		—		—	—	—	—	1.225,940	1.620,960
Ueberschuss	769,982		18,705	715,919			33,326		86,000		93,699	70,606	45,006	37,000	2.264,017	4.135,028

AUSGABEN

Dicasterial-Besoldung

Der Baronum Regni		Palatinus vacat	Oberst-Land-Richter 1200	Zwei Kronhüter 3000	Hauptzahl der Individuen 4	
Der kön. Hungar.	Präsidenten und Räthe	Buchhaltereien Individuen				
Hofkammer	18	46			169	126,480
Statthalterei	21	15			94	80.844

Der königl. Gerichtstafeln	Septemviral		Königl. Tafel		Districtual-Tafeln zu Tyrnau		Güns		Eperies		Debreczin			
	Indiv.	Gulden	Indiv.	Gulden	Indiv.	Gulden	Indiv.	Gulden	Indiv.	Gulden	Indiv.	Gulden		
	20	29,500	26	32,200	13	5.850	12	6,150	11	5,450	13	6,650	95	85.800
Der königl. Causarum Direktoral-Amt													7	4,700

Der königl. Kameral-Administration	Kassau		Zombor		Marmaros			
	Individuen	Gulden	Individuen	Gulden	Individuen	Gulden		
	8	9,195	8	9,551	13	11,445	29	30,191
Summa....							388	
Hiezu die bey dem Wirthschafts, Salz und des 30. Wesen bestellte Individuen....							2,106	
Summa aller Individuen....							2,494	322.206

Anderweite Ausgaben

	Gulden		Gulden		Gulden		Gulden
ExtraKameralBesoldungen	30,180	Beiträge für die Hung. Nob. Garde	624	Erforderniss der Hung. Hofkammer.	10,000	AufAmortisationsFond	140,178
Bestallungen............	993	» » Kron Wache	900	» Stadthalterei	10,000	In die Fiumaner Casse	30,000
Adjuten und Beiträge	3,040	» » Reducirte ..	200	Pressburger Schloss	10,000	» » Fortific.Baucassa	
Sanitäts Unkosten	15,302	für die Modenische Güter .	129,900	Schütt-Kasten	10,000	subsidio	70,606
Pensionen..............	124,136	» » Komorner »	13,690	Auf neue Gebäude	50,919	Zum Wasserbau	45,000
Stiftungen und Almosen ..	28,082	» » Hung. Hof Kanzlei	41,000	Für veräusserteFiskal-Güter	30,000	Hof Quota	1.900,000
Quartier Gelder	3,136	» Sóvár Salz Negotiation	300,000	In dieCreditcasse dem Mittel		WienerHaupt-Zahlamt	
Aequivalentien..........	32,500	Reise Spesen...........	20,000	nach Intresse Zahlung allhin	333,664	an Arrhen	37,000
Tafel-Gelder...........	2,000			Item von 300,000 fl. Capital	12,000		
	241,369		746,783		1.213,366	Summa	3.436,150
						aller Ausgaben :	3.768,456
						Ueberschuss	366,663

Der Aktiv Schulden Stand.

An geleistetem Geldvorschuss	Für veräusserte Fiscal Güter	Zusammen
fl. 355,489	571,441	926,930

Der Kredit Kasse Stand.

Bestunde am 1. Jänner 1774	Mit Ende Juli 1781	Ist mithin gefallen
7.008,922	5.157,660	1.851,262

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszó . . . . I–V.

Bevezetés.

I. Magyarország 1711—40.

Lap.
A török kiüzése 1
A szabadságharczok 2
A szatmári béke állandóságának főoka 3
A két főáramlás 4
Uj intézmények 6
A régi Magyarország ; megye, országgyülés. 8
A magyar főpapság 9
Lap.
Katholikus irány 11
Az akatholikusok. 12
A ráczok 13
Nemzetiségek 14
Az akatholikusok és a kormány 15
A magyar uralkodó osztály .
A főnemesség 17
A békehelyreállása és az emigratio 24

II. Mária Terézia uralkodásának fő vonásai.

A Habsburgház európai szerepe és magyar politikája 28
A római császárság és Poroszország emelkedése . . . 30
Magyarország mint főország és Mária Terézia 31
Az 1741. ország gyülés . . . 33
A királynő és a ministerek . . 37
A magyarok mellőzése a seregben 40
Bécs marad a központ. . . . 43
Érdemei ; Buda elhagyatottsága 44
Az örökös tartományok anyagi fejlődése 45
Magyarország nem vállal több adót 53
A királynő előszeretete Magyarország iránt 55
Tervek a jövőre. 57

I. KÖNYV.

Magyarország 1780-ban.

I. Fejezet. Gazdasági állapotok.

1. Adórendszer. 64
2. Vám 80
3. Földmivelés és baromtenyésztés 88
4. Ipar és kereskedés 101
5. Eredmények. 132

II. Fejezet. A társadalom.

1. A nemesség. 140
Főnemesség 148
Köznemesség 161
2. Szabad királyi városok és a polgárság. 178
3. Jobbágyság 196

III. Fejezet. A nemzetiség.

Uj telepitők 219
A ráczok. A németek, tótok, horvátok 222
Az Alföld magyar telepjei és magyarosodása. 234
A magyarság veszélye. . . . 246

Lap		Lap
A nemzeti érzés a közéletben és irodalomban	247	
Bessenyei ; B. Orczi Lőrincz	250	
Ányos Pál	251	

IV. *Fejezet. Az egyház.*

Általános 261
A katholikus irány túlsúlya . 264
A protestansok elnyomása Károly korában 267
M. Terézia korában 268
A külső viszonyok befolyása . 271
Az üldözés 272
A juramentum decretale . . . 276
A katholikus egyház szervezete és a térités 277
A Regnum Marianum 282
A főpapság 285
Az alacsony papság 289
A piaristák s jezsuiták . . . 290
Az unio 292
A protestantismus ereje . . . 295
Főiskolák 297
Nemesek és papok 298
Iskolai élet 299
Kibékülés kezdetei 303

V. *Fejezet. A királyi hatalom és az állam kormánya.*

A középkori királyság . . . 306
A szent korona 308
A királyi méltóság 311
Hatalomköre, patrónatus . . 312
A király mint az örökös tartományok feje 322
A király és nemzet 326
Eszközei : kanczellária . . . 329
Helytartótanács 333
Kuria 336
Kamara 340
A főispánok 342
A királyi hitlevél 344
A nádor 348
Országgyülés 349

II. KÖNYV.

II. József mint trónörökös.

Szülei 353
Nevelése 358
Családi viszonyai és jellemének kifejlése 363
Első nyilvános fellépése . . . 368
Frankfurti koronázás 370
Mária Terézia és II. József . . 373
A két irány küzdelme 375
Korának befolyása 386
A trónörökös elvei 389
Utazások 390
Magyarországon és a bánságban 391
Szempontjai 400
Olasz és franczia utazás . . . 401
A Canal du Midinél 404
Hatása a kortársakra 406
II. József és Magyarország . . 410
Hogyan itéli megMáriaTezézia? 413
A régi és új nagyhatalmak . . 414
Mária Terézia hatalma 416

Függelék.

1. Pest megye dicái 420
2. Porták száma az egyes években 422
3. Speculum moderni temporis 425
4. Gedanken für den Landtag (Horvátországot illet). Repraesentationes St. et OO. Croatiae etc. 428
5. II. József és a megyerendszer 434

Tabella az ország bevételeiről és kiadásairól 1781.